

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний авіаційний університет

Я.В.Козачок

**УКРАЇНЬСЬКА ІДЕЯ:
З ВУЗЬКОЇ СТЕЖКИ
НА ШИРОКУ ДОРОГУ**

*(художня і науково-публіцистична творчість
Миколи Костомарова)*

КИЇВ 2004

УДК 82-92."18" (477): 351.858 (081)

ББК Ш5 (4Укр) О

К 59

Рецензенти:

А.Б.ГУЛЯК – доктор філологічних наук, професор (Інститут філології Київського Національного університету імені Т. Г. Шевченка);

Р.Ш.ЧІЛАЧАВА – доктор філологічних наук, професор (Державний комітет України в справах національностей та міграції)

Козачок Я. В.

К 59 Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова): Монографія. – К.: НАУ, 2004. – 352 с.

Рекомендовано до друку вченою радою Національного авіаційного університету (протокол № 6 від 18 червня 2003 р.)

ISBN 966-598-158-7

В монографії досліджується художня та науково-публіцистична спадщина Миколи Костомарова в контексті становлення та розвитку української національної ідеї, української літератури та громадсько-суспільної думки за умов складних політичних подій та міжнаціональних взаємин ХІХ століття.

Для широкого кола фахівців з історії української літератури.

УДК 82-92."18" (477): 351.858 (081)

ББК Ш5 (4Укр) О

ISBN 966-598-158-7

© Я.В.Козачок, 2004

ВСТУП

"Чисто науковий дослід в галузі історії літератури — річ мало цікава. Справжній досліджувач лише спостерігає, констатує. Описує факти і силкується звести їх до певних законів. А закони ці в цілому обсязі даються вивести лише у зв'язку з усією масою історичних явищ, де література, красне письменство, є лише частка письменства взагалі, що само є лише одним з багатьох боків історичного процесу. І до того ж в усталюванні того чи іншого розуміння історичного процесу хоча й грає велику роль інтерес та уподобання досліджувача, але кінець кінцем кожна система історичного знання (як і, скажімо, астрономічного) означається найбільш доцільним групуванням незалежних від нас фактів. Тут не те, що повинне бути, що нам хочеться, щоб було, а те, що дійсно є і що буде, що або потвердиться фактами, або переверне догори ногами нашу теорію" (А. Ковалівський) [201, 3].

Глибоко вдумуючись у творчий геній Миколи Костомарова, важко виокремити якийсь одне з його численних наукових уподобань чи вузьку жанрову "прив'язаність". Костомаров — поет-романтик, Костомаров — письменник, Костомаров-драматург, Костомаров — глибокий вчений-історик, Костомаров — літературний критик, Костомаров — громадсько-політичний діяч, блискучий публіцист і полеміст — це грані одного таланту, це штрихи до портрету однієї геніальної людини, котра усім своїм життям утверджувала гуманізм, національну українську своєрідність, відкритість, глибину, щирість менталітету, право народу на свою мову, літературу, культуру, на свою долю.

І тому не слід, аналізуючи якийсь окремих аспект творчої спадщини Костомарова, не враховувати інший. Костомаров-історик — це і наукові історичні праці, і глибоко емоційні та оригінальні за стилем історичні повісті, і втілені у драматичних творах його особисті погляди на історію. Костомаров-романтик — це і блискуча поезія, і майстерні переклади з польської, сербської, німецької поезії, це, зрештою, і ліризм його прозових творів та відступів у драматичних творах. Костомарова — громадського і літературного діяча репрезентує і участь у Кирило-Мефодіївському братстві, наповнені національним пафосом та глибокими знаннями літературного процесу літературно-критичні дослідження, резонансні публіцистичні та гострі полемічні виступи. У всьому він виявив свій "фірмовий" світогляд, стиль, прагнення з'ясувати глибинну сутність і різноаспектність проблеми, знайти відповіді на питання про генезу, шляхи і майбутню долю свого народу.

До його творчості можна ставитися по-різному. По-різному можна ставитися і до Костомарова-політика, але уявити без нього літературний, культурний, національний, громадсько-політичний рух упродовж складного XIX століття неможливо, так само як неможливо переоцінити його вплив на сучасників і нащадків. Тому знову і знову до його творчої спадщини звертаються сучасні історики, літературні критики, письменники, політики, просто національно свідомі інтелігенти. Чимало складових його творчої спадщини ще чекає своїх дослідників, більшість праць у новіші часи не видавалися і відомі лише вузькому колу спеціалістів.

Завдання цієї монографії полягає в тому, щоб дослідити вагому "україноцентричну" частину творчої спадщини Костомарова, яка у наш непростий час державотворення набуває все більшої актуальності. Про важливість цієї спадщини і особистості Костомарова говорить уже той факт, що його сучасниками, близькими друзями і знайомими були Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Микола Гоголь, Акакій Церетелі, Ян Коллар, Вук Караджич, Адам Міцкевич, В'ячеслав Ганка, Міхал Грабовський, Марко Вовчок, Олекса Стороженко, Микола Некрасов, Петро Гулак-Артемівський, Ізмаїл Срезневський, Осип Бодяньський, Микола Чернишевський, Василь Білозерський і багато інших визначних діячів тогочасної української, російської, грузинської, сербської, польської, чеської культур.

Український народ в його історичному минулому, його душа, ментальність, етнографія і фольклор, українська література та історія — об'єкти пильних наукових багатолітніх досліджень Костомарова. Це унікальна особистість, унікальна доля, унікальний розум. Тривожне, аж ніяк не розбещене дитинство позашлюбної дитини поміщика-вільнодумця, бідна, але повна роботи і творчих задумів юність, утвердження себе як глибокого науковця, шлях від офіцера, учителя гімназії до професора університету, участь у Кирило-Мефодіївському товаристві, арешт, тюрми, заслання, повернення, коротка педагогічна кар'єра, виснажлива полеміка в обороні нації та її слова і, нарешті, європейське визнання. А за цим усім — повсякчасна в поті чола наукова і громадська праця.

Особистостей рівня Костомарова — одиниці у цивілізованій Європі XIX століття. Його спадщина актуалізована уже XXI століттям, окреслює головні параметри вітчизняної історіософії, зокрема — української ідеї. Його постать ще довго буде досліджуватися у різних ракурсах, в новому багатогранні національно свідомим і вільним суспільством.

Це стосується особливою мірою постатей митців, громадських діячів, мислителів, на фальсифікацію духовної спадщини яких найбільше попрацювала тоталітарна машина. Тому й існує потреба дослідити їх набуток системно й неупереджено.

Постаті Миколи Костомарова це стосується особливою мірою. Адже ім'я поета не зводиться до одного з романтичної "обойми" лірика, який згадував минулу славу України.

В історії української націєтворчої думки XIX століття постать Миколи Івановича Костомарова не має собі рівних за глибиною осмислення змісту і сутності національної ідеї, науково-методологічним її обґрунтуванням, широтою практичного втілення в науці, суспільно-політичній діяльності, мистецтві, освіті та інших галузях.

Національний ідеал Костомарова вражає цілісністю, гуманною сутністю. Вмів означити долетворчі для українського народу події і явища, дати адекватну й позачасову оцінку видатним постатям. Першим дослідив і оцінив діяльність багатьох діячів в історії України. Відзначався точністю, суворою правдивістю та безкомпромісністю оцінок, суджень і висновків. Був водночас високо толерантний до опонентів, завжди послідовно і безкомпромісно вірний науковій правді в оцінках своїх опонентів та антагоністів. Добре орієнтувався в сучасних суспільних виявах тривання української ідеї, обирав гнучку тактику її реалізації.

Діяльність Миколи Костомарова починається при витоках українського національного відродження в 30-х роках XIX століття і триває до часів глибокої реакції — 80-х років XIX століття. Вражає не тільки широкий часово-просторовий діапазон, але історіотворчий характер його ідей, значущість для національного прогресу, панорамний характер, всеохопне розуміння ним кожної нової ситуації суспільно-політичного процесу.

Українська теоретична ідея Миколи Костомарова супроводжується його практичною подвижницькою працею, активною діяльністю на широкій царині національно-визвольного руху. В ній відчутна стабільність, вірність, захоплення всім, що пов'язане з історією і культурою України, діями, мораллю й етикою, неповторною самобутністю її народу.

Не випадково ім'я Костомарова зустрічаємо повсякчас в широкому контексті опису важливих суспільно-історичних подій та мистецько-естетичних явищ XIX століття. Як правило, на жаль, лише серед інших дотичних до того чи іншого громадсько-політичного чи мистецького явища важливих постатей. Це, зрозуміло, характеризує значущість Костомарова, але й призводить до однобокості, звуженості, дискретності освітлення з певних позицій і в певному ракурсі. Приведення його спадщини до єдиного "спільного знаменника" дуже актуальне для повнішого розуміння значення Костомарова, для введення його цілісної постаті в суспільну рецепцію, виведення його спадщини за межі суто наукових сфер, де в тій чи іншій галузі її дослідження розпочиналися ще за його життя чи тривають і в наш час.

У хаосі сучасних шукань сутності та векторів національної ідеї, її долі, різновекторності розуміння, змісту і конкретики націобудівничої думки набуває особливої вартості все, що лежить в її основі, всі діячі, причетні до функціонування її в найскладніший початковий період, у часи глибокої національної дискредитації українців, імперського гноблення. Спадщина Миколи Костомарова являє цю вартість високою мірою.

Означення ваги всякої непересічної постаті, яка має причетність до української культури, вимагає складних операцій, що їх зміст і технології мусять бути витворені в кожному окремому випадку і стосовно кожного конкретного імені. Чим його дискурс та місце значніше на ідейно-культурологічній карті, чим більш неоднозначні та деструкційовані в минулому і сучасному оцінки, тим скуппульозніше слід досліджувати різнорідний матеріал і виважувати висновки, враховувати особливості і контекст доби, її історико-соціологічні вектори, спрямованість і естетичну парадигматику художньої спадщини.

Зайве говорити, що справа стосується в першу чергу не введення нових понять, аналізу принципово іншої джерельної бази. Важливими тут бачаться декілька аспектів. По-перше, це відхід від стереотипів, конструктивність підходів до оцінки спадщини митця з позицій нової критики та нового історизму, оцінки літературного процесу як множинного рухомого самодостатнього явища; встановлення основних найважливіших світоглядних факторів впливу на естетичну свідомість автора, зміст і форму його творів, інші вияви багатогранної діяльності.

Щодо постатей митців, громадських діячів, на викривленні сутності яких найбільше зосереджувала руйнівну енергію імперська ідеологічна машина, це стосується особливо. Тому й зростає потреба об'єктивного висвітлення їх значення. Маємо на увазі взаємодоповнюваність головних напрямків діяльності, результативність унеску в ту чи іншу галузь, насамперед — історіософічну, літературно-наукову, суспільно-громадську, освітньо-педагогічну тощо.

По-друге, вибір адекватного, найбільш доцільного ракурсу, що допоміг би окреслити постать митця цілісно, в повному обсязі та в усіх важливіших проявах думки і таланту, які мають непроминальне значення, до того ж усе зростаюче з розвитком національної ідеї та естетичного її втілення.

Найбільш доцільним видається наскрізне дослідження змісту творчості Миколи Костомарова, характеру її основної — національної — ідеї, художніх її проявів у жанрово-естетичному багатстві форм та індивідуального стилю. Саме це дозволить об'єднати різновекторні оцінки, судження про літературний набуток Миколи Костомарова, висвітлити багатство і різноманітність художніх структур, особливо тих, які критика обминула або поцінувала необ'єктивно.

Це створить належні передумови для більш повного і цілісного окреслення постаті Миколи Костомарова, адекватної оцінки його як оригінального і самобутнього митця, зачинателя нових жанрів української літератури й публіцистики, одного з фундаторів наукових основ фольклористики, української професійної літературної критики, який поєднав науковий геній з художнім талантом його вислову.

По-третє, важливо всебічно дослідити і дати належну оцінку обставин формування світогляду, естетичних засад і позицій митця. Щодо Костомарова це також має особливе значення, оскільки він належав до митців, чия творчість і науково-педагогічна та громадська діяльність визначалися головним чином саме характером доби.

Виходимо з того, що культурно-політична місія України в історичному процесі Європейського Сходу полягала в посередництві між Заходом і Сходом. Думки та ідеї, що поставали в культурних традиціях Європи, Україна прищеплювала на власному ґрунті, щоб відтак жити ними північного сусіда, та й не тільки його. Плечима опиралася Україна на Захід, на багатства його культури, знаходила їх живильні соки у власному ґрунті, у власних традиціях. "В часи, коли український народ був позбавлений державної незалежності, він на культурному полі здійснював притаманні йому цілі й цим самим виконував призначення, накладене на нього долею від самого початку його існування" [415, 16].

Отже, на початку XIX століття на творення модерного українського світогляду насамперед діяли європейські чинники: впливи, ідеї, тенденції громадянсько-демократичного характеру, що поставали наслідком відомих історичних подій, насамперед Великої французької революції. Ці тенденції знаходять в Україні добрий і благодатний ґрунт, оскільки принципи демократизму мали тут тривале духовне позиціонування. Вплинули на українське письменство і світоглядно-естетичні засади романтизму.

У добу Костомарова поворот у світоглядних позиціях прогресивних кіл в Україні знаходить своє вираження в зацікавленні народом, його долею, мораллю, етикою, піснею, побутом. Тому романтизм вдягає тут національні шати, зберігаючи всі загальнолюдські і специфічні ознаки. Він демократизує, знароднює літературу. Поняття народ, національний стає в цей період основоположним, спонукає його апологетів до пошуків правитоків поняття. Все, пов'язане з ним, збирається, аналізується, вивчаються факти, робляться спроби синтезувати їх у світоглядну систему, витворити певний ідеал для самосвідомості українця.

У цих пошуках постала у всій величі перед дослідниками поетична творчість народу. Вразила мудрістю сентенцій, абсолютом гуманізму, красою і довершеністю естетичної форми пісні, приказки, легенди. Саме цей

фактор значною мірою спричинив інтерес до фактів історії народу, тих подій, у яких він виступав суб'єктом дії, а не пасивним тлом.

Одночасно серед більшої кількості дослідників, у середовищі поетів-романтиків, тогочасних проукраїнських політиків побутує думка про загибель самобутньої культури народу, його мови, приреченої на згасання в умовах національного гноблення. Теорія згасання української мови пронизує також свідомість багатьох громадських діячів.

Микола Костомаров був серед чільних представників націєтворення, відзначався великою працездатністю. Він розширював ідейно-естетичні межі романтизму, творив засади якісно нової літератури, вітчизняної науково-літературної критики, методологію націєтворчої ідеї, власний метод історичної науки, основи соціології, етнопсихології, історіософії.

Серед дослідників історії — Бантиш-Каменського, Маркевича, Бодяньського, Скальковського — він посів незаперечне чільне місце. Зроблене ним вражає обсягом. Іван Крип'якевич провів унікальну роботу — дослідив, у яких бібліотеках та архівах працював М.Костомаров і над чим — саме документально. В своїй праці "Археографические работы Николая Костомарова", опублікованій у "Записках наукового товариства імені Т.Г. Шевченка" [300], він наводить повний їх перелік аж за 64 позиціями.

Не випадково все, що виходило з-під пера Костомарова, резонувало серед української і російської громадськості, викликало зацікавлення. Але жвавий інтерес Миколи Костомарова та інших діячів відродження до всього національного гальмується політичними чинниками, суспільною ситуацією в Україні. Писання Костомарова зустрічають гострий спротив представників офіційної державної історіографії, особливо тому, що в них він послідовно і переконливо доводить право українців на національну окремішність бодай у формі федерації, свій власний шлях розвитку, свою культуру, в тому числі писемність. Це наклало індивідуальний яскравий відбиток на характер досліджень, форму писань, на всю спадщину Костомарова. Поруч із науковими працями з історії України, численними художніми творами, художньо-історичною прозою, філософсько-науковими есеями про життя видатних людей, де переважає белетристичний елемент, він пише численні публіцистичні статті, відповіді опонентам, використовуючи кращі традиції української полемічної літератури.

Не випадково і те, що саме на його публіцистику насамперед звернув увагу Михайло Грушевський, зібрав її та видав збірку "Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова" [217], написав до неї розлогу наукову передмову, в якій дав глибокий аналіз значення й ідейно-художніх особливостей спадщини Миколи Костомарова. В передслов'ї вчений зазначив, що в полемічних статтях Костомаров часто повніше розкривався у власних по-

глядах, аніж у наукових працях, де мусив у всьому, що стосувалося національної ідеї, вдаватися до особливо обережного викладу думок. Полемічні статті Костомарова — особливий жанр, який характеризується з одного боку — високим ступенем науково-творчої мислительної аргументації, а з іншого — образністю.

Значною мірою саме ця вимушена підлеглість "внутрішньому" й зовнішнім цензорам спричинила різночитання, навіть тих учених, котрих не запідо-зриш у поверховому знайомстві зі спадщиною Миколи Костомарова. Так Орест Субтельний пише: "Інший піонер суспільного руху — Микола Костомаров — після 1876 року став висловлювати відверто занепадницькі думки. Той, що колись із викликом писав: "Хай ні росіяни, ні поляки не вважають, що їм належить земля, на якій живуть українці", тепер радив своїм товаришам слухняно підкорятися політиці царату" [477, 253].

Це при тому, що ідеологічні концепти політичних опонентів Миколи Костомарова протривали в часі ще понад століття по його кончині. В часі ж своєї появи думки Костомарова викликали шалений спротив і шквал звинувачень саме охоронців. При цьому виваженість оцінок і позиції письменника часто змушені були визнавати як опоненти, так і нечисленні прихильники з середовища російських істориків. Так О.Піпін, зокрема, характеризуючи слов'янофілів, досить глибоко зазначив, що їх загальні роздуми зводилися до вияснення "племенной исключительности" [443, 11], Костомаров на томість захищав право на культурну рівноправність племен.

Володимир Антонович підкреслював рідкісну якість ученого — готовність визнати і виправити свою помилку. Згадують сучасники і той факт, що ніколи Костомаров не переносив полеміку, навіть антагоністичну, на ставлення до опонента. Був у стосунку поза наукою ввічливим, завжди готовим вислухати і порозумітися. Епігон М.Погодіна, чи не найбільш зятого противника Костомарова, М.Забелін відзначав: "секрет обаяния" Костомарова був у тому, що учений плекав у собі все живе і нове.

Колоритний образ письменника зумів відтворити у талановитому романі "Аліна і Костомаров" Віктор Петров [159]. Однак слід обов'язково враховувати при цьому, що гротеск, як і містифікування, були одними з улюблених індивідуальних стилістичних прийомів цього автора. Без урахування цього герой роману, його поведінка і стосунки видаються, м'яко кажучи, шаржованими і неоднозначними.

Ім'я Миколи Костомарова в історії літератури здебільшого концептуально віднесене до числа поетів романтичної "обойми", буцімто концентрованих лише на ностальгії за минулою славою України, до того ж поета з невизначеним естетичним обличчям. Багато хто з сучасників не сприймав його художніх писань, дозволяючи собі досить нетактовно про них судити.

"Дозвольте мені нагадати, — упереджено писав Опанас Маркович до Миколи Гулака, — що Геродот краще знав грецьку мову, як Костомаров знає мову українську. Я грецької не знаю, проте українську відчуваю, так що можу міркувати про письменників, які нашою мовою пишуть. Костомаров женеться за простотою, а вловлює грубість і несмачність: прислухайтеся до простоти мови натуральної у віршах Шевченкових і тоді не дратуйтеся, прошу вас, читаючи Костомарова... І не так шляхетності бракує складу письма Костомарова, як смаку. Неприємне для вуха скупчення в українській мові дієприкметників прислугується Костомарову для того, щоб полегшити версифікацію вкупі з тим, як тони для звуконаслідування" [522, 263].

Оминемо форму виразів, зупинімо увагу на "підрядковій" суті. Вона полягає в тому, що багато хто з тогочасних інтелігентів, навіть близький друг — Пантелеймон Куліш, з потреби і без неї намагалися підкреслити неукраїнську "іншість" митця. Костомаров, що всією душею прагнув бути саме "українським", дуже болісно це сприймав.

Новіші часи не привнесли особливих змін в оцінку художніх писань Костомарова. "Як поет, не займе Костомаров визначного місця в історії нашого письменства", — читаємо в Сергія Єфремова [150, 330]. Критик бачить у художній творчості Миколи Костомарова "забави молодих років". Тривалий час це означення не переглядалося не тільки з уваги на поважність С.Єфремова як критика, а й тому, що ім'я Костомарова як буржуазного націоналіста було піддане негласній або й неприхованій обструкції офіційного літературознавства. Видавалися ж його твори дуже вибірково, зокрема в часи "відлиги", і переважно поетичні: [213], [215], [218], [219], [220], [221]. Винятком є двотомне видання творів із ґрунтовною передмовою В.Л. Смілянської [222], [223]. Сюди входять, крім поезій, драматичні твори та окремі прозові ("Чернігівка", "Кудеяр", "Холоп", "Син" та інші). Декілька літературно-критичних праць увійшло до першого тому "Історії української літературної критики та літературознавства" [185]. Окремі історичні твори та "Автобіографія" вийшли в серії "Пам'ятки історичної думки України"[212]. Фольклористичні праці — в збірнику "Слов'янська міфологія"[219], передмову до якого написав М.Т. Яценко.

Тим більшою видається потреба і повного видання творів, і перегляду означеної позиції. Принципово нове розуміння Миколи Костомарова як митця зокрема задекларував ще 1990 року Валерій Шевчук у есеї "Муза Миколи Костомарова" [522]. Стаття, на жаль, дуже стисла, але вагома за окресленням нових перспектив дослідження, глибокими, достатньо оригінальними характеристиками індивідуального творчого стилю митця, вагомістю висновків про місце і роль Костомарова в художній літературі ХІХ століття, зокрема, в збагаченні та розвитку її жанрів.

Ближчий погляд на спадщину Костомарова дозволяє ствердити: при всій неоднозначності оцінок і суворості суджень митця вже тоді сприймали, його творчість уже в часі постання мала широкий резонанс. Письменник, на відміну від багатьох, будучи сучасником Тараса Шевченка, не опустився до епігонства, зрозумів неспівмірність із його генієм власної музи і свідомо "зламав перо", залишивши, однак, у небагатому поетичному спадку власний, не позичений, багато в чому цікавий стиль і власні щирі почування. Особливо оригінальними є, зокрема, балади М.Костомарова.

В цьому жанрі найбільш позначається вихід Костомарова за поетичні рамки романтизму, як і приналежність міцної традиції. Традиційним для романтиків, як відомо, є звернення до ірраціонального в сюжетах, імпресивна насиченість психології героїв, безвихідність їх життєвої долі через вихід за межі людської екзистенції, похмурість тла і настроїв, перевага містичних образів тощо. Звернення до мандрівних світових сюжетів мимоволі ретушувало національний елемент. Перенесення цих сюжетів в український континент часто не давало бажаного ефекту.

Костомарову властиве увиразнення національного побуту, яке відбувається декількома шляхами. Перший із них — увиразнення хронотопу і місця подій. Дія, як правило, відбувається в чітко окресленому часі і просторі. Реальні герої, навіть історичні постаті займають за питомою насиченістю значне місце. Цим досягається національний колорит, оскільки кожен із героїв репрезентує певну суспільну верству чи стан.

Значно більшу філософську насиченість у Костомарова мають традиційні баладні теми і образи: життя і смерті, моралі і покари, образи коня, ворона, представників потойбіччя, умовності простору і часу. Одна з головних інноваційних відмінностей — акцентуалізація світоглядних християнських засад і християнської моралі як риси національної ментальності.

Причиною загибелі, наприклад, героїні балади "Наталя", є, крім непогамованих чуттів, нарікання на Божий промисел, проти чого її застерігає мати.

Характерною ознакою індивідуального стилю Костомарова є глорифікація України і українства, для чого він завжди знаходить місце і художньо виразний спосіб. Завдяки цьому балади його мають світлу тональність, оптимістичне забарвлення.

Значно розширює Костомаров засоби естетичної виразності. Він блискучий стиліст. Поєднання контамінованих народнопісенних рядків з авторськими творить достатньо гармонійну сув'язь, де кожен елемент є позитивним тлом для іншого.

Серед найбільш яскравих індивідуальних рис — застосування експресивних діалогів, які динамізують сюжет, тримають у напрузі читача. Експре-

сивність діалогу досягається гнучким і багатим синтаксисом, надзвичайно виразним звукописом.

Відрізняє Костомарова від інших поетів-романтиків також відчутна присутність авторського "я" в поезії. Він не просто наратор, а інспіратор дії. В його оцінках наскрізно присутнє почуття любові до України, звеличення її народу.

Знайшов свій власний стиль і голос поет у несподівано блискучих поворотах у переспіві та обробці запозичених сюжетів. Залучення барокових елементів надає романтизмові Миколи Костомарова оригінальності і своєрідності. Поетичний доробок М.Костомарова В.Шевчук називає міцною будівлею, але без даху. Будівничий свідомо припинив її зводити, значною мірою й через перевантаженість науковою працею.

Ближчий аналіз драматургічної спадщини дозволяє також виявити багато оригінального і судити, що в цьому жанрі митець був наділений особливим індивідуальним талантом. Його драма "Переяславська ніч" — із школи Шекспіра. Костомаров його перекладав російською мовою. Створив Костомаров віршовану драму, героїчну драму, гротескную драму-жарт "Загадка". В рукописах зберігаються уривки кількох п'єс. Більшості його прозових творів притаманна певна драматична сценічність, своєрідна "картинність".

В історії української романтичної драматургії 30-40-х років творчість Костомарова займає центральне місце. За визначенням А.П. Шамрая, драматургія Костомарова за своїм задумом та способом його реалізації "якось випадає" з тодішніх драматичних творів. Письменник відходить від традиції української просвітительсько-реалістичної драматургії перших десятиліть XIX століття.

На драматургії Костомарова виразно позначився вплив європейської філософської ідеалістичної думки XVIII — початку XIX століття, естетики і теорії драми. Він вивів тематику української драми за вузькі межі зображення побутових стосунків, розширив жанрові рамки драми, збагатив її ідеями ідеалами високого патріотичного звучання ("Сава Чалий", "Переяславська ніч", "Кремуцій Корд").

В драматургії Костомарова особливо яскраво відбиті його погляди на історію й аналіз її фактів. Не дивлячись на окремі історичні помилки, на складність і неоднозначність порушених у його драматургії проблем, Костомаров творить естетично виразні типи національних героїв, оцінює їх із точки зору народу, в традиції конкретно-історичного підходу до художнього аналізу фактів історії.

Ще більше позитивів стосується надзвичайно широкого, як на той час, тематичного та жанрового діапазону його творів, зокрема, прозових. Вони написані на пересіяному історичному матеріалі, з добрим знанням життєвої конкретики і суспільних реалій, живими образами і характерами. З великим інтересом читаються його історичні монографії, не відомі ширшому чита-

чеві. І в темах зі старовини, й із сучасності він розробляв і мотиви, здебільшого ніким не доторкані.

Як прозаїк Микола Костомаров вніс великий вклад у становлення нової української літератури, розбудову нових художніх напрямів, розширення тематики й проблематики, інтеграцію здобутків світового літературного розвитку (зокрема античності), вироблення нового літературного стилю, створення нових жанрів, засобів образного мислення.

На прозових творах Костомарова найяскравіше позначилися його наукові уподобання і спосіб освоєння історичних фактів. Він представляв їх собі в живих образах і цілих побутових картинах. Таким чином, у них тісно зливаються історичні події та художня авторська інтерпретація.

В історичних працях докладно описує автор побут, звичаї, інтер'єр, одяг, наводить промови, ілюструє документи. В художніх творах беруть участь історичні особи або герої, спосіб мислення і життя яких узагальнює в собі певні суспільні типи, а події максимально відтворюють колорит епохи. Сюжетом багатьох творів служать життєві історії чи випадки, що траплялися Костомарову-історик у архівних матеріалах. Силою творчої уяви письменник їх "оживляв", являючи в одній особі белетриста і вченого.

Більшість прозових текстів Костомарова написані російською мовою. Однак за силою патріотичного переконання, характером нарації, ініціюванням подій, їх оцінкою, як і за місцем дії та способом її організації проза Костомарова є органічною складовою єдиного національного тексту української літератури.

Особливої уваги заслуговує, як згадувалося, публіцистика Миколи Костомарова, широта її тематики, наявність сильного і оригінального художнього начала, національно-патріотична заангажованість. За висловом М.Грушевського, в ній національна ідея звучала особливо яскраво і пристрасно, послідовно і переконливо. Наскрізною ідеєю його публіцистичних писань була націєтворча ідея. Він послідовно відстоював у виснажливій полеміці право українського народу на національну самобутність, федеративну ідею як форму суспільної організації, традиції демократизму українського державотворення.

Першим окреслив Микола Костомаров параметри змісту і характер вітчизняної наукової літературної критики в складних умовах її становлення. В культурно-історичній школі української літературно-наукової критики праці Костомарова, на думку Л.Білецького, займають найповажніше місце. Його історично-літературні інтереси цілковито впливали з того загальносвітового наукового руху, в горнилі якого зароджувалися не лише нові форми відношення до поезії взагалі й народної зокрема, але й нові ідеї щодо наукових принципів самої критики.

Не випадковий той факт, що Костомаров першим окреслив головні параметри літературно-критичного осмислення творчості генія української літератури Тараса Шевченка, створив і його глибокий духовний портрет у мемуарному нарисі "Воспоминание о двух малярах" [226] .

Сказане вище дозволяє судити, що писання Костомарова творили міцніші "статутні" підоснови, базовий капітал розвитку української літератури.

Пропоноване монографічне дослідження, не претендуючи на повний і всебічний аналіз творчої спадщини М.Костомарова, що, зрештою, не під силу одному дослідникові, а потребує зусиль більшого авторського колективу, основний акцент ставить на дослідженні тих аспектів художньої спадщини письменника, які складають його індивідуальне мистецьке обличчя в різних жанрах багатоаспектної творчості. Увага зосереджена навколо особливостей і характерних рис творчості, які вводячи белетристику Костомарова в єдиний національний мегатекст, були чинниками націєтворення, служили розбудові національної ідеї. Значну увагу приділено обставинам і оточенню, які формували світогляд Костомарова, надихали на важку працю його геній. У висвітленні публіцистичної та полемічної спадщини М.Костомарова, з якою широкий читач мало знайомий і яка майже не досліджена в українському літературознавстві, акцентовано ті аспекти, де вона піддавалася перекрученням, інсинуаціям, довільним трактуванням і навіть вигадкам. Художня спадщина Костомарова розглядається в контексті становлення української літератури, націєтворчої ідеї, надзвичайно цікавої доби загалом, яка породила багато непересічних постатей, з котрими так чи інакше на цьому ґрунті спілкувався Микола Костомаров, вершив спільну справу чи полемізував. З тими, що мали значний вплив на його таланти, його політичні погляди, з тими, хто цей талант руйнував і боронив йому розкритися в повній величі.

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕЇ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА. ДИТИНСТВО. ЮНІСТЬ. ПОШУКИ ОСНОВ

Про дитячі роки Костомарова відомо лише те, про що сам Костомаров писав у своїй "Автобіографії". Причому і в ранньому, і в пізнішому варіантах її цей період висвітлюється практично однаково, з тими ж оцінками подій та дійових осіб.

Дещо менше відомо з "Автобіографії" про роки зрілості, особливо про період діяльності Кирило-Мефодіївського братства, за участь у якому російський репресивний режим одібрав Костомарову й особисте життя, і здоров'я. Допити й ув'язнення в Петропавловській фортеці, заслання змушували Костомарова час від часу озиратися на цензуру, змінювати іноді свідчення, по-іншому трактувати факти щодо своєї участі у Братстві. Тому багато нез'ясованого залишається в діяльності братчиків, не зважаючи на значний обсяг відомих уже матеріалів.

В дитячі роки малий Миколка знав тільки маєток батьків, гімназію, пансіон, з якого по короткому терміні навчання був відрахований за хлоп'яче "баловство". Потяг до освіти отримав завдяки батькові, котрий захоплювався Вольтером, Дідро, Руссо і передав це захоплення синові. Та батько був, як згадують, поміщиком з крутим характером, котрий міцно тримав у руках господарство, не давав попуску кріпакам, мав щороку значний прибуток.

Явище роздвоєння свідомості і характеру було, на жаль, типовим для більшості громадян в імперському суспільному просторі, воно позначилось і на Костомарові. Зауважимо, однак: справжні мотиви його поведінки і риси неспотвореної вдачі ще довго треба буде "добувати" з-під нашарувань поверховості і тенденційності. Двоїстість батькового характеру, ушляхетнена духовним спадком розумної і відданої матері-українки, колишньої кріпачки, зростає в особі Миколи Костомарова до багатогранності духовного таланту. Романтик і прагматик, вільнолюбець, любомудр, глибоко чесний науковець,

розумний політик, послідовний гуманіст, але водночас раціоналіст, що розумів неминучість виявів і наслідків суспільних реалій свого часу, прагнув збагнути витоки національної неволі українського народу, причини і наслідки бездержавності нації, самобутнього і духовно багатого етносу, ви-яскравити сучасне йому суспільство в найбільш характерних ознаках, у суспільному контексті тогочасних міжетнічних контактів України.

Микола Костомаров наповнив своєю думкою і працею найважливіші грані тогочасної суспільної націєтворчої ідеї. Його постать не можна обминути при характеристиці жодної із галузей суспільної діяльності того часу. А те, що ця діяльність реалізувалася в національній парадигмі, збільшила масштаби постаті М.Костомарова до позиції ключової в становленні та перспективі української національної ідеї.

Трагічно обірване життя Костомарова-старшого, котрий не встиг зробити сина спадкоємцем, круто повернуло долю підлітка Миколи Костомарова — позашлюбного сина поміщика-росіянина та кріпачки-українки. Батька було вбито власними слугами. Пізніше, говорячи про ментальність російської дворової людини, Костомаров у повісті "Син" напише: "Якщо в нашому побуті є що-небудь нище, що може дати уяву про побут наших предків, то це слуги, котрі під назвою дворового люду наповнюють помістя наших дворян. У заможних дворян було багато челяді; ходила вона зчаста обірвана й боса; не стільки служила, скільки обкрадала своїх господарів, а часом і безчинствувала" [218, 24].

Викуп сина з неволі у родичів коштував Тетяні Василівні — матері Костомарова — більшої частини маєтку. Воля дісталась генієві ціною надто дорогих не тільки матеріальних, але й моральних втрат. Складний комплекс потреби доводити своє право на участь у долі народу, свою духовну з ним ідентичність полишив глибокий слід у чутливій душі Миколи Костомарова.

Роки, проведені в пансіоні, описані в "Автобіографії". Вони суттєво не позначилися на життєвому виборі пансіонера. Радісними були тільки поїздки додому на канікули. Гострий розум Костомарова не вдовольнявся курсом навчання. Він доклав значних зусиль і в 16 років вступив (1833) до Харківського університету на історико-філологічний факультет. Саме харківський період залишив найбільш помітний слід у формуванні світоглядних засад Костомарова.

Харків на той час був провінцією Російської імперії. Університет переживав загалом не кращі часи. Але окремі яскраві особистості вплинули на юнака, як і сам період пробудження в суспільстві національної самосвідомості, свідком, а далі учасником якого стає Костомаров. На першому курсі Костомаров захопився лекціями професора Кронеберга — професора латинської словесності. Про це він згадує: "Першого року мого перебування в універ-

ситеті я успішно зайнявся вивченням мов, особливо латинської, і взагалі мене став дуже приваблювати античний світ. Моя уява постійно зверталася до Греції та Риму, до їх богів, героїв, до їх літератури і пам'яток мистецтв" [241, 439]. Це позначилося згодом на творчості (антологічні вірші, драми).

На вибір Костомарова-історика, за його власним свідченням, вплинуло захоплення особистістю професора Луніна та лекціями з грецької словесності професора Валіцького. Обидва закінчили студії в Дерптському університеті, бували закордоном. Луніна вважав Микола Костомаров одним із найкращих університетських викладачів історії. Здобута в німецьких університетах ученість вражала багатством, захоплювало сміливе і неординарне мислення, глибокодумність та красномовство, вміння підпорядкувати інших своїм науковим захопленням, чесність і гідність.

Під впливом Луніна відбувся рішучий вибір історії як науки, сфери самовияву, сформувалася пристрасна любов до неї на все життя і, як її наслідок, — величезна працьовитість і працездатність. Глибина захоплення історією позначилася пізніше і на художній творчості, де майже у всіх жанрах наявна історична тематика чи бодай тло минулого. Звернення до історії України, антропоцентричність історичної концепції, інтерес до народної моралі не в останню чергу марковані впливом М.Луніна.

Його сила чувається в щирому, хоч дещо категоричному висновку Костомарова, який він висловить уже зрілою людиною: "Якщо б не було в університеті Луніна, то час, проведений у студентському стані, можна б уважати втраченим" [241, 486].

Особистість Луніна справляла глибоке враження і на людей діаметрально протилежних від Костомарова за характером і вподобаннями. Наприклад, на Де-Пуле, також випускника Харківського університету, з котрим Костомаров уже в зрілі роки гостро полемізував про життєздатність української мови та літератури. Того самого Де-Пуле, земляка Костомарова, уродженця Воронежської губернії, відомого згодом у Росії літературного критика, публіциста, редактора, громадського діяча, котрий заперечував право на існування української літератури; реакціонера-шовініста, виступ котрого проти українства викликав останню з дискусій Костомарова і довів його вірність націєтворчій ідеї. Вже важко хворий Костомаров, загалом врівноважений, дає гостру відповідь черговому поганьбленню української культури.

Де-Пуле згадував про Луніна: "Разом із чаром обдарованості та обширних знань Лунін впливав на студентів привабливою чистотою моральної особистості, далекої від усякого матеріалізму, а тим більше — далекого від тодішнього університетського зла "пансіонерства"... своїм способом життя, своєю пуританською чесністю та обширною вченістю Лунін вражав студентів і мав на них величезний вплив; ми говоримо про студентів усіх фа-

культетів, для котрих цей учений здавався ідеалом професора, чим він і був насправді" [47, 322].

Суть "пансіонерства" полягала в тому, що студенти із дворянських сімей низького і середнього достатку жили на "пансіоні" у професорів університету. Першим це давало деякі пільги під час семестрових іспитів, можливість ближче спілкуватися з недосяжними і суворими в університетських стінах професорами, користуватися їх бібліотеками, а другим — можливість поповнити сімейний бюджет грішми чи продуктами натурального господарства.

Такою парою "професор-протеже" стараннями матері Тетяни Петрівни були Гулак-Артемівський, професор російської словесності, згодом історії, а далі ректор Харківського університету, та студент Микола Костомаров. Останній тут зацікавився з Амвросієм Метлинським, тоді домашнім учителем у Гулака-Артемівського, а пізніше також професором Харківського університету, Олексієм Корецьким, Яковом Щоголівим, Ізмаїлом Срезневським, на той час професором статистики, а згодом ректором Петербурзького університету, Олександром Корсуном, майбутнім видавцем альманаху "Сніп", та багатьма іншими видатними діячами українського національного відродження.

Про Гулака-Артемівського, свого наставника, енергійного ректора, громадського діяча Харкова тих років, Костомаров згадує з властивою йому глибиною розуміння і оцінки: "Стараючись весь вік грати яку-небудь роль як професор російської історії, як ректор університету і як попечитель двох жіночих інститутів, — він не досягнув своєї мети: не набув ні знаменитості, ні пам'яті нащадків на цьому поприщі, але постав безсмертним як народний малоруський поет; ніхто не перевершив його в знанні всіх тонкощів малоруської народності та в невідомому мистецтві передавати їх поетичними образами і чудовою малоруською мовою. А між тим усе життя він і не підозрював, у чому насправді він міг бути вищим за всіх і здобути знаменитість як літератор! Свої малоруські вірші писав він задля жарту і вважав їх не більш як жартом" [241, 458].

В 1835 році указом імператора дрібні поміщики позбавлялися дворянського статусу. Це автоматично позбавляло М.Костомарова права на університетську освіту. Мати його продає значну частину маєтку і виробляє Миколі походження не "з дворян", а "з службовців".

Дослідник Л.Полухін пише про те, що, крім Костомарова, "дітьми" указу 1835 року були чи не всі кирило-мефодіївці. Українське шляхетство, яке становило свідому частину свого класу (66,8%), було вилучене з дворянського стану указом від 20 березня 1835 року. На лівобережній частині з величезної маси збіднілих дворян сформувалася різночинна інтелігенція. З цього середовища вийшло багато активних учасників українського громадського

руху: М.Гулак, М.Костомаров, П.Куліш, О.Навроцький, Ю.Андрузький, О.Шпигоцький, А.Метлинський, І.Розковшенко, Ф. і О.Євєцькі та інші. Дослідники радянського часу твердили, що саме зведення класових порухунків, а не зростання національної свідомості спричинило діяльність Кирило-Мефодіївського братства. На цій же основі Л.Полухін вважав свідчення з "Автобіографії" Костомарова нещирими. Батька Костомарова, йдучи за ustalеним у підрадянські часи відомим стереотипом, Л.Полухін уважав поміщиком-"самодуром" [428, 30-31]. В тлумаченні постаті Костомарова Л.Полухін типово тенденційний. Шлях Костомарова від кріпака до студента, згодом дійсного статського радника і великого вченого він пояснює лише почуттям скупості і прагненням матеріального збагачення, інстинктом самозбереження, соціальною мімікрією, ігноруючи його працездатність і великий науковий талант. Участь братчиків у Кирило-Мефодіївському товаристві Л.Полухін тлумачить необхідністю суспільного самоствердження, що постала перед ними після втрати дворянського стану. Духовне начало, українська ідея в поглядах та свідомості чільних представників ігнорується і замовчується. Діяльність Костомарова та братчиків трактується як реакція на сприйняття українськими дрібними поміщиками указу імператора. Велику популярність лекцій Костомарова Л.Полухін пояснює звичайною цікавістю до його "опального" минулого та незвичним на той час антропоцентричним підходом до висвітлення історичних проблем. На жаль, саме такі оцінки тривалий час стереотипізували постать Костомарова в радянській історичній науці, нав'язуючи такий "узгоджений" підхід багатьом поколінням дослідників, і цим дискредитуючи сутність українського національного руху XIX століття та його ідеологію.

Становлення М.Костомарова відбувалося в контексті розвитку національної ідеї, було її виявом, а згодом і дієвим фактором.

Про те, як Костомаров долав "прогалини" пансіонерської та університетської освіти, згадує він сам у "Автобіографії". Мав феноменальну пам'ять, наполегливо (і на шкоду здоров'ю) надолужував самоосвітою, в неповних 20 років закінчив університет. Володів глибокими знаннями, визначив чітку основну мету своєї наукової діяльності — вивчення і дослідження історії життя народу в його побуті, звичаях, духовних ідеалах, моральних засадах, словесному мистецтві, а не тільки в діяннях і долях видатних осіб.

"Історія стала для мене улюбленим до пристрасті предметом, я читав багато різноманітних історичних книг, вдумувався в науку і дійшов такого питання: чому це в усіх історіях тлумачать про видатних державних діячів, деколи про закони і заклади, але ніби нехтують життям народної маси? Бідний мужик, землероб-трудівник ніби не існує для історії; чому історія мовчить про його світ, духовне життя, про його чуття, прояви його радощів та печалі

лей? Скоро дійшов я висновку, що історію треба вивчати не тільки за мертвими літописами і за списками, а й у живому народі" [241, 446]. Через історію і мову М.Костомаров пізнав український народ, через його розуміння полюбив Україну, послідовно доводив свою духовну з нею єдність і на чужині.

Юнацький романтизм привів Костомарова в 1837 році, після закінчення університету, до юнкерської служби в Кінбурзькому драгунському полку. Спонукало його до цієї зміни в долі "бажання пізнати людей і всяке середовище, між іншим і військове, мені зовсім невідоме" [241, 446].

Примітивізм поведінки і моральна спустошеність побуту офіцерського середовища в Острогозьку, де стояв полк, військова муштра, нарешті, заборона юнкерам носити окуляри — такі, за його словами, причини прискорили рішення відмовитися від військової кар'єри і повернули інтереси Миколи Костомарова до свого справжнього призначення — історії. Він поринув у багатий архів Острогозького повітового суду, де зберігалися козацькі справи з часу заснування міста (XVI ст.).

Складено історичний опис Острогозького слобідського полку, в якому служив, до речі, і предок Миколи Костомарова. Підготовлено до друку рідкісні важливі документи. Учений поклав на меті дослідити і впорядкувати архіви інших полків і зробити панорамний огляд історії всієї Слобідської України. Ці матеріали було вилучено, на жаль, під час арешту і не повернуто авторові.

Костомаров повернувся до Харкова і присвятив себе науковій діяльності. Харківський період у житті Миколи Костомарова має виняткове значення. Тут сформувався остаточно його світогляд — наріжний камінь ідеології та напрямків діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Тут він відбувся як учений історик, наукові та світоглядні позиції якого не тільки зумовлять точність означень і оцінок тих чи тих історичних фактів і явищ, але й визначають методологію досліджень національної ідеї. Харківське оточення українських письменників виробить у ньому інтерес до художнього слова. Письменництво українського романтизму поповниться постаттю Ієремії Галки, а українська література — низкою творів, що, попри свою художню часом недосконалість, не тільки збагачують уявлення про характер українського романтизму, естетичний контекст його становлення, визначають впливи на нього європейських і, зокрема, слов'янських літератур, але й закладають основи нових жанрів майбутньої повнозначної "інтелектуальної" літератури.

Середовище людей, які добре володіли мовою українського простолюду, сформувало до неї стійкий інтерес не тільки як до підвалини естетичного будівництва, але й як до джерела глибоких філософських і моральних сен-

тенцій, за якими проглядає духовна історія народу, правдива, не пристосована до стереотипів і оцінок імперського гатунку. Нарешті, тут він сприйняв душею ті визначальні ознаки національної ментальності, за якими він визнав український народ особливим, не схожим на жоден інший, надавши цим практично йому право на незалежність і державну самостійність. А право українського народу на самодостатність Костомаров буде захищати, науково обґрунтовувати, утверджувати дослідженнями з історії України, втілювати в ідеологічній програмі Кирило-Мефодіївського братства, ще й наприкінці життя вести виснажливу полеміку в обороні національної ідеї, української мови. Результат цього — оригінальні та пристрасні публіцистичні писання, багаті глибокими думками.

Харківське оточення і діяльність Миколи Костомарова досліджувалися не раз. Але більшість студій не витримала перевірки часом, оскільки висвітлювала істину в межах дозволеного, з апіорно визначених антиукраїнських позицій. Харківська школа романтиків, зокрема, розкрита в персоналіях і характеристиках суспільно-естетичного контексту. З'ясовані риси індивідуального стилю представників цієї групи, проаналізовані твори. Значно менше розкриті з новітніх позицій ті впливи, що формували Костомарова як особистість. Існує потреба переакцентувань у світлі новітніх підходів і розвідок, появи публікацій творів і праць останнього десятиліття, архівних матеріалів.

Харківський період життя і діяльності М.Костомарова хронологічно вклався в час активізації суспільно-культурного руху 30-х років XIX ст., дещо пригальмованого в другій половині XVIII століття. Зростає національна свідомість української інтелігенції. Вже перші десятиліття прикметні подіями, які ілюструють ці доленосні процеси.

У політико-суспільному плані йдеться про створення таємних товариств після війни 1812 року, в суспільно-культурному — появу "Енеїди" і "Наталки Полтавки", створення в Харкові 1812 року українського театру, зародження української періодики ("Харьковский еженедельник", "Харьковский демокрит", "Харьковские известия").

Помітним явищем була "Грамматика малороссийского наречия..." Олексія Павловського (1818). Одним із перших він теоретично обґрунтував своєрідність поетики народно-пісенної творчості українців, відгукнувся про неї з великим захопленням. Помітними з'явами були твори Гулака-Артемовського, а далі — перші збірки народних пісень. Живучи в Гулака-Артемовського, Микола Костомаров, безперечно, мав змогу пізнати їх, усе сприймати і аналізувати, вбирати те, що лежало в руслі його зацікавлень.

Оточення українців Слобожанщини — рідне для Костомарова в комплексі мови, культури, ментальності. В короткій записці про життя і наукові шукан-

ня професорів Київського університету Св. Володимира говориться: "Через те, що народ, посеред якого він (Костомаров — Я.К.) жив, були малоросіяни, то він полюбив і малоросійську народність, і її мову так, що почав писати цією мовою" [37, 285].

Костомаров вирішив глибше зайнятися історією не тільки шляхом вивчення мертвих літописів, а й через народну творчість пізнати життя простого українського народу як головного, на його думку, об'єкта і суб'єкта національної історії. Особливо багато в цей час доклав він зусиль, щоб засвоїти українську мову. Достовірне свідчення цього знаходимо в "Автобіографії": "Мене вразив і захопив чар малоруської народної поезії; я ніяк не підозрював, щоб така витонченість, така глибина і свіжість чуття були в творіннях народу, такого мені близького і про котрий я, як побачив, нічого не знав. Малоруські пісні до того захопили всі мої чуття і уяву, що який-небудь місяць — і я вже знав напам'ять збірник Максимовича. Потім взявся за другий його ж збірник, познайомився з історичними думами і ще більше був охоплений пристрасстю до поезії цього народу" [241, 447].

Це захоплення сприяє науковим студіям з етнографії, історії України, археології, мови і всього, що стосується української культури. Костомарову тоді заледве виповнилося 22 роки. Йому бракувало знання мови, і молодий вчений вирішує вивчати її безпосередньо з уст народу, в живому спілкуванні. Все ширше відкривали йому багатий духовний світ та краса української мови і народнопісенної творчості.

Коли йому було відмовлено в посаді викладача Харківського університету, він самотужки збирав фольклор, провадив етнографічні спостереження, подорожуючи від села до села, від хати до хати, не минаючи корчем і народних гулянь. З наполегливістю справжнього вченого він долав, з одного боку, недовіру селян до дивного пана, з другого ж — нерозуміння і часом насмішки ближчого оточення. Костомаров був переконаний, що історія і етнографія — дві складові історичної науки про народ. Цим концептам, що заклали основи його світогляду, Костомаров був вірним усе життя, а захоплення народнопісенною творчістю перейшло у свідоме прагнення писати художні твори по-українськи.

"Любов до малоруського слова все більше і більше захоплювала мене, мене брала досада, що така прекрасна мова залишається без всякої літературної обробки і на додачу піддається незаслуженому презирству. Всюди я чув грубі випадки і насмішки над хохлами не тільки від великоросів, але також від малоросів вищого класу, що дозволяли собі глумитися над мужиком і способом його виразу. Таке ставлення до народу і його мови здавалося мені приниженням людської гідності, і чим частіше я зустрічав подібні випадки, тим сильнішою ставала пристрась до малоруської народності" [241, 450].

Підтвердження своїм переконанням знаходив молодий вчений у європейській науці, зокрема, в поглядах Й.Гердера (1744-1803), укладача збірки пісень народів Європи, куди увійшли, як відомо, і українські народні пісні.

Й.Гердер вважав, що кожен народ має своє самобутнє і своєрідне внутрішнє життя і настійливо закликав вивчати й осягати народний побут, історію, фольклор. Дослідники повинні відшукати поетичний матеріал, писав учений, "у минулому нашої власної батьківщини, вивчати помилки і легенди предків і надавати їм поетичної форми нашого часу... Серед скіфів і слов'ян, венеців і богемців, росіян, шведів і поляків ще збереглося немало слідів, прокладених їх предками. Якби кожен намагався в міру своїх сил ретельно збирати старовинні національні пісні, — говорив він, — то й знайшли б такі поетичні твори, які могли б стояти на рівні з баладами британців, з піснями трубадурів, з романсами іспанців, або навіть з урочистими сагами стародавніх скальдів. Однаково, чи ми будемо вивчати дайни латишів або національні пісні козаків, перуанців або американців" [428, 65].

Вище ми згадували, що серед подій, які справили вплив на молодого Костомарова, було знайомство і тривале спілкування з Ізмаїлом Срезневським, різносторонньою і талановитою людиною. Росіянин за походженням, він сформувався під впливом усвідомленої поваги до українського оточення. Срезневський вступив до університету у 14 років, а закінчив у 17 (тоді студентський курс складав три роки) кандидатом юридичних наук. Був лише п'ятьма роками старший за Костомарова. В "Автобіографії" зазначено, що знайомство із Срезневським дуже сприяло прагненню до вивчення української народності. "Знайомство це мало надовго сильний на мене вплив. Ізмаїл Іванович в той час хоча ще дуже молода людина, був глибоко начитаний, дуже розумний, мав великий жар і охоту до наукової праці. Я став часто відвідувати його, і дім його став для мене улюбленим місцем відпочинку і обміну думок" [241, 447].

Стосунки зрілого науковця Костомарова і професора Петербурзького університету Ізмаїла Івановича Срезневського згодом будуть, як відомо, складними і неоднозначними. Але в Харкові для Костомарова було приємним спілкування з розумним, порядним Ізмаїлом Срезневським, до якого відчували глибокі симпатії багато сучасників.

Роль Ізмаїла Срезневського в історії української культури і вплив його на оточення переоцінити неможливо. Ад'юнкт-професор кафедри політичної економії і статистики, вже в 27 років він захистив докторську дисертацію на тему "Опыт о предмете и элементах статистики и политической экономии". Він не обмежувався виключно фаховими зацікавленнями. Це був письменник, поет, завзятий театрал і музикознавець, видавець, славіст, знавець українського побуту і народної поезії.

"Захоплюючись сам, — пише О.Грушевський, — Срезневський вміє передати свої інтереси іншим, і ось коло нього складається гурток товаришів з однаковими інтересами (спочатку квітет — Шпигоцький, Розковшенко і два брати Євещькі), потім гурток розширюється з появою нових друзів і знайомих (Вадим Пассек, Метлинський, Костомаров)" [92, 4].

Срезневському належала, безперечно, провідна роль у формуванні т. зв. "харківської школи романтиків", як і в розвитку романтичного руху в Україні та розбудові його зв'язків із романтиками інших слов'янських народів, західноєвропейських країн. Особливе значення мало започатковане ним видання "Українського альманаху" (1831), після якого вже з'явилася серія аналогічних видань ("Утрення звезда", "Киевлянин", "Ластівка", "Молодик").

Без сумніву, Костомаров був знайомий з дисертацією Ізмаїла Срезневського, в якій пристрасно обстоюється природна мудрість народного мислення, здатного закласти основи всіх наук. З пієтетом висловлюється Срезневський про народну мову, а народні пісні та думи називає "коштовністю народності південно-руської".

Найбільший вплив на Костомарова, як і на його сучасників, справила "Запорожская Старина", серії якої з'являються, починаючи з 1833 року. Навколо цього альманаху точилося багато суперечок. Неоднозначними є трактування і оцінки його до сьогодні. Незаперечною є талановитість автора і досконале знання народної творчості. Пізніші гострі оцінки "Запорожской Старини" Костомаровим не применшують її ідейно-естетичної вартості, як і впливу цього збірника на активізацію творчого мислення М.Костомарова.

З-поміж інших осіб, котрі мали безсумнівний вплив на Костомарова, варто назвати Гулака-Артемовського. Багатогранну діяльність Гулака-Артемовського Костомаров усе ж ставив нижче за рівнем таланту і значення, ніж його байки.

Між тим, Гулаку-Артемовському належить першість у встановленні і розширенні українсько-польських літературних зв'язків, зокрема, запровадження полоністики в Харківському університеті. Він здійснив художні переклади, зазнайомився з Адамом Міцкевичем, популяризував його творчість. Саме Гулаку-Артемовському належать програмні засади українського романтизму, в естетичній стихії якого відбувалося становлення Костомарова як поета Ієремії Галки.

З'ясуємо деякі моменти характеру молодого Костомарова, який зараз прийнято трактувати як ознаки психічного розладу, який згодом ускладнить життя Миколи Костомарова.

Літературна спадщина Костомарова харківського періоду складає дві п'єси, дві збірки віршів і два вірші, видані пізніше.

В Харкові Костомаров написав 58 поезій. Їм властива, крім романтичного настрою, легкість, простота форми, близька до народнопісенної, глибина і щирість почуттів, особливо у вірші, написаному перед закордонним відрядженням Срезневського.

Вірші на "кримські теми" пов'язані з відпочинком Костомарова в Криму. Ханський палац у Бахчисараї і овіяний легендами образ Марії Потоцької лягли в основу вірша "До Мар'ї Потоцькій". Час стирає минулу велич, залишаючи лише руїни, тільки світлий образ чистої любові залишається в пам'яті нащадків.

І Девлетів, і Ісламів
Ледве-ледве він згада,
Ти одна, душа святая,
Встанеш з мертвих перед ним.
Усе славне, світове
Розлетиться й пропаде,
Тільки чистее, святее
Позостанеться навек [222, 104].

"Антологійна" поезія "Пантікапея" зафіксувала той душевний стан, який опанував Костомарова у Керчі. Кримські поетичні враження Костомарова загалом перегукуються з "Кримськими сонетами" А.Міцкевича. Особисті враження і думки з приводу минулості і тимчасовості всього земного повертали Костомарова думками до античних вірувань і уявлень про царство мертвих. Так окреслився своїми художніми обрисами образ покійного античного царя, котрий мирно покоївся у гробниці, аж поки люди не розрили його могилу. Нещасну тінь потривожили, вона не знаходить спокою, дивлячись на свою розриту могилу, і бродить як неприкаяна. Випадковій людині, котра, зборовши страх, зайшла в гробницю, тінь жаліється на черствість і бездушність сучасних людей, для котрих навіть спокій мертвих не є святим, не є гріхом осквернення могил.

Вічний закон чоловікові доля дає справедлива
Вічний закон занехавши, лихо зробив чоловік!
Горе тому, чиї кості з землі чоловік вибирає;
Гірко й тому, хто за золото мертвих покою збавля.
Щасливо чоловіче, хай тобі
Того не буде, після смерті, що мені!
Ой, горе, горе!.. [222, 109]

Тема розорених пам'яток історії часто звучить у віршах Костомарова. Пейзаж — мертва тиша посеред сплюндрованого кладовища — є типовим для романтизму.

Відсутність автобіографічних мотивів у більшості ліричних творів Костомарова не дає змоги встановити зв'язок між емоційним станом ліричного героя і романтичним характером твору, він у романтичних творах Костомарова практично і не простежується (на відміну від Метлинського чи Щоголіва).

Не виділені в окремі цикли його інтимна лірика, твори на історичну тематику. Перші дві збірки М.Костомарова є своєрідною живою, яскравою етнохудожньою аплікацією дійсності. Йому вдається безпосередня проста передача настроїв уривків-епізодів з життя, а не глибина його осягнення і філософські узагальнення.

Його інтимна лірика — опосередкування пісенно-фольклорної творчості, за винятком віршів "Сон", "Зобачення", меншої питомої ваги фольклоризму прослідковується зв'язок з народною поезією, хоча тема зустрічі молодого парубка з красною дівчиною "пізньої годиницьки", "темної ночі" ("Зобачення") часто зустрічається у фольклорі. Подібна близькість до фольклору простежується у віршах "Посланець", "Стежки".

Народні фантастичні уявлення та забобони, а також елементи просвітницької іронії щодо забобонів складають зміст поезій "Зірочка", "Чорний кіт", "Великодня ніч", "Баба Гребетничка", та ін. Неясний страх перед забутою шведською могилою передає вірш "Полтавська могила".

Пісенні фольклорні образи блискуче розкриті Костомаровим у фундаментальній праці "Слов'янська міфологія", про що мова йтиме далі. Образ могили, порівняння сучасного з минулим часто зустрічається в творчості Костомарова.

"Різкий контраст між сміливим минулим і скучним безбарвним сучасним, а, з іншого боку, важке усвідомлення недбалості, неухвилюючої уваги живих до цього минулого, його поступове забування — все це не може не надати меланхолійно сумного відтінку спогадам про минуле. І на спогадах окремих осіб, і на спогадах співця — цього охоронця легенд про минуле — лежить однаково цей відблиск суму" [92, 3].

Разом з тим життєстверджуючий пафос звучить у першому вірші збірки "Вітка", епіграфом до якої Костомаров обрав слова Вергілія "велике в малому описую":

Од Сосни до Сяна вона протягнулась,
До хмари карпатської вона доторкнулась,
Чорноморською водою вмивається,
Лугами, як квітками, квітчається,
Дніпром стародавнім підперезана,
Річками, як стрічками, поубирана
Городами-намистами пообвішана [222, 63].

Костомаров тут створив образ, український, масштабний, соборний, до того ж це було новаторським кроком, сміливим виступом, який поки що залишився непоміченим цензурою.

Туга за вмираючою, всіми забутою українською піснею асоціюється з уболіванням Костомарова за долю України. як це видно у вірші "Співець" (присвята А. Метлинському). Тут не тільки бачиться романтична традиційна "теорія згасання", тут відчувається біль патріота Миколи Костомарова.

Ох, тим той співець не співає,
Що рідная мова, як свічка, сконає!
Ох, тим той співець та у гуслі не б'є,
Що його слухати ніхто не іде! [222, 55]

Цим же стурбований і дід-пасічник з однойменного вірша, котрий також з сумом дивиться на сучасне і згадує славне минуле.

Блідніє наш дідусенько: голос змінився,
Як липонька підцукана, набік похилився,
І кобзонька додолоньку з брязгом покотилася,
І пісенька неспітая у вітрі розлетілася! [222, 50]

Цілий ряд образів постає у вірші "Дід-пасічник": від Київської Русі, могутньої і багатой колись держави, до багатих на подвиги та ратні справи запорозьких гетьманів — Хмельницького, Дорошенка, Полуботка та ін. Костомаров акцентує, поетизує героїку, засобами народного епосу виставляє прикладом сучасникам про перемоги запорожців, епохи підйому народних сил у боротьбі за свою свободу. В цьому в першу чергу виявляється спадкоємність, історична тяглість української ідеї.

Говорячи про поезію молодого Костомарова, можна зробити висновок, що загалом він не вийшов за межі тих тем, художніх образів, які були характерними для харківського гуртка романтиків і для романтичної поезії в цілому. Хоча він пішов далеко вперед силою національної ідеї, оскільки "соборні" образи ("до Сяну") не були характерні для його сучасників-романтиків.

Найзагальніші ознаки митців цієї школи дослідниками окреслені. Відзначається поглиблений інтерес до народу, зокрема змалювання побуту в романтичному ореолі. У віршах широко описуються забави, ігри, святкування. Окремою групою виділяється художнє відтворення вірувань, ворожін та чарів, передчуттів і передбачень, фантастичних перетворень, тощо. Цим пронизані, зокрема, любовні сюжети.

"...романтично підкреслений контраст між минулим і сучасним, яскраві фарби в змалюванні цього минулого, спеціальні риси гіперболізму в характеристиці могутньої звитяги і неподоланної хоробрості козаків, захисників і месників — усе це ознаки і риси, властиві цілому ряду творів і письменників,

і схожість буде йти навіть до окремих рис у змалюванні образів, наприклад, у силуеті співця, що тужить, чи бандуриста. І риси романтико-історичного світобачення споріднюють Костомарова з його найближчими друзями — харківським гуртком, а відтак і взагалі з представниками романтичного розуміння минулого, — вченими як О.Бодянський, — у його ранніх роботах, — письменниками, як М.Маркевич та інші" [92, 6].

Драматичні твори Костомарова — своєрідне тематичне та ідейне продовження його романтичної лірики. "Сава Чалий" та "Переяславська ніч" — твори історичного змісту зі схожим сюжетом, закоріненим в українсько-польські історичні взаємини та трагічним конфліктом. Але якщо в першій драмі трагічною є розв'язка для Сави Чалого, то в другій — для всього польського населення України.

В основі "Сави Чалого" — народна пісня про зраду і зрадника, котрого не минає народна помста. Але Костомаров вводить у п'єсу нові деталі для розширення драматичного тла, він переніс дію на сторіччя раніше. Зміну букви історії згодом Костомаров буде вважати помилкою, зумовленою тим, що сприйняв на віру датування в збірниках народних пісень. Однак, якщо тема п'єси залишилася традиційною — помста зрадникові, то передумови зради, особистість зрадника вирішені Костомаровим більш повно, як і належить у драматичному творі. Автора більше цікавить внутрішній світ героїв, ніж фабула твору, задана народною піснею.

Костомаров у зрілі роки, згадуючи свій перший драматичний досвід, писав: "Взявши зміст із відомої народної пісні, зробив велику історичну помилку, довільно віднісши подію, оспівану в цій пісні, до першої половини XVII ст., тоді як вона належала до першої половини XVIII ст." [241, 449].

Зрада Сави Чалого, смерть його та його дружини, трагізм цієї ситуації посилюється характером Гната Голого, його наклепами на суперника — Саву Чалого. Образ Сави Чалого надто схематичний, щоб повністю усвідомити долю і трагедію цієї людини. Дається взнаки молодість автора, недосвідченість його як художника.

Здавалося б, доля прихильно ставиться до Сави Чалого. Він молодий (не більше тридцяти) козак, котрий завоював заслужений авторитет та повагу серед козаків, добре прислужився їм у двох битвах з поляками. Про нього складають у народі пісні, він може стати у майбутньому гетьманом. Але передчасно гине улюбленець Сави і козаків гетьман Остряниця, і новим гетьманом всупереч сподівання Сави обирають Петра Чалого, його батька. Більше того, батько сам радить козакам не обирати Саву гетьманом, бо вважає його характер не відповідним для такої ролі.

Сава Чалий, котрий сподівався, що оберуть гетьманом саме його, оскільки він залишався вірним козацькому товариству, в бою не боявся, мав

сильний вольовий характер і досвід, був відданий гетьману Остряниці, почув себе ображеним. Самолюбство і егоїстичний характер взяли гору. Йому важко буде підкорятися, навіть батькові, а вірні побратими не підтримали його. Саві принизливо залишатися у підкореному стані, коли він і сам відчуває в собі сили і вміння гетьманити.

"Его" Сави Чалого грає з ним злий жарт. Під впливом сильного емоційного потрясіння він переходить на службу польській короні, щиро вірячи, що, ставши коронним гетьманом, зможе послужити польсько-українським інтересам. Але, усвідомивши помилковість свого рішення, особливо коли справа торкалася віри, яку необхідно було зрадити (улюблена тема Костомарова), Сава Чалий розуміє, що служити одночасно двом народам неможливо, нереально і принизливо для нього як українця, він пориває з Конєцпольським і повертається, знаючи, що його, можливо, в козацькому таборі чекає смерть.

Фабула і аплікація художніх образів присутня і в драмі "Переяславська ніч", хоча в ній Костомаров піднімається до ширших узагальнень. Марина Лисенко, щиро покохавши польського старосту, не може зрадити своїм українським побратимам, видає чоловіка, щоб загинути разом. Глибоко вивчаючи історію українсько-польських взаємин того часу, Костомаров навмисне ставить своїх героїв у екстремальні ситуації і не знаходить іншого виходу, ніж смерть. Молодий максималізм автора, посилений романтичними настроями, вимальовує поляків і українців як антагоністів. Та погляд українця на події середньовічної історії не міг бути іншим. Не мала ґрунту для реалізації ідея мирного співіснування двох народів. Глибоко розкрив це Костомаров у монолозі Сави Чалого перед Конєцпольським та Марини перед своїм милим, польським старостою.

Образи Сави Чалого, Марини, Лисенка — цілісні, вольові, енергійні. Це справжні поводири народних мас, ватажки народного повстання, за ними всі готові йти на смерть. В обох драмах Костомаров намагався показати, наскільки швидко може організуватися народна енергія для міцного вияву протесту. Він використовував багато деталей з "Історії Русів" псевдо-Кониського, під впливом якої перебував, а також уривки з пісень "Запорожской Старини", оригінальність яких тоді ще не викликала у нього сумнівів.

Про "Переяславську ніч" Костомаров, зокрема, писав: "...сюжет трагедії взято з епохи Хмельницького при самому початку його повстання, але мені дуже пошкодило довір'я, що його я виявив таким каламутним джерелам як "Історія Русів" Кониського і "Запорожская Старина" Срезневського; крім того, я ухилився від строгої співвідносності з умовами епохи, яку взявся зображати, і впав у патетику та ідеальність, розвинувши в собі останню під впливом Шіллера" [241, 454].

Про це ж говорив митець значно пізніше в листі до О.Корсуна, котрий мав намір видати "Переяславську ніч" російською. Називаючи драму твором українським і фальшивим до глибини ества, причиною він вважає вищезгадані впливи, особливо Срезневського. "Багато шкоди наробила українській історії і етнографії ця людина, прости її Боже... Не дивно, що і я керувався літописами, які отримував від Срезневського, довго не усвідомлюючи їх фальшивості..." [209]. Віддаючи належне самокритичності Костомарова, все ж зазначимо, що драматичні твори "Сава Чалий" та "Переяславська ніч" були, без сумніву подією на тлі тогочасної української художньої літератури.

Іншою причиною недостатньої викінченості образів у драмах Костомарова є, очевидно, недостатня традиція трагедії як жанру, української драматургії загалом, хоча творчі можливості самого письменника в сучасних дослідників (В.Шевчук) не викликають сумніву.

Особисті переконання Костомарова, його прагнення трансформуються в дії його героїв без належної психологічної текстової мотивації лише на перший погляд. Це пояснюється естетикою романтизму та християнських ідей Миколи Костомарова. Непримиренний Лисенко під впливом священика Анастасія дає наказ припинити різню, стає до двобою з поляком-старостою і перед смертю простягає йому, також вмираючому, руку примирення.

Більш логічно і послідовно вималювано образ священика Анастасія, котрий закликає до припинення насильства, до прощення. Сам Костомаров усе життя був глибоко набожною, віруючою людиною, захищав інтереси православної церкви як, на його думку, єдиної справедливої інституції свого часу. Закликав до ствердження її ролі не тільки в духовному, але й у соціальному, політичному, культурному житті українського народу. Не випадково пізніше з'явився маніфест кирило-мефодіївців "Закон Божий", написаний саме Костомаровим під впливом Священного писання та "Пілігримства народу польського..." Міцкевича.

В священикові Анастасії автор синтезував відданість українській ідеї і глибоке розуміння вчення Христа як її складової. Задля справедливості треба відзначити, що стримання віруючих ним, заклик бути милосердними до єврея, котрий за плату дозволяє нести плащаницю, до поляків, котрих багато вже загинуло від руки ображеної і пригнобленої маси православних, викликає більше розумінням приреченості спроби невеликого гурту людей до повстання. За його словами, зверненими до скривдженого Семена Герцика, єдиний вірний вихід — просити про допомогу Богдана Хмельницького і злитися з його військом.

Традиційна близькість до народної пісенної творчості у драмах Костомарова підсилюється і контамінацією народних пісень. Новаторським є введення в дію хорів, що за словами Костомарова, "надавало їй вигляду

наслідування давньої грецької трагедії" [248, 37], що є античною драматичною традицією.

Не зважаючи на деяку схематичність вирішення конфліктів, та одноплочинність змалювання образів, драми Костомарова мали помітний вплив на розвиток української літератури XIX ст. Костомаров виступив у них палким прихильником української ідеї, небайдужим до її історії, сучасності та майбутнього, яке бачиться Костомаровим світлим і щасливим. І якщо в "Саві Чалому" на сцені окремі особистості, то в "Переяславській ночі" на арену боротьби виведено маси людей. Про важке становище України говорить не одиничний персонаж, а усвідомлює і говорить про це весь народ український. Костомаров через окремі епізоди виразно малює причини народного гніву. Український народ уже постає перед читачем діяльною рушійною силою. Автор підкреслив: український народ терпеливий і толерантний, але доти, поки чаша терпіння його не переповнена, тоді помста стає страшною, невідворотною. Це одна із улюблених ідей Костомарова, до якої він ще не раз звертатиметься в своїх наукових та літературних працях. Не загарбати, не відібрати чуже, не нажитися на чужому горі та нещасті, а лише відімести за нанесені образи та відверте знущання. І ця помста уже не на утилітарному повсякденному рівні, вона закладена генетично. Звідси страждання Марини, пошуки внутрішньої правди Лисенка, життєва трагедія Сави Чалого. Якщо зустрічається у Костомарова іноді брак життєвості, нечіткість у змалюванні психологічних типів та психологічної мотивації їх вчинків, то вони не зводять нанівець літературних достоїнств цих п'єс загалом, перших, до речі, історичних п'єс в українській літературі XIX ст.

Критика по-різному поставилася до появи драм Костомарова. Чужбинський, гортаючи альманах Гребінки "Ластівка", в якому була опублікована драма "Сава Чалий" сказав, що це бездарний твір (Московитянин. — 1841); Белінський, стримано розкритикувавши балади Костомарова, схвально відгукнувся про його п'єси, позитивно оцінив загалом творчість письменника Тихорський ("Маяк", 1843). Чужбинський, як твердить Костомаров у "Автобіографії", пізніше шкодував про поспішність своїх суджень.

Як бачимо, загалом критика підтримала літературні спроби Костомарова. Це стимулювало його творчість, зміцнювало віру в свої сили. Він спробував своє перо літературного критика, спершу в збірнику "Молодик" Бецького, де опублікував "Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке" [260]. Саме Костомарову належить редакція українського відділу в "Молодику". Підібраний ним літературний матеріал привернув увагу і викликав схвальні відгуки читачів.

Літературно-критична діяльність стала для М.Костомарова ще однією галуззю, де було розкрито багатогранність і оригінальність його обдарування.

Тут виявилася концептуальна глибина підходу до розвитку української літератури. Головною засадою цього М.Костомаров бачить самодостатність української мови, її генетичну потужність, повне право на функціонування і розвиток.

Як істину, поза всяким сумнівом, Микола Костомаров проголошує тезу про оригінальність української мови, якою говорять у південнозахідних губерніях Росії та Галицькому королівстві. Вона існує не зпередостанніх часів, а є давньою, багатого і мелодійною. "Вона існувала нарівні і тепер існує як наріччя слов'янського краю, що займає за своєю граматичною і лексичною будовою середину між східними і західними наріччями величезного слов'янського племені, наріччя правильне, багате, граматичне і здатне до розвитку літературної освіченості" [219, 280].

Важливість статті "Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке" не вичерпується своєю епохою, хоч уже тоді мала вона виразно історико-літературний характер, як один із наріжних каменів національної ідеї. Стаття М.Костомарова і зараз серед фундаментальних праць методологічного характеру. Тому окреслимо її зміст у найзагальніших рисах.

М.Костомаров простежив розвиток української писемності з часу приходу на Русь Святого Писання. Він з'ясував, як із розвитком громадського і політичного життя виникає потреба, крім богослужби, у застосуванні мови в літературній писемності. Костомаров підкреслює роль "руської" (за його визначенням) літератури, більша частина якої, на жаль, непробудно покоїться в бібліотеках і не служить інтелектуальному розвитку сучасного поспільства, як служила колись "Грамматика" Мелетія Смотрицького чи "Псалтир" Симеона Полоцького. Підкреслює М.Костомаров, що т. зв. "руська" писемна мова була "обработаннее", ніж писемна мова Великої Росії. Москва широко користувалася як книгами, що нею писалися, так і інтелектом кращих проповідників першої половини XVIII ст., серед яких майже всі без винятку були українцями.

Учений окреслює розходження української та російської книжних мов, що їх основою була церковнослов'янська з додаванням елементів живої розмовної мови. З наукової точки зору пояснював Костомаров еволюцію руської писемності під впливом проникнення в неї польських, німецьких, французьких елементів, розвиток літературних жанрів за умов "європеїзації" великосвітського життя та посилення "відкритості" суспільства для західних впливів.

Ушляхетнювався смак, виникала потреба легкого читання. З'явилися романи, повісті. Центр руської мови зосереджувався в столицях, де розвиваються наука, культура. "Руська мова відійшла в західні губернії, що були ще під владою Польщі, і, витіснена із світського життя, доживала тихо віку в семінаріях та училищах" [219, 281].

Продовжуючи сміливий, тонкий і глибоко науковий аналіз становлення української літературної мови, Микола Костомаров вмотивовував закономірність історичних явищ, виявляв об'ємність і логічність аргументацій, безкомпромісну правдивість і доказовість висновків. Вони мають концептуальний характер, а тому особливу вагу в тій частині праці, де вчений доводить органічність тяжіння нової української літературної мови до народності або "своєнародності", як означив це М.Костомаров. Саме цим, говорячи мовою сучасності, українська література і мова зробили європейський вибір.

Відомо, що ідея народності, національної самодостатності оволоділа вже тоді Європою. Перехід на нові параметри мислення, освоєння ліберальних ідей захопило Україну. Однак великороси, як зазначав Костомаров, визнають лише за собою право перетворень. Він же визнає це право рівним для всіх національних "інших елементів", якими багата Росія, в тому числі і в першу чергу — за українцями, оскільки "народність Малоросії є особлива, відмінна від народності великоросійської" [219, 282]. Несправедливість іншого потрактування, на думку Костомарова, очевидна.

Стаття Костомарова відіграла значну роль у підтримці та захисті української літератури в час її утвердження.

Успіхи українських літераторів викликали шовіністичний російський спротив. Відсутність, як відомо, можливості публікацій позбавляли її підтримки громадськості. Тонко відчуваючи потребу в такій ситуації обґрунтованої об'єктивної публічної оцінки як однієї з головних умов становлення літератури, Костомаров своєю працею закладав основи наукової української літературної критики, попередньо обґрунтувавши оригінальність української мови як основи розвитку національної самодостатньої літератури. Він підкреслив багатство усних пам'яток української народної творчості, справжньою скарбницею поезії називав народні пісні та казки. Вважав фольклор запорукою розвитку оригінальної літератури та гарантом права на такий розвиток. Зрештою, вважав Костомаров, рідною мовою завжди можна виразити яскравіше і передати глибше, ніж чужою, найбільш дотичне до душі з потоку буття, особливо якщо талановита людина обставинами життя поріднилася з українською мовою. Сміливою і оригінальною для того часу, була його думка: "Звичайно, Гоголь у своїх високих творах багато передав із малоросійського побуту прекрасною російською мовою. Але треба зізнатися: кажуть знавці, що багато з того природною мовою було б краще" [219, 282].

Логічною є структура статті "Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке". Костомаров закладав основи можливої системи історії літератури, щодо якої велася і до цього часу остаточно не закінчена полеміка. Дослідження фольклору в нього ще перед історіями літератури С.Єфремо-

ва і М.Грушевського передувє аналізові нової української літератури. Що-правда, тут згадані лише збірки Цертелєва, Максимовича, Срезневського ("Малоросійські й червоноруські думи й пісні"), його ж "Запорожскую Старину". Перерахував автор також збірки Жеготи Паулі, Вацлава з Олеська, називає "Руське весілля" Лозинського, зазначаючи, що галицькі видання відзначаються більшою повнотою і точністю.

Згодом Костомаров доповнить цю працю дослідженнями з фольклору та завершить фундаментальною працею "Слов'янська міфологія", розпочату ще в дисертації "Об историческом значении устной народной поэзии".

Огляд літературних творів розпочав М.Костомаров з "Енеїди" І.П. Котляревського, логічно, точно, лаконічно з'ясувавши причини появи бурлескних творів, їх сутність та естетичні ознаки. "Енеїду" Котляревського оцінює дуже високо і підсумовує, що "істинний талант, у якому б вигляді він не з'явився, не може не показати своїх достоїнств. Нехай твір буде спотворений, незакінчений — все ж він буде носити на собі відбиток душі творця, все-таки в ньому знайдете таку сторону, з якої, якщо поглянете, то мимоволі скажете: твір хороший.

"Енеїда" як пародія втратила для нас свою ціну; але та ж сама "Енеїда" як вірна картина малоросійського побуту, як перший твір малоросійською мовою в наших очах — дорогоцінний витвір" [219, 284].

В таких дуалістичних параметрах, відповідних двоїстій природі поеми, Костомаров осмислив, зокрема, літературознавчу перспективу сутності "Енеїди". Через кілька десятиріч з'являться літературознавці рівня Миколи Зєрова, які розбудують саме таку цілісно-об'єктивну оцінку "Енеїди", започатковану Костомаровим.

До того часу критика буде обертатися в амплітуді протилежностей: від беззастережної глорифікації примітивного епігонства — до різних нападів. П.Куліш, як відомо, сам перебуваючи в силовому полі естетики Котляревського, вважав проте і говорив категорично, що Котляревський навмисне приписав українському народові вади, змалював його гіршу частину взагалі, понівечив уявлення про нього.

Особливо обурювався Куліш, бо вважав, що зробив це Котляревський навмисне, комусь на догоду. "... блазні"-осміювачі народу, на його погляд, могли, будучи здібними, йти шляхом честі та правди, "поставити себе високо в очах нащадків". У статті "Погляд на українську словесність" із властивим йому нахилом до крайнощів він називає позицію І.Котляревського "Скачи, враже, як пан каже" [309, 509].

М.Костомаров відкрив такі первні "Енеїди", які визначають напрям і перспективи подальших досліджень твору, увиразнив його вартість для становлення не тільки української літератури, але й утвердження духовної культу-

ри народу, його національної окремішності і права на неї. Він відзначив вірну і багату картину життя і побуту з увагою до життєвих реалій, духовним обширом, українським національним характером, говорив про вміння Котляревського естетично екстраполювати сюжет оригіналу на український ґрунт багатством і точністю колоритних деталей.

Дорогоцінним вважав М.Костомаров непідробний гумор, однаково блискучий у змалюванні вад чи "істинного", високо оцінив мово стиль: "мова його правильна, блискуча, народна в найвищому ступені залишиться найкращим пам'ятником" [219, 285].

Сформування "канону магістрів" української літератури при згадці П.П. Гулака-Артемовського призвело до повторювання думки про неповноту самореалізації колишнього наставника й учителя. "Надзвичайна легкість і правильність мови, свобода у виразах і невимушений комізм видають у творцеві високий талант, від якого можна б ужити дорогоцінного плоду" [219, 285]. Таке точне визначення надовго закріпило почесне місце П.П. Гулака-Артемовського в історії української літератури. В такому скуппульозному дошукуванні "літературної істини" також вчуваються націєтворчі мотиви Костомарова.

Одним із перших в українській критиці, хоч і фрагментарно, але точно й об'єктивно розкрив Костомаров найголовніші ознаки творчості Євгена Гребінки. Слушно наголошено на відході від пародійного напрямку, прагненні розкрити можливості слова не тільки в смішному, у виявленні здатності слова до розвитку і збагачення — таким бачиться критикові сутність і значення літературних процесів на матеріалі творчості Гребінки. Українське слово завдячує письменнику за те, що він показав його гідність і проклав дорогу іншим.

В результаті об'єктивності, виваженості позицій і оцінок, прихильності до прогресу літератури, М.Костомаров виразно підніс усе, що видалося йому гідним в українській літературі, що викликало в ньому непідробну радість патріота. Це стало для українських письменників вагомою підтримкою в умовах розгортання наступу вже не тільки критики, але й державного чиновницького апарату.

Миколі Костомарову належить особливо висока оцінка творчості Григорія Квітки-Основ'яненка. Він визнає за письменником честь витворення сучасної йому української літератури. Мова для Квітки-Основ'яненка, на думку Костомарова, — уже не стільки знаряддя збудження сміху, а як спосіб передати дух, мораль і життя народу в найкращих його проявах. "Моральна мета, повільні почуттів без сентиментальності, невимушений комізм без претензій на мистецтво смішити та захоплюючи розповідь поставили його в очах освіченої публіки в число блискучих письменників. Правдиве ж зобра-

ження народного побуту, природність характерів набули йому любові співвітчизників, котрі вперше побачили в літературі своє власне, змальоване по-своєму, своїм тоном" [219, 286].

Високо ставить Микола Костомаров, в першу чергу як патріот, українофіл, сповідник національної ідеї, відчуття письменником прекрасного, глибину і людяність гуманістичного пафосу, красу морального світу духовно витончених людей. Саме найбільшої ваги надає створенню національного архетипу в творах Квітки-Основ'яненка, потужна естетика якого закріпилася надовго в суспільній рецепції. Костомаров радіє, що в творах Квітки-Основ'яненка нема й тіні "жалюгідної всезагальності думки", чужих ідей, вбраних у спотворену форму. Він пов'язує художні образи Квітки-Основ'яненка зі своїм розумінням етнопсихології українця, аналіз набув характеру досягнутих і окреслених національних форм. У Квітки-Основ'яненка образ України і українців не міф. В "Салдацькому патреті", в "Конотопській відьмі" це болюча правда.

Характеризуючи художню правду повістей Квітки-Основ'яненка, Костомаров глорифікує те, що є присутнім виявом національного життя, що "повне почуттів і дихає його цнотливим ароматом" [219, 287].

"Ідея любові, — писав він, — загальна і священна для людства, — основа істинно морального, а отже й довершеного, з'являється в різноманітних виявах, вмотивована, між іншим, ступенем освіченості та історичним життям народу. В народі юному..., що стоїть на певному ступені морального розвитку, вона (ідея. — Я.К.) проста, наївна, не відділяється від чуттєвості, але ошляхетнює її почуття, що заволоділо людиною, не пригнічує її, а скеровує для діяльності" [219, 287].

Типи у повістях Квітки-Основ'яненка Микола Костомаров індивідуалізував, зазначив у жіночих типах найсуттєвіше, висловив власні оригінальні підходи, зосередивши увагу на трьох типах: Марусі ("Маруся"), Ївги ("Козир-дівка") та Галі ("Щира любов"). Критик пов'язав, наприклад, надмірну чутливість Марусі з належністю до нації, на якій відчутна печать "хворобливої" дряблості, як хвороби національного організму. Це людина в підневільних обставинах, які власне такий стан провокують. Ївга ж, на його думку, сформована умовами вільного вибору поведінки — "дитина свіжого життя, яка процвітає на природному ґрунті, що його живили давні стихії, але освітило сонце відродження" [219, 290]. Це своєрідний гібрид руссоїзму й романтичного ідеалу, але в Костомарова він працює на природність українського первня.

В постаті Галі з повісті "Щира любов" Костомаров бачить найвищий ступінь розвитку національного характеру. Мрійливість у ній розвинута сильніше, ніж у Марусі, але й сила її волі більша, ніж у Ївги. "Галочка завжди

ідеал, вона є висока моральна досконалість, до якої може довести глибоке почуття при здоровому стані інших здібностей" [219, 291].

Підкреслює Микола Костомаров своєрідність таланту Квітки-Основ'яненка і в інших повістях, зокрема "От тобі й скарб", "Салдацький патрет", п'єси "Сватання на Гончарівці", російськомовних творах.

Стаття "Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке" дозволяє судити про методу Миколи Костомарова-критика. На ній позначилися риси, характерні для періоду становлення української критики. При ще недостатній окресленості жанрово-художніх аспектів, що пояснюється тогочасним рівнем теоретичної озброєності критики, Микола Костомаров відзначався точністю поцінування, високим мислительним рівнем визначення проблем генези нової української літератури, психології українського національного етнотипу, переконливим обґрунтуванням закономірностей розвитку української літературної мови, її естетичних можливостей, генетичного зв'язку з джерелами фольклорної культури. Ці складові виступу Костомарова є його індивідуальним значущим внеском у розвиток літературної критики і в становлення української національної ідеї.

Стаття М.Костомарова набула особливого значення ще й тим, що він одним з перших, ще до особистого знайомства з Тарасом Шевченком, одразу після виходу в світ "Кобзаря" (1840) збагнув його роль і велич. Підтримка була вчасною, оскільки шовіністична критика надто негативно зустріла його появу.

Костомаров доглибно збагнув сутність Шевченкової поезії, органічний зв'язок його світобачення з народним, унісон його серця з народною долею і долею кожного з героїв, гармонію поетових і загальнонародних почуттів. Одночасно підкреслив і "наднародну", вселюдську, всезагальну велич ідеалу Правди, Добра, високий ступінь естетики Шевченкової поезії.

Вражає асоціативно-мислительна глибина "рецептивної естетики" Миколи Костомарова: "Разом із відрухами серця, які належать поетові, живо злилися відрухи, властиві всякому, хто в стані йому співчувати. Тому-то кожен, будь у нього хоч трохи того чуття, яке сповнює внутрішній світ українця, буде настільки перейнятий поезією Шевченка, що забуде, чи це чуже, навіяне зовні, чи власне, що зринуло з серця від непам'ятних часів, як перші враження дитинства" [219, 292]. За слушним твердженням Ю.Луцького, Тарас Шевченко поширював могутнім художнім словом, яке однаково гаряче сприймалося різними суспільними станами теорію національної самоідентичності Костомарова, розуміння ним нації як духовної єдності.

Очевидно, йдеться не тільки про глибину думки вченого, розуміння ним сутності українського літературного процесу, а й про найважливіше — єдність відчуття іманентного національного духу.

Антропоцентричність історичної концепції Миколи Костомарова відзначається філософським заглибленням у предмет наукової, художньої чи літературно-критичної діяльності. Антропоцентричність як духовна модель була властива Миколі Костомарову як свідчення великого гуманізму митця. Опора цієї моделі на віру в Бога надає їй особливої сили і чуттєвості.

Загальновідомо, що епіцентром філософсько-художньої сутності Шевченкових писань теж є людина як "образ Божий". Єдність засадничих позицій гуманізму, почуття патріотизму обох видатних діячів зумовили гармонію їх стосунків і спадщини, духовного відчуття Правди як Абсолюту в поведінці і в творчості. Це дозволило Костомарову зрозуміти сутність Шевченкового генія ще на його початках. Трактуювання Миколою Костомаровим Шевченка, як і всього або майже всього, в чому він виступав на полі духовної культури українського народу, заклало основи рецепції генія, вказувало її шляхи і перспективи.

Хоча з часу появи статті М.Костомарова "Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке" минуло понад 160 років, оцінка Костомарова залишається рідкісною за точністю, простотою, глибиною осягнення та чуттєвою силою виразу.

Стисло аналізує М.Костомаров у своїй статті творчість Осипа Бодяньського (Запорожця Іська Материнки), Степана Писаревського (Стецька Шерепері), Левка Боровиковського, Олександра Корсуна, Порфирія Кореницького, Кирила Тополі. В останнього він відзначає чистоту, народнопісенність мови, збагаченої приказками і прислів'ями, багатостороннє знання побуту.

Дещо детальніше зупиняється на характері художнього таланту Амвросія Метлинського (Могили). Відзначає гармонійне поєднання внутрішнього стану ліричного героя віршів та героїв народних пісень. Позитивно відгукується про єдність у віршах Амвросія Могили "академічного начала" та народнопоетичної стихії. Як рису індивідуального стилю Амвросія Метлинського відзначає Костомаров єдність думки і почуття, органічність особистісного і стриману шляхетну відстороненість у його виразі, блискуче знання скарбів поетичності України, особливий притягачий ліризм. Критик називає достоїнством справжнього художника вміння збудити інтерес до оспіваного явища, викликати естетичну гармонію, органічно нав'язати читачеві свої почуття, спілкуватися з ним сердечно. Усі ці якості Костомаров пов'язує з особливостями української душі і характеру, які сприйняв Метлинський із народної творчості і намагався художньо виразити у власній поезії.

Вже самим введенням в суспільну рецепцію більшої кількості імен талановитих українських авторів Костомаров утверджує українську національну ідею.

Тенденція "прочитати" і оцінити автора насамперед через призму національного характеру загалом є провідною для всієї статті. Психологічна триада "автор — герой — народ" цементує спосіб мислення Костомарова. Особливої ж якості надає його дослідженню постійне обговорення проблем духа. Виразність мови, наявність у ній народного елемента, а в змісті творів — духовності, людяності, щирості, адекватності художнього бачення світу з народним світоглядом вважає Микола Костомаров найпершими ознаками вартісності твору і таланту автора.

"Єднання літератури з фольклором, — зазначає П.Волинський, — на думку Костомарова, полягає в тому, що ті "рухи серця", які в народних піснях виявляються непомітно, невидимо, невловимо, письменник одягає в форму, поєднує з думкою, втілює в образи й картини, через які воно стає зрозумілішим, ясним" [61, 411].

Аналізуючи творчість українських письменників, Костомаров переводить виклад у площину загальних закономірностей розвитку української літератури, робить певні висновки. Слушно зауважив П.К. Волинський, що "хід літературного розвитку Костомаров намагається представити як боротьбу і зміну літературних напрямів, обумовлену поширенням відповідних ідей. Завдання це для того часу було дуже важливим, хоч і підійшов до нього критик як ідеаліст і романтик" [61, 411]. В тому, що саме так підійшов Костомаров до вирішення проблеми, на той час було єдино можливим і правильним підходом.

Тож своєю літературно-критичною працею Микола Костомаров закладав наукові основи українського літературознавства, визначав його методологічні засади на основі національної ідеї, центром якої бачить духовність українського народу, право його мови на безперешкодний розвиток і віру в потужні естетичні можливості рідної літератури.

Стаття Костомарова "Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке" — єдиний літературно-критичний дослід Костомарова, написаний у харківський період. Лише через довгий час він знову повернеться до літературно-критичної діяльності, хоч перша спроба була загалом вдалою і була помітним явищем в історії літературної критики.

Інші наукові праці Костомарова харківської доби присвячені майже виключно історії. Вивчення архіву Острогоського козачого полку було не тільки початковою науковою роботою молодого історика, але й доброю школою джерельних пошуків, якими Костомаров заслужив повагу майбутніх видатних учених. В очах наступних поколінь був одним із найкращих знавців архівної справи (В.Антонович).

Вчений заходився коло створення на джерельній базі історії всієї Слобідської України. Планував перейти від топографічних описів і історико-

статистичних екскурсів до великого історичного науково проаналізованого огляду. Зібрав матеріали, які, на жаль, безслідно пропали у 1847 році. Вибір об'єкту дослідження не був випадковим. Вченого постійно цікавив період Національно-визвольної війни і становлення державності, військово-адміністративний поділ України. До Костомарова цим займався Г.Квітка-Основ'яненко, що видав у 1812 році в Харкові "Записки о Слободских полках". Відомим на той час було також "Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины" Ізмаїла Срезневського.

У харківський період визначається коло зацікавлень Костомарова та окреслюються концептуальні підходи як у науковій діяльності, так і у літературній творчості. Зрештою, чітку межу в цих двох аспектах встановити важко, оскільки був Костомаров, як зазначають дослідники, зокрема В.Шевчук, митцем у науці й істориком у мистецтві. Мав демократичне розуміння історії, розумів взаємодію особистості і народу в історії, визнавав домінуючу роль народної маси в творінні державності, необхідність праці для утвердження української національної ідеї, єдність у цьому процесі інтелігенції і народу як необхідну умову і основу.

Аналізуючи його творчість, простежуємо таку еволюційну парадигму: романтизм — посилення уваги до всього народного — особистість і народ в історії — народ як основна рушійна її сила. І якщо роллю особистості в історії до Костомарова займалися чи не всі без винятку історики, то одним із перших звернув увагу на роль народу в історії саме Костомаров. Цьому основному принципу наукової діяльності Костомаров не зраджував все своє життя. Саме народна українська душа в усіх її виявах постійно цікавила Костомарова.

Це засвідчила перша дисертація Костомарова "О причинах и характере уни в Западной России" (1842). Її основний об'єкт — складна і суперечлива епоха унії. Спроба її осмислення і оцінки виявляє зрілість мислення. Висновки історика несподівані, нетрадиційні, оригінальні. Вони визначають ставлення Костомарова до сучасних йому подій, насамперед міжетнічних польсько-українських стосунків. Він писав: "Коли історія представляє нам боротьбу супротивних ідей, що рушать ворожі маси одного й того ж народу, важливість такої боротьби визначається в міру того, як весь народ бере в ній участь. Її ідея приводить у рух всі сили країни і стане народною ідеєю. Але щоб визначити характер такої епохи, ми повинні неодмінно вникнути в події того часу, коли початки, що надихнули цю боротьбу, розвиваються і готуються їх учасниками" [217, IX].

Саме з часу включення народних мас у події, вважав він, історія набуває долетворчого характеру. Унія цікавила Костомарова не як суто релігійний акт злуки двох церков і з'яви третьої, а як факт політичний (кому належати-

ме Україна: Польщі чи Росії?), неоднозначний із участю кліру. Костомаров переоцінив роль і характер історичних обставин. І якщо Хмельницький в освітленні істориків до Костомарова виступив вождем, що звільнив народ від польського поневолення, то, Костомаров вважає його просто людиною, посланою Провидінням у момент, коли терпіння народних мас вичерпалося, повстання досягло апогею, основним бажанням народу стало звільнення від польського гніту. У трактуванні Костомарова "...не Хмельницький був дійовою особою, а народ; не Хмельницький закликав народ до повстання, а потреба народу викликала його з бездіяльності..." [217, IX].

Ставши на захист українського народу, Костомаров окреслив характер повстання як стихійний, йшлося про втрату українським народом не тільки громадянських прав, але й людських. Терпіння вичерпалося, коли тиранія вже не тільки чужої держави, але й польського народу над українським народом перейшла всі межі. Такі повстання, на думку вченого, не можуть дати примирення, а можуть призвести до падіння одної з сторін.

Хмельниччина була не тільки заворушенням на чолі з ватажком, але народним посполитим рушенням. "Тут нічого їх шукати — вони з'являються самі; не треба закликів — всяк відчуває свою біду, всякий готов на смерть, тому що життя вже обридло; не треба навіть готового війська: старики і жінки стають у ряди бунтівних полчищ... Такими були битви українців з поляками" [217, X].

Говорячи про появу унії, вчений дослідив історію України та Польщі задовго до її прийняття. Костомаров по-новому висвітлив зародження і ранню історію козацтва на поч. XVI ст., оскільки унія була тісно пов'язана з ним як з явищем національної історії. Дослідження унії викликало важливі питання значення розвитку козацтва в духовному становленні нації. Аксиоматичним вважає вчений той факт, що козацтво зберегло в собі вільнолюбний державницький дух княжої Давньої Русі, постало як форма сублімації цього духу. Цей погляд Костомарова стане одразу каменем зіткнення з офіційним поглядом на козаків як шукачів пригод і легкого життя, ватагу нероб і п'яних гультьяїв. В численних дискусіях вчений-публіцист буде обстоювати свою позицію, важливу складову для процесу українського націєтворення. Що далі в глибину віків віддалялися наукові зацікавлення Костомарова (рання епоха козацтва, унія, Хмельниччина, перші десятиліття співжиття України і Росії, Коліївщина), то яскравішою поставала історія в наукових працях Костомарова. Жорстокість гніту українського народу будила все сильніше розуміння історичної несправедливості, для подолання якої віддав усі сили вчений, митець і громадянин.

Дисертація Костомарова "О характере и причинах унии в Западной России", представлена для отримання ступеня магістра історичних наук, як

відомо, за розпорядженням верхів спалена (на щастя було спалено лише 20 примірників із 100). Згодом перероблена, під заголовком "Отрывки из истории южнорусского козачества до Богдана Хмельницкого" вона була надрукована в 1865 році в "Библиотеке для чтения", а пізніше, з невеликими доповненнями і під заголовком "Южная Русь в конце XVI века", увійшла в III том "Исторических монографий" [240], [238].

До кінця не розкрита постать ініціатора знищення дисертації Костомарова. В "Автобіографії" Костомаров називає з цього приводу єпископа Інокентія. Про це згадує і О.Корсун у своїх спогадах [209], але в статті Сухомлинова "Уничтожение диссертации Н.И. Костомарова в 1842 году" [479] згадується й інша версія. У першому варіанті "Автобіографії" Костомаров пише: "Гоніння на дисертацію підняте було внаслідок висловлених у ній переконань, що розповсюдженню унії сприяло невігластво, аморальність та лінивість православного духовенства, на додаток доглянуті були в деяких місцях погляди скоріше протестантські, ніж православні" [241, 456]. Згідно іншої версії, про яку Костомаров не згадує, але яку й не відкидає, донос був написаний кимось з професорів. Ініціатива нібито йшла від помічника попечителя Харківського учбового округу Миколи Цертелева (знаного своїми фольклорними збірками), котрий звернувся в міністерство з підозрами щодо благонадійності матеріалу, викладеного в дисертації.

В кінці життя Костомаров все-таки повертається до першої версії. Справа в тому, що в біографічному нарисі про архієпископа Інокентія [169] йдеться про якогось кандидата, що надумав для екзамену на ступінь магістра вибрати роздуми про унію. Оскільки це предмет, на думку рецензента, більше політичний, ніж історичний, то було звернуто на нього особливу увагу і виявлено, що "воно писане в дуже недоброму, майже не в російському дусі, так що скоріше може бути оприлюднене в будь-якому журналі іноземному, як доказ, що й серед росіян є люди, які дивляться на унію не по-російськи..." [169, 387] Саме цей лист і повернув Костомарова до думок про єпископа Інокентія.

В "Молодику" з'явилися ще дві наукові статті Костомарова "Русско-польские вельможи. Князья Острожские" [287] та "Первые войны малороссийских казаков" [274]. Доповнені і доопрацьовані, вони стали частиною багатотомної історичної праці Костомарова "История России в жизнеописаниях ее главнейших деятелей".

Перша стаття "Русско-польские вельможи. I. Князья Острожские" розкриває побут, життя, діяння та еволюцію князів Острозьких, за походженням православних українців, які перейняли звичаї і віру поляків, зрадивши віру предків, що було типовим для магнатів того часу. Він пише: "...незаперечним є те, що більша частина тих, котрі жили у Великому Князівстві (Литовсь-

кому — Я. К.), були руські по крові та вірі, в старовину хоробро і ревно стояли за честь своєї вітчизни і недоторканість, нагадуючи польським королям, що руський народ з'єднався з польським як рівний із рівним, вільний із вільним, а діти їх і внуки, перейнявши польські права і звичаї, перейшли на решті в католицтво і стали ворогами своєї віри, батьківщини і єдинокровного народу" [92, 5]. Документальні факти про розміри цього національного лиха наводять, між іншим, Іван Огієнко в "Історії української церкви" [393]. Та й Мелетій Смотрицький ще раніше звіршував близько таких 100 родів.

Характер окатоличення автор розкрив на прикладі долі родини Острозьких. Костомаров підкреслює просвітницьку діяльність кн. К.Острозького, пишність життя магнатів того часу, картини побуту, докладно описує перехід Острозьких в католицтво, закінчуючи долею Януша та Анни Острозьких.

В статті Костомарова "Первые войны малороссийских казаков" цього періоду досліджується повстанський рух Косинського і Наливайка. Висвітлюється період занепаду Польщі. Національний спротив покликую на історичну арену козацтво, що виступило під керівництвом Косинського та його сподвижників, оспіваних в піснях Наливайка, полковника Івана Лободи в 1594 році. Вперше за всю історію метою повстання стає визволення і відокремлення України. Козацтво ще не відіграє вирішальної ролі у польсько-українських взаєминах, але вже окреслюється його провідна роль самим ходом подій і життям. Такого висновку доходить Костомаров у своїй науковій розвідці. Згадуємо про неї, щоб вияснити коло і характер зацікавлень Костомарова в цей важливий для його становлення і еволюції поглядів період.

Отже, наукові інтереси Костомарова-вченого зосереджуються на історії України, політичне життя якої в часи змагань було військовим життям. Так стверджував він у другій своїй дисертації "Об историческом значении русской народной поэзии". Тому козацтво природно потрапляє під пильний науковий погляд Костомарова.

Костомаров послідовно оцінює історичні події крізь призму участі в них народних мас. Об'єктом дослідження тут обирає він народнопісенну творчість, вважаючи її вагомим джерелом. В фольклорі міститься народна оцінка. Часто вона суперечить науково-достовірним фактам. Але за пізнішим висловом І.Франка, саме вона має право на остаточну правду, що генетично закладається в свідомості мас [494, 112].

Народна творчість складає для Костомарова своєрідну апріорну методологічну платформу, відіграючи також оцінну роль щодо історичних подій і фактів, дійових осіб історії. Тому ідея народного визволення все більше увиразнюється в дисертації, одночасно відіграючи формотворчу функцію в свідомості вченого. З аналізу народнопісенної творчості в зіставленні її з

офіційними історичними фактами Костомаров творить певний історичний субстрат, вперше в українській історіографії даючи йому оцінку з позицій національної української ідеї.

Спочатку козаки воювали головним чином лише з ворогами Христа турками і татарами, а з ляхами жили в добросусідських стосунках завдяки мудрій політиці Стефана Баторія (за концепцією "Історії Русів" псевдо-Кониського, драмою "Сава Чалий"). Згодом усе стало не так. Чвари між поляками та українцями почалися радше на релігійному, ніж на суспільно-політичному чи етнічному ґрунті, хоча згодом і етнічні суперечки стали вагомим чинником у погіршенні польсько-українських взаємин.

В період від Наливайка до Хмельницького козацька сила зміцніла, намагання поляків знищити православну віру наростало, утиски поляками українців викликали внутрішній потужний спротив останніх, хоча назовні він мав характер епізодичних спалахів, придушуваних владою.

Сагайдачний як мудрий політик, вмів користуючись обставинами і слабкістю польської корони, до часу стримував свавільне козацтво і готував його сили для потужного виступу. Зовні виявляючи лояльність польському урядові, переконуючи його, що Україна потрібна Польщі і разом вони становлять значну силу, Сагайдачний все робив для зміцнення позицій України. Діючи скритно і вмів, Сагайдачний, якщо і ворогував з поляками, то при зручних для нього обставинах мирився, переслідуючи інтереси України. На думку Костомарова, в епоху Сагайдачного сам народ ще не виступив у ролі рушійної сили, оскільки, як він вважав, народ свідомо сприймає і оцінює тільки ті події, в яких безпосередньо бере участь, сам є дійовою особою. Тому Сагайдачному не вдалося викликати масове рушення, хоч був він мудрим державцем і войовником.

Тільки після смерті Сагайдачного стало зрозуміло, ким він був для України. Віра і життя народу перебували в приниженні. Спроби Павлюка, Острияниці, інших народних ватажків змінити ситуацію потерпіли поразку. Аналізуючи пісні з "Запорожской Старини" Срезневського, Костомаров підкреслив з приводу подій того часу, що це одна жажлива пісня народного відчаю, пам'ятник гіркого часу. Саме кризь призму народнопісенного сприймання формуються оцінні уявлення Костомарова про козацтво. Серед головних ознак історично сформованого типу козака, відбитих в піснях, Костомаров на чільне місце ставив віру, любов до батьківщини. Далі почуття товариськості, войовничість, бажання слави, поетичність природи: "козак був природний поет: творча сила при нагоді готова ворухнутися в грудях його" [92, 5], — все ідеальне в народній поезії злилося воедино в слові "козак". Але наскільки народний ідеал співпадав з історичною дійсністю, і чи великими були розбіжності, — це питання також цікавило Костомарова.

Народнописенна позиція з її двоїстістю домінує також в оцінці доби Хмельницького і його постаті, якій Костомаров надавав виключної ваги. Ця епоха, на його думку, настільки жорстока, страшна, настільки ж справедлива і священна. Після смерті Хмельницького, котрий не встиг завершити до кінця розпочату ним справу оформлення України в незалежну державу, порядок піддається деструкціям, безладу, чим послідовно користується московська влада. Один за одним цинічно порушуються пункти Переяславської угоди. Невмолимо насувається чорна доба рабства. Спекуляції на тему Переяславської Ради і російсько-українських стосунків століттями були, і, на жаль, є сьогодні розмінною монетою у стосунках двох держав. Костомаров одним з перших в XIX столітті звернув увагу на те, що це була саме угода, чим також означив свою українофільську позицію.

Щодо оцінки подій похмельницького часу Костомаров займає суперечливу позицію, що теж у наступних часах перманентно розвивається і знаходить adeptів не тільки серед учених-істориків.

На його думку, поміркована більша частина простого народу визнала владу царя. Суспільний розлад бачиться йому таким чином: пропольська частина населення була західної орієнтації; гайдамацька вольниця виношувала можливість підтримки Росії в боротьбі проти татар, а хитрі честолюбці шукали способу в каламутній воді виловити свій шанс для захоплення владних місць. Оцінка ситуації загалом вірна, якби в її головній частині, що стосується промосковської орієнтації народу, Микола Костомаров не суперечив усьому напрямку своїх світоглядних орієнтацій і духовних зусиль — ідеї права українського народу на самобутність. Власне, все, що писав Костомаров, служило утвердженню цього права і осудові шовінізму як явища.

Пояснити молодість автора чи емотивним характером досліджуваного матеріалу таку позицію не видається можливим, як і думкою про вірнопідданість Костомарова. Будучи законотрухняним у щоденному бутті, вчений був безкомпромісним у обстоюванні позиції, якщо вважав її правдивою.

Костомаров не вирішив однозначно проблему, але означив її генезу. Свідченням цьому є її відкритість до сьогодні, дискусивність, де позиції учасників визначаються насамперед ступенем переконаності чи заангажованості.

Згадаймо, що навіть геніальний Тарас Шевченко залишає її привідкритою в поемі "Великий льох", хоча сама поема досить однозначна за всієї зумисної "туманної" символіки. Пристрасне шукання великої правди свого народу і муки на цій дорозі стало справою життя, хоча позиція його щодо царської Росії була безкомпромісною однозначною.

Період занепаду Запорізької Січі бачиться Костомаровим крізь призму погребальних мотивів в українських народних піснях. Січ, яка ще служила форпостом, захисником українства, поволі занепадає, поступаючись місцем новому московському ладові, новим порядкам. Вона стає непотрібною новій владі, її знищують, вона припиняє своє існування.

Таким є загальне розуміння історії козацтва у молодого Костомарова. Дошукуючись історичної правди, зіставляючи факти з українськими народними піснями, він бачить національну історію неповною, емотивною, своєрідною в призмі народного бачення і розуміння козацтва як морально-етичного явища. Козацтво в народних піснях є улюбленим і оспіваним, своєрідним духовним центром нації в час її змагання за волю в XVI — XVIII століттях.

В науковій роботі молодий учений орієнтувався на бачення історії через призму життя народних мас. Справедливо вважаючи пісні живою історією народу, він пов'язав її на факти реальні, що не тільки призвело до протиріч, але й позначилося на цілісності викладу, слабкій аргументаційній логіці матеріалу, аморфності стилю. Позначився при цьому й емотивний характер досліджуваного матеріалу, і розбіжності "відчуття" матеріалу ліричним героєм народної поезії та Костомаровим як продуктом свого часу і своїх обставин. Це була своєрідна, хоча й оформлена в наукову роботу, але все-таки калька з уявлень народу про Запорізьку Січ. Лише згодом Костомаров більш докладно й критично продовжив студії над не дослідженою на той час козацькою епохою.

Пізніше Костомаров, критично аналізуючи харківський період творчості, дасть більш чітку і логічно послідовну картину козацтва в статті-підсумку "Мысли об истории Малороссии" [256]. Головний напрямок цього дослідження — пошуки безпосереднього зв'язку між особливостями козацького життя і побуту періоду козацької держави та укладом життя періоду давньої Русі, паралельне дослідження доль південної і північної Русі. На її півночі з руським народом, на думку Костомарова, цар проводив цілеспрямовану програму об'єднання в спільну централізовану державу (це досить детально проаналізоване Костомаровим у програмній праці "Две русские народности", про що мова йтиме далі). Міжусобиці півдня викликали організаційну аморфність, слабкість, а Москва Івана Калити формує сильну владу, а значить і державу. На півдні традиційна вольниця не збиралася віддавати своїх позицій, і держава об'єктивно слабшала, поступаючись більш організованому і сильному сусідові. Але південна Русь ще не пройшла перед тим найяскравіший етап своєї історії — козацтво. Слідом за літописними версіями Костомаров вважає, що козацтво з'являється в час критичного занепаду нації як сублімація єднання думки і серця народу, як колосальний інстинкт самовиживання. Закономірно, що воно воскрешає генетичні начала, давні форми і способи суспільної організації.

Це, насамперед, демократизм, який склався в Україні історично, і його форми: віче, потім козацька рада. Якщо князя закликав на князювання народ, то козаки обирали гетьмана; і цей демократизм настільки міцно увійшов у ментальність народу, що ще довго, навіть після приєднання України до Польщі чи Росії, виявлявся і у стосунках між людьми.

Ідеї статті "Мысли об истории Малороссии", однієї з ранніх статей М.Костомарова, погляди автора на історичні явища і події цікавлять нас із декількох причин.

По-перше, вони мають світоглядний характер, допомагають у подальшому окреслити параметри творчої особистості Миколи Костомарова, усвідомити коло ідей, проблем, причини і характер діяльності впродовж життєвого шляху подвижника національної ідеї.

По-друге, завдяки цьому ми усвідомлюємо всеосяжний характер ренесансу національної ідеї початку XIX століття. Вона охопила широкі спектри інтелектуальної та естетичної діяльності, відділити які означало б збіднити як яву про постать Миколи Костомарова, так і розуміння багатогранності самого процесу.

Для Костомарова, який був на той час одержимий ідеєю так освоїти і сутність українського народу, і його історію, щоб сягнути вершини в цій галузі — мати змогу мовою художніх символів, поетичною мовою українського народу, висловити і почуття до нього, і труд свій покласти в підвалини його становлення як нації. Освоєння історії козацтва вважає при цьому Костомаров завданням першорядного значення.

Микола Костомаров цією статтею полемічно протиставився деяким польським ученим, які писали про неукраїнське походження козацтва як продукт колонізації Польщею опустілих після монгольського нашествия земель Південної Русі. Це трактувалося як величезна культурна заслуга польського панства.

Костомаров не сприйняв польської теорії яничарсько-мамелюцького походження козацтва. Як головний аргумент наводить народнопісенний вираз любові до козаків, усезагальне прагнення стати козаками. Інші критичні зауваження Костомарова стосуються козацьких рухів. Він критикує тезу польських істориків про те, що весь народ український при Хмельницькому перетворився на бунтівних холопів, котрі хотіли звільнитися від законної польської влади. Суттєві зауваження Костомарова стосувалися не тільки історичних, але й політичних аспектів у польсько-українських стосунків. Якщо польські історики стверджували, що боротьба поляків з українцями — це боротьба між законною державною владою і стихійними етнічними виступами, а вимоги і нарікання українців на жорстокий гніт є надуманими і вигаданими, то Костомаров на основі історичних фактів доводить протилежне. Зокрема, він вказує на недалекоглядність польської державної політики,

оскільки вигоди від мирного співіснування є очевидними. Костомаров також наводить цілий ряд свідчень польських письменників про жорстокість, гніт і зневажливе ставлення поляків стосовно українців.

Отже, праці Костомарова-історика харківського періоду виразні національно-світоглядним спрямуванням. Воно розкрито в ставленні до суспільно-історичного значення унії; полонізації української православної шляхти; походження козацтва та його історичної ролі; ролі народу в історичних подіях на Україні.

В центрі концепції історії Костомарова — не історичні особи, а ігнорована істориками безіменна маса — український народ. Це одна з основних заслуг Костомарова в історії становлення вітчизняної національної ідеї. Така позиція залишалася незмінною для Костомарова протягом усієї його подальшої наукової роботи.

Друга дисертація Миколи Костомарова "Об историческом значении русской народной поэзии" — дослідження історико-етнографічне. Молодий учений використав багатющий етнографічний матеріал, зібраний ним особисто. Захоплений "Запорожской Стариной" Срезневського, Костомаров продовжив і розвинув засаду підходу до історії України крізь призму ставлення народу до історичних подій та осіб. Костомаров аналізував погляди народу на політичне, військове життя минулого й сучасного. Дисертація стала наслідком залучення до історичних праць етнографічного матеріалу. При цьому виникла необхідність теоретично з'ясувати питання співвідношення історії та етнографії. Цьому і була присвячена праця "Об историческом значении устной народной поэзии". Згадуючи про неї в "Автобіографії", Костомаров засвідчив прагнення провести "свою заповітну думку" — через легенди, повір'я, звичаї, способи вираження думок і почуттів українського народу відтворити історичні картини, життя і звичаї у тому вигляді, в якому сам народ виспівав їх. Учений довів важливість пісень не як достовірного фактичного матеріалу, а джерела розкриття народного світосприймання, духу народу, сформованого історичними обставинами і суспільними умовами.

Дослідника цікавив історизм народних пісень, їх значення, групи. Він прагнув, нарешті, "вияснити ступінь довіри, що її викликає те чи інше повідомлення — ось невідкладне (найближче. — Я.К.) завдання історика; як наслідок виникне наступне, більш важливе і клопітливе завдання — переглянути всі до одного ці моменти критично і уважно" [92, 8].

Життя українського народу в піснях, — вважав Костомаров, — настільки тісно пов'язане з історичним минулим, настільки багато зберігає історичних переживань, що про історію в фольклорі можна говорити як прямо, так і опосередковано. Якщо в історичній пісні часто прямо вказується на кон-

кретний історичний період або конкретну історичну особу, то в ліричних чи обрядових піснях живуть і давні відголоски язичницьких вірувань, світогляду українського народу.

Микола Костомаров розумів важливість цього надзавдання, бачив уже тоді націєтворче значення такої роботи, фанатично захоплювався ідеєю. Але для її осягнення потрібна була принаймні школа послідовників. Створити цю школу міг би Костомаров — учений потужного розуму і працездатності, сильний ідейно-національною заангажованістю.

На жаль, арешт і заслання зруйнували майбутню можливу цілісність і роботи, і самих поглядів та переконань ученого. Можемо тільки з жалем уявити її можливу масштабність і значення для вітчизняної науки та для росту і зміцнення національної ідеї.

Не випадково на неї звернув увагу "несамовитий Віссаріон". Як відомо, він мав органічний спротив до всього справді талановитого, що виходило з українського середовища, — його охоронно-імперська позиція, як і "великодержавні рядки" Пушкіна з Лермонтовим, зрозумілі. Хоч дисертація писана російською, хоч належала вона маловідомому молодикові Миколі Костомарову, значення праці для національно-культурного розвитку українства Белінський оцінив безпомилково.

Як відомо, Белінський відверто негативно ставився до української мови. О.І. Пипін, близький друг Миколи Костомарова, у виданій 1876 року двотомній біографії Белінського зазначив, що Белінський узагалі української літератури не любив. Він вважав її примхою, непотрібним провінціалізмом, підкреслював, що ті люди, які присвятили себе українській літературі, з більшою користю можуть вжити їх для російської мови і літератури, що панувала і в освічених верствах самої України. Белінський виступав також, говориться в біографії, проти самого змісту української літератури. Як великорос, він знав п'яте через десяте українську мову, не любив її, отже, не міг цінити тої літератури. На його думку, в тодішній українській літературі не було нічого талановитого. Знаходив у творах або повторення застарілих романтичних тем, або повторення тем народної поезії, або жарт і пародії, що видавалися йому не досить меткими. Прояви локального патріотизму не вважав серйозними. Не знаходив Белінський в українській літературі ані достатнього загальнолюдського поетичного інтересу, ані правдивого задоволення потреб місцевого народу [442, 222-223].

Ще одним підтвердженням цього є згадуваний П.Волинським факт. "В рецензії на дисертацію Костомарова "Об историческом значении устной народной поэзии", опублікованій в "Отечественных записках", Белінський висміює автора, який "в оповіданні про подвиги Анкудіна Анкудіновича... знайшов — що б ви думали? — романтизм!!" Саме дисертація (Костомаро-

ва. — Я.К.) кваліфікується критиком як "ціла книга слів, з яких важко було б витиснути який-небудь зміст" [61, 238].

Негативно відгукнувся на дослідження також Сенковський ("Библиотека для чтения"). Двоїсто-співчутливо відреагував в "Москвитянине" І.Срезневський: "...автор, — пише він, — розглянув свій матеріал тільки з одного боку — з боку погляду народу на самого себе. Питання ж, як і чим може історик тут користуватися, залишив зовсім в стороні..." [92, 6].

В харківський період життя Костомаров написав ще одну етнографічну працю, що посіла скромніше місце в його науковій спадщині, але стала основою ґрунтового дослідження "Слов'янська міфологія". Мова про статтю "О цикле весенних песен в народной южнорусской поэзии" [271], надруковану в доповнення етнографічної статті К.Сементовського "Замечания о праздниках малороссиян". В статті "О цикле весенних песен в народной южнорусской поэзии" Костомаров веде мову про веснянки. Аналізуючи їх зміст, автор простежив поступовий розвиток інтимних почуттів, починаючи від підсвідомого до висловленого назовні "томительного влечения" молодого героя чи героїні веснянки. Костомаров структурує ці пісні за окремими розділами: пісні про весну та інші пори року; Рута і Дунай; підведене дитя; утоплениця; пісні про Івана Купального.

Костомаров по-новаторськи пов'язав давні вірування українців з новими християнськими. Він доводив, що давні вірування трансформувалися за нових умов у нові християнські обряди та звичаї (Іван Купайло та Іван Хреститель, інші паралелі). Костомаров слушно підніс роль і образ природи і вплив її на свідомість людей, обряди та вірування. Такі загальні висновки Костомарова стосовно язичницьких торжеств південних слов'ян.

Таке коло історичних та етнографічних досліджень Костомарова у харківський період життя. Згодом Костомарова все сильніше захоплює історія. Його інтелект і наукові зацікавлення вимагали ширшого розмаху. Київ бачився Костомарову багатшим за Харків в монументальному щодо архівних джерел розумінні.

"Після захищення дисертації, — пише Костомаров в "Автобіографії", — я декілька місяців продовжував залишатися в Харкові і займався обробкою історії Богдана Хмельницького. Це заняття, захоплюючи мене, навіювало сильне бажання побувати в тих місцевостях, де відбувалися описувані мною події, і з цією метою я звернувся до князя Цертелєва з проханням написати київському попечителю про мое бажання отримати місце в київському учбовому окрузі" [241, 462].

В жовтні 1844 року Костомаров залишає Харків, "провожаемый толпою харьковских знакомых", котрі щиро бажали йому знайти щастя в іншому краї. Він отримав призначення в Київському учбовому окрузі на місце вчителя в Рівненській гімназії.

КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ БРАТСТВО

Новий етап у житті і творчості Костомарова почався в жовтні 1844 року, коли він зайняв посаду вчителя гімназії у Рівному (місто належало до Київського учбового округу). У Києві, коли отримував направлення, як свідчить сам, знайомиться з Кулішем. "В час мого візиту входить молодий чоловік, котрого Юзефович знайомить зі мною. То був Пантелеймон Олександрович Куліш" [241, 462]. Знайомство з ним було довгим, плідним, а стосунки, як відомо, — неоднозначними.

Про рік перебування в Рівному Костомаров згадує скупо, але емоційно виразно, особливо після відвідин Кременця, Почаєва, Вишневеця, Берестечка, Пляшової. Безпосереднє знайомство з місцями козацької слави посилило і утвердило зацікавлення українським козацтвом. Національна строкатість Рівного, спілкування різних груп населення поглибили інтерес до етнопсихології українців у контексті міжнаціональних стосунків.

Багатий історичним минулим край захопив Костомарова. Він відвідав ближчі та далекі міста і села, зокрема Берестечко, Кременець. В мандрівках ним керує тепер уже сформована пристрасть дослідити історичне минуле України. Вчений і далі збирає народні пісні, перекази, легенди — як самотужки, так і за допомогою учнів.

Він зауважив, який дуже забитий і бідний народ на Волині, колись духовному і культурному центрі. Посилився його інтерес до соціального життя народу. Приходить розуміння, що національна і конфесійна єдність великоруського поміщика з народом не робить його гуманнішим. Згодом він на слідстві зізнається, що завжди був на стороні простолюду.

Рівненський період, незважаючи на його короточасність, став важливим у світоглядному плані. В дослідженні Володимира Міяковського наводиться лист Костомарова, котрий із Волині писав до одного з товаришів: "Каторга була б кращою для них, не кажучи вже про те, що бідний селянин працює на поміщика, замість належних трьох днів, цілий тиждень (що й трапляється з Вашими полтавцями, червоніючи мушу сказати!), а собі на робочий час приділяє лише свята, через що виходить, що багато хто не знає ймення Ісуса Христа, не кажучи вже про те, що баби, працюючи зимою цілими днями

на панщині, беруть ще прости для поміщика й додому навдосвіта, не кажучи про численні побори... Ставлення до них таке, що переходить понад найстрашніше розуміння утиску і примушує людинолюбів здригнутися" [376, 87].

Зіставлення величі козацької слави з глибиною соціального пониження народу, контраст між життям і багатством духовного світу українського народу наповнили і збагатили серце вченого живими чуттями. Емоційного і вразливого Костомарова, слід думати, це схилило і до бажання змінити долю селян, та врешті спонукало до участі в таємній організації.

Через рік Костомаров остаточно в Києві, в середині 1845 р. починає вчителювати в першій Київській гімназії. Квартиру він винаймав разом зі студентом Опанасом Марковичем, майбутнім чоловіком Марка Вовчка. А вже в грудні 1845 року починає зав'язуватися Кирило-Мефодіївське товариство, в Миколи Костомарова з'являються нові друзі та однодумці.

В "Автобіографії" він згадує: "Наші дружні бесіди оберталися навколо теми слов'янської взаємності. В нашому уявленні вона вже не обмежувалася сферою науки і поезії, але стала уявлятися в образах та планах, у яких, як нам здавалося, повинна втілитися в майбутньому. Мимовільно уявлявся нам федеративний устрій як найщасливіша течія суспільного життя слов'янських націй. Ми почали уявляти всі слов'янські народи з'єднаними між собою в федерації, подібно до давньогрецьких республік чи сполучених штатів Північної Америки. Вони мали бути тісно взаємно пов'язані, але кожна зберігала б свято свою автономію" [241, 474].

Слов'янське питання не було випадковим зацікавленням. Воно постало на ґрунті співчуття полякам після невдалого їх виступу в 1833 році. Відомо, що й університет Св. Володимира організовано з метою запобігання польському впливу.

Якщо вважати "Автобіографію" одним із найвірогідніших джерел, то до постановня Братства спричинилося романтичне світосприймання його учасників. В Костомарова домінували сформовані націєтворчі позиції, християнські засади. Видно і те, що, відчуваючи небезпеку самодержавства, думки свої братчики переносили в історичне минуле, де орієнтувалися краще, ніж у своєму часі. Слід зазначити, що власне брак розуміння сучасних йому реалій позначився на організаційних принципах Братства. В них відчутна загальна патетика, брак виразних ідеологічних основ щоденної реальної роботи. Однак в ідейний центр діяльності братчики ставили Україну як наріжний камінь в духовному розкріпаченні народів. В історії розвитку націєтворчості це був момент істини, сила якої ще не вичерпана навіть на далеку перспективу.

Структурно товариство було аморфним. Пізніше навіть виникла думка, чи загалом існувало Братство як таке, чи не було воно результатом вірнопідданського "перестарання" охоронництва таємної поліції.

Оскільки єднали гурток у цілість спільні зацікавлення національною ідеєю його учасників, мистецька творчість, розглянемо ближче взаємини з ними Костомарова в світлі відомих фактів і гіпотез та власного бачення його по-статі.

Кирило-Мефодіївське товариство посіло особливе місце в історії України. Процес над його учасниками був, без перебільшення, центральною подією XIX століття в активізації національно-патріотичної свідомості української інтелігенції. Її резонанс не затихає, але в умовах розбудови державності з уведенням у суспільну рецепцію документів і матеріалів, пов'язаних із Братством, посилюється, набуває актуальності.

Досвід і витвори ("Книги буття українського народу") націєтворчого мислення в неспотворених суспільно-історичних умовах мав би стати частиною духовного будівництва вільної суверенної України. Пророчі слова Миколи Костомарова "Встане Україна" пов'язують досвід кирило-мефодіївців із сучасністю, генералізують національну традицію та переносять її в XXI ст.

На жаль, за десятиліття склався стереотип напівправди про Кирило-Мефодіївське братство. Він застосовувався тривалий час щодо всього, що замовчувати не мало сенсу як надто помітну подію, явище чи постать. Складалося фрагментарне уявлення, акцентуючи потрібне. Виводилося з активного суспільного середовища на маргінеси наукових інтересів, дбалось про те, щоб і доступ цікавим закрити та злякати їх раз і назавжди.

До цього спричинилися, зокрема, неоднозначність поведінки учасників під час слідства і після нього, різні вияви ставлення до своєї діяльності до і після розгрому Братства. Зрештою, слухи та здогадки, збуджені таємничістю та невідомістю, фантазії обивателів розросталися, перетворюючись в усталені штампи, спотворюючи дійсність. На понад 150 років припали дослідження В.Міяковського, М.Возняка, С.Єфремова, П.Волинського, О.Білецького, В.Яременка та ін. З'явилося і тритомне видання документів, пов'язаних із справою Кирило-Мефодіївського братства. Слід, отже, вести мову про їх вивчення з незаангажованих позицій, систематизацію, уточнення трактувань. Адже більшість братчиків, у тому числі і Костомаров, за життя повідомляли про товариство у друкованих органах часто неповні і неточні відомості. Також до слідчих пояснень заарештованих у цій справі належить ставитися з великою обережністю, оскільки давалися вони в екстремальних умовах життя, та й потім над усіма ними висіла підозра, недовіра з боку уряду царської Росії.

На наш погляд, системнішому уявленню про Кирило-Мефодіївське братство, сприяє наскрізний погляд крізь участь у ньому Миколи Костомарова, котрий одразу і однозначно сприймався як мозок і серце Товариства. Цьому сприяли націєтворча заангажованість поглядів Миколи Костомарова, гу-

маністичний характер світовідчужань, наукові історичні знання, демократизм суспільної концепції, сформованість уявлень про особливості національного українського характеру. Це дало можливість Костомарову створити Програму Братства та інші документи, які за змістом і характером мали, без перебільшення, світовий резонанс, відлуння якого актуальне і до сьогодні.

Характер спілкування братчиків, генеза і еволюція в їх діяльності гуманістично-прогресивної вітчизняної думки визначили сам характер Братства. Авторство Костомарова щодо програмних документів доведене або сприймається гіпотетично чи аксіоматично. Вплив Братства на подальшу долю Костомарова, його світогляд, наукову і творчу діяльність був долетворчим. Хоч сам письменник у силу обставин не декларував цього, але ідеї Братства обстоював у художній творчості, публіцистичній полемічній діяльності, наукових розвідках та працях.

Стосунки Костомарова і майбутніх братчиків розпочинаються одразу по приїзді його в Київ. У грудні 1845 року, в перспективі праці на кафедрі російської історії університету Св. Володимира, він їде в Острогозький повіт, щоб продати маєток (де жила його мати). На зворотньому шляху сильно застудився, хворий приїхав до Києва в перший день Різдва. О.Марковича не застав удома і до лютого 1846 року мешкав у Гулака, з яким був знайомий по праці в Комісії для розгляду давніх актів. Хвороба не дозволяла Костомарову виходити з дому, й він разом з Гулаком вчився сербської мови. Їх часто навідували Василь Білозерський та Опанас Маркович, котрий уже повернувся до Києва. Спільні дискусії призвели співрозмовників до думки про доцільність суспільства на федеративних засадах, слов'янської взаємопідтримки, єдності слов'янських народів на основі політичної незалежності та автономії кожного в спільноті.

Матеріали братства можна умовно поділити на такі групи (за С.Єфремовим):

- 1) автентичні матеріали і листи, записки, що вийшли з рук самих братчиків до моменту їх арешту й при арешті опинилися в руках слідчої влади,
- 2) відповіді братчиків на допитах при слідстві,
- 3) урядові оцінки діяльності як цілого братства, так і окремих братчиків, та документи, які мають хід самого процесу" [153, 125].

В "Автобіографії" Костомаров небагато уваги приділив причинам, які зумовили створення Кирило-Мефодіївського братства та його мети: "Вивчення слов'янських мов і літератур ставилося найголовнішою справою в освіті. Товариші мої щиро прийняли ці ідеї; самому товариству запропоновано було дати назву товариства Св. Кирила і Мефодія, слов'янських апостолів" [241, 475].

Матеріали товариства і характер його діяльності свідчать: коріння зародження товариства набагато глибше і розгалужуються в площинах суспільно-політичній, моральній (навіть морально-містичній), національно-визвольній.

В суспільно-політичному плані ідеї братчиків частково сягали вітчизняного і світового досвіду, знаходили перегук у настроях прогресивних верств тогочасного суспільства. Це ж стосується і площини морально-етичних шукань. На їх характер, крім етнопсихологічних та етнокультурних традицій, мали вплив ідеї масонства, що прийшло з Європи на тогочасні українські терени. Щодо національної ідеї, то треба зазначити, що нею було пронизане все, що стосувалося світогляду і діяльності братчиків. Вона була двовекторною: 1) скасування кріпацтва і 2) здобуття національної незалежності. І той, і інший аспекти (і це розуміли братчики) мусив бути і в теоретичному виразі, і в практичному аспектах завуальованим. Перший — просвітництвом у найрізноманітніших, іноді до наївності нереальних проектах. Другий — розробкою адміністративних планів федеративного устрою на зразок світових стандартів.

Існують свідчення ґрунтовності цих розробок.

Михайло Драгоманов, надсилаючи в 1889 р. російському аристократу Володимирі Гольдштейну до Америки праці Миколи Костомарова та додатковий листок "Програма українських панславівців 1846 року", зазначав, що в ній можна побачити ембріон українських федеративних устремлінь. На ідеї "Товариства об'єднаних слов'ян" 1824 року, мали безумовний вплив приклади Франкліна, Вашингтона і т. п. У Костомарова при арешті знайдено описи російських революційних товариств 1824-25 рр., а крім того на його програмі явно помітно вплив п(івнічно)-американських закладів, про які тоді багато говорили в Європі з приводу реорганізації Німеччини і Швейцарії. "Вільний Союз" (укладений на основі декількох програм, присланих з України, між якими була одна, написана І.М. Прісецьким), є по суті виправленим виданням програми Костомаровської, хоча, при надрукуванні "Вільного Союзу" програма Костомаровська ще не була відома в деталях (була надрукована тільки після смерті Костомарова).

"Можна, звичайно, думати, — писав М. Драгоманов, — що федералізм по-американськи в Росії є річ наївна. Він має прихильників не тільки серед консерваторів, а й серед революціонерів. Але ідея децентралізації Росії, — хоча б адміністративної, — ідея самоврядування земського (повітового і обласного) в Росії дуже поширена, особливо серед ділових провінціалів..." [117, 57–58].

Але в Європі і Америці ліберальні погляди та ідеї знаходили своє практичне втілення в здобутті 1776 р. незалежності США, французькій революції 1789 року, яка змінила напрямки розвитку економіки, культури, літератури

і мистецтва в Європі. В Російській же імперії придушено бунт Пугачова, гайдамацьке повстання, далі — декабристський рух.

В Україні для реалізації прогресивних ідей не було суспільно-політичного підґрунтя. Однак вони переймали широкі верстви національно-свідомої інтелігенції, виявлялися в писаннях та намірах створення таємних товариств чи участі в них. Для прикладу нагадаємо "Розмову Великоросії з Мало-росією", датовану 60-ми роками XVIII ст., діяльність Новгород-Сіверського письменника С.Дівовича, наміри Василя Капніста, що у 1791 р. їздив за кордон з місією знайти там підтримку ідеї українського відокремлення, "Історію Русів", що впродовж десятиліть поширювалася в списках, — усі вони були витоками націєтворчих ідей.

"Історія Русів" була відома декабристам, один із яких — Рилєєв, не тільки був тісно пов'язаний з Україною, а й гаряче любив її і бачив єдиний окремою державою у слов'янській федерації.

Як зазначає Володимир Міяковський: "Поруч з політичними таємними товариствами діють морально-містичні організації масонів, які так само, як і республіканські ідеї, приходять із Заходу і знаходять своїх неофітів і апологетів у Росії — північній і південній (себто в Україні). На Україну масонство приходило з Польщі і з півночі. У таємних масонських ложах будуть військові тих полків, що стоять на Україні, військові, що приєднуються згодом до декабристського руху" [376, 61].

Масонство ставило на чільне місце своєї програми загальнолюдські ідеали правди, добра, людяності, справедливості і братерства. "В одному з масонських документів першого десятиріччя XIX віку — "Сповідання віри франкмасонів", — зазначає В.Міяковський, — є вже ідеї, що їх спопуляризувала Велика французька революція і які були підняті декабристами і передані кирило-мефодіївцям" [376, 61]. В них самодержавство та рабство проголошувалося головними ворогами людства. Кожен масон повинен був сповідувати волю, високе звання людини, навіть під важким гнітом рабства.

Продуманою і адаптованою до російських реалій була ідеологія, проголошена таємними масонськими організаціями в Україні та Росії "Малоросійське общество" та "Товариство З'єднаних Слов'ян".

Ліберальні західноєвропейські ідеї, отже, були тим підґрунтям, на якому постала думка про організацію товариства "Кирило-Мефодіївське братство". Одночасно його програмні документи мали своїм центром національну ідею, піднесення національної самодостатності України і її народу. Ця головна ознака і сутність Товариства була цілком не освітлена, перебувала під забороною.

Ідеологами радянського часу було зроблено все для акцентування соціального характеру Кирило-Мефодіївського братства, оскільки потуж-

ний його резонанс не давав змоги для замовчування. Саме національний характер прогресивної ідеології українства, робив діяльність організацій, що діяли на Україні, більш цілеспрямованою і конкретною.

Дослідники підкреслюють, що Південне товариство, яке діяло в Україні, було значно демократичнішим і значно лівішим своїми поглядами. Південне товариство дуже швидко домовилося з "Товариством З'єднаних Слов'ян" про повне злиття (1824).

Один із лідерів Південного товариства Сергій Муравйов-Апостол, нащадок українського гетьмана Данила Апостола по материнській лінії, був прихильником радикальних дій і став одним із таємних організаторів бунту Семенівського полку, за що переведений до Першої Армії, яка дислокувалася в Україні. Його політичні погляди викладені у "Політичному катехизмі", складеному на зразок іспанського катехизису, що ідейно підкріплював іспанське збройне національне визволення від наполеонівсько-французького панування.

Необхідно відмітити, що Південне товариство налагодило зв'язки з польським патріотичним товариством (Союзом косінерів), вело з ними переговори про спільні дії під час збройного повстання, про початок якого зобов'язувалося повідомити поляків не пізніше як за два тижні. Від Південного товариства у переговорах на київському контрактному ярмарку в лютому 1824 року брали участь Муравйов-Апостол та Бестужев-Рюмін, а з польського боку — Северин Крижановський. Вже в 1825 році на цьому ж ярмарку з боку Південного товариства переговори вели Пестель і князь Волконський. Умовою підтримки мало бути визнання майбутнім російським урядом незалежності Польщі.

Польське таємне товариство, що ставило основною метою незалежність Польщі, було значно краще організаційно та структурно підготовлене і підтримувало зв'язки з таємними організаціями Німеччини, Угорщини, Італії, Франції та Англії.

Вірогідно, що членам Кирило-Мефодіївського товариства були відомі дві попередні таємні організації — масонська ложа З'єднаних слов'ян та "Товариство З'єднаних Слов'ян". Масонська ложа З'єднаних слов'ян була заснована в Києві 12 березня 1818 року, членами її були відомі пізніше декабристи, зокрема князь С.Г.Волконський, рідний брат малоросійського губернатора Миколи Григоровича, змушеного взяти прізвище Репнін.

З князем Репніним був знайомий, а з дочкою мав дружні стосунки Тарас Шевченко. Ці обставини, а також те, що деякі члени масонської ложі 1818 року могли бути ще живими і зустрічатися з членами Кирило-Мефодіївського товариства, наводить на думку, що братчики знали про існування "Товариства З'єднаних Слов'ян" і масонської ложі в Полтаві, яка була

відома своїми українофільськими настроями. У Полтавській масонській ложі, заснованій у 1815 році і за наказом Олександра I закритій 1818 року, керуючим майстром був М.Новіков, управитель канцелярії малоросійського генерал-губернатора, учасник "Союзу спасіння" та "Союзу благоденствія", а членом її був і І.П. Котляревський.

Метою Київської масонської ложі було об'єднання масонів двох найбільших слов'янських гілок — російської та польської. Ця ложа мала свою емблему — хрест із кругом, у середині якого дві з'єднані руки, і написом польською: *Jednosz slowianska*.

Цікаво, що намісним майстром ложі був Леонтій Васильович Дубельт, згодом начальник III відділу Власної Й.І.В. Канцелярії, який керував слідством у справі Кирило-Методіївського братства. Почесним членом ложі був Густав Олізар, поет, київський губернський маршал, близький до сім'ї генерала Раєвського.

Один із перших дослідників діяльності Кирило-Методіївського товариства В.Семевський зазначає, що, за словами декабриста Муравйова-Апостола, Новіков у Полтаві заснував ложу, яка стала розсадником таємного товариства. Про існування таємного товариства, яке прагнуло української незалежності, існують розвідки сучасних дослідників.

При розгляді справи декабристів голова слідчої комісії Боровков був переконаний, що "малоросійське товариство мали намір організувати з масонських лож Новіков і Лукашевич і що вони поставили метою "незалежність Малої Росії, але залишилися при намірах, а товариство не склалося" [459, 99].

В.Семевський говорить і про ряд інших товариств. Одне з них мало в основі своєї програми ліберально-демократичні ідеї та ідею об'єднання слов'янських племен у федеративну спілку на зразок грецької, але досконалішої. Його заснував у 1823 р. підпоручник Петро Іванович Борисов разом з братом та поляком Люблінським. Вони пропонували випустити з неволі кріпаків від тих власників, які не по-людськи з ними поводяться.

В "Катехизисі З'єднаних Слов'ян", складеному Борисовим, вимагалось (дещо абстрактно) не бажати мати раба, коли сам бути рабом не хочеш, ставитися з терпимістю до всіх віросповідань і звичаїв інших народів, долати всі упередження, особливо щодо станової різниці, сприяти всіляко просвіті та її реалізувати. Такі ж ідеї ми спостерігаємо і в програмних документах кирило-методіївців.

Праця В.Семевського "Кирилло-Методиевское Общество. 1846-1847." є надзвичайно цінною. Відомо, що Костомаров в останні роки активно спілкувався з цим літературознавцем і, можливо, передав йому цілий ряд різних документів. Це підтверджує записка Костомарова до Білозерської 21.IV.1883 року, яку наводимо нижче:

"21.IV.1883 г.

Будьте добры многоуважаемая Надежда Александровна, пришлите мне городской почтой, но только немедленно, адрес Василия Семевского.

Ваш Н. Костомаров.

Вас. Остр. Линия 9, д. № 4, кв. 8." [543].

Член "Товариства З'єднаних Слов'ян" Горбачевський, зазначає Семевський, ставить за головну мету звільнення всіх слов'янських племен від тиранії монархії, викорінення міжнаціональної ворожнечі і об'єднання всіх слов'янських земель у федеральний союз. "Передбачалося ввести у всіх слов'янських народів форму демократичного представницького правління, скласти концепцію для управління справами союзу і для зміни, у випадку потреби, корінних законів, представляючи кожній державі право зайнятися внутрішнім устроєм і бути незалежній у складанні окремих своїх узаконень" [459, 99].

Згідно програми "Товариства З'єднаних Слов'ян" українці входили до складу російської держави. Не передбачалося програмою навіть культурно-го відродження України, а не тільки державного виокремлення.

Проекти Конституції Пестеля і Муравйова також не розглядали Україну як рівного члена федерації, що відзначив М.Возняк:

"... відмовив він Україні права на незалежність. Фінляндія, Естонія, Литва, Курляндія, Білорусь, Україна (Малоросія, Новоросія, Бесарабія, Крим), Грузія, увесь Кавказ, землі киргизів, усі сибірські народи й різні інші племена, що жили в середині держави, ніколи не користувалися й ніколи не можуть користуватися самостійною незалежністю... й на будучі часи з причини своєї слабости ніколи не можуть утворити окремих держав" [58, 28]. Противник федералістичного ладу Пестель, розбив українські землі на "чорноморський і український" край. Голова ж "північного товариства" декабристів Микита Муравйов був прихильником конституційного монархізму, побудованого на широких федеративних підставах, де Україна творила одну державу.

Як бачимо, навіть прогресивний рух у Росії другої половини XVIII — першої половини XIX століття відзначався шовінізмом. Аналізуючи його ознаки, доходимо висновку, що, по-перше, в геополітичному плані значною мірою він концентрувався на Україні. По-друге, його головний напрямок фокусувався на ідеї заперечення кріпацтва як найтяжчого лиха, найбільшого морального сорому людства, як гальмівної сили будь-якого прогресу. По-третє, програми товариств стосувалися головним чином адміністративного державного устрою. Отже, Кирило-Мефодіївське братство на відміну від переважної більшості товариств (масони, декабристи тощо) чітко означило націєтворчу ідею самодостатності українського народу, християнські моральні його чесноти як запоруку тривання і прогресу.

Таємні товариства готували суспільну антикріпосницьку думку. Передове громадянство все уважніше ставиться до цієї проблеми. Загострюється боротьба думок з апологетами кріпацтва, які вважали систему незворушною. В національній площині їх програми мали аморфний характер. Громадську думку все більше опановує свідоме розуміння потреби скасування кріпацтва в ім'я рівності всіх людей, як першу і необхідну програму суспільного добра.

"Кирило-Мефодіївське братство так і зробило: серед членів його не було двох думок про кріпацтво, — говорить А.Василько, — вони внесли протест проти нього до своєї програми, вони так твердо перейнялися думкою і бажанням боротися проти селянської неволі, що деякі з них спромоглися передати заповіді братства іншим" [48, 26]. Програма Кирило-Мефодіївського товариства поруч і нарівні з антикріпосницькими ідеалами ставить питання національної гідності українського народу. Особливої сили вони набувають і тому, що чільні братчики — Костомаров, Куліш — були непересічними митцями, а Тарас Шевченко — геніальним. Ідеї Кирило-Мефодіївського товариства набули широкого резонансу в художній літературі, в суспільній рецепції. Слово Шевченка, Костомарова, згодом Куліша стає чинником прямої дії на свідомість. Образно-емоційний характер посилює вплив націєтворчої ідеї на широкі верстви суспільства, резонує її в творчості інших митців.

Тогочасна художня література дає яскраву картину народного життя, малює стан крайнього занепаду, поневаження колись багатого народу з прекрасною духовною культурою. Передову ідеологію кирило-мефодіївці сприймали й розвивали в органічному зв'язку з потребами нації.

З однаковою силою звучать у творчості Тараса Шевченка як антикріпосницькі мотиви, так і мотиви національні. Не випадково поезія "Трьох літ" вирізняється в його спадщині особливою силою пристрасного заперечення недолі українців, інтереси й прагнення простої людини, мотивами справедливої помсти за соціальне і національне гноблення, викривальним пафосом, полемічною загостреністю, закликом до інертного панства з'єднатися з народом у національно-визвольному пориві ("І мертвим, і живим...", "Сон", "Кавказ", "Заповіт", "Розрита могила", "Холодний яр" та ін.). Це поезія яскраво політична, заклична по інтонації.

Суголосна програмі, ідеям та діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, поезія Шевченка образно увиразнювала їх, робила доступними широким суспільним колам.

Відомо, однак, що тривалий час за цими творами критикою визнавався лише соціальний пафос — національні мотиви замовчувалися, а твори вилучалися з "Кобзаря" і були загалом заборонені.

До славетної "наддніпрянської трійці", яка заклала підвалини новочасного українського національно-патріотичного руху, належав Пантелеймон Куліш — подвижник збереження і розвитку національної самобутності українського народу, його духовного поступу. Кирило-Мефодіївське товариство згуртувало їх навколо задуму — визволити рідну націю з духовного за-непаду, а українського кріпака — з неволі духовної і соціальної.

На час діяльності Кирило-Мефодіївського товариства він уже був автором поеми "Україна" (1843), роману "Михайло Чарнишенко" (1843). Ідеї Братства надихнули його нарис для дітей старшого віку "Повість про український народ" (1846), працював над першим томом фундаментальних "Записок о Южной Руси". Слідство інкримінувало Кулішеві "чрезмерные мысли о мнимой важности Украины" [194, 80], а також "многие двусмысленные места" в листах до братчиків і художніх творах [194, 81].

Основу філософського світогляду Куліша на той час складав синтез національних, релігійних, романтичних, згодом позитивістських уявлень. Релігійна віра єднала Куліша з Шевченком і Костомаровим, на ній ґрунтувалося значною мірою його світорозуміння. Він вважав її внутрішньою, глибинною важливою властивістю людської душі, серця, модифікував у поняття національної своєрідності українського народу. На історичному шляху кожного народу найціннішим вважав національну самобутність і неповторність історичного шляху кожного народу. Збереження і вияскравлення національного розмаїття людства, вважав Куліш, має свою всепланетарну доцільність, відповідає універсальним закономірностям розвитку Всесвіту.

При всій неоднозначності поглядів свята істина національного духу була його незмінним дороговказом. Він розглядав її як самоцінну й самодостатню силу, а українців вважав нацією з своїм особливим покликанням: пропагувати гуманізм, справедливість, пріоритет духовного над силою. Його есхатологічні ідеї виявилися в ідеалізації старовини, народно-поетичної творчості пісенної стихії народу, вивищенням органічного й ірраціонального над реальним.

Ці світоглядні засади стали основою не тільки для зближення з Костомаровим, а й для програмних ідей Кирило-Мефодіївського товариства. Погляди Костомарова на той час відзначалися більшою сформованістю і цільністю. Він мав у активі мистецьку практику харківського періоду, визначені засади стосовно мети, значення і характеру літератури та літературної творчості, власну наукову історичну концепцію. До Кирило-Мефодіївського братства він прийшов автором збірок "Українські балади" (1839), "Вітка" (1840), переспівів із "Краледворського рукопису", перекладів із Байрона ("Єврейські співанки", 1841), двох історичних драм "Сава Чалий" (1838) та

"Переяславська ніч" (1841), кількох наукових праць, серед яких і літературознавча — "Обзор сочинений, писанных на малорусском языке" (1843).

Настрої періоду створення Кирило-Мефодіївського братства відображено у віршах 1846–1847 років "Спить Україна та руїни...", "Діти слави, діти слави" та "На добраніч". Якщо в першому вірші відчуваються значною мірою впливи попередні (ностальгія за героїчним минулим, образи могил у степах, всезагальний сон України), то по "Діти слави..." — прямий заклик до активної праці, єднання вільних народів у Христовій любові й правді, осуд лукавого панства, глорифікація любові. Загалом написав Костомаров у 1845–1847 роках художніх творів небагато. Одною з можливих причин могло бути його знайомство з ненадрукованими віршами Шевченка. Він одним із перших збагнув велич його музи, яка обдала його жахом, бо "роздирала завісу народного життя" [226, 48]. Вважаємо спірною думку В.Шевчука про те, що Костомаров під впливом цього "зламав" власне поетичне перо. Очевидно, йдеться про якусь еволюцію, яка потребує окремого дослідження, про те, що політична, організаційна і художня думка Костомарова була на той час особливо активною. Свідченням є унікальні "Книги буття українського народу", про що мова йтиме нижче.

Важливою складовою підґрунтя, на якому постало Кирило-Мефодіївське товариство, була ідея слов'янофільства. До нього привели, як вважає академік М.Возняк, "масонські ложі з їх слов'янським скочуванням й таємні організації на ґрунті російської держави" [58, 30]. У перших десятиріччях XIX віку постали національні рухи слов'ян, що їх джерелами були ідейний здвиг і політичні перевороти кінця XVII в. Щоразу гостріше відчувалася потреба вільнішого устрою та кращих національно-політичних і внутрішніх суспільних відносин. Ідеї політичної волі набирали сили, поруч ішли змагання до національного визволення.

В родині європейських народів став і слов'янський світ на боці цього національного руху. На слов'янським ґрунті замічено його з початку XIX віку від часу сербського повстання, потім пішли дальші факти того руху, що йому дано назву слов'янофільство.

"Джерелом слов'янофільства, — вважав М.Возняк, — був глибокий національний інстинкт і змагання вибороти народню і політичну волю. Перших засобів доставила йому національна традиція й визвольні ідеї європейської освіти, яка безпосередньо натхнула багатьох діячів слов'янського відродження з кінця XVIII в. А ціллу всеслов'янської ідеї було визволення цілих племен, що ледве животіли під всяким фізичним і моральним гнетом, а зокрема визволення південнослов'янських земель. Шляхом до цього мала бути національно-освітня солідарність, на яку вказували племінні й історичні зв'язки" [58, 32].

Слов'янофільство як явище, зацікавлення харківського періоду Костомарова чеською, польською, сербською культурою досліджені недостатньо. Існує потреба переосмислення оцінок, ролі слов'янофільства в ідеології Кирило-Мефодіївського братства, акцентувати роль взаємних стосунків, зокрема й особистісних, прогресивних вчених, літераторів, політичних діячів, які набирали щораз ширшого розповсюдження.

"Цікавість до Міцкевича, — писав М.Возняк, — зросла в Костомарова по його переході з Харкова до Рівного та звідти до Київа, де його наречена римокатоличка причинялася до польської національності. Тим і стане зрозуміле для нас захоплення Костомарова Міцкевичевими "Старцями (Dziady)", які забрала в Костомарова жандармерія при трусі, його ж "Книгами польського народу", деякими писаннями таких польських конспіраторів, як історики Лелевель і Данилович, і т. ин." [58, 42].

Міжслов'янські культурні зв'язки з Україною все більше взаємопереплітаються з політико-соціальними. Можна думати, що активізація суспільної діяльності польської інтелігенції в 30-40-х роках XIX ст. прискорювала і організаційне формування Кирило-Мефодіївського братства. Його дослідник В.Міяковський наводить факти, які це підтверджують. Він пише, що польські емісари, уповноважені від закордонних організацій, щороку об'їздили спольщені частини України, закладаючи місцеві організації. Ставили на чолі їх видатніших людей з поміщицтва, інтелігенції, письменників, з якими спілкуються і кола української інтелігенції. У 1838 році у Києві через випадковий арешт розкривають цілу велику польську організацію, яка охоплювала поміщицтво, студентів, та значною мірою польське жіноцтво. Це так звана "конарщизна", від імені організатора руху Шимона Конарського. Його зв'язки охоплювали досить значну територію. "Таємне товариство, що вело революційну пропаганду, звалось "Стронніцтво людове", мало свій статут і програму, де поруч з незалежністю і самостійністю Польщі, стояли ті демократичні ідеали свободи і рівності, що від французької революції панували в Європі протягом цілого XIX віку" [376, 96-97].

"Конарщизну", як відомо, було зліквідовано лише за кілька років до появи Кирило-Мефодіївського товариства. Братчики не могли не знати про головний процес над організацією, до якої входило багато студентів-поляків (а серед кирило-мефодіївців у той час багато було студентів, які співчували польській молоді). З польським письменником та істориком Міхалом Грабовським, котрий також проходив по справі, був близький і Куліш. Більше того, Київський університет у 1838 році був закритий на два роки у зв'язку з виявленою "конарщизною", що також мало широкий суспільний резонанс і викликало співчуття і симпатії серед українців.

Усе ж у стосуюнок про Кирило-Мефодіївське братство до польського питання однозначності нема. З одного боку, як зауважує академік Возняк, вважаючи "москалів" винуватцями національного поневолення, київський гурток "... зненавидів москалів як винуватців гіркої долі /.../ Зрештою, про москалів був тої думки, що кацапи, як звичайно члени гуртка називали москалів, це грубий народ, не здатний до нічого високого" [58, 64]. З іншого боку, в цьому ж дослідженні зазначається: "У відношенні до поляків висунувся у київських ідеалістів на перший план соціальний бік питання. Навіть Костомаров, що гостював так недовго на Волині, почав у Рівнім неприхильно відноситися до панчуків і жидів. Розмовляючи постійно з народом, мав багато нагод перекопатися, який гнаний і забитий український народ на Волині" [58, 64].

Разом із тим негативно-сумні асоціації з долею власного народу, сучасними суспільними обставинами викликали в Костомарова і братчиків звістки про переслідування Новожицьцевим польської молоді в Литві. Впливали на формування ідей кирило-мефодіївців і особистісні стосунки, як от тісне спілкування Костомарова з колишнім професором Кременецького ліцею поляком Зеновичем, слов'янофілом та республіканцем, котрий мріяв про з'єднання слов'ян в одній республіці. Позитивним був приклад Т.Падури, С.Вінченца, М.Грабовського та ін.

Шовіністичні настрої ставали на перешкоді взаємним стосункам поляків та українців. Ширше інтелігентне поспільство, однак, не відзначалося толерантністю, властивою українцям. Відомо, що цьому не зарадив навіть особистий приклад такої потужної шляхетної постаті, як В.Антонович. Говорачи про генезу і впливи на ідеологію Кирило-Мефодіївського товариства і постаті Костомарова зокрема, на одне з чільних місць ставимо поетичну творчість Тараса Шевченка і його безпосередню участь у діяльності Кирило-Мефодіївського братства.

Мова, очевидно, йде не тільки про зміст загальних прогресивних ідей. Вони були сформовані, як бачимо, сукупними чинниками, відповідали настільки своїй добі, наскільки братчики були її сучасниками. Йдеться насамперед про потужну силу націєтворчої заангажованості Костомарова, його пристрасного боління за Україну, віри в неминучість визнання її права жити за Божими законами, а не сваволею чужинців. Свобода України розумілася в найширшому, насамперед у національній візії "своєї хати", бо там, і тільки там може збутися, за словами Шевченка, "своя правда, і сила, і воля."

Для самого Шевченка ідеї братчиків не були новими в загальному їх знанні. Він був не тільки освіченою людиною, але й спізнав значно раніше, вистраждав їх трагічним життєвим досвідом і силою любові оживив у слові, яке приголомшувало. Про це свідчить і, зокрема, Куліш, котрий бачився з Кос-

томаровим після свого весілля з сестрою В.Білозерського Олександром (пізніше письменниця Ганна Барвінок) 24 січня 1847 року. Він говорить про "вплив на Костомарова "геніального дикуна" Шевченка" [310, 49]. Ще до знайомства з програмними документами Кирило-Мефодіївського братства Тарас Шевченко при кожній нагоді пропагував у народі свої переконання. Чимало про це розповідають легенди.

"Є відомості, що поет вів пропаганду і серед народу. Так, автор статті "Про суспільні ідеї Шевченка", видрукуваній у кінці 70-х років, говорить, що "в Києві в середовищі міщан на Подолі ще немало людей, котрі згадують "дядька Тараса", а років 10-15 тому між ними було багато старих його приятелів. Так Шевченко всюди, іноді і в шинках..., збирав навколо себе цілий натовп людей, розповідав їм про українську старовину, про Гетьманщину, особливо ж зверталося увагу на те, як під рукою Москви зникли старі українські народноправські порядки, як цариця Катерина ввела на Україні кріпацтво, як українська земля дісталася її фаворитам. Переважно ж Шевченкові доводилося говорити про сучасне йому кріпацтво, про те, що терпить народ від панів, чиновників, царів, євреїв і інших грабіжників, і так все це пішло на Україні з часів возз'єднання її з Московським царством і тримається до цих пір і збільшується під впливом російського уряду" [459, 106-107].

Кирило-Мефодіївське товариство являє собою якісно новий тип організації насамперед за характером і метою. Не державний переворот, а ідеали всезагального добра, де б Україна могла б виявитися в усьому багатстві духовної величч і культури. Націєтворчий характер устремлень братчиків належить до питань, що не підлягали системному висвітленню в своїй генезі і джерелах. Його не можна до кінця збагнути тільки на основі оприлюднених документів. Важливими є тут, по-перше, характер особистісних стосунків видатних постатей. По-друге, і основне, — вираз національних устремлень у їх художній творчості. Адже головні виразники ідейного начала організації були насамперед митцями, володіли художнім мисленням. Зрештою, саме образне слово давало можливість деталізувати, уяскравити думку, донести її до ширших кіл, а отже матеріалізувати так, як це не змогла б зробити найдосконаліша організаційна форма в тогочасних умовах реакції.

Характер людських взаємин Костомарова і Куліша подають "Спогади" останнього. Слід враховувати в цих свідченнях мінливість його характеру. В них бачимо велику близькість обох, засновану на любові до, як вони були переконані, найкращого в світі українського народу. Попри надмір мрійливості, чуттєвості, саме тоді ставали політиками, а не тільки письменниками.

"Костомарів полюбив Куліша фантастично /.../ Куліша приваблював до себе Костомарів своїми історичними, етнографічними й політичними розмовами, саме головню останніми..." [58, 58].

Зі "Спогадів" П.Куліша Костомаров постає людиною незвичайної пам'яті, енциклопедичної ерудиції. Пристрасна захопленість предметом своїх зацікавлень робила його, за словами Куліша, професором усіх, хто горнувся до нього, хто, навчаючись "чогось і якое", прагнув задовольнити жагу знань, насамперед Куліша. Дещо гротескно малює їх спілкування В.Домонтович в одній із сцен, де Костомаров постав перед Кулішем у величі свої пристрасних думок про Україну і змушував німіти від захоплення.

"Ми всі любили його ясною любов'ю, — зазначав Куліш, — як звичайно люблять добрі душі на початку своєї молодості" [58, 58]. Період їх ранніх стосунків, коли Костомаров працював учителем першої гімназії в Києві був, за словами Куліша, "може, найщасливіший і в його і в моїм житті. Ми пробалакували зовсім довгі літні ночі. У своїх нічних прогуляках, повних красномовства, що спочатку не ставили ще ніякі страхи жодної перешкоди, для постороннього спостерігача могли ми видаватися п'яними. І бували ми тоді п'яні, тільки не від вина" [58, 58].

Коли Костомаров працював професором Київського університету, а Куліш перебував у Петербурзі, згодом у Варшаві, — бачимо і зворотній вплив останнього на Костомарова. Дещо випереджуючи події, зауважимо, що при арешті в Костомарова вилучено 5 листів Куліша до нього. Деякі є саме зі згаданого періоду. Досліджуючи три з цих листів, бачимо в них виразні елементи національної ідеології, що живила Кирило-Мефодіївське братство. Особливо радикальні вислови з них Куліш змушений був пояснювати слідчим.

Ширше наведемо текст двох листів від 1846 року, оскільки вони мало відомі і не тільки вияскравлюють національні переконання обох кореспондентів, але й висвітлюють моменти, які згодом привели до взаємного охолодження:

"Гірка, нікчемна доля України походить від нікчемності душі народу. Лиш не смутить ця гостра фраза, подібно до каміння, кинутого сильною рукою кацапа, тому, що в своїх грудях зношу цю народню душу та знаю, що вона не нікчемна; однак ваша фраза може збити багатьох з пантелику, а інших заставити опустити руки, а в нас і без цього мало діячів. Коли і ви говорите, що в моїй новій книжці історична правда висловлена з такою сміливістю, з таким благородним почуттям, як іще не було на Русі, чому б не проповідувати вам в моїм дусі на кафедрі? Пощо нападати на душу народу, про яку ще слабо говорить вам одинока в новій Європі українська поезія і яка так сильно напружувалася, коли її Мойсей говорив їй: "тим і сталась по всьому світу страшенна козацька сила, що у вас була воля і душа єдина". Ви не ставите їй у заслугу затоплення "губителя, мучителя Фараона". З пересердя на довгу її подорож по пустині ви вдаряєте на неї останнім прокляттям, називаючи її нікчемною. Пождіть! Може надійде час, коли від

одного звука її труб упадуть стіни та твердині, що для їх зруйнування ви уважаєте конче потрібно зброю; надійде час і царів-поетів, котрі все покорять своїй божій силі; надійде час і будови храму, що в нім поклоняться і чужі народи, і надійде час і для пророків, визвольників багатьох. Вашого поділу на вибраних і невибраних я не приймаю й боюся, щоб ви не зайшли з таким поглядом на історію в глибоку темряву. Божа ласка всім дарована та в кождім народі чоловік світлого розуму та чистої волі може зробити багато для його чести і будучої сили (моральної або річевої). Досі з'являлося їх мало на Україні. Всі наші краці уми присвячували свою діяльність для користи своєї сем'ї, для фальшиво понятого спасіння своєї душі, для науки, відірваної від бігу теперішнього життя, і тепер тільки, саме тепер, коли ви розтулили рот, щоб сказати з катедри: "душа того народу нікчемна", найгарячіші почування українських діячів зосереджуються на народі. Лайте низькість його представників, але не називайте нікчемною його душу. Це богохульство, яке не вибачається! Подивіться, від Сагайдачного, що докладав заходів коло скріплення освіти в батьківщині, до Хмельницького, яким був український народ! А яким, коли потім, при згубнім впливі темного московського указу, на гетьманстві втрималися тільки холопи й підлітки?" [58, 64-65].

Лист походить з 1846 року, коли вже вийшла "Повість про український народ" Куліша (в часописі для дітей "Звездочка" й відбиткою), де Куліш чи не вперше сміливо говорив про українців як окрему національність, і народ, і країну, відмінними від яких є "москалі" і Москва.

В іншій листі до Костомарова писав Куліш: "Християнство ніяк не повинно охолоджувати нашого змагання до розвитку своїх племінних засад: бо не без причини кинено на землю зерно й воно пустило вже глибоко корінь. Ось Петро Великий знімчив частину москалів. І що ж? Тільки ті близькі до християнства, котрих не зачепила його реформа. А ви байдуже говорите, що втрата нашої мови й обичаїв не буде для нас нещастям. А що торкається розвитку, а не стояння, він відбувається зразу в діячах, а потім, зокрема при кращих зовнішніх обставинах, перейде до народу. Для неграмотних неуків треба писати підручники, наукаючі, практичні книжки й по можливості заводити школи, але робити вигуки про це крайно нерозумно. Треба робити так, що буцім-то це сталось припадково: поміщик побачив у книгарні книжку й купив її для своєї сімейної школи, а туди можуть віддавати для науки своїх дітей і козаки: про все те поговоримо в Києві" [58, 67]. З записаних трьох листів Куліша цікавий іще один, написаний українською. Гірку правду ствердив він уже не першим: "скільки було доброго в серці нашого українського народу, та все те ні на що обернулося через незгоду: бо не виповнили заповіту Хмельницького, щоб усі за одного стояли!" [58, 68].

Складно й неоднозначно подає художню модель постаті Костомарова В.Петров у романі "Аліна і Костомаров" [159]. Застосовуючи прийом прямої авторської характеристики, він висловлює судження, значна кількість яких викликає здивування, вимагає спростування, перегляду, переоцінок. Успіх роману, смілива оригінальність у виборі героїв, слава Петрова-літературознавця не дозволяють обминати увагою цього явища. Постать Костомарова як прототипа подекуди потребує апологій, навіть оборони. Простежимо найбільш неоднозначні висловлювання автора, де письменник до нав'язливості послідовно творить гротескно-комічний, виразно особистісний образ анахорета-вченого, дивака, навіть боягуза, непослідовного в поглядах, без стійких переконань, нарешті психічно хворої людини. "В кожній істині він умів розкрити її протилежний сенс, звідсіля, певне, і його хитання. І його нерішучість, що так дратувала Куліша.

"Отже, на слова Тарасові, що нарікав на Хмельницького й вихваляв Мазепу, Костомаров відповідав і так, і ні!.. Прихильник Хмельницького, Костомаров бачив негативне в Хмельницькому й чесноти в Мазепі" [159, 244]. Вважаємо позитивною ознакою критично мислячої людини, а не хитаннями неврівноваженого дивака.

Ще більше заперечення викликають дивні для ерудованого історика української літератури інвективи Петрова:

"Ватажок Кирило-Мефодіївського товариства, керівник національно-політичної організації, він не мав ані певно окреслених ідеалів, ані точно визначеної національної лінії. Більше, він не визнавав себе навіть за українця...

Тільки з гуманітарної ідеї він, людина без батьківщини, обертається між українцями. В Англії він співчуватиме ірландцям, в Німеччині — лужичанам, в Австрії — іліризму, в Туреччині — грекам. Його національні симпатії підказала сентиментальність та чуле серце. В усьому він повна протилежність Кулішеві, в котрого "гіпертрофоване почуття своєї національної обраності" [159, 244].

Аксіоматична абсурдність такої характеристики очевидна і не потребує окремих спростувань. Навіть якщо взяти до уваги можливе тлумачення чисто зовнішніх виявів Кулішем свого месіанізму, його високих самооцінок. У цьому справді стриманість вияву Костомаровим любові до ідеї протилежна його титанічній послідовній праці в ім'я її утвердження.

Наступні "пасажі" В.Петрова взагалі видаються нісенітницею. Без особистого знайомства з Костомаровим вони не мають морального права не тільки як імператив, але й як припущення:

"Костомаров швидко захоплювався, легко запалювався, щоб згодом, — стверджує В.Петров, — іноді зовсім несподівано перейти до сумнівів і скеп-

тичних негацій. Піднесення він змінює на похмурість, ствердження — на відмовлення, прийняття — на заперечення. Йому бракувало почуття ритму й рівноваги. Він аморфний і аритмічний. Звідсіля в нього такі раптові зміни настрою й поглядів, його скаженість, його галюцинаційні божевілля" [159, 247]. І далі:

"Манера ходити Костомарова така сама, як і мислити, і писати: йому бракує почуття ритму і такту. Він постійно збивається з пливу, порушує ритм. Він не здібний ходити в ногу. Він невірноважений і аритмічний. У його прихильності відчувається гримаса, в його простоті насумрена навмисність; у бажанні бути натуральним — вигадка й штучність. Міра, гармонія і рівновага не належали до його чеснот.

На загальне враження, Костомаров — хвора людина. В ньому помітна схована хворобливість, якась внутрішня глибока надірваність" [159, 229].

Деталі художні такі виразні, ніби поглядом "зблизька", що, на жаль, сприймаються читачем як остаточна істина, яку залишимо на совісті автора. Дивує послідовна майже відкрита антипатія В.Петрова до свого героя. Очевидно, існує можливість психоаналітичного тлумачення роману з точки зору паралелей "автор — головний герой". Адже Костомарову у Петрова не під силу були б ті завдання, які здійснив реальний Костомаров.

Звичайно, треба зважати на те, що книга В.Петрова "Аліна й Костомаров" містить у собі і художній вимисел. Ерудит Петров, очевидно, збирав свідченнях тих, хто знав близько Костомарова не тільки як митця та вченого, але й як людину. Однак ми заглянемо у своєрідну, цікаву і примхливу творчу лабораторію скоріше у творі Петрова, ніж у душу Костомарова. Й усе-таки психологічні студії назовні вередливої та неоднозначної природи Костомарова роблять цю книгу важливою для дослідження життя і творчості Костомарова. Насамперед, показом емоційних та інтелектуальних стосунків письменника зі своєю нареченою в контексті особистої долі письменника. Вважаємо, що при написанні цього роману цілком поза свідомістю автора залишилося те духовне, чим жив у той період, як і все життя, Костомаров, — його пристрась націєтворення — стрижень усієї подвижницької праці, художньої та науково-публіцистичної.

Оскільки провідною ідеєю була національна, то до соціального аспекту ідеологічної програми Кирило-Мефодіївського братства зі "Спогадів" Куліша також проступає оцінка її невиразності і нежиттєвості. Обговорювалася можливість створення такої системи добровільного звільнення селян, яка полягала в просвітницькому впливі на поміщиків. Передбачалося заводити в поміщицьких маєтках школи, вільні від міністерського впливу, "з певною метою — примирити (дворян. — Я.К.) за допомогою цієї послуги з покривдженими в часи Катерини меншими братами" [459, 118].

Про саме Братство зі "Спогадів" можна винести хіба що туманні уявлення як про гурток молодих людей, у яких "українська пісня і українська словесність розбудили /.../ прагнення підняти свій народ з того мороку, який шкодив розвитку їх духовних сил" [459, 118].

Свою причетність до таємного товариства Куліш категорично заперечує: "Ні я, ні Шевченко не були зачислені до таємного товариства з ошадки до нас, що і без того працювали на користь всеслов'янської ідеї" [310, 67], однак відомо: під час весільної подорожі П.Куліш віз у 1847 році за кордон документи Товариства.

Сам же Костомаров згадував за декілька років до смерті, що Куліш, як і Шевченко, ставлячись до ідеї слов'янської ідеї захоплено, все ж не були учасниками розмов, що відбувалися в січні 1846 року. Куліш тоді був у Петербурзі, а з Шевченком Костомаров ще не познайомився особисто.

У всьому іншому, зазначає він, хоч зі своїми симпатіями до слов'янства учасники розмов не таїлися, однак "пора сказати суццю правду, а правда... буде така, що товариства Кирила і Мефодія не існувало; відбувалися тільки розмови про нього без усякого наміру його засновувати" [310, 230]. Яка доля в цих означеннях чисто ситуативної і зрозумілої обережності — важко сказати. Однозначно можна говорити лише про наявність Братства. Сутність ідейних шукань братчиків, а отже, й націєтворче значення Товариства найповніше проступає в стосунках Костомарова і Шевченка: насамперед творчих, глибиною і взаємозв'язком яких пояснюється незмінна любов і взаємоповага. Костомаров першим сказав про значення Шевченкового слова для України і літератури зокрема. Параметри його означень до сьогодні залишаються незмінними.

Цикл віршів "В казематі" — унікальне ідейно-естетичне явище. Він займає особливе місце в творчості Шевченка і в українській літературі загалом. Поліфонія його мотивів з'єднана в драматичну сув'язь могутньої напруги. Любов до України, туга розлуки з нею, самотність борця за національну ідею, біль за долю народу, за втрату ілюзій, про його щастя, неможливість особистого щастя в час поневолення народу — все зійшлося на маленькому просторі людської душі і вилилося безсмертними рядками віршів "Мені однаково", "За байраком байрак", "Ой одна я, одна", "Садок вишневий", "Не спалося, а ніч як море". "Моїм союзникам" посвячено вірш "Чи ми ще зйдемося знову". В ньому сублімація ідеї, яка складала саму сутність Кирило-Мефодіївського товариства — любові до України, бажання і заклик посвятити їй усього себе до остатку:

Любїть її во врем'я люте,
В останню страшною минуту
За неї Господа молїть.

Посвята окремого вірша Миколі Костомарову промовиста, свідчить про особливо близькі стосунки. Шевченко підкреслював, як шкода йому Костомарова, бо близькі люди — мати й наречена — страждають і журяться за ним. Особливо вражають останні рядки поезії:

Молюся, Господи, молюсь,
Молить Тебе не перестану,
Що я ні з ким не поділю,
Мою тюрму, мої кайдани.

За силою самозречення ліричний герой мало має аналогів у світовій літературі. За силою любові можна судити про велич націєтворчого ідеалу і прагнень кирилومهфодіївців, а отже і їхнього ідейного натхненника — Миколи Костомарова.

Познайомилися вони чи не найпізніше з усього товариства, влітку 1846 року. Не одразу, як відомо, сприйняв обережний, вразливий і замкнутий Шевченко Костомарова. Але згодом знайомство теж переходить у щирю приязнь, скріплену людською взаємністю, спільністю інтересів, святістю ставлення до національної ідеї.

Свого часу були спроби штучної дискусії, хто на кого впливав у контексті світоглядному. По смерті Шевченка, в журналі "Основа" за квітень 1861 року вмістив Костомаров свої спогади про Шевченка ("Воспоминания о двух малярах"). Це надзвичайно сильного чуття і виразні слова, що стоять врівні з промовою Куліша над місцем вічного сховку Шевченкового тіла і з'ясовують, ким був Шевченко для обох.

"Я побачив, — писав Костомаров, — що муза Шевченка роздирала завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і бажано було заглянути туди!!! Поезія завжди йде вперед, завжди наважується на сміливе діло; її слідами йдуть історія, наука і реальна праця... Тарасова муза порвала якийсь підземний заклеп. Уже декілька століть запертий багатьма замками, запечатаний багатьма печатами. Вона відкрила за собою шлях і сонячним променям і свіжому повітрю, і людській допитливості" [226, 49].

Безпідставними вважаємо сумніви, чи був Шевченко членом Кирило-Мефодіївського братства. В дослідженні В.Семевського наведено свідчення самого Костомарова: "Коли я сповістив Шевченка про існування товариства, він зразу ж виявив готовність пристати до нього" [459, 112].

Щодо мистецьких зв'язків Шевченка і Костомарова найбільше, на нашу думку, слушно їх з'ясував В.Шевчук [522], а в контексті ідеї націєтворення пов'язав ці постаті Юрій Луцький [341]. Дослідник вважає, що націєтворчі теоретичні ідеї Костомарова Шевченко втілював у художньому слові. Саме тому вони міцно входили у суспільну рецепцію, впливаючи на свідомість не тільки інтелігенції, а й простолюду, об'єднуючи всі стани в націю.

З документальних матеріалів можна навести лист Шевченка до Костомарова з Борзни від 1 лютого 1847 року, де, зокрема, згадується: "О братстві не пишу, бо нічого й писать. Як зійдемось, то поплачем." І далі — виразистий підпис: "Не забувайте ж щирого б р а т а (розрядка наша. — Я.К.) [566].

Неоднозначними є й свідчення самого Костомарова щодо участі в кирило-Мефодіївському товаристві в тогочасному суспільному контексті. Слушно вважають Ю.Пінчук, Д.Сондерс, що з огляду на політичну ситуацію Костомаров мусив іноді поступатися другорядним в ім'я центральної справи життя — ідентичності українців і їх права. Щоб вижити в умовах поліцейського нагляду, йому як кирило-мефодіївцю доводилося ховати "стрижень" свого українофільства "в лісі" своєї професійної діяльності, хоча в душі був переконаним українофілом. Особисто Костомаров своє українофільство із зрозумілих причин, принаймні на публіці, заперечував" — підкреслює Ю.Пінчук [175, 87]. Нарешті найбільш точно сам Костомаров своє ставлення до Шевченка висловив у відгуці на "Кобзар": "Переїнявшись поезією Шевченка, виникає і утверджується думка і надія відродження мас, колись приречених на недолю під гнітом пересторог, від яких ми ще взагалі не позбулися, хоча і думаємо, що позбулися, — відродження маси не тільки малоросійської, але й взагалі всякої... Ось чому і великорус, і поляк, і німець, і француз, якщо тільки в нього є поетичне чуття і тепле, любляче серце, не залишиться без впливу від поезії Шевченка" [226, 428].

Важливо, що прибуття Шевченка до Києва пожвавило діяльність Братства. Відчуття Костомарова були сильними, гарячими, про що він напише в "Автобіографії":

"Тоді була найдіяльніша пора для його таланту, апогей його духовної сили. Я з ним бачився часто і захоплювався його творами, з-посеред яких багато, ще не виданих, він давав мені в рукописах. Нерідко ми просиджували з ним довгі вечори до глибокої ночі, а з приходом весни часто сходилися в невеликім садочку Сухоставських, що мав чисто малоруський характер" [241, 475].

Зближення двох великих постатей, звичайно ж, мусить мати духовні основи, спільні світоглядні засади, що сфокусовані в діяльності Братства, проступають виразно, хоч і опосередковано. Парадигма їх взаємоперехрещення і взаємовпливів не досліджена. А між тим саме вона відкриває додаткові свіжі джерела, особливо для окреслення постаті Костомарова. Пристрасно сприймаючи все, що стосувалося національної ідеї, в можливостях реального її втілення відзначався розумінням і розважливістю, що часто трактувалося як непослідовність.

Обидва були на час зустрічі сформовані. Обидва — в розквіті інтелекту, духовних сил і можливостей. Ідеологію Костомарова сформувала "харків-

ська школа", Шевченкову — школа реального життя. Перший шукав відповіді на причини сьогодення в науці про минуле. Другому як Пророку було дано розуміти минуле, сучасне і бачити майбутнє. Воно поставало страшним у своїй трагічній величі. Його незрівнянно вмів виповісти Шевченко художнім словом. Костомаров потрапив у його силове поле, і ця велич пройняла, як бачиться, "Книги буття". Його конкретика проглядається в багатьох деталях і діяльності Братства, і поведінки учасників, і — що найголовніше — в творіннях Костомарова, про що буде сказано нижче. Передовсім потрібно простежити хоча б у загальних рисах суспільно-історичну та ідеологічну генезу.

Костомаров вважав, що треба змінити свій адміністративний устрій Росії і розділити державу на декілька частин на зразок Сполучених Штатів Америки та назвати Слов'янськими Сполученими Штатами. Українських частин мало б бути дві. Частину Галичини автор проекту вважав за доцільне приєднати до Польщі, іншу — до західного українського штату. Такий поділ не визначався як закінчений, а міг перекроюватися з огляду на економічні та інші потреби" [459, 120].

Як видно з проекту, адміністративний устрій, як і державницька саможиттєвість, були не найголовнішими для його авторів. Вони поступалися ідеї особливої духовної зверхності України, моральному гегемонізму як наріжному каменеві всієї спільноти слов'янських народів. Можна сперечатися скільки тут політичної наївності, наскільки провідники Кирило-Мефодіївського товариства самі були носіями духовної краси свого народу. Але варт, напевно, сказати й про перспективність ідеї, зважаючи на її актуалізацію в тій чи іншій формі в сучасному ідейно-політичному просторі.

За кирило-мефодіївцями, Київ не повинен був належати ніякому з штатів, а бути центральним містом збору загального сейму. Загальний сейм мав би складатися з двох камер на зразок двопалатного парламенту. В склад однієї з них мали б входити сенатори і міністри, іншої — депутати. Збиратися загальний сейм мав би раз на чотири роки, а у випадку необхідності — і частіше. В кожному штаті мав би бути свій сейм, який збирався б щорічно, та свій президент, котрий обіймав би верховну владу і обирався раз на чотири роки.

Для спільної оборони від зовнішніх ворогів, за Костомаровим, належало б мати регулярне військо, але не надто чисельне, оскільки в кожному штаті була б своя міліція.

Таким чином, план державного устрою у кирило-мефодіївців був опрацьований значно детальніше, ніж у Товариства "З'єднаних Слов'ян".

Костомаров при поділі Росії на штати пішов не шляхом поділу на національні держави, а шляхом федерації за територіальним принципом,

що не зовсім відповідало інтересам української нації. Він пояснює це тим, що, федерація за національним принципом виявилася незручною з багатьох причин, головною з яких є кількісна різниця їх населення. Союзництво неможливе, наприклад, між лужичанами, мізерними за кількістю, і росіянами з їх величезною масою народу та незміряними просторами країни. Тому дійшлося висновку, що при збереженні права на національне самовизначення, потрібний інший адміністративний поділ для федерального устрою. "Таким чином склалася думка про адміністративний поділ земель, що їх населяють слов'янські нації, незалежно від того, до якої з народностей належить ця плем'я" [217, 62].

План розвитку Товариства Костомаровим передбачав залучення до нього все більшої і більшої кількості представників усіх слов'янських народностей, зокрема, надавав він притім перевагу професорам, вчителям, літераторам, тобто тим, хто мав вплив на молодь і готував її до майбутнього. Ніякого насильства не передбачалося, основою бачилися сила думки і воля освіченого народу. Саме тому знак Товариства — перстень або ікона із зображенням Св. Кирила і Мефодія — був і у Костомарова: золотий плаский перстень із написом "Св. Кирилл и Мефодий". Це теж можна вважати одним із свідчень факту існування Товариства та членство в ньому Миколи Костомарова.

Для пропаганди ідей Товариства не тільки серед освічених людей, але і серед простого народу, Костомаровим була написана російською і українською мовами "Книги битія українського народу" [216]. В цьому творі відчувається прямий вплив "Книг польського народу і пілігримства польського" Адама Міцкевича, відомої під назвою "Пілігримка". Написана і видана в Парижі в 1832 році, вона дуже швидко була перекладена майже всіма європейськими мовами.

У III відділі "Книги битія" отримали чомусь назву "Закон Божий". Так до цього часу твір має дві назви. Первнем твору — любов Костомарова до українського народу, віра в його моральні сили, осуд монархії, кріпацтва, ідея слов'янської єдності і федерації, демократії. Сила цієї любові дала творові особливе звучання.

Це унікальна за змістом і художньою формою праця, програмний твір Товариства Кирила і Мефодія. Царською охранкою був визнаний він особливо крамольним. За нього головним чином і було покарано М.Костомарова. Основні гуманістичні та ідейно-теоретичні концепти цієї праці сприймалися братчиками як програмні у їх діяльності.

Спільність громадянських ідей Т.Шевченка і М.Костомарова особливо позначилися на змісті і характері "Книг буття", де читаємо: "Лежить в могилі Україна, але ще не вмерла" [233, 9], що одразу навіює асоціації з "Розритою могилою" Шевченка.

Унікальним в історії українського письменства є поєднання в "Книгах буття" документу і художнього твору. Така єдність наукового і художнього є загалом основною ознакою творчості Костомарова, як і наскрізна і незмінна присутність націєтворчого первня.

В "Книгах буття" в єдине ціле, в апогей зливаються мислення і талант Шевченка і Костомарова. Спільна тут не тільки образна система (Бог, Україна, християнська мораль, важкий підневільний сон народу, духовна лєтєрґія) і естетика високого стилю на рівні пророцтв. Спільний найвищий ідеал — воскресіння і торжества України, її народу, пошана до його духовного багатства як життєтворчої сили. "Книги буття" — ніби унікальна стисла сублимація творчості Шевченка, визнання її пророчої геніальності і націєтворчої сили.

Костомаров першим серед національно свідомої інтелігенції звернувся до такого жанру в стилі послань з метою донести до ширших мас квінтєсенцію національної ідеї, показати її життєтворчі перспективи, вселити віру в торжество національного духу українців.

Поширення християнської моралі, рівності, братерства, і лише потім на цій основі об'єднання слов'янських народів — такі головні завдання "Закону Божого". Багато в чому це була абстрактна, відірвана від реальності програма на далеку перспективу, результати якої навіть автору проглядалися нечітко. Але саме в такому вигляді вона справляла і справляє до сьогодні особливий вплив. Можливо тому, що саме ця відсутність окресленості надавала ідеям "Книг буття" ознак своєрідного релігійного вірування, принаймні в уяві реципієнтів. Пронизана наскрізною ідеєю християнства, вона і формою своєю ідентифікувалася з релігійною літературою, і змістом своїм цілком вкладалася в контекст традиційної християнської моралі.

З пізніших досліджень про психологію мас (зокрема Густава Ле Бона) відомо, що саме в формі вірувань суспільні ідеї надзвичайно швидко і сильно оволодівають масами. Очевидно, це добре розуміли вищі жандармські урядовці. Вже на першому ж слідстві, як згадує сам Костомаров, 7 квітня 1847 року шеф жандармів граф Орлов коротко і прямо заявив йому, що за "Закон Божий" заслуженою буде смертна кара. Цілком у традиційному стилі слідчих органів він пропонував Костомарову: "Будьте відверті і дайте можливість урятувати вас... Від вас залежить зняти зі своїх плечей хоча б частку тої кари, якої ви заслуговуєте" [174, 78-79].

Вже у гл. 1-3 Костомаров стилізує зміст біблійних оповідей — "Бог створив світ: небо і землю і населив усякими тварями і поставив над усією тварью чоловіка, і казав йому плодитися і множитися, і постановив, щоб род чоловічеський поділився на коліна і племена, і кожному колінові і племені даровав край жити, щоб кожне коліно і племено шукало Бога, котрий од чо-

ловіка недалеко, і поклонялися би йому всі люди і віروвали в його, і любили його, і були б усі щасливі" [233, 11]. Але люди забули Бога, — пише автор, — і були покарані "горем, і біднотою, і хворобами, і несчастями, і незгодами" [233, 11]. Найбільша кара в уяві його — це вкрадена свобода. Він пише: "І так покарав людей справедливий Господь потопом, війнами, а найгірше — неволею" [233, 11]. Письменник уже з самого початку налаштовує читача на сприйняття основної ідеї твору, поставивши неволю в один ряд із всесвітнім потопом і війнами.

Згідно авторського розуміння історичної долі України неволя уособлює тяжку кару господню для українців за відсутність єдності. Багатостолітня неволя хоч і пригасила в українців почуття національної ідентичності, але не вбила прагнення української державної волі. Підняти в українців прагнення свободи, незалежності, розбудити сплячу національну свідомість, гідність і честь — надзавдання "Книг буття".

Відкидаючи ідею самодержавства, визнаючи її ганебною, недостойною, Костомаров писав: "Немає другого царя, тільки один цар небесний утішитель" [233, 12]. Усе, породжене царизмом, — втілення диявола. Костомаров розвинув іще далі критику інституції царської влади: "І ті царі лукаві обрали з людей таких, що були сильніші або їм нужніші, і назвали їх панами, а других людей поробили їх невольниками, і умножились на землі горе, біднота і хвороба, і несчастя, і незгоди" [233, 12].

Сміливий антицарський пафос "Книг буття" по мірках його часу вражає, може бути порівняний хіба з ідеями Шевченкових поезій, наводить на думку про вплив Тарасового слова на думки і почування Костомарова.

Глибоке знання історії допомогло Костомарову в 109 позиціях "Закону Божого" лаконічно вмістити християнську історію стосунків людей з Господом і показати одну з гілок "племені Яфетового" — слов'янську, означивши "богообраною" українську націю. Саме вона змогла б утворити таку державу і такий союз, де б усі були рівні, і жили, гідно шануючи заповіді Божі, оскільки володіє особливим духовним потенціалом.

Месіанізм "Книг буття" став об'єктом спеціального дослідження Стефана Козака [9]. Поруч із месіанською ідеєю України пасіонарно сміливо звучить у "Книгах буття" заклик до непокори царському уряду. Так високо в плані протесту не піднімався Костомаров у жодному з художніх творів.

"І пропала Україна. Але так здається.

Не пропала вона, бо вона знати не хотіла ні царя, ні пихи, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі; а хоч з української крові були ті виродки, однак не псовали своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями, а істий українець, хоч був він простого, хоч пансь-

кого роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятувати єдиного бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею. Так воно було прежде, так і тепер зосталось" [233, 28].

Мета братчиків багато в чому була нереальною. Але було в провідників і членів організації бажання звеличити Україну. Натхнені переконанням, що це "богоугодне" діяння, об'єднані високою особистісною мораллю, творчим натхненням, бажанням бачити українців вільними і щасливими, рівними у дружній федеративній сім'ї слов'янських народів, вони мрію бачили реальністю. Все це відобразилось в програмних позиціях "Закону Божого". Над здійсненням святих ідеалів члени Кирило-Мефодіївського Братства готові були наполегливо працювати. Глибоке переконання і оптимізм звучить у фінальній частині "Закону Божого". Костомаров писав:

"Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар" [233, 30]. І далі: "Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським.

Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: "От камень, его же небрегоша зиждущий, той бисть во главу угла" [233, 30].

Символічно, що ці слова Шевченко поставив епіграфом до поеми "Єретик", яку присвятив Шафарикові. В такому ж стилі витриманий епіграф до поеми "Сон", яким служать слова з 17 вірша 14 послання Іоанна. Йдеться про невидимий світові і не прийнятий ним дух істини. Саме через це творять люди над людьми важкі беззаконня, моторошну картину яких передано в поемі "Сон".

Це був виклик імператорській самодержавній Росії, поклик до всієї Європи. І коли до справи Кирило-Мефодіївського братства долучили рукописи "Закону Божого" (без підпису автора), в III відділенні встановили авторство М.Костомарова. Тільки йому, з його глибоким знанням історії і пристрасним характером було під силу створити "Книги буття українського народу" в такій редакції.

Проте "Книги буття" можна вважати в ідейно-художньому сенсі твором колективного Духа, де суголосні ідеали кількох творців знайшли свою взаємну гармонію. І Куліш, і Шевченко були палкими адептами національної ідеї, вірили в особливість української місії, працювали в ім'я її здійснення.

Тому "Книги буття" були сублимованою синтезою української соціально-політичної думки XIX століття з антираціоналізмом християнської моралі.

Разом із тим вони є синтезою філософського розуміння цілого історичного процесу розвитку людства. Порушення християнського, гуманістичного принципу, узурпація божественної влади царями й панами призводить народи до гибелі. Лише слов'яни в більшій мірі зуміли зберегти його, з-посеред них, вірили братчики, — український народ особливо. Не випадково саме серед нього зродився і рух братчиків, і їхня долетворча книга.

Нема сумніву, що "Книги битія" і до наших днів зберегли свій характер Євангелія української національної правди. Явлені українському світові в часи гарячкового будування української державности "Книги битія" сприймалися з неменшим ентузіазмом, ніж братчиками при першому читанні її. З великим подивом констатуємо, що твір цей хвилює сучасного читача тим високим пророцтвом, глибоким натхненням і відчуттям правди, яким насичена вся вона від першого слова до останнього" [216, 3].

Такими були ідейні засади програмних документів Кирило-Мефодіївського братства, що становлять квінтесенцію діяльності Товариства. Сам факт утворення товариства також має особливе значення в розвитку української національної ідеї.

Крізь їх призму постать Костомарова набуває пророчих контурів. В спадщині, залишеній ним, цей порівняно невеликий твір є той камінь, якому місце "бисть во главу угла".

Найбільш серйозно до організації Братства ставився Микола Гулак, який навіть, як згадувалося, привіз для цього з Європи орденські закони. Він відзначався, як відомо, цільними радикальними поглядами, ґрунтовними систематичними знаннями, був феноменально обдарованою людиною високої моралі, організаційної енергії, свідомий національного чину. Був несправедливо найдовше в тіні. Порівняно недавно стали відомі параметри цієї небуденної постаті. Перед її величним трагізмом меркне багато інших ідеалів. Для сьогодення енергія Великого Українця дуже своєчасно і актуальна.

В квартирі Гулака, як відомо, відбувалися зустрічі братчиків та симпатиків їх ідей. Тут пережив Костомаров хвилини щастя, коли збулася його мрія і в січні 1846 року він почав працювати в університеті і одночасно розпочав розповсюджувати ідеї майбутнього товариства. Згадується в "Автобіографії":

"Я розповсюджував їх де міг: з кафедри поміж студентами, в приватних розмовах між професорами університету і навіть духовної академії. Ідеї товариства швидко пішли в хід. Одним із найбільш діяльних їх розповсюджувачів був (учитель) Пильчиков, що мав сильний вплив на молодь як своїм умінням спілкуватися з нею, так і своєю чесною особистістю" [241, 476].

Костомаров "носився" із ідеєю створення Кирило-Мефодіївського товариства цілком відверто, легально, бо не вважав гуманні і демократичні цілі

товариства антизаконними, наївно вірячи в демократичність та гуманність царської влади. Пізніше говорив своїй дружині, що "не вважав своїх затій не тільки злочинними, але й таємними, чому і носився з мрією про Кирило-Мефодіївське братство: говорив про нього при губернаторі Фундуклеї, при попечителі і помічнику попечителя учбового округу, при товаришах і студентах" [174, 61]. В цьому весь Костомаров з його довірливістю, щирістю, чесністю і органічною порядністю. Історик, який читав про історичні катаклізми, бачив у реальному житті розправи уряду, не сприймав негативу душею, вірив у торжество справедливості. Цей високий дух, ця щирість і віра переймають ідеологію Братства, наскрізно проглядаються в змісті і характері його програмних документів.

Романтичні гуманістичні ідеї, висловлювані майбутніми членами Кирило-Мефодіївського братства, в розмовах при залученні нових активних братчиків в основному передбачали своєю метою моральний вплив на суспільство, виховання гуманної, морально чистої особистості. Сама по собі ідея була далеко не новою, відсутність організаційних форм — наївною. Інтелектуальним центром Кирило-Мефодіївського братства був, без сумніву, Костомаров. Ідеї Товариства поширювалися, воно наповнювалося новими симпатиками після призначення Костомарова професором по кафедрі історії Київського університету Св. Володимира. Студенти Андрузький, Посяда, Навроцький активно включилися до агітації.

"За свідченнями в час слідства Посяди... Костомаров після Великодня 1846 року говорив йому, що було б непогано створити товариство в душі слов'янському і прочитав декілька пунктів на зразок проекту. За кілька днів по тому Гулак і Навроцький були в Посяди і роздумували (про потребу товариства, назви і символа. — Я.К.), а в серпні Гулак чи Костомаров говорили Посяденку, що приймуть його до товариства" [459, 124].

При всіх протиріччях і неточностях свідчень можемо судити, що Костомаров і Гулак тісно співпрацювали щодо залучення членів до товариства, його організації.

Останній зберігав документи Братства. При першому обшуку вилучено в нього написаний рукою Білозерського, але складений Костомаровим документ під назвою "Статут Слов'янського Товариства Св. Кирила і Мефодія. Головні ідеї". Одним із провідних пунктів передбачалося право України на федерацію нарівні з іншими етносами — білорусами, поляками, чехами з словенцями (словаками), лужичанами, ілліро-сербами з хорутанами і болгарами.

Жандармерією також було вилучено "Головні Правила Товариства". Братчики під впливом Шевченка, Костомарова та Гулака схвалили 11 пунктів Головних Правил. До Головних Правил не були включені запропоновані Білозерським

соціально важливі, на наш погляд, пункти, як от: вплив на молодь, жінок, зближення з народом і залучення його у союзники під час можливих суспільно-політичних змін, визнання несправедливими прав аристократії та ін.

Під час обшуку в Олексіївському рavelіні у Гулака вилучено відозву "Брати українці", також складену Костомаровим. Відозва перегукується зі Статутом та Правилами Товариства, але написана Костомаровим доступною простою мовою — з урахуванням рівня і можливостей сприймання народом. Подекуди автор вдався до стилізації під розмовну мову, що видно з наведеного тексту. Стиль відозви єднає мистецький талант автора з ідейною пристрасною патріота. Однак, за змістом вона являє еkleктичну суміш крайнього наїву (пункт 5) і віри у реальність вимислу. Не маючи реальних зразків стосунків соціальних станів, автор позначає уявні стереотипи з художньої літератури. Так, критерій вибору урядників "не по роду, не по достатку, а по розуму" (пункт 6) запозичено з ідеалу чиновника в просвітницькій прозі. Разом із тим тут відбито погляди Костомарова на демократичні традиції як питому ознаку українства з державницьких часів Київської Русі та пізнішого козацтва.

"Брати українці!

От сю розказу полагаючи перед ваші очі, даєм вам уважити, чи добре воно так буде.

1. Ми приймаємо, що усі слов'яне повинні з собою поєднатися.

2. Але так, щоб кожен народ зкомпував свою Реч Посполиту, управлявся немісимо з другими, так, щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну. Такії народи по-нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, ілліро-серби і болгары.

3. Щоб був один сейм або рада слов'янська, де б сходились депутати од всіх Речей Посполитих і там розважали б, порішали такі діла, котрі б належали до цілого Союзу слов'янського.

4. Щоб в кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на года.

5. Щоб в кожній Речі Посполитій була посполита рівність і свобода і станів не було овсі.

6. Щоб приймано депутатами і урядниками не по роду, не по достатку, а по розуму і просвіщенності народним вибором.

7. До того, щоб віра Христова була основою закону і общественної справи в цілому Союзі і в кожній Речі Посполитій.

Отсе вам, братіє українці обох сторон Дніпра, подаєм на увагу, прочитайте пильно і нехай кожен думає, як до сього дійти, і як би лучше воно було. Як багато голов, то багато розумів, кажуть. Коли ви об сім станете думати, то в той час, як прийде пора говорити об сім, вам Господь Бог дарує смисл і ураженіє" [233, 3].

Відозва "Брати великоросіяни і поляки!", написана Костомаровим, емоційно насиченіша, більш емоційно піднесеніша, внутрішньою енергією та стилем нагадує "Книги битія українського народу".

Не всі ідеї, які сповідували братчики, були відображені у відозвах, Статуті та Правилах. Костомаров у біографії, продиктованій на схилі років Білозерській, додає декілька цікавих деталей, зокрема думку, що в релігії повинна бути певна свобода, і всі віросповідання повинні бути рівними (п. 3 "Статуту" говорить про рівність лише між християнами). В питанні спільної для федерації мови пропонувалося прийняти мову російську, як найбільш поширену і доступну; вмагалось скасування кріпацтва, дворянських та інших привілеїв, відміну смертної кари та тортур. До ідеї слов'янської взаємності та майбутньої федерації держав слов'янських народів на основі повної свободи і автономії народностей Костомаров додає думку про те, що слов'янські народи повинні примкнути до Росії і створити з нею федерацію.

Щодо цих і подібних позицій Костомарова за життя письменника і згодом виникали несправедливі звинувачення його в русофільстві, угодництві, пристосуванстві, та навіть в ренегатстві. Дослідження його творчості в наскрізній парадигмі націєтворчої ідеї спростовує ці звинувачення. Одним із перших це підтвердив М.Грушевський [144], [217]. Послідовно однозначну позицію з цього приводу займає один із найглибших сучасних дослідників постаті М.Костомарова Ю.Пінчук [36], [143], [417]. Щодо останнього можна говорити як про основоположника Костомаровознавчої школи, який намагається захистити його спадщину від активних посягань "північного сусіда" України.

На квартирі у Гулака в основному відбувався прийом у братчики. Зокрема, 25 грудня 1846 року до Братства прийнято було давнього приятеля Костомарова — Миколу Савича.

Савич після закінчення Харківського університету в 1827 році вступив на військову службу, брав участь у турецькій війні, вийшов у відставку. Захопившись ідеями французького просвітництва, він їде в Париж, де кілька років навчається в Паризькому Французькому коледжі. Особливо його цікавила хімія, знання якої вважав надзвичайно корисними в сільському господарстві. Саме у грудні 1846 року, по дорозі з свого маєтку до Парижа, він зупинився в Києві, був прийнятий у Товариство і так захопився його ідеями, що збирався пропагувати їх в інших слов'янських землях.

Стосунки Костомарова з Гулаком і Савичем у час проведення слідства дозволяють глибше пізнати як пережите братчиками, так і характер Костомарова. В доносі студента Петрова писалося, що на зібранні в Гулака Савич і Навроцький роздумували про необхідність знищити в Росії монархічний

спосіб правління, потребу ввести народне правління, де кожне слов'янське плем'я мало б свого представника в загальній раді слов'янських племен. Савич нібито доказував можливість такого перевороту, потреби захопити фортецю, що будувалася в Києві, як найзручніше місце для збору майбутніх повстанців.

Це співпало з показаннями Костомарова, хоч той висловлювався дуже нечітко і непослідовно. Спочатку свідчив про "досить ліберальний напрям" мислення Савича, про надмірне захоплення його французьким комунізмом. Але вже на другому допиті заперечував усе. Свідчив, що Савич не говорив нічого стосовно скасування монархії, ані про свободу Мало-росії. Нарешті закінчив покаянням у т. зв. "додатковому поясненні". Воно звучало так:

"З цілковитою відвертістю і розкаянням оголошую, що я, в тривожному хвилюванні духу, неточно висловлюючись, звинуватив Савича в якомусь комунізмі зовсім необдуманно і безпідставно /.../ Змушений тепер з жахом признати свою ненавмисну вину і зі сльозами просити прощення, оскільки я ошельмував людину, котру заледве знаю" [194, 304].

Савичу не були чужі ідеї якщо не комунізму, то бодай соціалізму після життя в Парижі. А вчинок Костомарова загалом явив його вдачу. З документів постає та складна обстановка, в якій проходило слідство і яка була важким випробуванням для невідданого хворобливого Костомарова, до того ж арештованого напередодні одруження з коханою, події, яка сама собою навіть за звичних обставин тримає в напрузі людське ество.

Можливо тому так драматично склалися в час слідства стосунки Костомарова з Миколою Гулаком. Останній, як і Савич, поводив себе твердо і неохитно. Брав усю вину на себе, навіть авторство програмних документів, наражаючись на смертельну небезпеку. Костомаров під час очної ставки з Гулаком повів себе некоректно. Спровокований звісткою, що 19 травня Гулак дав свідчення про участь свою та Костомарова в Товаристві, Костомаров на очній ставці звинуватив Гулака, ніби той скористався його довірливістю, викрав у нього рукописи, завіз їх з собою в Петербург і тим самим підставив його під відповідальність і наразив на небезпеку.

На схилі років в "Автобіографії" Костомаров напише:

"...усяка чесна людина не може не визнати бажання Гулака вигородити своїх товаришів — найвищою християнською мораллю і не оцінити цього пориву відданості... він був справжнім практичним християнином і здійснив в своєму поступку слова Спасителя: "больше сея любви никто же имеет, да аще положит душу свою за други своя" [174, 81].

Каяття було запізнлим. Майже через 40 років Костомаров у Тифлісі зустрів Гулака, й той не подав йому руки. Зрештою, факт цей наводить В.Домонтович у романі "Аліна і Костомаров", позначеному суб'єктивністю добору фактів та тлумачення постаті Костомарова.

Арешт Костомарова припав саме на великодню п'ятницю, за два дні до весілля. Це, звичайно, похитнуло його волю. Як і провокативна поведінка Юзефовича, брак контактів узимку 1846-1847 рр. з братчиками. Сильною була наївна надія, що його швидко відпустять, якщо дасть правдиві свідчення, про себе і братчиків.

Не вплинули або майже не вплинули провокації і арешт на стосунки Костомарова з Шевченком. Останній тримався, за свідченнями документів і очевидців, із цілковитим розумінням своєї долі. Біль і туга сублимувалися в циклі "В казематі". Серед інших є там і вірш, присвячений М.Костомарову, названому "Мій брате".

В 19 томах слідчих матеріалів у справі Кирило-Мефодіївського братства було 4 особливих документи, кожен із яких інкримінував, тягнув за собою щонайменше смертну кару. Це "Статут Слов'янського Товариства Св. Кирила і Мефодія", дві відозви "Брати українці" та "Брати великоросіяни і поляки", а також "Книги буття українського народу". Таким чином, головна вага відповідальності лягала на їх автора, Миколу Костомарова. На жаль, склався вже стереотип зіставлення поведінки Костомарова, Шевченка та Гулака. Відзначають плутанину, непослідовність, нарешті розкаяння і зізнання Костомарова і на цьому тлі мужність, витримку, гідність двох останніх. Прийнято пояснювати все слабкістю і непостійністю характеру Костомарова. Віктор Петров при цьому однозначно трактує його як людину нервово і психічно нездорову.

Слід би, однак, трактувати поведінку Костомарова з позиції міри його відповідальності, а вона вела б за собою найвище з можливих покарань. Також, як уже зазначалося, грали роль і особистісні обставини. Стверджують, що Костомаров вірив у можливість помилування за щирі зізнання і вважають це наївністю. А між тим очевидно, що віра ця виявилася для нього небезпідставною.

Додамо, що попри жорстку і навіть жорстоку позицію III відділення в обороні режиму, це все ж була інстанція більш цивілізована, ніж "учреждения" радянського часу.

Через міру присуду Шевченкові інших судити не варт. Володів-бо він Словом, що спопеляло саму систему. Засуджене було Слово і Дух одвічний народу. Він лякав. Наслідком того тваринного ляку за існування системи був присуд біологічно жорстокий і біологічно нищий.

Костомаров був лише людиною, що зробила більше понад людські сили в Кирило-Мефодіївському товаристві. І воздати йому слід саме за зроблене.

Загалом у сприйманні ідей Костомарова його і нашими сучасниками наявне зміщення часових площин: екстраполяція його чесних виважених думок про історичне минуле в сучасне йому суспільство з його політичними проблемами, рухами, шуканнями шляхів і способів прогресу, протесту тощо. Його поведінка і погляди сприймалися і сприймаються в контексті і з позицій уявлень ХХ століття. Від об'єктивних вислідів ученого про минуле ніби чекають однозначних рецептів для теперішнього, нехтуючи розумінням, що їх тоді не могло бути.

Юрій Липа в "Призначенні України" [325] трагічною для нашого народу вважав розщеплення по осі захід-схід (Варшава — Москва), тоді як геополітичною основою мала б бути вісь північ-південь (по Дніпру). Не вина Костомарова, що на цій трагічній осі народ, залишений політиками напризволяще, інстинктивно шукав опори в єдиновір'ї і часто тяжів до Москви. Пани ж, зваблені шляхетськими титулами, тяжили до Польщі. Костомаров чесно і об'єктивно з'ясував це в площині минулого. Сучасники ж "читали" ці оцінки в контексті суспільних векторів ХІХ століття. І сьогодні ми опосередковано звинувачуємо Костомарова в тому, що той не знаходив у тих часах третього українського шляху. Ще той шлях був настільки нереальний, наскільки й омріяний.

Залишався світ наукових досліджень, де чесна натура і потужний розум утворювали гармонійну єдність. Реальність же нагадувала про хворі очі, розхитані нерви, невлаштований побут, душевний незатишок, соціальну беззахисність, емоційну вразливість. Все це робило його постать неоднозначною.

Підводячи підсумки, зазначимо, що світоглядні засади, наукові знання і переконання Костомарова втілилися в програмних документах Кирило-Мефодіївського братства. В основних позиціях Статуту, сформульованих з науковою чіткістю і конкретикою, бачимо рівень державницької думки Костомарова, солідні знання світової історії, обізнаність із проблемами підневільної України, бачення її незалежної перспективи.

Крім того, вже в першому пункті Статуту помітно вплив етнопсихологічних дослідів Костомарова над ментальністю українців, бачення в ній моральних основ нової спільноти, визнання її особливої краси. Був переконаний, що націю творить єдність не тільки станів, не тільки політичних засад, але й насамперед моральних, свободи й духовності. Як зазначає В.Семевський, Костомаров вважав, що "духовне і політичне єднання слов'ян є їх істинним призначенням, до якого вони мають прагнути. При об'єднанні кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність" [459, 127].

Вагомість цих позицій не втратила актуальності, вони можуть стати програмою на майбутнє. Не менш важливі пункти про народність правління,

станову рівність незалежно від майнової, рівність віросповідань, збереження засад християнської моралі як основи законодавства, державного управління, права власності і освіти. Умовою участі в управлінні державою мало стати освіченість і моральні якості, а не походження чи належність до певного стану. Гарантію демократизму мало забезпечити існування "Загально-го Слов'янського Собору" з представників усіх національностей.

Стосунки в Кирило-Мефодіївському товаристві, внутрішні правила життя регулювалися "Головними Правилами Товариства". В них передбачалися завдання Товариства щодо реалізації ідей, сформульованих у Статуті. Засобами для цього бачилося збільшення кількості членів Товариства, розповсюдження відповідної літератури та виховання юнацтва, освіта широких кіл народу.

Правила зобов'язували братчиків докладати найбільших зусиль для викорінення рабства, зневажання нижчих класів, для просвіти населення.

Одним із поважних і перспективних завдань було розповсюдження ідей про знищення релігійної і всякої іншої ворожнечі та можливість екуменічного примирення християнських церков.

Загалом кожен член суспільства і всі в сукупності повинні чинити і поводитися згідно законів любові, краси, терпіння, правило: "мета освячує засоби — вважати безбожним".

Правила включали також пункти, типові загалом для товариств конспіративних, як от вимоги зберігати таємницю, допомагати один одному і у випадку крайньої потреби сім'ям потерпілих за ідеї, а свої статки, знання по можливості використовувати для загальної мети і добра поспільства. Знак Товариства і присяга були типовою даниною романтичним захопленням юності, як і своєрідній моді того часу.

Відозва "Брати великоросіяни і поляки!" написана російською мовою, у стилі художньо-публіцистичному, розрахованому на інтелігентного читача. Тут превалює емоційне начало над раціональним. Кожен образно-поетичний зворот підпорядковано ідеї спасіння, закликам пробудитися від сну, подолати в серцях взаємну ненависть і плекати натомість любов до людства.

Завуальовано, але відчутно звучать у відозві антисамодержавні, антиросійські тенденції. Підкреслюється, зокрема, що взаємну ненависть у серцях розбуджено "царями і володарями на загальну погибель вашої свободи". Осуджується невір'я, "занесене від племен німецьких і романських, ... дух закоснілості, надихнутий татарами", що поглинув душі частини людей, обплатав шовковими ланцюгами німецькими і турецькими кігтями. На-самкінець проголошуються головні ідеї Братства: "І хай буде метою життя і діяльності кожного з вас: слов'янський союз, загальна рівність, братерство, мир і любов господа нашого Ісуса Христа. Амінь."

Відозва ця не тільки сублимувала найголовніші ідеї Братства. Вона сама по собі є чи не першим у такій формі виразом української ідеї, духовності народу.

Після доносу Петрова, котрий прийшов спочатку до Юзефовича, негайно звільнили зі служби Шевченка (1 березня 1847 року) в комісії для розбору давніх актів під приводом, що він без дозволу комісії залишив Київ. Аж згодом, 3 березня Петров подав донос попечителю учбового округу генералу Траскіну.

Арешти в Києві розпочалися з Костомарова — 28 березня 1847 року, у котрого знайшли завдяки Юзефовичу "Книги буття"; 5 квітня на поромній переправі через Дніпро було заарештовано Шевченка; Гулак був заарештований 18 березня в Петербурзі, а Куліш і Білозерський — у Варшаві.

Арешти братчиків викликали широкий резонанс в російському суспільстві. В Петербурзі, Києві і Москві ходили чутки, що серед заарештованих членів таємного товариства слов'янофілів були Шевченко, Куліш, Костомаров — найбільш знані особистості в колах інтелігенції. Відомі з того часу відгуки свідчать про співчуття братчикам. Зокрема, петрашевець Момбеллі згадував, у своєму щоденнику, що того часу "в Петербурзі всі шепталися секретно і таємниче про відкрите і схоплене урядом товариство нібито слов'янофілів. Хоч говорили різне, але сходилися на тому, що декілька людей воістину благородних і розумних, освічених і вчених привезено до Петербурга і кинуті в таємні каземати, недоступні ні для кого" [459, 126]. Особливо часто повторювали імена Шевченка, Куліша і Костомарова.

Наскільки таємно проводилося слідство видно з того, що ніхто не міг довідатися, про що йдеться. Одні казали, нібито йшлося про повстання в Малоросії, проголошення Гетьманщини й відокремлення від Росії. Ще інші говорили про те, що вся ця історія не інакше як придумки київського генерал-губернатора Бібікова, котрий сподівався за це нагороди і, можливо, отримав.

Відомо, що після київських арештів, 13 квітня 1847 року, з'явилася листівка, розповсюджена у Києві, яку передав Бібіков шефу жандармів графу Орлову. В листівці говорилося, що настав час змити ганьбу з праху батьків, рідній Україні підлою рукою її вічних ворогів. Закликалося підняти руки на велике діло проти "кацапів", а Бог і добрі люди допоможуть.

Прокламації були розвішані в Києві за кілька днів по тому, як було заарештовано Костомарова і членів Кирило-Мефодіївського товариства, і тому природним є припущення, що прокламації склали і розповсюджували втаємничені у справі Товариства люди, а, може, й члени Братства. Залишається лише здогадуватися, хто це міг бути. Підтвердженням цієї гіпотези може служити і той факт, що слово "кацапи" часто вживав Шевченко в

бесідах з братчиками та простим народом. Яскраво виражена національна спрямованість прокламацій цьому підтвердження. Правда, це могла бути спеціально спланована провокація, про яку донесли імператору.

Імператор наступного дня наклав таку резолюцію:

"Явна робота тої ж пропаганди з Парижа, довго цій роботі ми не вірили, тепер сумніватися не можна, і, слава Богу, що так розкрилося. Бібікову дай знати, що пора на місце (тобто в Київ. — Я.К.), і треба всюди строго дивитися" [459, 126].

Імператор надав цій справі серйозного політичного характеру, оскільки був знайомий з історією як російських, так і закордонних таємних товариств і вбачав у справі братчиків масонський французький слід.

Після цього діяльність усіх учбових округів на Україні була підпорядкована Бібікову. "... необхідно повідомити міністра народної освіти, що я це наказав виконати, — пише імператор, — сказавши, що я визнав необхідним, не обумовлюючи причини" [459, 126].

Вище говорилося частково про саме слідство, в стосунку до характеру взаємин Костомарова і головніших осіб Кирило-Мефодіївського товариства. З'ясуємо в цілому перебіг слідчої справи.

На першому допиті Костомаров намагався повести слідство у руслі власної поспіхом придуманої і, на його думку, вірогідної версії. Говорив, що переклав "Закон Божий" з польської, що книга була написана поляками, а тримав він її в себе як історичний документ про польське повстання. Підкреслював, що завжди підтримував ідею возз'єднання слов'ян в одну федеративну російську монархію. Твору "Закон Божий" він не знає, хоч назва йому давно знайома, а даний текст (йдеться про "Книгу буття". — Я.К.), за словами Костомарова, в його списку є під заголовком "Поднестрянка". Гулак дав свідчення, що взяв рукопис у Костомарова як щось на зразок "Пілігримки" А.Міцкевича.

Вже через два дні, 17 квітня, Костомарову довели, що "Закон Божий" — не уривок, а цілісний твір. Показали також тексти згаданих вище відозв "Брати українці!" та "Брати великоросіяни і поляки!", писані рукою Костомарова.

Костомаров, вимучений допитами, давав плутані свідчення, не визнаючи авторства "Закону Божого" та відозв, розкаювався у мимовільному тиражуванні цих творів, намагався ідентифікувати їх з творами Міцкевича, Даниловича, Чайковського, Залеського, в яких висловлювалися аналогічні ідеї.

Нарешті, як пише в "Автобіографії" Костомаров, він зробив остаточне визнання своєї провини: "Мене допікали на допитах тим, чому це я говорю, що

не знаю, чий рукопис, якщо поправки зроблені моєю рукою. Нарешті мені набридло повторювати одне й те ж і я назвав себе укладачем рукопису" [241, 483].

Костомаров пізніше під впливом офіцера III відділення Попова, про котрого всі заарештовані відгукувалися як про людину цілковито порядну, змінив свої свідчення. Попов ознайомив його зі свідченнями В.Білозерського, котрий приписав авторство рукопису незнайомому слов'янині, а вони, братчики, збиралися й обговорювали цей рукопис. Костомаров дав аналогічні свідчення.

В матеріалах про Кирило-Методіївське товариство міститься вирок, у якому видно, що колезький секретар Гулак, кандидат Білозерський і ад'юнкт-професор Київського університету Костомаров звинувачуються в одній справі — створення Слов'янського Товариства Св. Кирила і Методія з відповідною символікою. Назву і символіку придумано Костомаровим.

Характерно, що мета (в формулюванні постанови) полягала "... в приєднанні до Росії іноземних слов'янських племен, щоб облаштувати устрій на зразок царства Польського" [554, 48-52].

Для цього передбачалося надихнути слов'янські племена на повагу до власної народності, очищення звичаїв від усього іноземного, знищення ворожості і встановлення злагоди. Передбачалася також організація просвіти народу, схилення його до одної віри.

У вирокі підкреслюється, що Товариство саморозпустилося влітку 1846 року і члени його просто займалися вивченням історії і слов'янських мов. Члени Товариства не зізналися в поширенні революційних ідей і закликів до потрясінь, зміни влади чи збройних дій.

В постановляючій частині вироку зазначається також, що в членів Товариства "знаходився... рукопис "Закон Божий" або "Поднестранка", який вийшов із рук Костомарова, сповнений революційних і комуністичних правил, з обурливими закликами до слов'янських племен. Згадуються тут збірки Костомарова "Українські балади" та "Вітка", що звертають на себе увагу думками про діяння козаків і Гетьманщину.

Книги, як відомо, було заборонено, а щодо самого Костомарова вирок гласить:

"...2) Костомарова, що хоча у висліді зізнався в своїх злочинах, але винен особливо тому, що він найстарший за віком, за званням професора був зобов'язаний відвертати молодих людей від негативних впливів, ув'язнити в фортецю на один рік і після цього відіслати до В'ятки для проходження служби, але ні в якому разі не в галузі науки, з встановленням за ним суворого нагляду" [554, 52].

Зважаючи на активні клопотання матері Костомарова про відправку його в краще щодо кліматичних умов місце заслання у зв'язку з підірваним здоров'ям, Костомарова після року ув'язнення було заслано, замість В'ятки, до Саратова. Гулак отримав три роки ув'язнення в Петропавлівській тюрмі, а потім його відправлено подалі, на Кавказ, під нагляд поліції. Звідти він не повернувся до кінця життя. Білозерського заслано до Петрозаводська. Шевченко отримав 10 років солдатчини. Куліш, "никак не поученої часті" був відправлений до Тули. Студенти Андрузький і Посяда переведені до Казанського університету закінчувати навчання. Потім мали розподілитися у Великоруські губернії, Навроцький отримав 6 місяців гауптвахти, згодом відправлений на службу до В'ятки. А студент Петров був відратований з числа студентів Київського університету і зарахований на службу до III відділення.

О.Маркович був засланий до Орла, де познайомився він зі своєю майбутньою дружиною Марією Вілінською, згодом письменницею Марко Вовчок, а Савич після піврічного арешту був засланий до свого маєтку. Згодом він переселився в Одесу.

"Після Київської справи, — писав Костомаров у листі до Герцена, — цензура і шпигунство почали жадливо лютувати проти Малоросії" [328, 12].

Заборонялося друкувати українські книги, практично були вилучені з ужитку слова "Україна", "Гетьманщина", "Малоросія".

Хоча заарештовано і притягнуто до слідства було трохи більше 10 осіб, справа кирило-мефодіївців набула широкого розголосу. Вчитель Пильчиков, котрий був надзвичайно близький до братчиків, підрахував, що членів Товариства було близько сотні, а Микола Гулак уявляв собі Товариство в майбутньому як панславістську організацію, що діяла в усіх слов'янських землях.

Від ідеї слов'янської взаємності Костомаров, Куліш, Білозерський не відмовилися після заслань і активно пропагували її в створеному ними журналі "Основа" в 1861–1862 рр. В умовах реакції, що все більше наступала, просвітництво залишалося чи не єдиною можливою реальною справою.

Таким чином, діяльність членів Кирило-Мефодіївського товариства виникла не на голому ґрунті. Братчики підхопили та розвинули напрацьовані попередніми таємними товариствами, революційними організаціями та передовими європейськими і вітчизняними мислителями традиції та ідеї національного відродження. Вони прийняли та передали своєрідну естафету подальшим поколінням національно орієнтованої інтелігенції — Драгоманову, Антоновичу, Франкові, Винниченкові, Грушевському та іншим. Діяльність братчиків була основою національного руху 60-70-х, 90-х (брат-

ство тарасівців) рр. XIX століття, а їх ідеї перманентно розвивались у XX сторіччі.

Ми й зараз можемо сказати словами Костомарова з "Книг буття українського народу": "І встане Україна з своєї могили, і знову озоветься до братів своїх слов'ян і буде Україна не підлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна — от камінь, його же небрегоша зиждущі, той бисть во главу угла" [233, 30].

НАУКОВА ТА ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ 50–60-Х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ

Про життя Костомарова на засланні збереглося мало свідчень. Відомо, що в Саратові він не полишає занять історією, фольклором та етнографією, з цього приводу активно листується, зокрема з Осипом Бодянським. Про це свідчать рядки “Автобіографії”, яка є найдостовірнішим документом про саратовський період життя і діяльності М.Костомарова, якщо не рахувати белетристично поданих цікавих фактів у романі В.Петрова “Аліна і Костомаров”.

У цей час до зацікавлень історією України додаються й праці з історії Росії. Вивчає насамперед документи, які йому доступні, звертається в листах з приводу певних потрібних матеріалів до численних адресатів, не втрачає інтересу до життя на Україні, турбується про долю “братчиків”.

Коло зацікавлень М.Костомарова з’ясовується з ряду архівних листів до Осипа Бодянського. Це насамперед історія Південної Русі, систематичному викладу якої вирішує посвятити себе вчений. Так, у листі від 30.VIII.1849 р. він просить Бодянського вислати потрібні джерела, зокрема “Історію” Грондського, збірники Коховського, Твардовського для того, щоб звірити цитати. “Тим надали б Ви мені можливість продовжувати трудитися для вітчизняної історії і, можливо, принести хоч малу, за моїми здібностями, користь” [545].

У свою чергу, він знайомить Бодянського з характером своєї праці, її головними прикметами, змістом і особливостями. З листа від 30.VIII.1849 року довідуємося, що Костомаров систематично надсилав Бодянському зібрані ним пісні, матеріали про слобідські полки, ділився висновками своїх наукових досліджень, пропонував і пересилав для опрацювання загалом матеріали, які віднаходив у різний час і в різних місцях.

В листі від 22.IX.1849 року йдеться про надіслані Миколою Костомаровим Бодянському матеріали для праці над пам’ятниками Південної Русі, висловлене бажання “від усієї душі якнайскорішої можливості закінчувати цей подвиг оприлюднення з мороку забуття пам’яток Південної Русі” [546].

Відчутні й "сліди" режимного тиску: просив Бодяньського по можливості заретушувати в статті про Кониського вирази про зловживання Єлизавети щодо України і загалом ті місця, які можуть бути зрозумілі цензурою тенденційно.

Патріотизм Костомарова, його прагнення вивчати і дізнаватися про все, що стосується України і робити все, що може принести їй користь, все ж перемагає обачність і навіть страх.

Перебуваючи в Саратові, Костомаров разом з Мордовцем, котрий одружився згодом з саратовською приятелькою Костомарова Анною Пасхаловою, укладав "Малорусский литературный сборник". Цензура безжально покреслила збірник, вилучивши "Загадку" Костомарова, а за статтю Д.Мордовцева "Самозванцы и понизовая вольница" звинуватив його у виправданні пугачовщини. Лише у 1859 році, завдяки прихильній рецензії І.Срезневського, збірник побачив світ.

Листування з Бодяньським засвідчує розширення, збагачення, еволюцію думок Миколи Костомарова. Незмінним залишається при цьому вектор і глибина патріотизму, переконаності в праві України на самобутність, самодостатність. Власне вони і є джерелом і генератором мислення, працьовитості та працездатності, якими характерний час заслання. Одночасно навіть у цій царині, де, здавалося б, почуття мають домінувати, Костомаров керується логікою правди, вираженістю в оцінках історичних та сучасних йому суспільних подій.

Так, у листі від 22.VI.1956 року він цікавиться думкою Бодяньського про наукові та літературні питання того часу, що "хвилюють до сьогодні тихий і спокійний горизонт нашої письменності". Маються на увазі тенденційні погляди на науку і літературу російських панславистів. "Мені, зізнаюся, — пише Костомаров, — російські погляди на науку здаються несусвітньою дикістю, і причому дуже шкідливою як для науки, так і для мислительного спілкування слов'янських племен між собою" [547].

Лист М.Костомарова свідчить як про глибоку обізнаність із науково-мистецькими процесами сучасності, так і про те, що він і на засланні зберіг логіку мислення, точність бачення і оцінок, патріотичну переконаність і пристрасть до головного чину свого життя: вивчення і легалізації всього, що стосується українського національного питання, етнопсихологічних проблем. На час перебування в Саратові припадає завершення довготривалої роботи Костомарова над історико-белетристичною працею "Богдан Хмельницький". Шевченко познайомився з твором по дорозі з заслання, був у захопленні, про що свідчать рядки його листа: "Читать у мене тепер слава Богу есть що, поздоров Боже добрых людей, але свого родного ничогисинько нема, oprичь Богдана Хмельницького Костомарова. От це вчистив книгу так так! В Саратові

бачився я з старою Костомарихою вона ждала його из заграници к 15 сентябрю. Не знаю: чи вернувся він, чи ні ще? Чи не чуть у вас там про його чого-небудь?" [568]. Схвально відгукнувся про "Богдана Хмельницького" Шевченко в "Щоденнику", назвав її повчальною, наставницькою книгою.

В монографії про Богдана Хмельницького знайшла втілення історична концепція Миколи Костомарова. Ідея державної незалежності України становить у цій концепції головну складову. Висвітлюючи епоху Хмельницького, вчений враховує ширший спектр соціальних, релігійних та інших факторів. Показово, що саму Хмельниччину Костомаров трактує як національно-визвольний рух.

Монографія, як і майже всі наукові та публіцистичні праці відзначається високим рівнем белетристичних елементів, яскравою позицією автора, наявністю традицій літератури періоду національного відродження. Особливо цінним вважають дослідники "Вступ" до монографії. Зокрема В. Антонович називає його найкращим н а р и с о м (розр. наша. — Я.К.) з історії козацтва [18, 39].

Як і інших учасників Кирило-Мефодіївського братства, Костомарова звільнив коронаційний маніфест царя Олександра II в липні 1856 року. Радості не затьмарило навіть те, що залишався в силі присуд покійного Миколи I про заборону викладання.

Амністія викликала симпатії кириломефодіївців до молодого імператора і в Костомарова, і в Куліша, і навіть у Шевченка. Усі вони хотіли думати, що Олександр II щиро прихильний до розвитку української культури.

"Час змінився, — писав Костомаров до Шевченка в жовтні 1857 р., — цар, дай йому Бог здоров'я і довгого царювання, не забороняє нашої мови, тепер процвіте рідне слово" [329, 232]. Після повернення Шевченка з України восени 1858 року, Костомаров з ним знову підтримує тісні зв'язки:

"По-давньому став він мені близькою людиною. Хоча після свого звільнення він вдавався до великого вживання вина, але це не шкодило нікому, хіба тільки його фізичному здоров'ю. Даремно П.Куліш в останній своїй книзі "Історія возз'єднання Русі" презирливо облаяв музу Шевченка "п'яною" і риторично зауважив, що тінь поета "на берегах Ахерону тужить про своє минуле безумство" [241, 89]. Муза Шевченка не приймала на себе ні разу сумних наслідків, що вбивали тілесний організм поета; вона як завжди залишалася чистою, благородною, любила народ, тужила разом з ним про його страждання й ніколи не грішила неправдою і аморальністю. Якщо дорікати Шевченкові за те, за що його карав колись уряд, що потім вимовив йому прощення, то вже ніяк не П.Кулішу, котрий був співучасником Шевченка і в одночасся з ним був покараний урядом, хоча і в меншій проті Шевченка мірі" [241, 189].

Мрію відвідати Європу Костомаров відкладає до закінчення "Нарису торгівлі". Врешті навесні разом із доктором Стефані, який тоді служив у Саратові, рушив Костомаров у подорож. Дорогою в Москві звернувся до професора Іноземцева. Той передбачив катаракту і рекомендував поєднати поїздку з лікуванням. Це ж підтвердили лікарі в Петербурзі, чим трохи зазмутили подорожанина.

Костомаров у першу (1857) подорож відвідує Швецію, Німеччину, Францію, Італію, Австрію, Чехію. Всюди в нього, крім лікування, знаходяться наукові інтереси, дотичні до України. Працюючи в державному архіві Швеції, шкодує, що не вивчив цієї мови. В Італії милується архітектурною схожістю церков на православні київські. Несподівана зустріч із схожими на чумаків селянами подарувала звуки слов'янської мови. Задоволено відзначає красу та охайність іллірійських слов'ян у порівнянні з італійцями. "надзвичайно приємно, — писав він, — після довгих місяців перебування в краях, де говорять мовами чужих народів, почути більш-менш рідні слова" [241, 514].

Як найближчу людину прийняв у Празі Костомарова В'ячеслав Ганка, показав усі відомі історичні місця, обдарував науковими книгами. Письменник занотує і той факт, що Прага видалася йому "цілковито німецьким містом. Не було в ній і тіні того слов'янського обличчя... по-слов'янськи ніхто не наважувався говорити, і більшість вважала це ознакою невихованості" [241, 515].

З поворотом у Петербург Костомаров отримує пропозицію взяти участь в Саратові в комісії з підготовки документації по звільненню селян із кріпацтва. Піврічний контракт був матеріально вигідний, і Костомаров погоджується. В дорозі до Саратова, недалеко від Саранська, почув переказ, що став основою повісті "Син". Називає Костомаров свою повість оповіданням. До жанрових означень своїх художніх творів ставився дуже скрупульозно. Твір справді має одну сюжетну лінію, нескладну наскрізну фабулу. Після тривалої військової служби молодий панич Осип повертається до батьківського дому в село Нехорошівку поблизу Саранська. Трапляє на похорон матері, котра померла, смертельно травмована чоловіком, який хотів одружитися з сусідньою вдовою — вбивцею власного чоловіка. Довідавшись правду, Осип їде до управителя волості зі скаргою. Але там його поганьблено — батько попередньо підкупив урядовця, і той поглумився над героєм-вояком. Не домігся правди юнак, і, оплакавши колись добру матінку, жертву самодура-поміщика, подався до Пугачова в надії зібрати загін і помститися батькові.

Хитрий власник Нехорошівки, за намовою нової дружини і повірниць-ключниці споює весільних гостей, а сам тікає під захист укріпленого військом волосного міста, до знайомого управителя. Коли з ватагою по-

встанців прибуває Осип у село, то застає сліди оргії і поснулих з перепою гостей.

Ватага повстанців накидається на недоїдки. Даремно Осип попереджає їх про можливу небезпеку, хоче швидше наздогнати батька. Грабунок Нехорошівки захопив його співучасників. Вони готові вбивати, гвалтувати. Осип власноруч карає священника, що благословив перелюб, підпалює осідок зла і врешті, коли грабувати вже нічого, ватага вирушає навздогін утікачам: батька Осипа та його підступної дружини.

Не наздогнавши їх, загін потрапляє в засідку, організовану з намови батька. Молодого ватажка повстанців, дворянина жорстоко катують і садять на палю. А батько як жертва пугачовщини отримує велику субсидію, відбудовує маєток і без почуття провини продовжує панувати вкупі з новою дружиною.

Як і більшість творів Костомарова, оповідання має в сюжеті підґрунтя, пов'язане з відомими історичними подіями. Письменник, за його зізнанням, переніс події в часи Пугачова, оскільки знав краще їх реалії. Обстоював таке право митця. Головним уважав не конкретику деталей, а адекватність ідеалів, настроїв, духу доби.

Оповідання "Син" тривалий час перебувало поза увагою критики, оскільки дискутувалося саме питання належності російськомовних текстів до української літератури. Аналіз тексту оповідання "Син" через призму ідеалів Костомарова, в континуумі національної заангажованості письменника дозволяє вважати цей твір органічним цілим усього художнього доробку письменника.

Ганебна аморальна достовірна подія, що трапилася в російській "глибинці", зацікавила письменника ще однією можливістю виразити своє розуміння морального-аморального. І він скористався нею сповна. Попри зовні об'єктивну, епічно розлогу манеру оповіді, проступає авторська позиція упродовж тексту. Він не безсторонній спостерігач, а зіркоокий суддя, що наскрізь бачить і причини злочину, і його перебіг у деталях, і безпросвітню безвихідь безкарності зла в тому антисвіті, до якого зійшов свідомо і з метою. Добро в тому світі якщо і з'являється, то приречене на знущання і загибель. Моторошну картину свавілля і аморальності російського побуту і звичаїв виразно передає письменник до найдрібніших деталей. Герої видаються сучасниками, так яскраво діють, переживають, спілкуються. І причина не тільки в досконалому знанні реалій епохи, але в позиції автора-наратора.

Не випадкова назва повісті — "Син", хоч сюжет дає можливості для більш інтригуючих заголовків. Двоєке ідейне навантаження має постать Осипа, як і родинна його причетність. Можливо, якби служив він не на Україні (про що не забуває автор кілька разів нагадати), — став би достойним представни-

ком того дикого світу, в якому існував його рід. Але він усвідомлює себе як син не тільки по крові, але й у моральному плані. Це людина, яка бачила інший світ і здригнулася від побаченого антисвіту.

Осип приречений. Виходу з цього світу нема. Нема людської кари за сподіяне його батьком. Людина для цього не має можливостей. Зрештою, Осип не готовий до цього чину. Відчай штовхає його до найближчого рішення — шукати допомоги і суду в Пугачова. Наукова розвідка про бунт Степана Разіна дала йому змогу показати цей заколот "зсередини", оцінити характер, розміри, структурний склад учасників, різновекторність прагнень, відсутність будь-якого розуміння мети своєї участі в подіях.

Костомаров майстерно показав як приреченість стихії, так і трагедію людських доль, втягнутих у її вир.

До Саратовського періоду життя Костомарова належать "Українські сцени з 1649 року" та закінчення трилогії про Богдана Хмельницького. Без перебільшення можна сказати, що образ Богдана Хмельницького, як і сама українська ідея, пройшов наскрізно через усе життя Миколи Костомарова.

Поетичну творчість Костомарова цього періоду можна вважати епізодичною. Хоч сам Костомаров не мав звички датувати свої вірші, в упорядкованому В.Смілянською двотомнику 1848-1855 рр. датовано балади "Брат з сестрою" (1848), "Явір, тополя і береза" (1848), "Ластівка" (1849), "Наталя" (1855), ліричні вірші "Зірка" (1849) та "Зорі" (1852). До цього періоду належать і вірші-поєми "Співець Митуса" (1850) та "Юпитер светлый плывет по зеленым волнам киммерийским" (1852), які належать до вершинних у жанрі поезії Костомарова. При всьому розмаїтті та широті діапазону поезії наскрізним залишається мотив звеличення, героїзму, моралі, етики співжиття українського народу. Характерно, що поезії Костомаров продовжував писати українською мовою навіть у Саратові. Серед балад вирізняється змістом і естетичною формою балада "Наталя".

Поєма написана 1855 року. Отже, час її написання виходить поза традиційні рамки, визначені для функціонування українського романтизму. Однак, за новими означеннями поняття романтизм не вкладається у вузько функціональні рамки, а має як явище ширший характер. "Романтична світоглядна орієнтація української духовної культури є важливим чинником ширших хронологічних меж функціонування романтизму в українській літературі", — зазначає Ольга Камінчук [188, 35]. Основою сюжету поєми і її тлом є події російсько-турецької війни, пов'язані з облогою Севастополя, участю в боях за місто українського козака Івася, його загибель і долю нареченої Наталі. Це дає автору можливість для виразу власних патріотичних почувань, думок про військову доблесть українців, спадкоємність лицарського духу. Водночас у цьому бачимо новаторство письменника. В класичних

зразках українського романтизму, як правило, час і місце події не мають чіткого окреслення, як і біографічна та побутова конкретика, пов'язана з долею героїв.

Одночасно в поемі спостерігаємо традиційну атрибутику романтичного сюжету з його ірреальними подіями, незаними, таємничими, з традиційним оживленням мерців і приходом їх у світ реальних подій та живих людей. Сюжети про прихід мерців у світ живих присутні як в українських романтиків, так і в літературах багатьох народів світу. Це "Маруся" Боровиковського, "Мертвець" Федьковича, "Ленора" Бюргера, "Балада" Вордсворта. Зображення міфологічних створінь бачимо в Шевченка, Лесі Українки та інших митців.

Фабула поеми "Наталя" розгортається згідно романтичного канону, містить опис любовних страждань розлучених долею молодих людей. Автор веде ліричну оповідь про тугу дівчини, яка не діждалася повернення коханого з військової виправи і залишилася самотньою. В традиціях народних пісень автор розповідає про силу кохання, вірність, палке бажання зустрітися з коханим, тугу за ним, розпач невтолених жадань. Одночасно, як підкреслює Валерій Шевчук, "в обробці поетичних сюжетів, у баладному вірші Костомаров знайшов свій голос. Народнопісенні стилізації його легкі, тактовні, зроблені зі смаком" [522, 268].

Ліричні мотиви реального життя і почуттів органічно, мистецьки виразно переплітає автор із фантастичними. Останні виконують поліфункціональну роль, зокрема підсилюють виразність пристрасних почуттів героїв поеми. Однак місцем уявного весілля Костомаров обирає не традиційний для романтиків цвинтар, а поле бою під Севастополем, куди приносить дівчину фантастично-реальний кінь. Кохання і смерть, шлюб і поєднання з землею автор подає в душі народнопісенних уявлень-аналогій як єдність протилежностей, коли одне часто виступає порівнянням для іншого. Весілля уявне, розпач дівчини біля кісток коханого, загибель її, перехід в іншу форму буття — така філософсько-романтична трагічна розв'язка поеми.

Одночасно для поеми Костомарова "Наталя" властиві більш складні, ніж це маємо в народній творчості, образи-символи, які передають хоч і традиційні, але більш "інтелектуалізовані" ідеї, символи, поняття про явища, стани і події в їх логічно узагальненому виразі. Автор ніби навмисно вміло їх завуальовує, "ховає" їх у тканину простої, зовні непретензійної розповіді.

В зачині сюжету використано казковий прийом паралелізму-заперечення:

Не осіння буря оре
Ковбанями синє море;
Трьох народів страшна сила
В Крим по морю навалила [222, 142].

Хоч події історичні, реальні, але для означення їх учасників автор у душі народної творчості вживає казкові вирази: "Руське царство", замість Росія; оголошення війни - "чутки лиховісні"; виступ війська також змальовано в стилі зачину народної казки:

Ліс гармат, ручниць подвижних
Руське царство висилає [222, 143].

Поруч подано географічну конкретику, що підкреслює епічний характер поеми:

З Дону, з Волги, з Московщини,
Із Уралу, з України...
Альма з славним Інкерманом,
Севастополь з твердим станом... [222, 143].

Війна постає традиційно як "бенкет кривавий". Туди поспішає чорнявий Івась.

Загалом для поеми характерна постійна зміна епічного і пісенного стилю оповіді, що виражається частою зміною ритму. Чотиристопний хорей, яким автор подекуди передає контаміновані народнопісенні рядки, змінюється ямбом. Прийом контамінації загалом характерний для індивідуального художнього стилю Костомарова. Про пряме використання рядків народних пісень він сам наголошує в примітці до поеми, як і про те, що використав мандрівний сюжет [222, 142].

Новим у ідейно-змістовому плані є акцентування автором християнської моралі як складової світогляду українського народу, про що тривалий час не прийнято було говорити. Письменник був релігійною людиною, діючим християнином, що можна простежити в багатьох його творах. Особливо це помітно в "Автобіографії" [241]. Костомаров описує велику кількість відвіданих ним церков у тих місцях, де йому доводилося побувати. А відвідав їх понад 600. Ним керували також і наукові інтереси, оскільки при монастирях і церквах зберігалися архіви. Але ніколи не пропустив письменник літургії чи богослуження, хід яких і голос церковних співів досконало знав.

Саме порушення моралі і кара за переступ — головна думка поеми. Наталя не дочекалася нареченого з війни і вдається до безпросвітньої туги. Це згідно християнської моралі є великим гріхом. Героїня, більше того, нарікає на Божу волю. Якщо на початку дівчина повторяла: "Благ Господь!", то щодалі чути від неї: "Не чув молитв дівочих Біг". Мати дівчини в тривозі від такої поведінки, вона намагається розважити, вговорити, схаменути. Між ними відбувається дуже експресивний діалог, де доведена до розпачу дівчина промовляла, "безумная", "дурне слово": "Що молитва! Мамо, мамо! Бог сміється над сльозами! [222, 144].

У поемі "Наталя", таким чином, порушено проблему взаємин людини і Бога, звучать мотиви християнської покорности і промислу Божого. Костомаров християнські чесноти українського народу вважав серед найкращих ознак його моралі. Трагедія дівчини в тому, що вона порушила норми народної моралі, цілком віддавшись власним почуттям. Не випадково розмова матері і дочки має форму дуже експресивного діалога. Цим автор передає своє ставлення до поведінки дівчини і виражає погляди народу. В структурі композиції діалог матері і дочки є ніби своєрідною внутрішньою кульмінацією. Далі події стрімко розвиватимуться до свого завершення:

— Богу, донько, покорися!
Бо хто терпить — буде в раю,
А упертих Бог карає!
— Хай карає, як він знає,
Мені рай — з миленьким жити,
Хоч би й муки з ним ділити! [222, 144].

Майстерний діалог характерний загалом для індивідуального стилю Миколи Костомарова. Поемі "Наталя" він надає жанрових ознак драматичного діалога, що було новаторством для того часу і своєрідним прологом, за виразом Валерія Шевчука, до літератури вищого, "інтелектуального" рівня, яку репрезентували в українській літературі Іван Франко та Леся Українка.

Після розпачливих необачних слів Наталі різко настають зміни, що є прямим наслідком богохульства героїні. Дія переноситься в ірреальний, ворожий людині світ. Безсонної місячної ночі на дорозі почувся тупіт — то їде мрець-наречений. Сюжет у цьому місці дуже традиційний, але новаторськими є естетичні способи передачі поведінки і дій героїв. На потемніле небо вийшов місяць, і його світло крізь гілля творить химерний фантастичний малюнок. Застогнала, загуділа земля, зашелестіло тривожно листя. Страшніший од чорної ночі зупинився біля рундука кінь з палаючими очима. Брязнула клямка — і в кімнату ввійшов блідий Івась. Холодними і важкими руками наречений обняв знетямлену Наталю, яка "аж трохи не упала" від радості.

Все в цьому описі зовні традиційне для романтичної поезії. Холодний блідий мрець, його поведінка, незвична для живої людини, сама несподівана його поява, відсутність страху в дівчини, що явно говорить про її сомнамбулічний стан. Традиційний в цілому і опис подорожі героїв. Це дорога в нікуди, в смерть, у потойбіччя. Супроводять молодих також традиційні постанти, символи і атрибути. Це ворон, весільні гості-кістяки.

Традиційна пісенька нареченого і його питання до дівчини, чи не боїться вона. Поведінка Наталі також типова для таких творів — дівчина напівпри-

томна, вона, зрозуміло, на дорозі в смерть, отже, помирає. Залишилося сильніше від смерті почуття очікуваної радості, сильніша за смерть любов. Смерть дівчини не християнська, отже, не за традицією буде вона похована, не зазнає душа упокоєння і спокою в раї. Вона зробила свій вибір, стала по стороні пристрастей, як уособлення сил зла і неспокою. На тіло її вже не терпляче чекає ворон. Воно поляже серед безлічі інших кістяків, які вже ніби зводяться назустріч у привітанні.

Все це характерне і для інших романтичних сюжетів. Однак Костомаров вводить нові сюжетні деталі, чим розширює рамки традиції. Насамперед це стосується самого характеру поеми. Як згадувалося, Івась-покійник везе Наталю не на цвинтар, а туди, де поліг сам і де покояться інші непоховані солдати — свої і чужі. Кінь долає фантастичну даль — кілька сотень верст. Це теж деталь, якої не мають відомі попередні сюжети. Дорогою минають мандрівники знайомі і відомі всім місця — Дніпро з Хортицею зокрема, де "козацькі душі в'ються...". Автор виразно проводить паралель військової звитяжної слави між запорожцями і воїнами, які полягли під Севастополем.

Наскільки вона в поемі правомірна і доцільна — ця позиція автора — предмет окремої розмови. В сюжеті ж поеми такий елемент не тільки служить фоном подій, драматизує їх, допомагає читачеві відчутти ірреальний світ з його моторошними явами, увиразнює трагедію дівочої долі, до якої призвела помилковість її безоглядної поведінки. Одночасно, як зазначає В.Смілянська, "колористика балади, що за традицією мала б бути похмуро-загрозливою, яснішає і завдяки безстрашності героїні, і завдяки апологетичному діалогові славних дідів-запорожців із онуком-героєм" [222,18]. Діалог, отже, служить авторові для передачі власних патріотичних настроїв, якими загалом пронизана вся його творчість.

Відбувається своєрідний діалог між душами козаків-запорожців і воїном Іваном з ритуальним "Слава!" і запрошенням на весільний обід:

- Поздравляйте! Іде внук!
- Здоров, внуче, в ріднім полі,
- Ти поліг в Севастополі:
- Слава тобі! Слава всім,
- Слава внукам од дідів!
- Дідам од внуків слава! [222, 146].

Знаходить мимохідь автор для деталі про звичай козаків не пускати жіноцтва на Січ, не спілкуватися з особами іншої статі в походах і воєнних виправах. Наскільки доцільний жарт в "устах" мерця, звернений до таких же покійних, — це також воля автора, але саме так жартує Івась. Запрошуючи запорожців на весільну учту "поштивою гурбою", він питає, чи й моги-

ла не виправила звичаю степовиків, чи ще так само "лякаються" вони жінок. Не варто — кидає хлопець мимохідь, бо "не всяка жінка — сірий вовк" [222, 146].

Ці реально-оповідні елементи, як і інші своєрідні монологи покійного, де виражене його ставлення до інших полеглих, його розмови-діалоги увиразнюють дію, насичують її, драматизують. Одночасно для автора це можливість виразити своє власне ставлення до історичних подій та їх героїв. Одних він устами покійного Івана запросить на весілля, а інших — ні.

— Хто виє там? Я знаю вас!
Не кваптесь — ні! Не в добрий час!
Других, голінних позову,
Дідів чубатих назову ... [222, 147].

Можна сперечатися про доцільність чи недоцільність тих чи інших інновацій в елементах типового романтичного сюжету. Однак вони в автора виразно окреслені, індивідуальні і оригінальні. Це, насамперед, принаявність хронотопу, а з ним реальних подій, фактів, явищ, образів. Їх присутність має в поемі свою, за авторським задумом роль.

По-перше, дає йому можливість ширше і яскравіше змалювати оточення, в якому відбуваються події, і людей — їх учасників. Це заможні українці, про що свідчить декілька деталей і сам сюжет. Хата в них із рундуком, наречений Наталі — козак, а сама дівчина, не схоже, щоб перевантажена була роботою фізичною, очевидно, були для цього наймити. Уведення образу матері як активного персонажа дозволяє автору увиразнити мораль і побут української родини. Тут лагідні, толерантні стосунки. Мати не дорікає дочці, а повчає, підказує, застерігає, журиться нею.

З опису місцевості проглядає захоплення автора величию України, що лежить від півночі аж по Чорне море. Схоже, для нього нема сумнівів, що це простори саме українські. В епізодичних образах козацьких духів теж виразно присутнє авторське "я". Впродовж організації тексту автор є його ініціатором, інспіратором подій, а не відтворювачем певної романтичної схеми.

Художні прийоми, способи, якими автор змальовує події, виразно інші, ніж у подібних творах, вони глибоко індивідуальні, мають окреслення на перспективу розвитку жанру поеми та художніх способів її вираження.

Загалом у поемі "Наталя" найвиразніше виявилось новаторство естетичної системи Костомарова. Вище мова велася про експресивність, майстерність діалога в поемі. Варто зауважити лексичний обшир. В ньому на відміну від традиційної для романтиків абстрактної лексики часто вживаються конкретні назви подій, топоніми, автор вдається до переліку етносів ("москалик, грек, араб, болгар, француз і англичанин, і турчин, і татарин"), щоб показати розмах війни, насліді її кривавого жнива.

Особливо багатий у поемі звукопис — один із головних прийомів передачі драматизму і еспресії. Звуконаслідування, алітерації та асонанси засвідчують велику майстерність автора, роблять опис подій надзвичайно живим і виразним, а саму поему цікавою і захоплюючою, надають їй перлокуційного ефекту.

Копитами туп, туп, туп!

Ворон криче: “Труп! труп! труп!”

Копитами топ! топ! топ”

Ворон криче: “Гроб! гроб! гроб! [222, 146].

Дуже багатий поетичний синтаксис поеми, доцільний, вмотивований, він передає душевне сум’яття дівчини, передчуття лиха, відчай і розпач. Досягає цього автор використанням еліпсису, неповних речень, безсполучникових конструкцій, у яких передана швидка зміна подій, окличних форм:

Наталя слуха — клямка брязь!

Ввійшла в світлицю... Хто ж? Івась!

— Немає часу — не питай!..

Не буде нам розлуки! –

Виходять — дав їй руку... [222, 144].

Як бачимо, поет збагачує не тільки зміст, образну систему романтичної поезії, але й традиційний, побудований на наслідуванні фольклорних зразків синтаксис, творить багату ритміку, загалом увиразнює текст, надає йому драматизму та еспресії.

Багатьма ознаками з цією поемою перегукуються інші балади, написані в цей період. Для них характерний переважно хронотоп із періоду козацьких та кримсько-татарських воєн, присутність любовних мотивів з обов’язковим моральним відтінком, наскрізний національний світоглядний підтекст. Значно досконаліший лексичний візерунок балад і поезій Костомарова. Контамінація народнопісенних рядків уже майже непомітна. Мова автора мелодійна і багата.

Вірші "Зірка" та "Зорі" мають інтимний характер. Перший із них у стилізованому народно-пісенному сюжеті передає долю самого Костомарова. Деталі надто промовисті: вранці мало відбутися весілля молодого козака і дівчини. Щасливий наречений зорям розповідає про радість, просить красну зорю:

Нехай в світі моя доля

Така буде ясна [222, 130].

Та раптом зоря зайнялася вогненною смугою і погасла:

Інші зорі світять в небі — все то долі,

Та усе чужії!

І не було весіллячка,

Не було й не буде...
Вже чужая йому мила –
Розлучили люде! [222, 130].

Козак на чужині "одинокий сохне-в'яне", в блакитному небі чи то доглядає нової зірки, чи то згадає колишнє.

Подібні мотиви вірша "На добраніч". Тут і туга самотності, і резигнація та покора Божій волі за те, що по своїй волі розсудив "нашу долю". Це "нашу" промовисте, бо може стосуватися не лише Костомарова і Аліни, але насамперед засуджених братчиків. Вірш увиразнює настрої Костомарова після розгрому Братства. Відгуком "Книг буття" наповнена більша кількість строф, прокляття і пророцтва загибелі "Правдою розвінчаному тирану":

За державу тобі плата —
Озеро огненне
За злочинства — в пеклі муки,
На землі — прокляття [222, 132].

Поет розгортає потужну візію суду Божого над неправедними можновладцями та їх оточенням. Поет пророкує воскресіння мучеників, закатованих панами, суд над лжеученими, філософами, що заховали істину від простолюду, прихід сонця Правди, перед яким постане кожен у своїх справжніх діях і суті, заклинає "братів" очиститися від духовної скверни, прийняти дух Господиень, уздріти правду перед приходом "Звізди з Востоку".

Вірш "На добраніч", правдоподібно написаний в Петропавлівській фортеці, своєрідна відповідь на питання про стійкість поглядів письменника, вірність національній ідеї. В ньому започатковано появу автобіографічних елементів, продовжену в цьому ж ключі єдності особистого і загальнонаціонального.

З особливою художньою та емоційною силою цей зв'язок виражено в поемі "Співець Митуса". До образу легендарного давньоруського співця згодом звернеться Іван Франко, з'ясовуючи болючу особистісну і суспільну проблему взаємостосунків митця як виразника народу та влади і володаря. Образ головного героя вразив автора при знайомстві з записами в Іпатіївському літописі. Слова з літопису поет ставить епіграфом до поеми. Безсумнівна у поемі не тільки апологія гордого Митуси, але й аналогія з характером власних світоглядних переконань Костомарова, самооцінки ним своєї національної позиції, розуміння правильності тлумачення проблеми митець — народ — влада, зрештою, реакція на кару тюрмою і десятирічним засланням.

Високою є естетична вартість вірша. Досконала міра архаїчної лексики передає історичний колорит часів Данила Галицького. Від княжор гордині

"Гине сила Дажбожого внука", плюндрують землі татари, "куриться галицька волость, дим до Бескидів простягся". Послідовно, картина за картиною постає яскрава панорама національного лиха — усобиць марнославних князів, кругової облоги Русі ворогами.

Митусина шалена пісня не славить князівський рід, не дівочу красу величає. Гордий співець не втікає, як інші, з переможеного Перемишля, а постає бранцем перед Данилом, щоб князеві гірку правду про діяння можновладців кинути у вічі.

Ріжтесь, кусайтесь, бийтесь, попелом Русь посипайте.

Пийте братерню кров, умивайтесь сльозами народу [222, 133].

Митуса пророкує суд і розправу, "помсту за помсту, кару за кару, лихо за лихо!" таку правду оплачує співець життям. Зламане життя братчиків було карою за сказану правду. Про велич українського народу і мізерність тиранів на його тілі та неминуче прищестя кари державцям за присвоєння Богом дарованої волі народам.

Творчість Костомарова періоду заслання спростовує усталену думку про зміну позицій Костомарова, про його відхід від національної ідеї після розгromу Кирило-Мефодіївського братства. На жаль, ця думка побутує і в новіших працях, зокрема Девіда Сондерса, який вважає, що "Костомаров впродовж тридцяти років з моменту реабілітації в другій половині 50-х років був ніким іншим, як пристосуванцем" [470, 24].

Вірш "Співець Митуса", зауважимо, як і радикального характеру вірш "На добраніч" і викривальна драма "Кремуцій Корд" були надруковані в 1862 році.

Загалом художня творчість періоду заслання менш численна, ніж рання. Однак вона вирізняється жанровим розмаїттям, високого рівня естетичною вартістю, виразною авторською позицією, посиленням, як згадувалося, біографічного начала. Так, перебуваючи 1852 р. в Криму, Костомаров переклав російською мовою вірш "Пантікапея" під назвою "Юпитер светлый плывет по зеленому волнам киммерийским". За визначенням І.Франка, це одна із найпомітніших поезій XIX століття. В долі замученого тираном поета легко вгадується доля Костомарова. Якщо в "Пантікапеї" цар виступає жертвою блюзнірського руйнування могили, то в дописаній Костомаровим другій частині він — тиран, злочинні справи якого змушують здригнути читача.

Задум і виконання поеми вражають грандіозністю масштабів. Візія — паралель древньої держави за часів тирана з сучасною Костомарову дійсністю — дуже прозора. Філософська насиченість поеми проблемами і їх оцінки засвідчують масштаби мислення Костомарова. Поема Костомарова — гімн безсмертній величчю творчого духу свободи, любові, справедливості — це ще одна з іпостасей ідеології Кирило-Мефодіївського братства.

Особливо виразно апологія ідей Товариства відтворена в драмі "Кремуцій Корд", унікального за художніми аналогіями відтворення як суспільних обставин періоду самодержавства в Росії, так і фактів, пов'язаних із Кирило-Мефодіївським братством.

Як зазначає В.Смілянська, в цьому творі дана нищівна характеристика моральної деградації суспільства, де пишним цвітом буяє доносительство всіх і кожного одне на одного, культивоване лицемірним і жорстоким самовладдям" [222, 18-19].

Жанр її, за визначенням дослідниці — алюзійна політична драма, навіть політичний памфлет. Якісно новий рівень твору — переведення конфлікту з площини побуту в сферу ідей та моралі, як і сам жанр, до того не відомий в українській літературі.

Дія відбувається в Римі часів імператора Тиберія. Автор розташовує конфлікт у морально-політичній площині — між Тиберієм-автократом та істориком Кремуцієм Кордом — послідовним прихильником демократії, чесним і морально високим ученим, громадянином, людиною високої душевної організації.

Новаторськими є заголовки дій — "Доносчики", "Тиран", "Історик". Вони одразу піднімають завісу над без того прозорою алегорією-паралеллю. Фабула відображає реальні перипетії арешту кириломефодіївців, а погляди історика Кремуція Корда — ідеї Братства, та ідеологічні, наукові та моральні принципи Миколи Костомарова. Манери ласкаво-фальшивого Сеяна в уяві сучасників Костомарова ідентифікувалися з поведінкою начальника III відділу Дубельта. Велику громадянську мужність виявив Костомаров, вкладаючи в уста Тиберія страшну самовикривальну тираду-звернення до народу: "... я б'ю тебе и уверяю, что люблю тебя; я запрыгаю тебя — и уверяю, что я хранитель твоего спокойствия! Подлейте, подлейте, римляне, утешайте презирающего вас Тиберия!" [222, 317].

Дослідник української романтичної драми 30-80-х років XIX століття В.Івашків визначає жанр "Кремуція Корда" як драму-памфлет [173]. Не вдаючись до аналізу п'єси, він зазначає той негативний аспект, що живе життя тут підмінене розмовами про ідеї та ідеали.

Справді, тут нема побутовізму тогочасних українських п'єс. Але не помітити глибини сатири на тогочасну царську Росію може лише той, хто загалом не знайомий із драмою національної ідеї в житті Костомарова та учасників Кирило-Мефодіївського товариства.

Це справді гострий викривальний памфлет на беззаконня царизму, аморальність тиранії. Це апологія демократичної ідеї, яку вважав Костомаров національною ознакою українства.

Таким чином, ідеї кириломефодіївців знаходять своє продовження в художній творчості Костомарова саратовського періоду.

Вірним залишається Костомаров і націєтворчій ідеї України, пристрасним поборником її, і в поті чола працює задля утвердження своїх переконань на широкому суспільному терені. Однак шукання письменник переносить головним чином у сферу науки та публіцистики, педагогічної діяльності. Показовою є суперечка в цей період з Погодіним.

Багато шуму наробив у березні 1860 р. публічний диспут Костомарова з Погодіним стосовно питання про походження Русі. Костомаров опублікував у “Санкт-Петербурзьких Ведомостях” лист до нього Погодіна, в якому той вимагав від Костомарова публічного зречення від теорії про походження Русі від Жмудів і закликав до публічного диспуту. Диспут відбувся у великому залі університету і дав збір на користь студентів 3 тис. крб. І Погодін, і Костомаров мали своїх прихильників, хоча Костомаров мав їх значно більше, оскільки Погодін навіть у московських наукових колах не користувався серйозним авторитетом, як і його “варязька” теорія походження Русі.

До публічного диспуту Костомаров поставився з деяким гумором, оскільки вважав несерйозним такий тип наукової дискусії.

“Диспут пройшов мирно. В голосі Погодіна чулося стримане роздратування, а його опонент виказував повний спокій” [50, 6].

В залі, мабуть, не знайшлося б і двох десятків людей, котрі б розуміли глибинну суть диспуту, і тому широкий загал реагував лише на вдалі гострі випадки обидвох диспутантів або на їх вдалі вирази. Ось як пише про це Іван Кривецький:

“Ще один інтересний для нас епізод з публіцистичної діяльності Добролюбова, його атак на Погодіна в обороні Костомарова. Костомарів, співробітник “Современника” й приятель Чернишевського, помістив у згаданому журналі свою історичну статтю п. з. “Начало Руси” (Современник 1860. Кн. 1. — Я.К.), в якій початок Русі виводив із Литви. В тій самій книжці журналу у відділі “Русская литература” зачіплено з нагоди появи книжки Погодіна “Норманский период русской истории” з насмішками й погордою цілу його т. зв. норманську теорію, — випроваджуванне початку Русі зі Скандинавії. Щоби вивести справу на чисту воду, визвав Погодін Костомарова на публічну диспуту щодо сього питання, яка й відбулася дн. 19 марта 1860 року в одній із саль Петербургського університету в присутности численної публіки [299, 18].

Роль Костомарова в культурному, науковому, громадсько-політичному житті України та української інтелігенції переоцінити неможливо. Він був провідником національної ідеї. З 1857 р. знову активно включився в громадсько-політичне та культурне життя Росії, захищаючи право всього українського, насамперед мови та літератури, на окреме існування та розвиток. І в журналі “Современник”, і в “Основи”, і у “Вестнике Европы”, і в інших

виданнях він публікує десятки блискучих публіцистичних та полемічних статей, в яких науково аргументовано, логічно послідовно, на основі багатющого історичного та архівного матеріалу доводить право української мови та літератури на окреме існування, протестує проти несправедливості та принизливого ставлення до української літератури з боку російських шовіністично налаштованих офіційних кіл.

Особливо активно його українознавча діяльність виявилася в останній чверть століття його праведного життя (1859-1883). Можна лише уявити, що якби Костомаров мав у своєму розпорядженні кафедру впродовж усього цього періоду, а не лише два роки у Петербурзькому університеті, скільки прихильників української національної ідеї він зміг би виховати і благословити на подальшу працю в ім'я українського відродження.

Кабінетний архівний працівник, замилуваний в українську пісню і старовину, він виявляв блискучі, геніальні здібності полеміста, дискусанта, агітатора. Консерватор за своїми науковими поглядами, котрий не сприймав модерних віянь у сучасному для нього мистецтві, він жваво відгукувався та схвалював усе живе і нове, яке торкалося нового бачення і потрактування української минувшини.

Михайло Грушевський у передмові до виданих ним “Публіцистичних писань Костомарова” писав у 1928 році:

“... його (Костомарова. — Я.К.) історичний критицизм з особливою приємністю звертався на скидання з місць старих канонізованих фетишів: псевдонаукових догм, загально признаних національних легенд, офіційно освячених героїв. З неменшим завзяттям... він розбиває ідеологічні підстави старорежимної царської Росії — ту вінчану офіційною тріядою “православія, самодержавія і народности” миколаївську Росію, що привалила була своїм тягарем народне життя і загородила шляхи поступу і розвитку. Поставивши своїм завданням розробляти “народню історію” (як він се називав — в протиставлення заняттям історією державною), й досліджувати життя частин Російської держави, а не її державного життя, що притягало увагу інших істориків — він хоча нібито уважав історичною необхідністю об'єднання в централізованій державі колишніх автономних областей-земель, але всею душею ненавидів сей процес примусового об'єднання і всі насильства над народнім життям, що його супроводили, як явища глибоко противні моральному почуттю і стихійним пориванням до свободи і рівності, заложеним в основах народнього життя. Всі симпатії його лежали на стороні виявів народніх потягів до свободи, ініціативності і боротьби за своє самоозначення, а всі антипатії зверталися проти політики його обмеження” [217, 3].

Погляди Костомарова-романтика, закоханого в українську поезію, Костомарова-братчика, мрійника, що прагнув через федералізм утвердити

українську (і не тільки) самостійність, стали головним кредо глибокого науковця-історика, докорінно не змінилися до кінця його подвижницького життя.

Костомаров вважав, що російське самодержавство є продуктом татаро-монгольського поневолення, чужим для національних меншин Російської імперії. Це запозичена ззовні на слов'янський ґрунт модель державного устрою, а, значить, протилежна народній ментальності, народному життю.

Костомаров, затиснутий в сталеві лещата офіційної ідеології, все ж намагався відверто говорити те, що думав, хоча й мусив підставляти під свої міркування офіційну наукову базу, після кожної важливої "єретичної" думки виправдовуватися. Але попри все Костомаров залишався щиро відданим українській ідеї. Він послідовно розвивав ті прогресивні настрої, які полонили його свідомість ще в молоді літа, виразилися в "Книгах буття українського народу" і в подальшій науковій праці.

Діяльність Костомарова була предтечею тих великих змін і потрясінь, яких зазнала згодом імперська державна машина. Прикрий інцидент 8 березня 1862 року, що стався у Петербурзькому університеті, розвів Костомарова з радикальним крилом російської творчої інтелігенції, Костомаров одним із перших розмежував соціальні і національні тенденції в боротьбі з царським режимом, пішов своєю до певного часу самотньою стежкою. Він одним із перших надзвичайно тонко визначив двоїсту сутність М.Г. Чернишевського, назвавши "диявольською" силу його агітаційного впливу.

Дивак, самітник, геніальний історик, він сам уписався в історію коштовними публіцистичними та науковими працями. Разом із тим, саме його публіцистичні писання повинні стати об'єктом дуже серйозного дослідження, оскільки в них — філософськи і художньо виражена сутність сучасної національної ідеї. До того ж його художні твори та наукові дослідження багато разів видавалися по його смерті і в нашу добу, особливо його "Исторические Монографии", які розпочав друкувати його друг видавець Кожанчиков з 1863 року, а згодом, з 1873 року публікувалася також "Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей", яка була доведена Костомаровим до XVIII століття. Історії України Костомаров приділив найбільше уваги, став першим її справжнім істориком високого професіоналізму.

Навіть в "Литературном Наследии", виданому в 1890 році "Литературным фондом", який отримав по смерті Костомарова право власності на публікацію його літературної спадщини, не було зібрано, систематизовано і опубліковано його публіцистичних писань, а тому вони є мало відомі і не досліджені.

Якщо Костомаров у своїх історичних працях часто, крім академічного стилю, вдавався до популярно-емоційного викладу історичних фактів, щоб “завоювати” читача, то в публіцистичних та полемічних писаннях він більше піклувався про логіку викладу, розкриття глибинних причин головних протиріч, добір аргументів, повертаючись до вразливих питань знову і знову, щоб не залишити “білих плям”, щоб не було недомовок і непорозумінь, щоб ясніше і виразніше висвітлити свою позицію. Публіцистичні і полемічні писання Костомарова глибше розкривають еволюцію його поглядів, часто неоднозначних, та ідеологічне підґрунтя його українознавчої творчості.

“Висновки-ж, — писав М.Грушевський, — в його публіцистичних і полемічних писаннях, ... не раз сформульовані краще, докладніше, ясніше, виразніше, ніж у його “Монографіях” [217, 5].

Суперечливість творчої і особистої натури Костомарова полягає, з одного боку, в його титанічній науковій праці, в провідному місці серед української інтелігенції, кришталевій чесності, шляхетності, побожності, а з іншого — певних дивацтв оригінальної індивідуальності, консерватизмові, неврівноваженому характерові. Тому іноді в запалі полеміки цей старий підсліпуватий професор-дивак, котрий сприймав нерозуміння історично обумовленої окремішності українського своїми опонентами як особисту образу, вдавався до молодого радикалізму, різких висловлювань, нищівної критики тих, хто не поділяв його поглядів, або й цинічно насміхався з аргументів Костомарова.

Усе, що створювало в минулому і сучасному загрозу для українського слова, викликало у Костомарова підсвідомий спротив і численні контраргументи. Звідси і ослаблення подекуди об’єктивності, підсилене юдофобськими та полонофобськими висловлюваннями, також об’єктивно історично, на його погляд, закономірними і аксіоматичними.

Та попри всі симпатії та антипатії на політичному, соціальному, національному та науковому ґрунті, навіть у запалі особистої полеміки, Костомаров був напрочуд доброю, гуманною, толерантною людиною. Якщо гаряча дискусія і виводила його з рівноваги, то лише на короткий час. Іноді Костомарову бувало соромно за ті слова, які він написав у запальному настрої, він іноді жалкував за ними і розумів, що цього ніколи б не сталося, якби він писав їх у настрої спокійному і розважливому.

Одним з основних мотивів публіцистичних та полемічних писань Костомарова, отже, є оборона української словесності, відстоювання її права на власне життя і розвиток. У перших оглядах української літератури він робить це із знанням справи, аргументовано, вільно і широко. Українська література лише ставала на ноги, Костомаров був діяльним учасником її оновлення, бачив процес “із середини”, з творчої позиції. Викликає роздуми, чому в пізніших пра-

цях він акцентує увагу на описово-етнографічному аспекті, чим звужує значення української літератури, яка на той час надзвичайно виросла і встигла утвердитися, розширити діапазон своїх шукань. Це можна пояснити лише тим, що після Валуєвського циркуляру та Емського указу єдиною можливістю в Росії легальним напрямком розвитку української літератури бачилася Костомарова теорія “її домашнього вжитку”, використання для початкової народної освіти рідною мовою. Ці два напрямики і утверджував та розвивав Костомаров у своїх працях, глибоко розуміючи, що саме ці два аспекти розвитку українського слова не дадуть йому зовсім зникнути. Характерно, що публіцистичний характер писань Миколи Костомарова після заслання посилюється. Вочевидь причиною була реальна ситуація, в якій посилення набули утиски українського слова і національної ідеї. Сформований на той час учений-історик, Костомаров доказово обстоював, документально довів національну ідентичність та національну окремішність українства в цілому ряді праць.

Одним із перших публіцистичних виступів Костомарова були його “Зауваження на статтю Д. Соловйова “Малоросійське козацтво до Богдана Хмельницького” [235, 51-57]. Стаття була опублікована у № 18 “Русского Вестника”, шовіністично налаштованого часопису. З головними позиціями її Костомаров не був згідний.

Соловйов, даючи характеристику козацтву, писав, що воно не було виселенням маси людей, що різнилася з більшістю релігійними чи політичними переконаннями, чи людей, які шукали великого простору, вигоди і тому заклали міцні основи громадянського суспільства. Козак, на його думку, шукав у степу через утечу тільки особистої свободи; він з’являвся в степу зовсім не для того, щоб трудитися, бо втікав, щоб бути вольним козаком, а не мужиком. Вільний козак — молодець, не хотів працювати, хотів жити за рахунок чужої праці. “Вихід козака у степ із держави, — пише Соловйов, — зовсім не був кроком уперед в суспільному розвитку, а скоріше кроком назад; яким би не був незадовільним стан того суспільства, з якого вийшов козак, все ж він був значно вищим від утвореного в степу козацького суспільства, яке за основним характером своїм, власне по хизацтву, часто мало негативне значення в історії, прирівнювалось до оточуючих його Ногаїв, Калмиків і кримських Татар” [217, 53].

За Соловйовим, навіть фактор стримування орд козаками у більшості випадків був негативним, оскільки це погіршувало стосунки із турецьким султаном, особливо в час розквіту Запорозької вольниці, з XVI століття.

“Повстання козаків, часом сильні й небезпечні, особливо за співчуття й помочі нижчого землеробського народонаселення, закінчувались однак завжди торжеством держави, яка, нарешті, досягла того, що вповні підкорила козаків своїм вимогам.” — писав Соловйов [217, 54].

Отже, причину виникнення козацтва він бачить лише в масовому прагненні людей вийти з підпорядкування вищому класові, у якійсь розбійницькій вольниці, зовсім при цьому ігноруючи суспільно-політичний і національний аспект явища. “Д. Соловійов, — підкреслював Костомаров, — не бере до уваги ставлення народу до козаччини” [217, 54]. А саме цей аспект, на думку Костомарова, і має бути домінуючим. З точки зору народної, — “козаки, з якими завжди воювали поляки, були не що інше, як весь народ український” — писав Костомаров [217, 54].

Дійсно, розуміючи безперспективність боротьби з козаччиною, поляки дозволили таке явище, як реєстрові козаки, які вступали з поляками в спілку у боротьбі з нереєстровими, але історія фіксує ту легкість, з якою реєстрові переходили на бік Хмельницького, ставлячи на передній план національну загальнонародну ідею. Ніякі пільги та привілеї, окатоличення та опольщення, тортури та репресії не могли знищити прагнення волі та національну самосвідомість українського населення.

“Нехай д. Соловійов загляне в наші історичні пісні; він там побачить, що народ під словом козак зовсім не розумів записаного в який-небудь компут; він цих компутів не хотів знати: він хотів весь окозачитися; козацтво було ідеалом його суспільного життя. В піснях наших козак — символ молодця, ідеал доблесті, і це значення він зберігає не тільки в тому краї, де дійсно існували козацькі реєстри, але й там, де їх не було ніколи, наприклад, на Волині, в Червоній Русі” [217, 55].

Якби Соловійов взяв до уваги ставлення народу до козацтва, то, за Костомаровим, йому б довелося переглянути всю свою державно-історичну наукову концепцію. Запорізькі козаки мали більше розвинутий державницький інстинкт, оскільки не слухалися польського уряду, ігнорували дипломатичне листування поляків та турків, бо розуміли, що і ті, і інші прагнули ліквідувати козаччину як явище взагалі. Інтереси козаччини ставали вищими від вузько низових інтересів і переростали, іноді підсвідомо, в інтереси загальнодержавні. Малоосвічена Запорізька вольниця поступово ставала тією силою, яка могла перетворитися в зародки державності. Це розуміли і Польща, і Туреччина. Козацтву наказували захищатися, а не нападати. “Народ український був ще надто свіжим, молодим, — писав Костомаров, — мав у надлишку елементи діяльності: не в його тодішній натурі було задовольнятися таким скупим правом захищати себе. Він ішов за більш людським правилом: коли мене зачеплять один раз, я зачеплю десять!” [217, 55].

В такому правилі, за Костомаровим, набагато більше зародків громадянського вільного суспільства, ніж у сповіданому Соловійовим державному устрої. А “варварства” козаків сприймаються Костомаровим як необхідні, необхідні і вимушені в той час.

“Хіба краще чинили великоруси з поляками в 1654 і 1655 рр.? А Соловійов же точно не назве їх нездатними до громадянськості”, — зауважив Костомаров [217, 55]. А це вже був виклик великодержавному шовінізмові.

Козаки могли заснувати українську державність, вважає Костомаров, тому що до них з повагою й острахом ставилися держави і правителі, і не могли тому, що історичні умови склалися не на їх користь.

Почуття віри і власної народності гнало козаків у степ і походи, а не брак бажання трудитися і військова здобич. Саме перші почуття були, на думку вченого-патріота, природними, моральними і благородними. Хто діє за переконаннями — той є справедливим і достойним поваги, — говорить Костомаров. І тут же з сумом додає, що ці якості і таке розуміння були природними в XVI і XVII століттях. У XIX-му ж, на жаль, це стало ознакою обмеженості.

Означення козаків як варварів і хижаків під час польського повстання Костомаров вважає більш ніж невірним, оскільки це було справді народне повстання. “Це були люди більшості, люди маси, незадоволені насиллями з боку меншості, які тікали в степ для того, щоб знайти собі там точку опори для дії і, зміцнівши, розлитися в масі народу і підняти її на справу визволення” [217, 58].

Дискутуючи з Соловійовим, котрий вперто доводить, що козацька вольниця була нижчого ґатунку, ніж недосконала польська держава, Костомаров доводить, що навіть “якщо б у них не було зовсім елементів відтворення, то все-таки і тим вони були вище, що хотіли розрушити те, що тоді існувало: хотіли врятувати вітцівську віру, пограну свавіллям панів; звільнитися від панської юрисдикції, жакливого права власника — судити своїх підданих і карати їх смертю, права, що переважно передавалося підстаростам і євреям-орендарям” [217, 58].

Вимога справедливого громадянського устрою не означає бажання жити за чужий рахунок. Цілий народ не міг би жити за чужий рахунок.

Важко навіть уявити собі, в яких жакливих умовах жив український народ, який розривали пани та жиди-орендарі. Такий народ Д. Соловійов називав “хижаками і дармоїдами”. В дискусії про те, на чий бік стати: на бік тих, хто проводить життя в “пияцтві й сластолюбстві”, чи на бік пригніченого морально і фізично працьовитого народу, — Костомаров обирає останнього.

У дискусії з Соловійовим Костомаров виступає проти його державницько-історичного погляду на козаччину (яку продовжив, до речі, згодом і Куліш) як елемент руйнівний, антидержавний. Костомаров відстоював думку, що козаки — то і є український народ, і ці два поняття є нероздільними. Ця теза, як відомо, перманентно викликала полеміку, але позиція Костомарова важлива для розуміння його національно-державницької позиції.

“Відомо, — пише М.Бернштейн, — що українська література, мова постійно зазнавали нападок з боку шовіністичних кіл і всілякої іншої реакції. Причому і нападки, як показала дійсність, зростали, загострювались в міру дальшого зростання українських літературних сил. Щодо цього, то нема кращої ілюстрації, як саме період 50-60-х років. В той час можна було зустрітись з численними виступами польської реакційної преси, російських видань шовіністичного спрямування, в яких на всі лади й тони варіювалась одна і та ж скільки раз повторювана і вкрай заяложена думка про те, що окремої української мови не існує, отже, не існує й окремої української літератури як самобутнього національного явища, що й перспектив для свого розвитку вони, українська література й мова, не мають. На цій позиції активно стояла і та частина українського панства, що давно вже втратила будь-який зв'язок з корінними національними традиціями” [32, 74].

Публікація Костомарова “Замечание на статью Соловьева” викликала жвавий резонанс не тільки в російських, але й в польських історичних наукових колах. З-поміж них вирізняється особливо стаття Тадеуша Падаліці “О Козачестве. Ответ “Виленскому Вестнику” [400, 75-92]. Автор Костомарова звинувачує: “1) в неприязні до поляків, 2) в патріотичній пристрасті до козаків і навіть піднесенні їх до апофеозу, 3) в нерозумінні фактів, і, нарешті, 4) в поганьбленні релігійних і моральних істин” [217, 57].

Падаліца (псевдонім Зенона Фіша), один із засновників польського журналу “Gwiazda”, гуртував біля себе групу молодих польських журналістів демократичного напрямку. Перше число часопису вийшло в Петербурзі 1846 року. Окремі “гвездівці” були членами таємного польського товариства. Шевченко і Костомаров в період існування Кирило-Методіївського братства намагалися вийти на польське товариство через студента Беліну-Кенджицького, але подальші переговори не продовжилися. Опонент “нападає не тільки на мої заперечення проти п. Соловійова, — писав Костомаров, — але не залишає також “Богдана Хмельницького”, видрукуваного мною напередодні, і сказавши, що я як малорос возвів в апотеозу козацтво в згаданому моєму творі, критик згодом в тій же статті висловився, що в колишніх моїх працях я дивився на поляків “спідлоба” [217, 57].

Швидше всього Падаліца мав рацію, коли говорив про упереджене ставлення Костомарова до поляків. Полонофобські висловлювання історика спостерігалися за ним одразу ж після того, як той захопився українською старовиною. Іншими словами, утвердження української ідеї не могло подобатися полякам, які послідовно відстоювали ідею незалежності Польщі в кордонах Речі Посполитої, ні шовіністично налаштованим колам російських офіційних істориків та чиновників, для яких і польське, і українське питання були однаковою загрозою. Але Костомаров, мабуть, змушений був кивати в

польський бік, щоб завуалювати питання російсько-українські. Польське питання було для російських офіційних кіл набагато небезпечнішим, і тому Костомаров вміло маневрував у стосунках з цензурою, допоки йому це вдавалося. Погіршення стосунків з польськими демократами не могло позитивно вплинути на моральний стан Костомарова, що змушений був “працювати” на два боки — польський і російський. Костомаров у цій і наступній праці — “Ответ г. Падалице” переводить дискусію з національного в наукове русло.

“Щодо зауважень, що торкаються власне Хмельницького, то цими голослівними судженнями і обмежуються всі зауваження. Тому я не можу входити з д. Падалицею в детальні вияснення, не знаючи, на що власне він вказує в моїй роботі. Одне тільки, що носить ознаку спроби підтвердити думку фактом — це такі слова у тій же статті: “П. Костомаров знаходив істинну насолоду, даючи відчутти силу холопського кулака на шляхетській спині і з особливим відчуття злобної іронії розповідав, як Хмельницький приймав послів Речі Посполитої в Переяславі, частуючи їх горілкою” [217, 58].

Часті висловлювання на зразок вищезгаданого не є чимсь новим для Костомарова і не є аргументом для нього як науковця. Більше того, він говорить, що і з українського, і з російського боку для нього не є новиною звинувачення в недостатньому патріотизмі (Максимович, Зернін).

“Таке протиріччя в поглядах втішає мене, доказуючи що мені вдалося не вводити патріотам ні тої, ні іншої сторони і навіть озлобити проти себе і тих, і інших. Тим більше втішно для мене, що люди, які не вносять патріотизму в науку, не звинуватили мене ні так, і ні інакше” [217, 58].

Таким чином, Костомаров-історик, науковець ревниво ставився до звинувачень в необ’єктивності його суджень. Патріоти-українці бажали бачити в гетьманах напівбогів, коли патріоти-поляки намагалися забути всі несправедні діяння, а виставити тільки позитивні, багато в чому гіперболізовані, перебільшені.

Костомаров вказав на одну з польських національних рис:

“Для польських патріотів вказати на що-небудь темне в їх минулій історії, значить смертельно образити тих, що живуть” [217, 58], що пояснює заперекливість наукової, літературної і політичної боротьби.

Згадуваний Падалицею аргумент “кулака” Костомаров називає “образливим”. А дискусію з Соловйовим і Падалицею він відносить саме до XVII століття, оскільки, як він вважає, у Соловйова та Падалиці, та і, зрештою, в історичній науці “про тодішні часи загалом панує глибока пільма”. Про ці часи, як згадує Костомаров, навіть у Публічній бібліотеці надзвичайно мало свідчень, за виключенням декількох епізодичних джерел, які не пояснюють внутрішню і зовнішню історію козацтва до унії. “Чи було козацтво у ці старіші часи незначним у порівнянні з тим образом, в якому спалахнуло у всесвітній

історії потім, чи знаходилось, так би мовити, в зародку, чи вже тоді воно представляло з себе розвинуте самостійне тіло, це належить ще піддати старанному історичному дослідженню. Дійсне лиш те, що смутна епоха самозванців зрушила в Росії всі основи давнього порядку і більше всього сприяла посиленню козацької стихії” [217, 59].

Костомаров заперечує будь-які аргументи стосовно козацтва як банди та зграї розбійників, він акцентує увагу на розумінні його історичної ролі, характеру та значення в народному житті XVII століття. “Ми зовсім не соромимося ні Павлюків, ні Наливайків, ні Кармелюків, ні Тараненків: навпаки, якщо ці люди з’являлися в дикій варварській формі — все-таки то були люди, що являли собою (хоч і невідале) вираження того, що було затаєно в народному серці — ні, ми не соромимося, звичайно, цих людей, в якому б жахливому виді вони не з’являлися. Історія нам показує, що злодій, розбійник, бродяга, тавровані презирством, часто зробилися такими власне тому, що не могли вжитися в чадному, душолюбному повітрі, що наповняло державу сваволі, і, нарешті, не знаючи виходу і не виховавши у собі понять, відмінних від тих, серед яких вирости, є не чим іншим, як тим же, від чого тікали, тільки в іншій сфері, з іншою обстановкою. Нелюдяний гайдамака, по-суті, те ж, що польсько-російський пан, канчуки котрого довели мужиків до гайдамацтва” [217, 59-60].

Моральність гайдамаки чи козака Костомаров ставить вище моральності панівного класу хоча б тому, що козак визнає свої дії протестом, а пан навіть свої злочини визнавати такими не хоче, оскільки має на це право. Право на злочин панівною верхівкою вже само по собі є аморальним, — підкреслював Костомаров.

Костомаров, на відміну від Падаліци, мало піклувався про походження українців, вважаючи це несуттєвим. Народ, за Костомаровим, не повинен нести відповідальності за темні плями своєї історії. Костомарова більше цікавить здатність народу до боротьби за самовизначення, а шляхетність чи нешляхетність його історичних вчинків ставить в пряму залежність від суспільно-політичних обставин, в яких вимушений діяти так чи інакше народ чи його найяскравіші представники — шляхтичі, пани, розбійники, гайдамаки, козаки.

“Тому не можна ставити плямою народу чи суспільству походження його від розбійної зграї, та й загалом, хіба можна ставити народу чи суспільству в вину яке-небудь походження? Якщо п. Падаліци здавалося, ніби я намагаюся довести більш чесне походження козаків, то він помиляється, так само, як би мав я будь-який патріотичний привід представляти козаків у кращому світлі, а не в тому, в якому малювати поляків спонукають патріотичні нахили” [217, 60].

Дискутуючи з Соловйовим і Падаліцею, котрі стверджували, що козацтво зародилося виключно з бажання жити за чийсь рахунок і вільно грабувати сусідів та населення, Костомаров писав, що “бажання розбійничати, власне невлаштованим або зрушеним суспільствам, можливо, і входило в прагнення до утворення козацтва, але, природно, не могло бути єдиною його причиною, тому що розбійництво буває в житті народному явищем тільки тимчасовим, випадковим, явищем промінної необхідності, а не будь-якою тривалою властивістю. Д. Падаліца забуває, що існування войовничого суспільства на південно-східних кордонах Речі Посполитої виникало як необхідність від сусідства з татарами; громадянськість першої повинна була бути оборонена від останніх” [217, 60]. І далі: “Пора б, далєбі пора розлучитися з упередженнями, що спонукають поляків бачити в кожному історичному уявленні часів минулих безпосередній стосунок до сучасності” [217, 61].

Справедливості ради необхідно ще раз підкреслити, що прагнення поляків до повної незалежності було сильнішим, ніж у українців. Цьому сприяв і тривалий історичний проміжок часу розквіту Речі Посполитої, і цілком вдале прагнення поляків заставити російський уряд рахуватися з польським питанням, яке він не міг повністю ігнорувати. Українці в час занепаду української державності лише ставали на цей шлях, повний несподіванок та історичних негативних реалій. Костомаров пропонує вкотре розмежувати патріотизм і історію. “Нема нічого недоречнішого, як уживання слів “ми, наше, нас, в нас” про часи, віддалені від нашого часу на два чи на три століття. Це своєрідне донкіхотство, як і всяке інше, приводить до дуже наївних поглядів. Як переважно аристократичний народ, поляки з трудом можуть звільнитися в своїх історичних судженнях від аристократичного способу мислення; для них все, що стосується предків, стосується їх самих; минуле живе із сучасним; для нас, росіян, це не тільки недоречно, але навіть смішно” [217, 61].

Тут необхідно зауважити, що Костомаров іноді не є послідовним у своїх судженнях. Більше того, говорячи про глибокий патріотизм поляків, він забуває про те, що сам є захоханим в українську давнину і багато в чому возводить її в суспільно-політичний ідеал, і тому, відмовляючи полякам в праві на глибинний і виправданий патріотизм, підкреслює свою любов до української історії. А намагання перевести русло дискусії в беземоційну наукову площину, екскурси в історіографію Бантиш-Каменського є не що інше, як спроба пригасити войовничий польський патріотизм і в такий спосіб ще раз дати поштовх для розвою українського національного почуття.

Погоджувався Костомаров з висловлюваннями Падаліци про те, що козачина все-таки була демократичним суспільством, і також про те, що поляки багато в чому ушляхетнили це суспільство. “Ця думка справедлива, —

писав Костомаров, — це ушляхетнення було причиною, що козацьке суспільство не могло дати дозріти в собі тій зав'язі, яка обіцяла такий багатий врожай; з іншої сторони народне відчуття не дозволило дозріти і цьому ушляхетненню. Народні маси діють інстинктивно, однак рідко помиляються, коли справа торкається їхньої долі” [217, 61].

Таким чином, Костомаров, визнаючи загалом вплив поляків на розвиток козащини, зробив висновок, що польське вторгнення в розвиток козащини, польський вплив сприймався українським народом як чужорідний і, на жаль, тільки завадив подальшому становленню і розвитку демократичного козацького суспільства. Інстинкт самозбереження нації відкинув усілякі спроби “ушляхетнення”.

Надзвичайно актуальними є думки Костомарова про провідну роль національної еліти народу в становленні державності, ставлення народу до освіченого класу.

“Ось у історії з'являються люди, що стоять за поняттями вище свого народу, люди, які, очевидно, щиро бажають добра своїм співвітчизникам, обіцяють їм у майбутньому благополуччя свободу, добробут, силу — люди, готові віддати життя на службу своєму народу. І цей народ топче їх, звинувачує в егоїзмі, вважає їх ворогами своїми, віддає їм злом за добро, наругою за повагу, загибеллю за бажання спасіння. Вникніть глибше, і ви побачите, що маса не так помиляється, як здається: маса одразу відчуває і розуміє, що ці непрошені благодійники готують їй те, чого вона не хоче, і що для неї буде потім злом” [217, 62].

Костомаров у зв'язку з цим навів приклад. По смерті Богдана Хмельницького вищим класом українського суспільства була складена Гадяцька угода, яка мала на меті утворення федерації Польщі, Литви, України з гарантуванням прав і свобод народам федерації, моральної та громадянської незалежності. Чому народ український не прийняв такої угоди, прогнавши одних українських старшин і вбивши інших? Адже залишалось тільки, на перший погляд, пожаліти, що така угода не увінчалася успіхом. Та тому, на думку Костомарова, народ різко не сприйняв її, що був навчений гірким досвідом. Після приєднання до Польщі тільки верхівка українського суспільства виграла від цього, а народ практично втратив волю. “А між тим, приглянувшись до справи ближче, знайдете, що народ не зовсім помилявся, а в своєму невігластві маса бачила справу ясніше, ніж цей освічений гурток її керівників. Маса зрозуміла інстинктом, що, із здійсненням добрих намірів своїх передових людей, вона залишиться у важкому програші після приєднання до Польщі, коли виграла безмірно з неї ті, котрі утворили вищий стан. Маса не зваблюється зовнішніми ознаками свободи і віддає перевагу незначним полегшенням своєї долі перед широкими обіцянками, які на-

справді чим звабливіші для людських бажань, тим менший круг людей задовольняють — на рахунок більшості” [217, 62].

З піднесенням до ідеалу народного інстинкту Костомаровим можна згодитися лише частково. Справді, інстинкт самозбереження є впливовим і значним фактором у процесі формування нації та державності, однак повне ігнорування ролі національної еліти в державотворчих процесах непереконливе. Насправді ж, різке розходження в інтересах вищого і нижчого класу українського суспільства в XVII столітті, про яке говорить Костомаров, дійсно було. Але необхідний був тривалий історичний проміжок часу, щоб інтереси верхівки і низів співпадали в розумінні національної ідеї як цементуючого начала в процесі державотворення, як це було, скажімо, у поляків. Адже роль освіченого вищого класу в формуванні державності історично обґрунтована, доведена і визнана світовою практикою. Прикро, але історичні обставини в Україні склалися не на користь загальнонаціонального порозуміння і примирення, яке привело б до успіхів у державотворенні.

Іноді Костомаров вимушений робити “уклін” у бік офіційної влади і підводити свої роздуми до вимушеного висновку:

“Яким не буде майбутній стан народу під владою московською, народ усе горнувся до неї, нехтуючи всіма ознаками, які малювали йому передові люди; він сподівався, що в будь-якому випадку доля його буде кращою від того, що чекало б його при бажаному розвитку свободи, який обіцявся Гадяцьким договором. В Московії бачив народ зняряддя своєї оборони, владу, яка в народній уяві повинна була бачитися апофеозом справедливості, тим більше, що будучи владою єдиною, уявлялася як протиріччя до влади багатьох, занадто відчуті цим народом” [217, 62].

Костомаров, доводячи логічно і аргументовано споконвічну волелюбність українського народу, ніби сам собі протирічить, спрямовуючи його, як висновок, в державні “обійми” народу російського і підводячи до думки, що, крім ярма поляків і росіян, іншого, третього шляху для українців немає. Вибір, на думку Костомарова, необхідно робити лише між Польщею та Московією на користь останньої.

“Народ витримає капризну тиранію Івана Грозного, вважаючи його деспотом Господнім, і підкориться суворому розрахунку державних новацій, і звикнеться з новизною, чужою його дідам, знаючи, що все, що йому не до вподоби, походить від верховної влади, яка в свою чергу сходить безпосередньо від Бога; народ не дошукує доказів для причин своїх бід: так Бог судив, так, видно, на світі влаштовано — цього достатньо для заспокоєння сумління” [217, 62-63].

Як бачимо, Костомаров брав за основу українсько-російського єднання православну віру, підводив до думки про єдність і близькість ментальності

двох народів — українського і російського, яку, як не парадоксально, розбиває в програмній своїй праці “Две русские народности”. Її автор і гадки не допускає про спільність ментальності українця-волелюбця і вічно закріпаченого фізично і морально росіянина, для котрого воля Бога і воля царя-батьки є поняттями нероздільними.

Праця “О козачестве” не є найсильнішою роботою Костомарова з огляду і на те, що, віддаючи спочатку належне зародкам демократизму в Польському королівстві і пануючому деспотизму в Московському царстві, він несподівано віддає перевагу суспільно-політичному устрою росіян, роблячи такий же несподіваний висновок:

“Цар московський був один; панів польських було багато; цар був далеко — пани на очах у народу; життя царя для народу представлялося в благодатному ясному тумані: в житті пана проявлялася ідея сили в усьому її протиріччі до способу життя маси” [217, 63].

Віддаючи перевагу тут царю московському, Костомаров забуває (чи робить вигляд, що забуває?) про домінуючу в його працях тезу про те, що нічого в житті українського народу не змінилося, польське панування лише змінилося на російське, таке ж свавільне і абсолютне.

“Ушляхетнення” українського козацтва, стверджене Падаліцею, розумілося Костомаровим як намагання поляків звабити українську старшину шляхетськими привілеями з метою панування спольщених українців над простими українцями. Єзуїтський задум багато в чому вдалося втілити, на думку Костомарова цьому підтвердженням Зборівська угода та найбільша трагедія українського народу періоду XVII ст. — Чорна рада, під час якої за підтримку народних мас боролися два угруповання козацької старшини: “ушляхетнена” і та, яка бажала бути “ушляхетненою” і панувати над народом. А народ хоче просто свободи, “він не хоче, — говорить далі Костомаров, — щоб один собі дозволяв те, що заборонено іншому; не хоче, щоб один звільнявся від свавілля, а інший підлягав йому; хай краще всі однаково підлягають” [217, 64].

Народ під час Чорної ради підтримав Брюховецького, котрий, із одного боку, намагався догодити народові, з іншого — догодити цареві. “Голос боярина іменем царя вирішує справу, бо народ в образі царя усвідомлює ту найвищу правду, яка, будучи відображенням на землі вищої небесної правди, підводить всіх під один рівень. Думка, що перед царем усі рівні, — подобається народу” [217, 64], — писав Костомаров і бачив у цьому аргументацію вчинків народу в період зближення з Росією, оскільки народу сподобалася ідея, хоча й ілюзорної, але рівності простого хлопа та старшини перед одним царем.

Костомаров стверджував, що претензії стати посеред народу в ролі визнаного шляхтича мали і Хмельницький, і Виговський, і Дорошенко, і Мазепа,

але народів це не подобалося, та “Хмельницький часто уявлявся людиною з народу, і “тому народна пам’ять простила йому, забула багато, чого не забуде історія; зате не забула інших ця народна пам’ять і супроводжує їх епітетами зрадників у піснях і переказах” [217, 64].

Ці погляди М.Костомарова виражені в ставленні його до Мазепи. Досить докладно про нього говорить він в однойменній історичній розвідці в “Истории Руси в жизнеописаниях ее главнейших деятелей”. І в статті “О козачестве” Костомаров зараховував гетьмана Мазепу до “изменников народа”, що викликає непорозуміння та несприйняття. Костомаров, знаючи про слабкі і сильні сторони гетьмана, однозначно оцінював Мазепу як зрадника.

По-перше, сказати правду про Мазепу в часи російського самодержавства відверто, було вочевидь неможливо. По-друге, Костомаров, будучи сам глибоко побожною людиною, не міг ігнорувати анафему, проголошену православною церквою Мазепі. По-третє, і це дуже важливо: Мазепа як постать не вкладався зі своїм витонченим шляхетством у саму історичну концепцію Миколи Костомарова, яку він повністю засновує на тезі, яку можна було б образно висловити: чого хоче народ — те все від Бога. Тому і симпатії його на стороні Мазепи в тих ситуаціях, де він виступає в прагненнях волі для українського народу. В статті “О козачестве” (чи не єдиній) він говорить про те, що Мазепа хотів волі для свого народу:

“Епоха Мазепи була останнім порухом на користь цього “uszlachetnienia”, яке дарувала Україні Польща. А як прийняв його народ? Чи був Мазепа кращим за інших? Чи вартує він насправді більш ганебної пам’яті, ніж інші? Не думаємо, якщо судити за його намірами. Таврована прокляттями в свій час, ця нещасна історична постать мимоволі викликає до себе історичне співчуття, якщо можна так висловитися. Дитя “uszlachetnienia”, вихованець польської освіченості, старець цей не міг по-іншому уявити себе в грядущому благоденстві своєї батьківщини, як у формі, наближеній до Гадяцького договору. А між тим стосовно до Малоросії, він діяв щиро по-своєму. Він хотів незалежності і свободи для своєї вітчизни” [217, 64].

Далі Костомаров, очевидно, вимушений говорити так:

“Він винен у тому, що не розумів, що українській народ зовсім не потребує ні незалежності, ні навіть свободи — рівноправності і правди шукав він, а не свободи — бо свобода на той час не сприймалася і не могла бути сприйнята інакше, як тільки в розумінні права одних користуватися тим, чим не можуть інші” [217, 64].

Підміна понять “воля і свобода” “рівноправністю і правдою” зроблена, на наш погляд, Костомаровим свідомо, оскільки тільки переводом українсько-російських стосунків з площини політичної в суспільну Костомаров міг уникнути серйозних звинувачень у сепаратизмі. Зауважимо, зрештою, що М.Ко-

стомаров у своїх працях постійно намагався відмежовувати політичний аспект від історико-суспільного чи літературного. Тому з висоти сучасних позицій дехто намагається звинуватити Костомарова в політичній поступливості, що відчутно послаблювала наукову цінність його праць, художніх творів зводила майже нанівець силу логіки і аргументів. А саме з політичної позиції постать Мазепи була одним з найяскравіших виявів національної еліти, яка мислила глибше від народу і дивилася далі, на століття вперед. Тому має очевидну рацію М.Костомаров, що проти шведів, на його думку, народ подекуди рушило “усвідомлення, що Мазепа, шляхтич душею, не принесе Україні нічого, крім ненависного для неї панства на польський зразок, від якого вона звільнилася з таким кровопролиттям” [217, 65]. Саме тому, згадуючи “Історію Русів” псевдо-Кониського, він доволі різко звинуватив автора в тому, що той не приховує своїх симпатій до Мазепи. Намагання Миколи Костомарова стояти на відстороненій щодо політики позиції, залишалося у науковому плані єдино правильним, але було одночасно неможливим у живому контексті життя. Костомаров це, без сумніву, усвідомлював. Але чи мав він змогу давати оцінку діям Петра, які були відповіддю на чин Мазепи, маніфестові, в якому перелічувалися лиха, завдані гетьманом українському народові, його, нібито, запродавство Польщі? Вкотре в такий спосіб проти самостійницького національного руху владою поставлені соціальні домагання від імені простолюдю. Ця демагогія поєднувалася з політикою батога і пряника, наказом до заляканих “нейтралів” обрати нового гетьмана, приневоленням церковної верхівки, нарешті актом анафемі, до якого навіть у Москві не вдавалися з часів середньовіччя. Одночасно відбулося символічно-театральне побиття опудала Мазепи, а згодом інквізиційні жахи Лебедина під Харковом, для яких спеціально придумувалися кари: шибениця і сокира вважалися забавкою за легкі провини.

“Треба визнати, — читаємо в праці Ілька Борщака та Рене Мартеля, — що українське вище православ'я, духовенство перше зрадило справу української незалежності [...] Всі вони скоро забули за добродійність Мазепи, за його постійні щедрі дари на церкву і його становище вірного оборонця православної віри” [342, 59].

Цар оголосив, що маєтки мазепинців роздасть вірним. “Козацька старшина виявилась так само слабкою, як і вище духовенство; аристократія, яку Мазепа створив з таким трудом проти волі простолюддя, зрадила його і просто кинулася на запропоновані їй маєтки” [217, 59].

Такою була об'єктивність, яку знав, але, очевидно, не мав змоги виразити відверто її оцінку Микола Костомаров. Звідси і акцентування уваги на окремих лише моментах, як і, можливо, основи оцінних позицій Костомарова. Виразник національних устремлінь свого часу, він не стримався, щоб не на-

вести останні слова Мазепи, називаючи їх “дуже зворушливими, які виказують його душу” [217, 59].

“... піклуючись про врятування своїх однодумців, Мазепа визнає, з однієї сторони, чистоту своїх намірів, з іншої — суєту їх, нездійсненність, усвідомлює, що його вітчизні суджене інше щось! Не те, чого він міг чекати недалеким поглядом...” [217, 65].

“Як багато правди і поезії, — писав Костомаров, — в цих незабутніх словах останнього з діячів бурхливої південно-руської історії XVII віку, цієї кривавої гетьманщини, цього періоду прагнень до утворення на південнім заході Росії незалежної держави з польськими початками політичного і громадського укладу, прагнення, якому здійснитися завадило не тільки зіткнення несприятливих політичних обставин, але ще більш абсолютне небажання народної маси!” [217, 65].

Костомаров, дискутуючи з Падаліцею, ствердив: що український народ не отримав благодіянь від Польщі, за які вимагають вдячності поляки від наших предків. Польський вплив на зародження освіти в Україні визнав Костомаров лише частково, виділяючи в цьому плані Києво-Могилянську академію, яка вирішально вплинула, на думку Костомарова, і на освіту в Росії. Але вона мала вплив головним чином на освіту багатих людей, в той час коли маса народна залишалася поза увагою освіти. Падаліца звинувачує Костомарова в тому, що він, наводячи приклади безчинств поляків, роздмухує давно загасле полум'я ворожнечі між двома народами. А обов'язок історика — об'єктивно і безсторонньо розглядати історичні факти. І якби Костомаров лише захотів забути народний гнів, він би переконався, що “устрій Речі Посполитої, ця основа кожного політичного тіла, ніколи не закривали Україні дороги до розвитку народного життя, були благородні і мудрі, а їх псувала тільки реалізація на ділі” [217, 65-66].

Костомаров відповів однозначно:

“Не заперечую благородності і мудрості польських укладів, — хай вони будуть не тільки мудрі, але й премудрі; але те незаперечне, що народ в Україні їх не бажав і противився всяким спробам будувати на них суспільну будову” [217, 66].

Падаліца, котрий опублікував поспіль в трьох номерах “Віленського Вісника” спростування статті Костомарова, не відкинув жодного факту, наведеного Костомаровим, а лише спрямував дискусію до проблеми походження козаків. Таким чином, дискусія, яка мала б бути суто науковою з проблеми походження козацтва з істориком Соловйовим, переросла в дискусію, предметом якої стали російсько-українські і українсько-польські взаємини, що охоплювали широке коло питань і зацікавленень в національному аспекті.

“Ось точнісінько наші московські слов’янофіли з старою Московською Руссю (яку вони хочуть нав’язати в ідеалі всім слов’янам... у них всьому виправдання: і воеводському хабарництву, і домостроевському канчуку, і чому завгодно...” [217, 66]. Аналітичність поєднувалася в історика з глибокими знаннями і національною пристрасстю.

На звинувачення Падаліци, що Костомаров звалює всю вину за біди українців на поляків, Костомаров відповідає, що він “ніколи не думав звалювати вини ні на кого, крім часу, відомого розвитку понять і плину обставин. Питання в тому, чи терпів народ від панів і шляхти. Очевидно, терпів, і навіть був виведений з терпіння: а це одне доказує, що терпів багато і сильно!” [217, 67]

У дискусії з Падаліцею Костомаров підходить до основного питання польсько-українських взаємин. І позитивно відповідає про вину польського народу в гніті і нищенні всього українського.

“Д. Падаліца краще би потрудився навести нам те, що зроблене було для простого народу, для хлопів в їх обороні, а потім показав би, як це виконувалось. Ось цим би він міг доказати нам високі достоїнства своїх предків. А посилатися на право и вихваляти його без фактів — це ж слова і більше нічого!” [217, 67].

На зауваження Падаліци, що реєстр звинувачень у Костомарова більший, ніж в Хмельницького, Костомаров з властивим йому спокоєм реагує: “Д. Падаліца не сказав своєї думки про цей реєстр, чи справедливий він; якщо справедливий, то я не вартую за це докору” [217, 68].

В завершенні статті “О козачестве” Костомаров говорив, що полякам-патріотам не подобаються будь-які згадки про негативні сторони їх історії, що вони зачіпають за “живе” сучасників. Саме це є, на думку Костомарова, головним чинником дискусії. Костомаров згідний, що є в Україні письменники та історики, котрі саме в розпалюванні міжнаціональної ворожнечі на прикладі історичних фактів вбачають основну свою мету. Костомаров до них не належить. В минулому він бачить лише минуле. “Ні в чому нам каятися перед поляками (під словом нам я розумію коло людей одних моральних переконань). Що робили наші предки — що нам до них? Можемо холодно-кровно і без упередження описувати їх історію, можемо навіть іноді схилитися серцем до того чи іншого явища минулого, за властивою людській натурі неможливістю зберегти повну об’єктивність погляду, але не станемо переносити на живих те, що може стосуватися виключно до мертвих. Живий про живе хай і думає!” — Завершив цей етап дискусії Костомаров [217, 68].

Відповідь Падаліци у “Віленському Віснику” не забарилася. І уже через кілька чисел в тому ж “Современнике” Костомаров відповідає Падаліці в статті “Відповідь Д. Падаліци”.

“Незгоди між нами походять від того, — ставив проблему дискусії Костомаров, — що д. Падаліца дивиться на події минулих віків з точки зору юридичної, тоді як ми віддаємо перевагу і залишаємося на точці історичного погляду” [217, 68].

Діяльність і роль козаків Падаліца оцінює з точки зору своїх польських патріотичних почуттів, міркувань, симпатій. Костомаров же залишається на своїх об'єктивних позиціях. “З точки зору історичної ми не визнаємо абсолютної правди” [217, 68], — резюмував Костомаров. Для вченого історична наука не є чимось застиглим, а постійно розвивається з появою нових фактів, нових тлумачень, аргументів.

“Справа історії, — писав Костомаров, — не відшукувати справедливості в минулих суперечках, а показати ті переконання, під впливом яких супротивні сторони суперничали, знайти зв'язок подій між собою, їх причини і обставини, що сприяли тим засадам, в яких діла встановлювались” [217, 69].

Костомаров відкидав звинувачення Падаліци в тому, що нібито він суб'єктивно перебуває на боці козаків і українського народу. Костомаров, на його думку, керується лише історичними фактами. Нерозумно, на його думку, ставити питання, чи мав рацію український народ, піднявшись весь на боротьбу проти польського панування, так само як і ставити питання, чи праві були поляки, котрі боронили своє панування.

Падаліца навів пункти Литовського Статуту та “Volumina Legum”, які фіксують права громадянина Великого Князівства Литовського, але Костомаров, не переконаний аргументами опонента, нагадав йому: “...я (Костомаров. — Я.К.) не знайшов там постанов, які охороняли холопа від свавілля його пана, ані таких, які б обороняли його як громадянина” [217, 68].

Костомаров, виявивши глибоку обізнаність з історією польської держави, висунув проти Падаліци вбивчий аргумент:

“Не зважаючи на значну кількість виписаних статей, бідність людинолюбства польського права видно з першого разу вже в тому, що захисник їх премудрості, говорячи про справи XVII віку, повинен посилатися на Вислицький статут Казимира Великого, — законодавство, від якого до часу повстання пройшло заледве не триста літ” [217, 68].

Вся стаття “Відповідь Д. Падаліці” становить собою детальний аналіз Костомаровим польських архівних документів, які стосувалися задекларованих прав людини. Падаліца, перелічуючи їх, стверджує, що права українця охоронялися польським законодавством, а Костомаров відстоював думку, що впливу на все польське суспільство вони не мали і не обороняли простого українця від свавілля панів та шляхтичів, хоча деякі аргументи Падаліци Костомаров визнає. Наведемо приклад міркувань Костомарова: “Та ж д. Падаліца знає, що Кошицький договір, привілея Ягелла і особливо Ка-

зимира Ягеллоновича, дарували дворянству широкі переваги, які повинні були багато в чому змінити дух громадянського устрою. Але й у самому Вислицькому статуті оборона хлопів представлена в незначному розмірі. В статті на стор. 29 ми бачимо, що хлопи не сміли піти з села від свого пана, крім числом одного чи двох, і то не без панського дозволу. Ось право селянське. Виняток на користь селянина буває тоді, коли пан буде гвалтувати його дочку чи дружину. Ще є й інші випадки, але вони не стосуються нашого питання, бо тут немає ніякої оборони селянам від свого власника, коли дозволяється їм відходити тоді, коли за вину пана будуть грабувати їх майно. На стор. 49 пояснення того ж додатком, що швидше є утрудненням, ніж полегшою для селян — а власне, що, не доказавши вини насильства пана над селянською жінкою, вони не сміли відходити від нього. На стор. 9 йдеться про обов'язки чиновників-суддів не робити насилля селянам, коли доводилося відповідати їх панові за свою вину перед судом. Тут немає ніякої оборони селян від власника. Під 1422 р. ми не знаходимо 28 сторінки, вказаної д. Падалицею, і тому не можемо ні погоджуватися з д. Падалицею, ні заперечувати йому.

На стор. 296 ми знаходимо про облаштування двору, і то не під 1520, а під 1504 р. Але тут д. Падалица поквапився: він, очевидно, хотів вказати на дуже привабливі постанови бидгощеського сейму про роботи хлопів: що у всіх селах королівських, духовних і світських хлопи працювали на панів своїх один день на тиждень. І як не погано я, за словами д. Падалиці, читав "Volumina Legum", але смію його запевнити, що мені ця постанова і раніше була відома, тільки я все-таки хотів сказати про відсутність постанов, що обмежують свавілля пана, тому що мені було відоме інше пояснення до цієї постанови в Турунському статуті 1521 р., де говориться, що означене правило про одноденну роботу не розповсюджується на тих селян, котрі працюють більше одного дня на тиждень, а тільки на тих, котрі працюють менше одного дня. На 500 стор. під 1582 р. знову нема нічого про наш предмет, а ведеться мова про необхідність списати і довести до відома різні звичаї, що вживаються в різних краях Речі Посполитої. Місця ці скоріше на нашу користь, ніж на користь д. Падалиці; вони не дозволять йому за мазовецькими звичаями судити про українські. Під 1576 р. на стор. 943 ми знаходимо тільки статтю про те, що шляхтич, котрий наїжджає насильно на чий-небудь дім, підлягає осуду і стягненням. Все ж таки і це не захищає хлопа від сваволі свого пана. Під 1578 р. на стор. 982 пояснюється спосіб і порядок платежу повинностей державних, а не панських. А це не йде до діла. Ось і все, що нам вказав д. Падалица в "Volumine Legum"; за винятком невідомих величин, означених словами "і так далі". Д. Падалица сказав, що я погано читав "Volumina Legum". А я скажу тепер: погано вам, д. Падалица, допомагають

ваші “Volumina Legum”, коли, при всіх ваших знаннях у їх сфері, ви не могли знайти рівно нічого для підтвердження вашої улюбленої ідеї” [217, 69-70].

Наведена розлога цитата демонструє, як Костомаров добре знав предмет дискусії. З аргументованою логічною легкістю, іноді з іронією, він практично не залишає шансів Падаліці на продовження дискусії. Це ще раз підтверджує думку, що Костомаров — геніальний майстер полеміки і публіцистики, і не зважаючи на порівняно молодий для науковця вік (ледь за 40), володіє глибокими знаннями.

Задля справедливості слід зазначити, що Литовський та Мазовецький Статути пішли значно далі в загальних правах людини (особливо дворян), ніж російське законодавство, яке практично не відрізняло просту людину з народу від звичайної речі. Кріпака могли обміняти, продати, замордувати за незначні провини. Але фактом є і те, що на теренах України “Руська Правда” Ярослава Мудрого ще за декілька століть до цього заклала підвалини гуманістичного підходу до вирішення проблем суспільства, що наблизило Київську Русь до європейських країн в контексті прав людини.

І тут Костомаров послідовно захищав інтереси людини з народної маси, звертає увагу через дискусію з Падаліцею громадськості на рабське становище селян в царській Росії, чим разом із публіцистичними виступами інших пришвидшив реформу 1861 року.

Костомаров звернув увагу Падаліці на зафіксовані в історичних джерелах панські податки з весіль, хрестин, млинів і т. ін., а також звертає увагу на принизливий як для поляків-панів так і для українців факт (наводячи праці поляків-істориків Войцицького і Коховського): “...пани на Україні ради своїх вигод віддали жидам в орендне утримання помістя і навіть церкви, від яких ключі зберігалися у жидів, і кожний, хто хотів хрестити дитя чи взяти шлюб, повинен був заплатити жидові-орендатору” [217, 71]. Яскраво і зримо ці проблеми художньо постали “Переяславській ночі” та “Саві Чалому”.

На зауваження Падаліці, що підневільний стан українських селян був виключним явищем деяких місцевостей, а в масі своїй селянин жив багато, вільно і сито, Костомаров навів висловлювання іноземців-істориків, котрі відвідували Польщу і в своїх наукових записках ствердили зовсім протилежне.

Невже П’єтро Дуодо, Боплан, Грондський, автор пам’яток, виданих Войцицьким, намагалися разом з нашими самовидцями та іншими українськими авторами оббрехати бідних польських панів, котрих так захищає Падаліца, риторично запитав Костомаров і вкотре підкреслив:

“... для нас в історії немає абсолютно правих і винних. Польські пани і українські хлопи однаково мали рацію стосовно себе і були винні в ставленні один до одного. Зарівно правий д. Падаліца, захищаючи панщину і вказую-

чи навіть у грядущих часах той же, по-суті порядок ставлення власників до селян... Але, з іншого боку, чому ж не правий буде з своєї точки зору той, хто вихований з іншими поняттями і іншими бажаннями, ніж д. Падаліца і польські патріоти?" [217, 72]. В художніх творах Костомарова ці проблеми постають уже не безсторонньо.

У відповідь на звинувачення Падаліци в тому, що Костомаров сам не знає, чого хоче народ, і знає тільки те, чого він не хоче, що козацька старшина була спольщеною, Костомаров визнав польський вплив на українську старшину, але, підкреслив, — він був не вирішальним. Інший закид у намагання зблизитися з Туреччиною, Костомаров пояснив тим, що Андрусівська угода 1668 року розділила Україну між Польщею, Росією та Туреччиною, і українці, котрі вже встигли відчутти на своїй спині кнут російського воеводи, намагалися зблизитися з Туреччиною, оскільки сил для утвердження окремої української держави в них було ще недостатньо. Так, Костомаров на основі історичних фактів знав, чого не хоче українець, а як українець-патріот не міг відверто висловити, чого хоче українець. Костомаров говорить: "Нахил до московського самодержавія, напроти, був постійною рисою народної волі: багато раз, отримавши з цієї сторони неприємні поштовхи, народ ніби відштовхувався і втівав до іншого краю шукати своєї мети, але потім знову приходив до того ж. Ні в народній пам'яті, ні в народній поезії, ні в народному чутті не збереглося найменшої тіні незадоволення до возз'єднання з Росією, хоч були моменти, коли петербурзький уряд не завжди діяв з метою задовольнити народні потреби і бажання" [217, 73].

На зауваження Падаліци, що в Чорній раді ролі народу взагалі не відчутно, Костомаров відсилає його до своєї рецензії на роман "Чорна рада" Куліша ("Современник", 1858, № 1), де він доказував, що переважна маса простих козаків і є народ, і дарма Падаліца намагається "колоти нам очі" Кониським. "Ми дуже добре знаємо, що Кониський не може служити авторитетом, хоча з деяких рис зауважуємо, що до купи вимислів внесено народні перекази, бо дещо очевидно, що співпадає з оповіданнями його, є в народних піснях" [217, 74].

Зауваження Костомарова Падаліці, що живі — не мертві, останній сприймає як заклик до відступництва, як неповагу до пам'яті минулого. Але хай поляки-патріоти не забувають, зробив висновок Костомаров, що, "тримаючись надто обома руками за своїх предків XVI і XVII століть, можна зайти з ними і далеко назад, і зовсім розійтися з рухом історії всього освіченого людства, яке йде все вперед і хоч оглядається на предків, але не зупиняється ні на одну хвилину для того, щоб милуватися ними в блаженному спокої" [217, 74].

У цих заключних словах весь мудрий Костомаров, котрий дивиться в майбутнє, закликає до добра і злагоди, глибоко поважаючи минувшину іншого народу, не дає комусь знущатися зі своєї.

У дискусіях з Падаліцею та Соловйовим знаходимо у Костомарова цікаві виступи проти націоналістичного самозвеличення і фальшивого нехтування гріхів минулого. Костомаров закликає розглядати історію, національне питання на вселюдській основі, якій не властиві будь-які вияви великодержавного шовінізму.

НАЦІЄТВОРЧІ ІДЕЇ КОСТОМАРОВА НА СТОРІНКАХ "ОСНОВА"

Окрема важлива сторінка творчості М.Костомарова — боротьба за українську літературно-громадську періодику, участь у часописі "Основа".

Певною підготовкою до видання "Основи" слід вважати вихід у світ у 1856-57 рр. "Записок о Южной Руси" Куліша, про які схвально і радісно відгукнувся це на засланні Шевченко.

В листі до Куліша від 5 грудня 1857 р. він говорив про потребу продовження "Записок о Южной Руси" як періодичного видання:

"...Як би мені хотілось, щоб ти зробив свої "Записки о Южной Руси" постійним періодичним виданням на шталт журналу. Нам з тобою треба б добре поговорить о сім святім ділі" [520, 156].

Але Куліш, мабуть, не мав наміру залучати Шевченка до організації та керівництва журналом, хоча без Шевченкового слова в журналі, все-таки не уявлялося йому майбутнє видання. Він одписує Шевченкові: "Про журнал я й не помишляю". З цього приводу в щоденнику Шевченка є такий запис: 17.12.1857: "Сей журнал, про який я йому писав, він навідріз відказався" [519, 130].

Очевидно, все-таки мова про журнал йшла раніше, оскільки 12 днів між датою відправки листа Шевченку до дати запису в щоденнику — різниця надто мала. Але це не міняє суті справи. Куліш в цей час активно листувався з українськими поміщиками П.Галаганом та В.Тарновським як можливими жертводавцями майбутнього видання, на кошти яких і планувалося видавати журнал.

Про небажання Куліша залучати Шевченка до керівництва журналом робить припущення і М.Д. Бернштейн:

"Очевидно, Куліш просто не мав наміру залучати Шевченка до керівництва журналом, вважаючи за потрібне передусім залучити до цієї справи українських поміщиків, які б фінансували видання і разом з тим сприяли створенню саме "об'єднуючого" органу в дусі буржуазно-ліберальної про-

грами. Цілком зрозуміло, що передбачалась найактивніша участь Шевченка в журналі як письменника” [31, 13].

Уже в 1858 році, в жовтні, Куліш офіційно звернувся до міністра народної освіти Ковалевського з проханням дозволити йому видання українського журналу. Наголошувалося лише на літературному, етнографічному, фольклорному, історичному, господарському аспектах змісту українського видання та “клятвенных завереннях” в намірах посилення братерської дружби між українським та російським народами. Випуск журналу “Хата”, який мав намір видавати Куліш, не було дозволено після зносин міністра народної освіти Ковалевського з начальником III Відділення князем Долгоруковим, котрий холодно поставився до ініціативи Куліша і висловив думку, що Куліш не відмовився від своїх поглядів. Але два випуски альманаху “Хата” побачили світ у 1860 р.

Потреба журналу зумовила дальші про нього турботи.

“Після того, як Кулішеві було відмовлено у виданні журналу з мотивів його політичної неблагонадійності, стало ясно, що для того, щоб домогтись дозволу на український журнал, потрібно передусім офіційно взятися за цю справу людині, в очах уряду не скомпрометованій, яка б водночас близько стояла до українських громадсько-культурних справ і була добре обізнана з українською літературою, громадським життям на Україні”, — пише М.Бернштейн [31, 14]

Такою людиною виявився В.Білозерський, рідний брат дружини Куліша, котрий також проходив у справі кирило-мефодіївців, але його участь визнана третьорядною. Він покаювся в своїх гріхах. Подальша його діяльність була лояльною щодо уряду, і, що важливо, його родич Катенін виділив на видання 20 000 крб. Це давало можливість фінансового забезпечення існування журналу.

Білозерський, талановитий літератор і публіцист, звернувся до секретаря державної канцелярії, де він тоді працював, — Буткова, — і отримав належну характеристику. Згодом він звернувся до голови Петербурзького цензурного комітету Делянова з докладною заявою, і після довгого листування міністра Ковалевського і князя Долгорукова, котрий підозріло ставився до видання, все-таки було дозволено вихід журналу 25 лютого 1860 р. Весь 1860 р. минув у подоланні цензурних перепон та формуванні матеріалів. Перший номер “Основи” вийшов лише 12 січня 1861 року.

Докладно хід підготовки, характеристика першого номера і подальших книжок “Основи” висвітлено в дослідженні М.Бернштейна “Журнал “Основа” і український літературний процес кінця 50-х — початку 60-х років XIX ст.” [31].

“Основа” швидко стала популярною, особливо на Україні. Її наклад сягав від 1 до 2 тис. примірників, що було на той час багато. Щопонеділка збира-

лися редакційні наради за участю Куліша, Білозерського, Костомарова, Кістяківського, кілька разів до першого випуску був і Шевченко.

Білозерський виявився не зовсім безвольним підставним редактором, як уявляв собі перед цим Куліш. Він відігравав помітну роль у становленні журналу, що дратувало егоїстичного і експансивного Куліша. Їх стосунки іноді бували надто напруженими, а висловлювання надто гострими, що вочевидь шкодило справі видання журналу. Ускладнювало стосунки постійне бажання Куліша бути у всьому абсолютно першим. Білозерський, навпаки, — людина обережна, врівноважена, розсудлива — намагався спокійно керувати журналом. Інакша поведінка унеможливила б подальше видання "Основи". В листі до Юзефовича Ґалаґан писав:

"...Журнал Білозерського з'являється дуже до речі, а з усіх пишучих малоросіян нашого часу навряд чи можна було б вибрати кращого як редактора. Людина сумлінна, обережна і разом з тим глибоко проникнута ідеєю руської народності, як Білозерський, може багато послужити для української пропаганди" [455, 357].

Шевченко вважав журнал своїм. Був у курсі всіх подій ще з 1860 р., турбувався про його зміст, авторів, готував до нього різні матеріали, про що є свідчення сучасників.

Важливість журналу "Основа" визнавали згодом навіть такі ортодоксально партійні критики як В.Коряк, хоч і з позицій соціологізованих.

"Не панською розвагою є література, а повинністю громадською, ділом, що потрібне широким масам, — ось яка ідея була провідною в просвітителів", — писав він [210, 104]. Відзначає критик намагання Куліша як найбільше вмістити на сторінках саме своїх і лише своїх творів:

"Як каже редактор творів Куліша, негласним співредактором "Основи" був Куліш, що на його скаржився Білозерський отим петербурзьким статечним "громадянам" — мовляв, Куліш заповнює журнал своїми писаннями. Справді, Куліш писав там і під своїм ім'ям, і під прибраними: поезії підписував "Іван Горза", прозу — "П.Казюка" або "П.Забоць" і навіть умістив дописа під псевдонімом "Необачний" [210, 103].

Полемічні виступи Костомарова відповідали ідеологічній програмі "Основи". Ім'я Костомарова, полемічна загостреність його статей, переконливий стиль автора сприяли авторитету журналу. "Основа" стала на певний час головною трибуною його націєтворчої діяльності, засобом політичної агітації за українську ідею. Крім Костомарова, полемічні статті публікували П.Куліш, В.Антонович, Тадей Рильський та ін. Зокрема широкого розголосу набули їх виступи проти Падалици, Соловйова, Погодіна, Крестовського та ін.

Микола Костомаров був дуже набожною людиною і виступав з публікаціями на християнські теми. Він досконало знав Святе Письмо, про що гово-

рить його втручання в полеміку між Нечуєм (друк. в “Основі”) та Аскоченським з приводу того, чи є люди “кріпаками Ісуса”?

“Ся свята і спасенна наука (християнство. — Я.К.), — писав Костомаров, — не поучає нас, що ми кріпаки і повинні добро робити з підстраху, що нас за те поб’ють, коли ми інак робити почнем; не куповав нас Христос у підданство, а ікупив з підданства і кріпацтва. А від якого кріпацтва ікупив нас Христос, про те він сам дуже ясно і просто навчає...” [363, 350]. Слід зазначити, що загалом релігійна тематика прямо або опосередковано присутня практично в усій художній творчості Костомарова.

Думки Костомарова у цьому питанні співзвучні з програмними документами братчиків. Є один пан — Бог, перед котрим усі рівні, не кріпаки, а прості смертні, рівні перед Божими заповідями, які мають виконуватися не через острах фізичної розправи, а свідомо, через моральні переконання.

З початком заснування журналу “Основа” розпочинається новий етап у творчій біографії Костомарова і колишніх “братчиків”. Досвід тюрем та заслань зробив їх обережнішими, досвідченішими, але не загасив прагнення служити українській ідеї. І Білозерський, і Куліш, і Костомаров, і Маркович багато завзяття віддали воістину подвижницькій праці в українському журналі.

В часі появи в світ “Основи” на Україні, та і в Петербурзі діяли науково-просвітні гуртки, т. зв. “громади”. Основною ідеологічною засадою “громадівців” була легальна культурно-освітня робота, пропаганда національного питання. “Громадівці” мали широку підтримку серед тогочасної української інтелігенції. Вони заперечували революційні методи роботи як такі, що не будуть мати належного результату в умовах, коли більшість населення України малоосвічене, несвідоме. Люди освічені і розумні, “громадівці” розуміли небезпеку соціальних здвигів і насильницьких прагнень до повалення влади.

М.Костомаров належав до тих “громадівців”, яким було властиве захоплення національною ідеєю, бажання стерти грань між вищим та нижчим класом українського народу, поєднати їх на основі національної ідеї. Такі були основні ідеологічні засади, з якими Костомаров підійшов до праці в “Основі”. Він уже тоді протиставив своє бачення реформування Росії радикальним революційним поглядам, захопленню ліберальними ідеями. Це згодом і вплинуло на розходження між Костомаровим і радикалами в 70-80 роки XIX століття. “Основа” як прогресивний український журнал вітала реформу 1861 року, прояви розвитку новітніх стосунків у промисловості, в сільському господарстві. Висловлювалися задоволення з приводу того, що саме на території України реформування відбувалося найшвидшими темпами.

В.Білозерський як редактор намагався підтримувати курс лояльності до

уряду, оскільки від цього залежала подальша доля "Основи". Пропагуючи ідею приватної власності як основу заможного життя українців, "Основа" розійшлася з поглядами радикалів-соціалістів. Зокрема, це стане одною з головних причин тривалого замовчування "Основи".

Розвиток капіталістичних стосунків був не останнім чинником, який сприяв загостренню національної самосвідомості. "Основа" стала трибуною їх вияву.

"Уже на початку 60-х років київське студентство утворило "Громаду", цю першу організаційну форму українофільського руху, що існувала десятки років, не мавши ніякої ієрархії, ніяких органів, крім скарбника. Діловодство, секретарство, звітність — жодних слідів його не залишилося, жодного архівного матеріалу. Основою вдачі громадян було так зване "нікодимство", таємне визнання українських симпатій" [210, 45].

Отже, ніякої організаційної форми у громадівського руху не було. Збиралися громадівці по черзі у помешканнях когось із членів, і тільки скарбник мав постійні обов'язки і був присутній на кожному зібранні. Відсутність будь-якої документації і ознак членства не дають можливості навести перелік осіб, котрі входили в "Громаду". Більше того, у громадівців були і численні симпатики та прихильники, т. зв. "суголосний ґрунт", котрі іноді ставили свої підписи під публічними відозвами та зверненнями.

Як згадує Гнат Житецький, один з перших "громадян", практично усі старогромадівці стали згодом основою нової української еліти — літераторами, науковцями, адвокатами, чиновниками, фабрикантами, тобто, за словами Драгоманова, відносно благополучними громадянами Росії. Усі вони були переконаними українцями, готувалися до нових виступів за національну ідею, маючи під собою міцний матеріальний ґрунт.

Основні засади "нікодимства" та громадівського руху сформувалися ще у колишніх членів Кирило-Мефодіївського братства, особливо після їх розгрома. З цього приводу цікавим є лист А.Метлинського до Костомарова, датований днем арешту останнього — 28 березня 1847 року:

"Задумали есте (в Києві) издания для простого народа: чога б, кажу, лучше. Почав було і сам я приглашать декого писати, що можна, для того благого діла з людей, знаючих науку добре... Общества для печатанія не чудю, тільки нужно його утворити гаразд, а то ніхто не пристане з посторонніх... Моя рада (і до неї пристав би дехто): збирається сума (без всякого общества — см. Свод угол. законов) для пособия при изданіи сочиненій, імеющих предметом Южную Русь по языку и содержанию или принадлежащих южному краю России в этих отношениях и имеющих целью содействовать таким образом по знанию своего Отечества... 10 или 15 руб. серебром единовременно... Капитал кладется в приказ Общественного призрения в Киеве и

Харькове..., с тем, чтобы проценты ежегодно выдавались в Киев. и Харьк. типографии за печатание упомянутых сочинений..." [210, 45-46].

Як бачимо, А.Метлинський передбачав ті неприємності, які можуть чатувати на братчиків, без підтримки влади. Костомаров реалізував намір вже після заслання, розвинувши на сторінках "Основи" ідею збору коштів на видання підручників і книжок українською мовою.

На сторінках "Основи" Костомаров публікує цілий ряд своїх блискучих полемічних публіцистичних статей, у яких розвиває старі і формулює нові ідеї. Так, у статті "Відповіді на випадки газети Краківської "CZAS" і журналу "Revue Contemporaine" [270] Костомаров продовжує дискусію, розпочату з Падаліцею ще в "Современнике". Епіграфом до статті служить галицьке прислів'я "Посунься, ляше, — най русин сяде", і слова, сказані польському послові Киселю на раді у Богдана Хмельницького: "Навіщо ви, Ляхи, принесли нам сі цяцьки?.. Майте ви собі свою Польщу, а нам Україна нехай достаєтця". Цей епіграф визначив характер статті та її основний зміст.

"Як тільки ми встигли написати, — писав Костомаров, — (в останньому номері "Современника") спростування на статтю д. Падаліци, як випадково трапляє нам до рук — 256 № 1860 г. газети "CZAS" ("ВРЕМЯ") і 210 № (31 грудня) "REVUE..". — викликають нас знову на полеміку проти антиісторичних польських поглядів на Русь" [217, 75].

В газеті "Час" наводяться витримки з книги "La Russie Rouge", в якій говориться, що "Росіяни не знають, що таке Русь; що Русь не є Росія, а Польща, і що Росія — країна не Слов'янська, а Росіяни самі не знають, що вони таке" [217, 75]. Це провокаційне твердження Костомаров сприйняв як особистий виклик.

Можна згодитися з цим висновком, на думку Костомарова, лише в тому сенсі, що землі держав і Русі, і Польщі колись належали то одній, то іншій. Але, крім зв'язку державного, є ще внутрішній народний зв'язок.

"Назва: Русь — не місцева, а загальна для всієї суми Земель Східних Слов'ян, що в глибокій давнині усвідомили свою взаємоспорідненість і утворили удільну федерацію. Спочатку ім'я Русь давалося землі полян (землі Київській), де зародилося зерно цього зв'язку, а потім воно перейшло на всі Землі, що увійшли у цей зв'язок. Русь Червона була земля руська, — така ж, як і Рязань, і Великий Новгород, і Псков, і Твер, і Полоцьк, — всі вони були пов'язані однаково свідомістю єдності, вірою, книжною мовою, спільними основами суспільного устрою і інституцією єдиного урядового роду. Сумні зовнішні події не дали цьому складові руських земель вдержатися в строгій гармонії федеративного начала. Зовнішні ознаки їх зв'язку порвалися, внутрішні залишилися незмінними" [217, 75].

Здавалося б, для чого видатному вченому Костомарову необхідно було вступати в полеміку з польською націоналістичною газетою, яка визнає виключно право Польщі на панування над всіма руськими землями і заперечує можливість державності інших народів, — визнає і ідеалізує діяння Казимира Великого, інших правителів Польщі, котрі вогнем і мечем винищували схизму, запорожців та гайдамаків. Але Костомаров детально, з науково-історичної позиції дав відповідь на кожен випад газети. Більше того, він опублікував в “Основі” і вірш, написаний польською у Львові, “Нет Руси”, — своєрідний відгук на памфлети поляків, котрі виставлялися у Львівському університеті. Хоча Костомаров і стверджує те, що він далекий від політики, все-таки друкує цей вірш і польською, і в перекладі, за що йому були вдячні за висловом Возняка “З миллиона русинов”.

Вірш написаний на захист усього руського, яке змагає під гнітом польської націоналістичної ідеології у Львові, в Червоній Русі. Публікація Костомаровим в “Основі” вірша “Немає Руси” мала за мету звернути увагу українців Росії на пригнічення національних прав українців у Львові, в Галичині, польською правлячою місцевою верхівкою.

“За поганьблення Русі від смерті Богдана все ятриться рана Польщі.

А тепер, кажуть, пізнього вечора нав Польщі (нав — мрець, котрий виходить з гробу. — Я. К.) сходиться з навом України: перший — у кунтуші із шаблею при боці, другий — в сірятині, зі сльозами на очах. Перший і по смерті зберігає гордий вид, — рівність і братерство гласить пред Європою, а потишеньку говорить Русину: “Назад, хаме! будь Поляком! не то — я дам тобі відчути свою руку! а український нав, цей відвічний слуга, прикидається Ляхом й голову клонить, але подумки — як звично переляканий раб — шепоче сам собі:

“Брате, не вір Ляху!”

Та тепер — нема Русі! І навіть імені її країни не залишилось між чужими названнями; польські мудреці пишуть, що Львів, Поділля, Волинь, Україна — все це — Польща!”

“Нема Русі, нема! Викресліть її з книг... Хоч хлопів мільйонів з п'ятнадцять... Нема Русі, нема! Хоч є і мусить бути вічний протест Русі проти польської влади!” [217, 78].

Це рядки про наругу над українцями у Львові, зрештою, не тільки у Львові, але й по всій українській території, і те, що “Основа” видрукувала вірш без скорочень, свідчить про сміливість редакції.

На безапеляційне твердження польських патріотів, що росіяни самі не знають, хто вони, Костомаров відповідає аргументовано, стримано, з позиції лояльності і поваги до всіх національностей.

“Не раз думали принизити росіян, голосячи, що вони — не слов'яни, а

фіни. Якщо б це й була правда, то хіба є в цьому що-небудь принизливе? Безглуздо і не по-людськи відгукуватися з презирством про яке б то не було плем'я. Для росіян не складало б ні найменшого сорому бути фінами, татарами, хоч калмиками, якби вони дійсно ними були, і питання може розглядатися без усякого домішку донкіхотівської національної гордості” [217, 79].

Костомаров згоджувався, що фінська народність вплинула на розвиток російської, у російській крові багато фінської, але це не означає, що росіяни — фіни, оскільки фіни асимілювалися серед росіян, і росіяни говорять не фінською мовою, а російською. “Забуте проходження нічого не значить, і може бути цінним тільки для археологічних дослідів”, — писав Костомаров [217, 79].

Вказуючи глибоке знання історії, Костомаров довів, що зерно російської народності складають в'ятичі. Але паралельно з в'ятичами на півночі заселилася і гілка українського племені. Це сучасна Новгородська земля, Східна Росія, Суздальсько-Ростовські землі та Білозерська земля. Пізніше, за твердженням Костомарова, постала одна слов'янська народність, яка потіснила фінів на схід і південний схід: з одного боку, плем'я в'ятичів, яке розселялося на схід, а з іншого, з півночі на південь фінської землі заселяли новгородці. Нарешті, слов'янський елемент в цих краях насувався і з півдня, “особливо в кінці XII і на початку XIII ст., коли бурі, що хвилювали південний край, заставляли народ і південну його цивілізацію шукати захисту в більш спокійній країні” [217, 79].

Таким чином і склалася російська народність, найпізніша народність, у якій слов'янський елемент був домінуючий. “Фінські племена асимілювалися тільки частково; значно в більших масах вони рухалися далі і втікали від поглинаючої слов'янської стихії” [217, 80].

Костомаров ствердив, що східно-тюрко-фінські народи, стикаючись зі слов'янськими племенами, стільки ж вимирали і щезали, скільки й асимілювалися. І в тих краях, де злиття відбувалося мирно, — Пензенський край, Тамбовський та Нижньоновгородський — в усіх аспектах життєдіяльності — від мовного до соціального, — мало що нагадує про неслов'янське походження.

“Ми усвідомлюємо важливі народні особливості від інших слов'ян у характері, нахилах, поняттях, способі життя росіян, та ці особливості виникли і утворилися більш від географічних і історичних причин, а зовсім не від впливу уральського племені. Найкраще на це можуть указати особливості, що відрізняють росіян від інших слов'ян; вони полягають зовсім не в тих рисах, які ми знаходимо у тюрко-фінському племені. Підприємливість, схильність до практичної діяльності, убогість фантазії, рухливість — зовсім не якості Мордві, Черемісів, Чувашів і загалом тюрко-фінських і всіх фінських племен. З цим погодиться кожен, хто тільки їх бачив і спостерігав”, — писав Костомаров [217, 80].

Костомаров навів важливу цитату з газети “Час”:

“Рецензент “Czas’у” говорить: “історія краще означила, що потрібно для народонаселення між Двіною, Одером і Дніпром. Народонаселення це, з’єднане рівністю прав, що не порушують ніякої сутності, і свободою, яка є душею ушляхетнення, могло б створити прекрасне і міцне тіло, яке б відсунуло Росію до XVI століття” [217, 80].

Не всякий патріот — шовініст. От і деякі сучасники з цим згодні. Думка ця знайшла б підтримку і в окремих українських патріотів, якби не той факт, що землі між Одером, Двіною і Дніпром проголошувалися польськими. Це не могло не викликати заперечення Костомарова. Він не без підстав побачив у цьому прагненні політичного реваншу. Як історик він розумів вузькість, абсурдну войовничість, зрештою безперспективність такої позиції, як і вожжість її щодо України і українців.

Костомаров наголосив, що землі, про які говорить автор рецензії, якщо і належали Польщі, то тільки в обмежений відтинок історії. І якщо говорити про історію, то важливим є фактор внутрішнього зв’язку, взаємостосунків народів і очевидні потреби краю. А цього, на думку Костомарова, основною фактору в історії не спостерігалось.

Бажати руху назад будь-якому з народів, роздумував далі Костомаров, означає сліпий національний егоїзм, який є чужим просвітництву і не відповідає цивілізації XIX століття. І навпаки, щире бажання просвітництва і цивілізації навіть найвідсталішим народам є ознакою мудрості і величності нації, в чому не запідозриш рецензента газети “Час”. Наведені цитати дають характерне уявлення про особливості стилю полемічної публіцистики Костомарова. Основною рисою є органічна єдність наукового змісту і мистецької художньої форми. Поетичні або фольклорні емоційно забарвлені motto, метафорична насиченість, особливо образні епітети, цитування і використання прямої мови опонентів, загалом емоційність мовлення, наскрізна авторська присутність у наведених прикладах знаходять особливо характерні приклади.

В цьому ж дискурсі лежить дискусія з автором статті “La Poesie Oukrainienne” п. Paul de Saint-Vincent-ом в “Revue Contemporaine”. Костомаров тут гостріший у судженнях, оскільки питання торкається саме української народності. Опонент письменника стверджує, нібито українці є гілкою польської народності. Костомарова обурює те, що незнання історії автором статті або ж зумисне викривлення ним історичної правди стало об’єктом уваги європейської публіки.

Сен-Венсан писав: “Нашестя варягів, а потім нашестя татар розірвало їх (українців і поляків — Я.К.) між собою, але в XIV віці відбулося возз’єднання — без боротьби, без потрясінь, без воєн. Між тим ще в кінці XII віку одна

гілка княжого варязького роду, що панував Руссю до приєднання її до Польщі, заснувала на Сході монархію, відому під назвою Москви” [217, 81].

Костомаров відкинув антинаукові судження, “старання змалювати в світлих тонах такі історичні спогади, як, наприклад, унія, які українцям ненависні від предків, і разом з тим зваблювати їх ідеалом окремої в єднанні з Поляками держави, — такі прийоми поведуть єдино до того, що древня нещасна неприязнь наша до поляків буде знаходити собі поживу, — чого ми ніяк не хочемо”, — писав Костомаров [217, 84].

Разом із тим Костомаров наводить як приклад поезію та постать литвина Адомаса Міцкявичюса, геній котрого близький і українцям. Він в “деяких своїх віршах, незрівнянно більш талановитих від Залеського, нагадає українському серцю його життя і збудить в ньому співчуття. Та й взагалі польська народність має з українською велику схожість; польська поезія може відізватися по-рідному душі українця, але ніяк не з тих сторін, з яких заходять поляки” [217, 84].

Прагнення майже в кожній полемічній статті знайти добрі слова, перевести дискусію з площини політичної в наукову, закликати від ненависті до доброти і взаємного порозуміння було взагалі властиве Костомарову, що і викликало до нього повагу навіть серед непримиренних наукових та політичних опонентів.

На сторінках “Основи” Микола Костомаров друкував праці, які заклали наукове підґрунтя української літературної критики. Так у “Слові про Сковороду” [291]. Костомаров виступив на захист особистості і творчості Григорія Сковороди від автора “Русского слова” Всеволода Крестовського. У російській журналістиці, зазначав Костомаров, увійшло в погану звичку публікувати статті, де висловлюються судження про речі і предмети рецензентами, котрі недостатньо розуміють, або зовсім не знають того, про що пишуть.

“Крім того, у нас стало звичним в друковій кидати болотом в діячів думки і слова, зневажати їх особистість” [291, 176]. До числа образливих рецензій відносить Костомаров і рецензію на твори Сковороди Вс. Крестовського, котрий називав твори безсмертного геніального українця “схоластической ерундой” і “семинарской мертвеччиной”.

Костомаров обґрунтовує значення Сковороди для українського народу і письменства. “Мало можна назвати таких народних осіб, яким був Сковорода, і котрих би так пам’ятав і поважав народ” [291, 177]. Його пісні стали народними, говорить Костомаров, — і увійшли в збірки галицьких пісень Вацлава з Олеська та Жеготи Паулі. Його портрети висять чи не в кожній українській хаті, його життя стало предметом оповідань та переказів, а знайомство з декотрими із сучасників стало предметом їх сімейної гордості і передавалося внукам та правнукам.

“Твори Сковороди, — писав Костомаров, — не подобаються рецензенту; не подобаються вони, можливо, й нам, але з цього не виходить, що вони не мають ніякого достоїнства і що не треба їх друкувати. Значення письменника минулого часу вимірюється за естетичним достоїнством або за його впливом на своє століття, за ступенем вираження напрямку, морального стану оточуючого середовища, за вмістом у ньому розумових вимог і смаку сучасників” [291, 177].

“Рецензент уявив собі, — писав Костомаров, — що Сковорода переслідував розумову і громадянську свободу, тоді як Сковорода говорить про злу волю, тобто про аморальні злочини. Тут-то рецензент і прорахувався! Григорій Савич Сковорода був поборником свободи в сфері релігійній, моральній, громадській, терпів за це гоніння і, не вживаючись з деспотизмом оточуючого середовища, прирік себе на життя скитальця. Лицемірство, низькопоклонництво, пригноблення слабких, панські лінощі він постійно сміливо викривав” [291, 178]. Сковорода не боявся відверто проповідувати правду і добро і тим самим став серед народу ідеалом мудреця. Сковороду, на думку Костомарова, можна оцінювати лише тоді, коли буде зібрано достатньо свідчень про розумовий розвиток українців XVIII століття. Тоді лише можна відокремити Сковороду ідеального від Сковороди реального, і в цьому аспекті публікація творів Сковороди є неоціненною послугою. Оцінка Костомаровим значення постані Сковороди вражає не тільки глибиною, силою узагальнення. Кількома штрихами тут накреслена ціла програма дослідження творчості мандрівного філософа як у контекст того часу, так і в аспекті впливу Сковороди на нащадків.

Крестовський образливо відгукнувся і про тих, хто передплатив твори Сковороди, особливо на Аскоченського, Данилевського і Срезневського. “Всім їм судилося безсмертя — на рівні з Григорієм Савичем Сковородою. І справедливо!” — патетично зазначав Костомаров [291, 179].

Найбільш обурливим для Костомарова було побачити ім'я Срезневського в цьому списку, саме Срезневського, “як вченого, літератора, професора, академіка”, творчість і особистість котрого, на той час ще не була публічно оцінена і не піддавалася обговоренню суспільної думки, тому зважаючи на полемічну гостроту, дозволяє щодо опонента і деяку грубість вислову: “Після вашої неповаги до цього імені ми, власне, від вас маємо право вимагати, якщо у вас виявиться стільки знань з археології, філології, історії... Інакше ви самі не повинні ображатися, якщо ми скажемо ось що: на вас, д. Вс. К-овський, зауваги якогось читача діють як вплив холодного душу, а на нас читання Вашої рецензії справляє враження огидного запаху невігластва і школярського нахабства” [291, 179].

Зауважимо, що Костомаров відверто і публічно став на захист Срезневського навіть після того, як практично перестав із ним особисто спілкуватися після заслання і після того, як Костомаров визнав помилкою свою глибоку довіру до “Запорожской Старини” Срезневського. Костомаров як завжди об’єктивний, порядний і чесний. Він не з тих, хто тишком злорадно потирає руки, коли ображають когось несправедливо.

Після виходу публікації Костомарова “Слово про Сквороду” Вс. Крестовський відповів в “Русском Слове” статтю “Ходатайство Костомарова за Сквороду и Срезневского”. В “Основи” за серпень 1861 р. Костомаров опублікував “Відповідь на статтю Всеволода Крестовського “Ходатайство Костомарова за Сквороду и Срезневского” [269]. Він справедливо зауважив, що предметом для полеміки чи дискусії може бути лише точка зору, судження, і аж ніяк не обговорення особистості, а саме Костомарова та Срезневського. А саме вони стали предметом уваги в “Клопотанні...” Крестовського.

Крестовський з іронією докоряє Костомарову: “Скажіть на милість, шановний професоре, що доводиться відповідати на ці, просякнуті тоном літературно-генеральського презирства слова (мається на увазі закінчення статті Костомарова “Слово о Сквороде”, де він звинувачує Крестовського в школярському нахабстві. — Я. К.) — мені, простому рядовому в батальйоні російської словесності? Одне тільки: даруйте, ваше превосходительство!” [269, 2].

Костомаров ще раз підкреслив, що ні Крестовському, ні будь-кому іншому не дано права кидати брудом бездоказово в будь-кого, тим більше в Срезневського. В “Клопотанні...”. Крестовський ще раз звинувачує Срезневського, говорячи, що “вся науково-літературна діяльність п. Срезневского уявляється тому і одностудіям чимось на зразок збитого крему, спочатку приємного, але якщо покласти його до рота, то від нього зовсім нічого поживного не залишається” [269, 2-3]. Костомаров відповідав, що мова в його статті ведеться не власне про Срезневського, а “про принцип, про літературну замашку зневажати всіх і кожного без підстав, не даючи нікому звіту. В вас викликає обурення Срезневський чи інший хто-небудь; звинувачуйте його в чому хочете, але не ображайте голослівно. На мою думку, бруд, кинутий в іншого без поважної причини, обертається на того, хто його кидає, і в очах чесних, добропорядних людей не змивається ніколи. По-вашому, видно, інакше; хто вам не подобається, того без церемонії вилайте публічно — і тільки; — в поліцію не посадять за це! і добре, і безпечно... У кожного свій погляд, свої правила. Сподіваюся, що я маю стільки ж прав висказати своє, як і ви” [269, 3].

Що ж до Сквороди, то тут Костомаров знову безкомпромісний: “Я стверджував, що він був особистість народна... Пам’ять про нього, як про всяку народну особистість, живе в часи близькі до його епохи, і послаблюється мало-помало” [269, 3].

Костомаров відкидає звинувачення у непатріотизмі, оскільки вважає, що, змальовуючи простих українців, потрібно дотримуватися правди, а не писати брехню, як це робили Кониський і Маркевич з патріотичних міркувань; полемізує з Крестовським з приводу того, що Скворода “з величезною симпатією ставився до монастирських обителів” [269, 3], коли насправді Скворода не любив монахів і був навіть звинувачений у ересі за гостроту суджень про них.

На творчість Сквороди, певен Костомаров, слід дивитися очима його сучасника, а не з позицій сучасності.

Не захоплюватися народністю слід, а знати її, — вважав Костомаров. Те ж стосується і минулої народної історії. Публікації повісті про Соломонію, містичної повісті про Нифонта та інших пам'яток давньої літератури є необхідними уже з огляду на те, що вони є живими свідченнями вірувань і понять народу того часу, і тому надзвичайно цінні.

Крестовський дотримувався протилежної думки. На його погляд, “Сквороди зовсім не слід видавати, а якщо він виданий, то треба його розглядати не в співвідношенні його з епохою і тим суспільством, серед якого він виховувався і жив і на яке справляв вплив, а під умовою сучасних поглядів на сучасні умови” [269, 3].

Можна по-різному ставитися до рівня розвитку народу, “виховувати” його, але він сприйме лише те, що йому до душі. З цим треба рахуватися, на думку Костомарова, і поважати вибір народу.

“Без слова, — ваші вірші мені суб'єктивно можуть подобатися більше, ніж багато народних пісень, — звертався Костомаров до Крестовського, — але якщо я став на точку дослідника народного життя, тоді яка-небудь “Расприкрасная столица” (одна з примітивних в естетичному плані тогочасних популярних пісень. — Я.К.) для мене незрівнянно важливіша ваших віршів” [269, 3].

Глибока різниця в художньо-естетичних смаках народу й інтелігенції, на думку Костомарова, породжена відірваністю одне від одного. А бажання інтелігенції викоринити все погане в народі призводить іноді до смішного.

Крестовський кваліфікує ідею вбивства злої волі у Сквороди як рабський аскетизм. Костомаров запитує: “Поборення лінивства, спонукання себе до праці корисної для ближніх, утримання від пияцтва, перенасичення, любові-страсть, користоловства — невже це у вас рабський аскетизм?” [269, 3].

Ніякі спроби зруйнувати спадщину Сквороди не будуть мати успіху, оскільки він належить історії, і будь-які спроби крестовських скинути його у минуле безсилі, оскільки його творча постать належить українському народові і глибоко вкорінена в духовну і моральну пам'ять і свідомість. Костомаров нагадує Крестовському, що небажородно нападати на суперника, коли той не має змоги захищатися.

Звинувачення ж Крестовського Костомаров вважав просто голосливими. Як трактувалися підрадянською критикою і полеміка, і сутність постатей українофілів-громадівців, і сама їх діяльність, свідчать висловлювання — В.Коряка.

"Мордовцев, — писав він — "яскрава постать українофіла-никодима, що кілька разів зраджував "неньку-Україну" і "спокутував" свою зраду, щоб знову зрадити до нового каяття. Українофільство для них (крім Мордовцева — Антонович і Житецький, послідовники Костомарова. — Я.К.) не мало політичних цілей, а тільки, мовляв, просвітні і моральні. Та в парі з аполітизмом живісінський був і сепаратизм культурний і часто-густо зоологічний шовінізм: ворожість проти всього російського, московського, ще й з додачею антисемітизму. Доходить до того, що Житецький подає вірнопіддану записку Лоріс-Мелікову, що, мовляв, українофільство корисне для царського уряду, бо "відтягає увагу молодих від політики, від соціалізму" [210, 51].

Костомаров не залишав без уваги і виступи Крестовського проти його поглядів щодо теорії походження Русі.

"Походження Русі від Литовщини я вважав і вважаю гіпотезою, в моїх очах правдивішою норманської, але все-таки гіпотезою. Я не заперечую можливості відмовитися від неї і, можливо, сприйняти хоч і норманство, якщо виявляться докази. Отже, ви даремно мені дорікаєте, ніби я стверджую про те, чого не знав: я тільки допускав, а не стверджував. Різниця більша в справі про народність Сковороди: тут я не допускаю; а достеменно знаю, і неможливо, щоб хто-небудь доказав неправдивість тих фактів, які я навів як доказ народного значення цієї особи в Україні" [269, 3]. Полеміка з Вс.Крестовським розкриває, крім предмету дискусії, і таку грань полемічних писань Костомарова як багатогранність, багатовекторність суджень письменника. Йдеться не лише про бачення кожного предмета в ретроперспективі та інтерполяції в сучасність. Мова про вміння письменника об'ємно бачити кожен факт у контексті і зв'язках одночасно з багатьма проблемами і в їх світлі та вмінні "підняти" і освітити, поставити поруч із головною цілий ряд поважних наукових, суспільних, громадських, політичних, моральних проблем.

Тому майже кожне його судження звучить особливо по-сучасному. Вони не застаріли. Сентенції Костомарова наближаються до абсолютної істини. Звісно, якщо читати їх неупереджено, поза тенденціями і авторитетом попередніх оцінок. При належному вдумливому читанні публіцистики Костомарова тенденційні судження аргіогі, як правило, піддаються спростуванням.

У тому ж числі "Основи" Костомаров помістив рецензію на твір Ів. Попки "Черноморские козаки" [295]. Аналізуючи будь-яку історичну монографію, Костомаров перш за все виявляв актуальність дослідження для тієї чи іншої частини Росії в географічному, історичному, етнографічному аспекті. Моно-

графія, вважав він, повинна бути якомога повнішою, достовірною, а мова викладу — ясною і доступною як для науковців, так і для читаючої публіки.

“Твір п. Попки “Чорноморські козаки в військовому чи цивільному”, — писав Костомаров, — являє собою зображення краю, якого не торкнулася описова наша література, краю, що має як за природними своїми положеннями і властивостями, так і за життям поспільства, своєрідну фізіономію, і, отже, який представляє надзвичайно важливий зміст для знання Росії” [295, 57].

Костомаров аналізує монографію згідно тих вимог, які попередньо поставив. Твір Попки, на його погляд, без сумніву етнографічний, оскільки автором досліджується до подробиць і цивільний і військовий побут чорноморських козаків, а “географія і історія входять в його працю як додаткові відомості, необхідні для етнографії і такі, що пояснюють дані останньої” [295, 57]. Детальним є опис автором кліматичних та топографічних рис Керченського і Таманського півостровів, які надзвичайно подібні. Попка, описуючи численні кургани та балки, які розглядає як творіння рук людських, висуває сміливу гіпотезу про подібність їх у Причорномор’ї та південній і навіть середній Росії. “Ця думка тільки накреслена автором, — писав Костомаров, — і залишена без наукових доказів, необхідних у подібному випадку; слід би чи не братися за неї зовсім, чи принаймні познайомити читачів детальніше з самими курганами і вказати їх подібність і різницю в Чорномор’ї від тих, які розсіяні в численній кількості по степах південної і навіть середньої Росії” [295, 58].

Якщо опис клімату і гіпотеза про давніх людей, які населяли землі Чорномор’я і заслуговують на увагу, то тема, на думку Костомарова, розвинута недостатньо через відсутність фактичних доказів. Описуючи цивільний побут чорноморських козаків, “книжка автора стає задовільнішою і повідомляє дійсно дуже цінні відомості” [295, 58].

Автор повідомляє про виникнення в Чорномор’ї окремих хуторів та зародків земельних відносин. “Тут події, що звершилися на нашій пам’яті і наших батьків, отже свіжі, є повторенням того, про що говорять нам акти, які відносяться до побуту України в XVI і XVII століттях і наводять аналогічно на розв’язок подібних питань загалом в українському племені”, — писав Костомаров [295, 58].

Прагнення до свободи, виокремлення, до розвитку свободи особисті, висунення найбільш працюючих і забезпечених сімей у вищий клас — все це риси, характерні для розвитку українського племені, — виводив українознавчу думку Костомаров.

“Багато чого, що здійснюється в наш час у народі, виходячи з його питомих звичок, поєднаних з утвореними в давності і встановленими протягом

століть поглядами, прояснить для нас минуле, що само по собі дійшло до нас у неясних образах” [295, 58] — доходив він висновку про звязок часів, шкодуючи, що сам автор пише лиш про історію Чорномор’я, не вдаючись в аналогії з історією України.

Автор книги досить детально описує здобутки чорноморських козаків, багатство цього краю, яке базується перш за все на тваринництві, рибальстві, садівництві та землеробстві, помножених на приватну ініціативу, яка не визнає вказівок зверху владних структур. Говорячи про лісівництво, Костомаров підкреслив і поглибив думку, висловлену Попкою: “Навряд чи звичайні, прийняті в нас повсюдно заходи можуть сприяти розведенню лісів чи їх збереженню, доки не поширяться в народі бажання і потреба їх зберігати. Це незрівнянно легше в Чорномор’ї і загалом в українців (Костомаров не ставить під сумнів заселення Чорномор’я українцями — Я.К.), ніж в інших частинах Росії, тому що українець любить дерева, тоді як російський селянин їх зазвичай знищує” [295, 59].

При очевидних успіхах у сільському господарстві, промисловість і торгівля перебувають у Чорномор’ї в “зародковому стані”. Більше того, весь торговий і промисловий оборот здійснюється не чорноморськими козаками, а зайдами, і від цього надзвичайна національна строкатість населення. “Нелюбов до торгових занять українського народу виявляється тут у повнім ступені. Мало допомагає тут і адміністративне утворення торговельних і промислових товариств і всіляких корпорацій, бо український народ не любить корпорацій, створених за визначеним наперед планом, що нав’язується йому. Корпорація сприйметься ним тоді, коли вона не обмежує його особистої свободи, інакше, якщо він і сам на неї згодиться, то скоро вона йому опротивіє своєю обов’язковістю”, — дійшов висновку Костомаров [295, 60]. Такі етнографічні нотатки Костомарова також лягають “цеглиною” в підмурівок національної ідеї.

Костомаров висловлює жаль, що автор, торкнувшись історії Чорномор’я, обмежився спогадом про епоху переходу запорожців на новосілля і не познайомив читачів з усім перебігом старого українського життя, що змінювалося протягом сімдесяти літ за інших умов. На думку Костомарова, автору необхідно було скоротити опис офіційних торжеств і церемоній, а більше розповісти про домашній побут, відтінки мови та народну поезію, не обмежуючись тільки згадкою про те, що чорноморські козаки — українці.

Костомаров, рецензуючи працю Ів. Попки, зробив висновок; що “писання Ів. Попки цікаві і корисні, доки немає ніякого іншого опису Чорномор’я; але дуже хочеться іншого твору про край і його населення, що звернули на себе останнім часом особливу увагу і уряду, і суспільства” [295, 61].

В контексті націєтворчої праці М.Костомарова на сторінках “Основи” ле-

жить і його стаття “Правда полякам про Русь” [285]. Цю статтю-відповідь Костомаров помістив в “Основі”, щоб відповісти на ще один випад, написаний під впливом вузького польського патріотизму — статтю “La verite sur l'esprit russe”.

“...Вона спрямована проти всіх руських, котрі насмілилися заявляти, що у всякі часи, у всяких випадках, при всякій можливості зміни обставин, які керують долями Руської землі, посягання поляків на приналежність їм південно-західних українських областей викличуть обурення і протидію всього українського народу. Те ж, як і колись, нахабне перекручення історичної істини, ті ж езуїтські виверти, навмисне незнання загальновідомих подій, ті ж, одним словом, замашки безсилої люті, пустого чванства і суєтної пиhi. Ми ніяк не хочемо вважати таких творів голосом всієї загалом польської нації, як дехто у нас дозволяє собі дивитися на них; ми вважаємо їх справою партії, для якої істина не є святою, справою тих, вузькому розсудку котрих здається можливим дати виграш своїм політичним поглядам, через напускання туману в Європі, що мало знайома з деталями історії слов'янської півночі. Їх надії марні, тому що підперті брехенею, а брехнею, каже наше прислів'я, “світ пройдеш — та назад не вернешся” [217, 95]. Так характерно для полемічного стилю, із загального огляду ключових питань розпочав дискусію Костомаров. В цьому випадку він вважав за доцільне не крок за кроком аналізувати польську статтю, а спрямувати увагу на особливо разючі випадки та їх небезпеку для українців.

Поляки, посилаючись на своїх “премудрих” істориків, доводять, що москалі не слов'яни, що між назвами “руський” і “русини” — велика різниця, і що ім'я русини носив народ, який споконвіків перебував під владою поляків і добровільно намагався з ними злитися в одне ціле, що поляки завжди захищали беззахисних русинів зброєю від набігів руських, які нав'язали русинам свою віру і національність. Автор ніби зумисно не вказує історичний проміжок часу, в який розгортаються події, але Костомаров сам виводить їх на основі наведених імен — від прадавніх часів до XVI століття, коли припинився рід Ягеллонів.

“Тут все неправдиве, — говорив Костомаров-історик. — П'ясти не могли захищати русинів від московитян, тому що при п'ястах імені московитян не було й бути не могло. Слово Московія утворилося тоді, коли московське велике князівство покорило східні і північні руські землі і склало єдинодержавну країну. Ніякі хроніки того часу не згадують про московитян і не могли згадувати про те, чого на світі не було. Вже що в ті часи було зовсім невідомо, то це ім'я московитян” [217, 95].

Автор польської статті переконаний, що Русь — це територія від Карпатських гір до Дніпра і до Двіни і за Двіну. Була Русь Біла, Червона, Мала, а

жителі їх називались Русини. І лише Петро I охрестив московитян “Русскими”, але вони не мають нічого спільного з русинами. Катерина II вхопилась за цю ідею і, завдячуючи своїм енциклопедистам, вона витиснула з цієї ідеї всю користь, яку вона могла принести, і ввела через французів слово “Россия”, яке стало вживатися і в освіченій Європі. Потім слово “российский” переросло в інший варіант — “всероссийский”. Ці слова залишилися в дипломатичному словнику як іронія над нащадками та історією. В цьому і полягає правда, — роздумує польський історик.

Костомаров же доводив, що існувала і Велика Русь. І що задовго до Петра I царі — і Олексій Михайлович, котрий свій титул підписував “всея Великия и Малыя и Белья России”, а ще раніше, в кінці XIV століття, князь Симеон Іванович підписувався титулом “царь всея Руси”.

“Ім’я Русі ще в XI і XII ст. вживалося в двох значеннях: в тісному для Київської землі і в обширному для всього материка, об’єданого в одній удільній федерації, під управою князів всього Рюрикового дому” [217, 95], — писав Костомаров, котрий, захищаючи від польських звинувачень росіян, захищав тим самим і утверджував українські претензії на давність і самоідентичність.

Костомаров стверджував, що слова “Русь, Русские”, вживалися давніми літописцями для означення всієї слов’янської території та усього слов’янського населення Росії. Таким чином, ці поняття однаково належать і росіянам, і українцям.

Ім’я — Московська земля — мало значення стосовно до сусідів також Руських, як і в Московській державі, а наступними часами означало руську державу, що мала столицю в Москві, на відміну від іншої руської держави — Литовського Великого князівства, оскільки цар пізніше володів практично усіма руськими землями, він і називався Руським царем, зробив висновок Костомаров, принагідно вказуючи, що: “Де характерно проявилось значення руської і московської держави в смутні часи: тоді московська держава відрізнялася від великоросійської держави. Перше часто означало різновид останнього, що, наприклад, видно з таких виразів: “Великие Российские державы Московского государства”. (Акт. Арх. Э., №256, 262). Тоді оснувало поняття про новгородську державу (Акт. Арх. Э., №268, 318), про казанську державу (328); разом з московською вони складали одно “российское государство (269) или российскую державу”. Цар тому і називався царем всея Русі, а не московським, що в дійсності керував не тільки московською землею, а й іншими. Вже володіючи, наприклад, Володимиром чи Бежецьком або Білозерськом, він не був московським государем, а руським” [217, 96].

Костомаров полемізував з автором статті з приводу звинувачень ним православних у тому, що вони є розкольниками, протестантами, які розкололи

спочатку християнський світ, звільнившись від залежності від папи римського, а згодом відкололися і від константинопольського патріарха. Костомаров говорив, що такі думки можуть виникнути лише у католика-папіста, оскільки вони вважають, що все, що вийшло з-під влади папи, — є розкол, секта. У них, писав Костомаров: “Єдність ієрархії вважається рівною мірою єдністю догматики. Автор уявляє, що той же дух, ті ж основи і в східній церкві... Знаючи, що великоруська церква залежала від нього (константинопольського патріарха. — Я. К.), а на кінець XVI століття вийшла з-під цієї залежності і отримала свого патріарха, автор представляє це в такому вигляді, ніби великоруська церква через незадоволення відокремилася від патріаршої залежності і поставила себе в ситуацію, подібну до протестантства. Але східна церква ніколи не признавала такого видимого глави, або єдиного начальника, якого визнає у себе західна. Патріархи: Константинопольський, Олександрійський, Антіохійський і Ієрусалимський вважалися рівними між собою, кожен в своїй частині, а стосунки і границі їх управлінь визначалися соборами; ієрархічні становища не мали абсолютної важливості догмату, і, виходячи з потреб, границі їх могли змінюватися за загальною згодою. Єдність церкви цим не порушувалась. Таким чином, на кінець XVI століття, за загальною згодою всіх патріархів, великоруська церква, що раніше входила до константинопольської дієцезії, отримала самостійне управління; в Москві засновано патріаршество, і патріарх визнаний рівним щодо чотирьох вселенських патріархів” [217, 97].

Дискутувати з Костомаровим в питаннях історії християнської православної церкви, як і в питаннях загальної історії, було вкрай ризикованим задумом, оскільки вчений настільки був обізнаний у цих питаннях, що будь-яка спроба перемогти мала надзвичайно мало шансів. Його точні історичні судження підсилювалися справедливою громадсько-політичною позицією. Це викликало симпатії до колишнього репресованого “братчика”, особливого в молоді.

Принципово тлумачить Костомаров в “Правде полякам о Руси” і українське питання.

Польський автор стверджує, що і національність русинів (українців), і їх мова залишилися такими ж, якими були і раніше — без національних особливостей, без визначеного характеру в історії. “Вона ніколи не буде нічим іншим, як тільки ознакою поєднання: це поле бою для суперництва між двома національностями, для яких вона служить, так би мовити, перехідним ступенем. Її минуле, її устремління і перекази — все схиляє її до Польщі і від’єднує від московського елементу, який вона завжди від себе відштовхувала” [217, 98].

Костомаров, національно свідомий українець, не погоджується з тією роллю “елемента”, яку відводили Україні як поляки, так і росіяни. Виступити

аргументовано проти меншовартості українців у той час, коли за її територію і національну ідентичність змагалися між собою Польща (хоча й сама потерпала від московського уряду) і Росія, цілком серйозно намагаючись обґрунтувати історичне право на ласий шматок, на той час було справою більш ніж сміливою. Костомаров наважився на це.

Особливо болісним і небезпечним було те, що мова насправді велася не про історичне минуле. Велися цілком реальні політичні ігри, де і поляки, і росіяни насправді вправно жонгливали Україною, не гребуючи підступністю, фальсифікаціями та іншими методами з традиційного арсеналу. Про українську мову польський автор, наприклад, говорить:

“Русинська мова відрізняється від руської, так само, як і національність. Ця мова є більше наріччям і зовсім незрозуміла росіянам; за своїм слов’янським походженням вона має всі особливості польської. Грецька азбука, введена напочатку, скоро була замінена кирилицею, яка остаточно й утвердилася... Ознаки її (письмової мови — Я.К.) трапляються в деяких друкованих бібліях і літописах тої епохи. На початку XVII ст. латина замінила майже всюди, в публічних актах, русинську мову і, таким чином, вона втратила ту малу долю своєю оригінальності, яка в неї залишалась. Вона ще більше злилася з польською і стала, так би мовити, покручем різним, у залежності від провінції. Цей її характер зберігся до наших часів, не дивлячись на вторгнення московського елемента” [217, 98].

Костомаров відповідав полемічно різко, застосовуючи прийоми іронії і сарказму:

“Нісенітниця про мову виявляє в авторі такого ж круглого невігласа в азбуці слов’янського мовознавства, яким він виявився в питаннях церковної історії” [217, 98]. Автор польської статті, на думку Костомарова, змішує три мови в одну: церковно-слов’янську, західно-руську книжну і народну українську мову. Таке змішування і привело до уявлень, які, “за їх крайнім безглуздям, спростовувати нема змоги, тим більше, що неможливо зрозуміти, до якого з наріч можна віднести те, що говорить автор, визнаючи існування тільки одного” [217, 99].

Даючи вичерпну характеристику вживання церковно-слов’янської та книжної руської мови, про народну українську мову Костомаров говорив що, незважаючи на слова та звороти, запозичені з польської мови через колишню спільність державну, територіальну та політичну, в українській мові є переважна більшість слів, які зустрічаються на територіях, які не були під владою Польщі, тобто східних та північних, в тому числі й новгородські землі, де, подібність вимови “свідчить з одної сторони про давню найближчу етнографічну близькість між собою Південної Русі і слов’янських поселенців на Півночі, що утворили республіку Великого Новгороду, а з іншого

доводить, що в українській мові те, що з першого погляду можна прочитати наслідком польської, насправді є власним давнім набутком. Нема ні найменшого приводу вважати українську мову наріччям польської вже й тому, що перша не сприймає ознак, які складають різницю польської вимови від руських наріч загалом, як напр. носових звуків, збігу приголосних, пом'якшення шиплячими і свистячими і т.п.” [217, 99].

Що стосується особності та здатності українського народу мати державу і визначальний характер в історії — Костомаров залишив право судити про це кожному, хто знає “нашу” історію. Як історик Костомаров ствердив, що концепція польського автора про свідому схильність українського народу до Польщі і спротив усьому російсько-московському не витримує жодної критики і суперечить фактам історії. Адже, як розмірковував Костомаров, частина українського народу в кінці XIV століття була підкорена Польщею шляхом збройного насилля, а не добровільного возз'єднання. Інша частина українського народу у з'єднанні з Великим князівством Литовським становила собою руську державу, навіть не зважаючи на той факт, що у XV і XVI століттях на польський престол обиралися великі князі Литовські. А насправді приєднання відбулося лише на Люблінському сеймі 1569 року, де український народ репрезентували представники вищого класу, котрі хоча неодностайно, але підтримали акт приєднання до Польщі Південної Русі. Під час Люблінської унії зазнала поразки українська національно свідомо партія, а здобула перемогу пропольськи налаштована більшість, яку вабили польські шляхетські привілеї, порядки та пільги, — стверджує вчений.

Народна маса швидко запротестувала, повставала й виявляла непокору усякий раз, коли зміни торкалися їх свободи. “Ворожість народу до дворянства і разом з тим до Польщі розросталась, і її вияви ставали ширшими і грізнішими в міру того, як ця шляхта без дозволу народу віддала Південну Русь Польщі, стало сприймати в себе польські елементи і втрачати народність своїх предків. Церковна унія і зазіхання католицтва на свободу древньої вітцівської віри ще більше дратували народ і надавали його протидіям священний стяг релігії” [217, 99], — говорив Костомаров.

Центром такої опозиції існуючій владі стало козацтво. Усі намагання польської влади ввести реєстри, обмежити кількість козаків і надати їм лише функцію прикордонної сторожі не мали успіху. Народ і козаки, яких Костомаров уявляв собі як одне ціле, за всякої зручної нагоди давали про себе знати великими повстаннями під проводами Косинського, Наливайка, Остряниці. Це був, на думку Костомарова, народний відгук на Люблінську унію, і апогеєм його стала через вісімдесят років визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького, яка закінчилася логічним, за твердженням Костомарова, приєднанням України до Росії. Той факт, що вся

Правобережна Україна згодом все-таки відійшла до Польщі, Костомаров пояснив недолугістю московської політики, яка через невміння втратила вплив на велику частину України і віддала її Польщі.

“Народ, — писав Костомаров, — енергійно протидіяв насильному Андрусівському договору, і після тяжкої, але безуспішної боротьби Україна дісталася знову Польщі, але не інакше, як майже обезлюдненою” [217, 100]. Залишки українського населення з часом розрослися. Легенди та спогади про славне українське минуле передавалися від дідів до батьків та внуків. “Тлілі іскри під попелом у серці народу, і могли спалахнути пожежею, як тільки випаде нагода” [217, 100]. Такий випадок трапився, говорив Костомаров, під час гайдамаччини. “Коліївщина нагадала Полякам, що в українському народі, ніби-то упокореному, забитому, що змирився зі своєю долею — ще може виявитися колишня енергія” [217, 100], — писав він. Автор статті свідомо поєднав історичні події з високим національним пафосом. Через це й звинувачували поляки Костомарова в упередженому ставленні в польсько-українських взаєминах.

Після приєднання України до Росії в XVII столітті український народ залишився надовго під владою польських поміщиків, і тільки завдяки силі російського уряду, на думку Костомарова, поляки змогли жити спокійно, не боячись заворушень і повстань. За інших умов, стверджує він, події Коліївщини не раз би повторювалися.

Костомаров довів, що всі намагання Польщі за допомогою історичних фактів довести своє право на володіння українськими землями не можуть служити достатніми аргументами в її користь у XIX столітті.

“На наше загальне переконання, — писав Костомаров, — міжнародні суперечки з поляками в наш час повинні припинитися і не поновлюватися ніколи. Ні шлюб Ягейла, ні Городнянський сейм, ні Люблінський з його політичною унією, ні Брестська церковна унія, ні деулінські, андрусівські, московські договори, і ніякі історичні події, які служать польським патріотам доказами прав Польщі на Південно-Західну Русь, у наш час не мають значення” [217, 100]. Це твердження, на думку Костомарова, є правильним уже тому, що на старі угоди і унії не можна опиратися, оскільки наступні їх заперечили і знищили, опираючись на нову політичну данність.

Захищаючи і відстоюючи право українців на самобутність і загальнослов'янську значимість, Костомаров писав:

“Пора, браття поляки, пора залишити ваші старі байки, пора усвідомити повну, абсолютну відсутність у наш час всяких прав польської народності на наш український край; пора поводитися з нами, як з рівним собі народом, поважати наше прагнення до самостійного і незалежного розвитку наших народних сил, а не вважати нас масою, що не має, за висловом автора, Істини про русь-

кий дух, ні особності, ні визначеного характеру, тільки й спосібна, щоб служити сирым матеріалом для польської національності; — пора шукати з нами не давнього — зотлілого від древності зовнішнього — але того внутрішнього, духовного, морального — на справедливості заснованого — зв'язку, який тільки може бути умовою взаємних прагнень до всіх благ освіченості і до успіхів на шляху розумового і матеріального блага” [217, 101].

Костомаров вірив, що речників ідеї рівності з іншою етносамостійністю серед поляків переважна більшість, і що автор “Revue Contemporaine” не висловлює думку всього польського народу. Про об'єктивність Костомарова не тільки як науковця, але й людини свідчать його стосунки з польськими митцями, вченими, інтелігентами. Неодноразово він зазнавав за це інсинуацій уряду. Однак залишався з думкою, яку сформулював в “Автобіографії”. Він підкреслював, що крайні вирази незадоволення Україною властиві тільки політикам-шовіністам. Мисляча, освічена інтелігенція відзначалася завжди толерантністю, визнавала право України на самодостатність. Що ж до перших, то в “Автобіографії” читаємо: “Ми не ставимо і не ставили як докір... полякам їх неприязнь щодо нас, але хай вони чинять прямо і щиро. Будемо поважати чесних ворогів і розкриємо їм обійми, якщо вони дійсно перестануть бути нашими ворогами. Але хай же вони і в першому, і в останньому випадку чинять правдиво і щиро” [241, 571].

В контексті обстоювання національної самовизначеності України Костомаровим на сторінках “Основи” також лежить його стаття “Правда Москвичам про Русь” [277]. Ця стаття Костомарова є відповіддю на зауваги газети “День” (№ 6, 1861) з приводу знаної статті “Дві руські народності”, попередньо надрукованої в “Основі” [229].

“Правда Москвичам про Русь”, зауважимо, не є гострішою від “Правди Полякам про Русь”, оскільки мова тут йде про взаємини українсько-російські. Це змушувало Костомарова бути обережнішим у формулюванні права українців бути окремою нацією. Даючи відповідь автору “Дня”, Костомаров вийшов із того, що кожен народ має обов'язок самопізнання чи обов'язок добросовісно вивчити корінні ознаки його народності, що виконання цього обов'язку є важким.

Філософська глибока теза Костомарова акцентувала, що під зовнішніми рисами подій історія вказує на глибинні внутрішні якості, які і складають суть народного духу до того ступеня, що “народ ніколи заспокоїтися не може, доки не знайде в собі побуту й обставин, форм і асоціацій, що відповідають його духовній сутності” [217, 102]. Опонент на сторінках “Дня” зауважує, що таке вивчення історії не одразу дається ні народові, ні окремим його особистостям. Національні звички, на його думку, вносять в історичну науку самолюбивий партикуляризм.

Отже, об'єкт дискусії — національні звички та їх роль в історії — визначений. Костомарова звинувачують в тому, що він свідомо ототожнює поняття “національний дух” та “національні звички” та однобоко, суб'єктивно, тенденційно розкриває хід історичних подій на користь українського народу.

Костомаров не виключав взагалі поняття національної звички, але саме опонент, на думку Костомарова, є заручником партикуляризму. “Наочним доказом цієї правди служить стаття нашого критика, котрий, під впливом національного самолюбивого партикуляризму, чинить погрішності проти історичних свідчень і очевидної істини. Придираючись до моїх слів, — писав Костомаров, — про силу невідомих обставин, критик хоче означити справу так, ніби я, на основі цих невідомих обставин, робив висновок про колонізацію Новгородського краю з Півдня. Ні. Я говорю тільки про існування якихось невідомих обставин, що дали свого часу привід до факту, який мені невідомий зовсім не на основі невідомих обставин” [217, 102-103].

Костомаров стверджував, що новгородські слов'яни прийшли разом з іншими з Дунаю, тобто з Півдня, і логічно передбачити, що розселилися вони на Півночі так, як підказували обставини і потреби, а не так, як хотілося б московському критику.

“В нашому літописі, — писав Костомаров, — так перераховано народи в послідовному порядку з півдня до півночі: поляни, древляни, дреговичі, полочани, потім уже слов'яни ільменські. Зайти на береги Ільменю колонія слов'ян-переселенців могла тільки внаслідок яких-небудь спонукаючих обставин, які б їм завадили жити на півдні. Ці обставини нам невідомі, на це я і натякнув” [217, 103].

Розвиваючи далі думку про те, що слов'янське плем'я неоднорідне і має багато гілок, Костомаров писав: “Вірогідно, що країна, де поселилися новгородці, була або обжита, або граничила з обжитою кривичами (білорусами). Підтверджується це тим, що білоруське наріччя дійсно вторгається в глибини Новгородської землі... З першого погляду видно достатньо, що в Новгородській землі білоруське наріччя зіткнулося з іншим наріччям, — новгородським. Особливості цього останнього (новгородського) наріччя навіть і до цих пір зберегли досить яскраві відтінки, незважаючи на багатівікове змішання зі східно-руським. Вони й показують, що прийшла колонія належала до тої групи слов'ян руського населення, з якої виникла нинішня народність українська” [217, 103].

Костомаров говорив, що не варто розуміти його висновок як такий, що стверджує: новгородці — чисті українці. “Але ми стверджуємо і впевнені в тому твердо, що слов'яни Ільменські належали спочатку до тої народності, яка була родоначальною для українців і новгородців однаково і відносно ближче до них, ніж загальнослов'янська, а тому древні новгородці і українці

є між собою в ближчій спорідненості, ніж ті й інші з білоруською і великоруською гілками” [217, 103]. Костомаров погоджувався, що історія, віддаленість території та інші обставини наклали відбиток на подальший розвиток як українців, так і новгородців, формуючи в них окремі характерні риси. Але єдиний спільний корінь настільки сильний, що і в XIX столітті “чується цей засіб у мові, до того вражаючий для українця, що з першого разу він може прийняти новгородця за свого земляка українця, що говорить російськи чи вже дещо обмоскалився” [217, 103].

Детальний аналіз веде Костомарова до аргументації потужної сили взаємовпливу слов'янських племен одне на одного, що не стирає, проте, етнічні домінуючі ознаки. “Прикметно, — писав Костомаров, — що в цих місцях (між Прип'яттю і Двіною. — Я.К.) переважає білоруське наріччя; але за близькістю Прип'яті до цього часу видно сліди “української мови в піднаріччі, що має деякі свої місцеві особливості і які можна назвати перехідними” [217, 105]. На радимичів і в'ятичів, котрих рецензент “Дня” відносить до польського кореня і вороже до них ставиться, у Костомарова свій історичний погляд:

“Літописець під ляхами, з яких їх виводить, вбачає не поляків-ляхів, а інших ляхів, котрих він відділив від поляків словом другії і яких, слід гадати, він також не причисляє до тих, що прийшли Дунаю: в польському світі так само, як і в руському, прийшли з Дунаю зустріли слов'ян-аборигенів. Поселенці під назвою полян були близькі до української гілки, і тепер цю близькість дуже видно...”, — писав Костомаров [217, 105].

Автор статті “Правда Москвичам про Русь” докоряв росіянам за ворожість до поляків, тим самим підкреслюючи ще раз свою політичну незаангажованість, об'єктивний історичний погляд на історію. Однозначно, хоч і опосередковано, він знову підкреслив думку: українці — окремий слов'янський народ. В умовах напруженості польсько-російських взаємин, Костомаров порушив українське питання, хоч як це не було небезпечно. Він іронізує, відповідаючи газеті “День”:

“Автор потішно не симпатизує радимичам і в'ятичам і називає їх спотвореним вже лядським елементом. Це все від антипатії до сучасних поляків. Критик марно друкує в такій газеті, яка невдовзі після своєї появи звернулася до поляків з високопарною мовою. Звичайно, для людей тої партії, органом якої служить “День”, все, що лядське, польське — то спотворене, то недобре! Так і треба і радимичам і в'ятичам! Хотіли ж бо їх пращури Радим і В'ятко заходити з Лядської землі в нашу Руську!” [217, 106].

Іронія Костомарова зайвий раз підтвердила: слов'янофільські устремління росіян дуже швидко перетворювалися на панславистські, на розуміння федерації слов'янських земель тільки під патронатом Росії.

Костомаров, простежуючи історію міграції південних руських слов'ян, навіть у самій назві північ знаходить підтвердження українських коренів новгородців через суто географічну "прив'язку" до півдня, тобто українських земель. Рядки з давнього літопису допомогли ствердити: кожне слов'янське плем'я в давнину мало свою "автономію" і не визнавало гегемонії жодного слов'янського племені над іншим, тим більше що про росіян як народ, не кажучи вже про Московську державу, в ті часи не було й гадки.

Однак, Костомаров згоджується з російським критиком, на відміну від польських істориків, що весь і меря, котрі разом з новгородцями покликали варягів на руські землі, були слов'янами, про що Костомаров говорить в своїй статті "Начало Руси", видрукуваній в 1-й книжці "Современника" за 1860 рік.

На впевненість російського критика в північній (себто російській) слов'янській метрополії Костомаров аргументовано заперечує, використовуючи факти з давніх слов'янських літописів. Оскільки слово "власть" з літопису російський критик вигідно для себе трактує як владу, то Костомаров говорить, що це "волости", тобто окремі землі. Псевдоісторичні висновки російського автора Костомаров спростовує повністю, підкреслюючи, що російський автор "імпровізує" з долею українців.

Автор "Дня" відмовляє у політичній та соціальній перспективі не тільки українцям, але й білорусам, говорячи про Полоцьк і Смоленськ як давні російські міста. Газета "День" віддзеркалювала офіційну російську державну позицію, фальсифікувала історію, тенденційно трактувала історичні та літературні пам'ятки, які вказували на окремішність національних меншин Російської імперії.

На основі історичних фактів Костомаров спростував думку, що на давній території України не було розвинених міст. Він довів, що в XII столітті на півдні, особливо по Дніпру та в Причорномор'ї, було більше міст, ніж на півночі, підтвердженням чого є розквіт Києва, Володимира, Галича, Перемишля. Лише політична фантазія автора могла населити Ростов, Полоцьк, Смоленськ вихідцями з Новгороду, який був нібито старшим від Києва. Він визнав антинауковим судження російського критика про грубість звичок північних поселенців як наслідок впливів польських колоністів на радимичів та в'ятичів. Костомаров іронічно коментує: "Все ці ляхи! Ці неможливі ляхи! Самий дотик їх шкідливий руській людині! Що я говорю — дотик? сидіти близько їм не слід! Це язва тутешніх місць!" [217, 107]. Такий гостро саркастичний тон не міг не дратувати опонентів Костомарова, іронія і сарказм якого були особливо дошкульними, бо ґрунтувалися на незаперечній точності історичного факту.

В статті "Правда москвичам про Русь" Костомаров дає саркастичну характеристику московським слов'янофілам:

Слов'янофіли "... хочуть виховати в своєму народіві непризнь до іншого слов'янського народу, більш малочисленного і слабшого від того народу, до якого самі належать; а з цією метою вони, так звані слов'янолюбці, спотворюють і перекручують перекази глибокої старовини, додають до оповідей літописців свої вигадки і тим показують, що не поважають істини... Згадаєш мимоволі Кониського, котрий, описуючи солдат великоруських, що були тоді в сіряках і личаках, не бриті і в бородах, тобто у всій мужичій подобизні, відзначає, що вони мали про себе незрозумілу пиху і якийсь гидкий звичай давати всім народам презирливі назви, наприклад: полячушки, немчурки, татаришки і т.д. " [217, 108].

Костомаров розкрив істинну суть російського слов'янофільства, для якого все, що слов'янське, є російське. Трансформація слов'янофільства в русофільство розпочалася саме тоді, коли національно-визвольний рух в Російській імперії перестав бути слабким і прагнення національних меншостей до свободи, національної ідентифікації, почуття гідності ставали загрозою для "самодержавія, православія, народності" та самого існування імперії. Ліберальні розумування російських слов'янофілів про долю національних меншостей не піднімалися далі жалю та зітхань з приводу тяжкої долі українців, білорусів, поляків, татар. Але будь-які намагання народу бачити себе вільним або хоча автономним, викликали на поверхню справжнє нутро русофіла: "Назад, скотино, в стійло!".

Таким чином, писав Костомаров, російський критик не визнає обгрунтованої нами теорії неоднорідності, подвійного походження руської народності і вибудовує свою — "цілковито мрійливої і довільної властивості" [217, 108]. Згідно цього він, без усяких на те підстав, — зазначав Костомаров, — називає всю Русь колонією начебто російського Новгороду; безпідставно знаходить особливі риси у північних та південних слов'ян і приписує першим уже в давню епоху думку про політичну єдність і цілісність. Надумуючи якусь особливу цивілізацію північних слов'ян, безпідставно приписує радимичам і в'ятичам ворожий вплив на інших слов'ян тільки через те, що вони поляки. Уся ця теорія мала на меті показати вищість півночі над півднем, росіян над українцями, а також принизити поляків, "ужити науку засобом для підтримки сторонніх своїх переконань, що мають для нього смисл вже не в науці, а в сучасному житті" [217, 109].

Костомаров легко, з притаманною йому логікою, широтою мислення спростував твердження російського критика, що варяги прийшли на Русь лише з метою упокорити інші землі і закріпити їх за Новгородом; що князь Олег ішов на південь, щоби встановити міцний зв'язок Новгороду з Києвом. Слабкі поляни прийняли Олега і прийшли до них північну систему без супротиву, — вважав опонент Костомарова. Сам же він назвав ці твердження "небилицями".

Костомаров заперечив особливу північну російську державну систему та цивілізацію. Якщо і існувала в ті часи на Русі цивілізація, — вважає він, — то тільки на півдні, під впливом близької Греції, а не під впливом півночі, хоча після підкорення Києва Олегом Київ і південна Русь увійшли у своєрідну систему з північчю, “наслідком однак не яких-небудь давніх начал, а чужоземних підкорень. Та де докази, що Олег приходить туди з наперед продуманою системою колонізації? Ми бачили передньо, що сама система ця на півночі, за стосунком півночі до інших руських слов’ян, — це мильна бульбашка, яка щезає від найменшого подуву критики”, — дійшов висновку Костомаров [217, 108].

На думку Костомарова, слово Русь в XI столітті і на початку XII сприймалося в розумінні Київської землі або федерації земель під началом Києва. “Новгород в останньому смислі був Русь, та в першому ніколи; навпроти, і після того часто протиставлявся Русі, коли говорилося про стосунки до Києва”, — слушно твердив Костомаров [217, 108].

Костомаров розкрив спекуляції шовіністів на етнічних ознаках і звичках: “Відокремлення звичок від істинних елементів — це московська хитрість; ми скажемо: це наші істинні елементи народності; вони нам дорогі, священні, а ви скажете: неправда, це звички, ви повинні їх позбутися, а ось ваші елементи, — і будете вказувати на те, чого насправді не було в історії і тепер нема в духовнім і суспільному житті, або ж на те, що хоч і існує, та від чого ми відвертаємося, як від тимчасових звичок” [217, 110].

Захоплення Костомаровим українською старовиною та історією не могло не викликати в нього інтересу до проблеми українсько-єврейських стосунків, ставлення одних до одних, причин і характеру поведінки євреїв України в період козаччини.

Стаття “Іудеям” [242] написана з приводу обурення євреїв через вживання в “Основі” слова “жид”. “Деякі з тих, котрих ми в простоті серця так називаємо з найдавніших часів, ображаються цим”, — зауважував Костомаров [217, 111] і пропонує замінити слово “жид”, до якого так звикло і навряд чи відмовиться просте українське населення, на слово “юдей”, яке вживається у середовищі інтелігенції. Воно не тотожне, на думку Костомарова, слову єврей, яким кажуть вони називати їх. Юдеї — видова, євреї — родова назва, вважав він і писав:

“Отже, здається, ми догодимо вповні і тим, для котрих слово жид пахне чимось неприязним, і своїй хохляцькій впертості, щоб нас не змушували називати народ так, як ми його ніколи не називали” [217, 111].

Зясовуючи історію питання, Микола Костомаров зазначив: “Основа”, займаючись своїми господарськими справами, торкнулася якимось юдеїв і назвала їх жидами, тобто назвала їх так, як називають їх мільйони українського народу, не знаючи ні євреїв, ні юдеїв. За це хтось, що підписався П-в, напи-

сав редактору докірливого листа. “Як сміють називати євреїв жидами, коли це ім’я стало власною назвою загалом для всякого хитруна і махінатора — все одно, чи був він єврейського, католицького чи православного віросповідання!” — писалося в листі [217, 111].

Кореспондент ствердив: “Основа” намагається відродити між народами ворожнечу часів Богдана. Чи буде редактор “Основи” задоволений, коли маса української черні проллє кров півмільйонного єврейського населення України? — запитує автор листа і просить, вірячи в шляхетність редактора журналу, замінити вживання слова “жид” національним іменем.

Редактор “Основи”, на відміну від автора листа, не страждав від боягузтва і помістив в “Основи” текст цього листа і свої коментарі, на що відгукнувся і Костомаров статтею “Іудеям”, у якій писав:

“Редактор “Основи”, на нашу думку, відповів те, що слід, а саме: що слово жид, власне, є іменем, що вживалося для цього народу з незапам’ятних часів, і само по собі не містить лайливого, образливого смислу; що презирливий і невивідний погляд на жидів у народі не походить від слова жид, а з історичних причин; і навів при цьому народную думу, де зображає ті утиски, які колись український народ терпів від жидів-орендарів, яких захищали польські пани” [217, 112].

Редактор “Основи” ствердив, що єврейське населення споконвіків живе осібно між українським народом, не має з ним нічого спільного і не робило жодних кроків до зближення, а навпаки, своїми діями часто завдавало зла українцям.

“Для нації дуже шкідливо, — писав редактор “Основи”, — як існування серед неї інших народностей, які тримаються стороною і байдужі до її долі або, — що ще гірше — прагнуть підкорити її своїй владі чи своєму впливу. Взаємне зближення, вияснення понять, зміна шкідливих суспільних стосунків — ось та справа, якій з користю і успіхом можуть присвятити себе люди, що прагнуть послужити своєму народові” [217, 112].

Як бачимо, “Основа” лише визнає незаперечним факт недовірливого ставлення українського народу до євреїв з відомих історичних причин, а також закликає до взаєморозуміння і примирення.

Костомаров не у всьому солідарний з редакторами часопису. Зокрема, він не повністю поділяв думку про те, що існування євреїв посеред українців шкодить останнім, і що євреям байдужа доля українського народу. На думку Костомарова, ці твердження необхідно підкріпити фактами. З редактором можна дискутувати, але, “ніяк не можна було йому дорікнути морально ворожістю до єврейського племені і винятковим націоналізмом, що не терпить зближення з іншими, як тільки він виявляє волю до цього зближення”, — писав Костомаров [217, 112].

Журнал "Сіон" у відповідь помістив статтю "Основа" і питання про національності" (1861. — № 10). Визнаючи, що слово "жид" не несе в собі нічого негативного і образливого, її автор разом із тим різко заперечує сентенцію одного з редакторів "Основи" про байдужість євреїв до долі українців і стверджує, ніби цим "Основа" закликає українців до винищення і вигнання єврейського народу, вважаючи його ворожим до українського племені. Це, вважає "Сіон", нагадує часи варварства, феодалізму та інквізиції.

Костомаров стає на бік Куліша і захищає його, оскільки вважає, що Кулішева помилка лише в тому, що він хотів надто м'яко висловитися про іудеїв, притому неточними і занадто загальними фразами.

Костомаров виступив як громадський діяч, котрий думає масштабно, державно:

"Народність, яка тільки байдужа до блага країни, де живе, і тримає себе стороною, по цьому тільки не може вважатися шкідливою: в нас у містах живуть ремісники і торгівці німці, французи, греки, татари і ін. Ми не бачимо в цьому нічого поганого, а правду сказати — вони в більшості байдужі до блага нашої країни. Народність чужа, що живе посеред пануючого в масі туземного населення, буває шкідлива тоді, коли, користуючись обставинами цієї країни, захоплює в свої руки виключно яку-небудь гілку суспільної діяльності і разом з тим зберігає свою особливу мету і устремління" [217, 113].

Саме такими були, на думку Костомарова, юдеї. В польській державі простий люд міг протидіяти панській верхівці лише через промисли та ремісництво і таким чином звільнитися від повного гніту панства і унезалежитися від нього. В Польщі і Україні, на думку Костомарова, місце середнього класу, який у Західній Європі був серцевиною національного відродження та визвольного руху, дісталось не народу, а юдеям, які вже через природу свого походження не могли діяти інакше, як осібно і заради власної вигоди. "Що б не казали юдейські патріоти про гуманність і людяність євреїв, які б не наводили відрадні факти з писань своїх раввинів, але це все не більше, ніж другорядні явища єврейської ментальності і не дух юдейства", [217, 114] — писав Костомаров. За "Ветхим Завітом" євреї повинні були бути тими, хто вони є і жити осібно від інших племен і вважати себе богообраною нацією, а з приходом Месії вони хочуть бачити себе панівним народом.

Костомаров згоджується з тим, що євреї "народ загалом здібний і розумний, який сприяв розвиткові людської освіченості більше, ніж нам представляє це до сьогодні історична наука" [217, 114], і стверджує, що це питання ще потребуватиме свого глибокого дослідження. Але безсумнівно є те, що юдеї, посівши місце середнього класу, "стали вільними слугами і агентами могутнього панства: вони примкнули до сильнішої сторони і було їм дуже

добре, доки народ, що повстав против панства, не піддав своєму осуду і помічників останнього. Юдеї, маючи на увазі тільки свої і свого племені вигоди, почали добувати їх з тих стосунків, які склалися між панством і хлопством” [217, 114].

Польський пан довірив євреєві всі свої доходи від шинків, млинів, маєтків, своїх підданих і їх віру. Єврей вірив в законність своїх дій, оскільки законом було те, що вважалося законним для панів. Знищуючи панів, козаки знищували і євреїв.

“Юдей для українця немилий тому, — писав Костомаров, — що він вважає останнього здатним його обдурити, скористатися його скрутним становищем для своїх вигод, використати його при нагоді”, йому ніколи не доводилося бачити, щоб єврей подружився з українцем, і навіть у євреїв-вихрестів залишається почуття сухості, власної особливості, національного егоїзму. Корені таких національних особливостей Костомаров бачить в тисячолітньому приниженні юдеїв після втрати ними своєї батьківщини. “Народ, що дав майже всьому освіченому світові релігійний устрій, — писав Костомаров, — народ, що поклав фундамент для сутності морального розвитку цивілізації людського роду, — народ цей залишається зі старими формами нерухомо серед поколінь, що грядуть” [217, 116].

В Україні юдеї, на думку Костомарова, діяли за тією ж схемою, що і в інших країнах. Найслабша “струна” виявилася якраз у прірві між панством і народом. Юдеї вдарили саме в неї. Допмагаючи панам визискувати народ, вони гріли руки на багатстві панів, прибираючи до рук торгівлю і промисловість, підтримуючи і заохочуючи панську лень і забитість народу, заохочуючи аморальні вияви характеру і тих, і інших. Але це, на думку Костомарова, робиться не зумисне, не за якоюсь глибоко аморальною спонукою, не через схильність до зла, а з байдужості до світу, що стоїть за межами Юдейства. Єврей байдужий до добра і до зла, його справа користуватися ними у випадку, коли обставини складаються на його користь.

Так само вчинила і єврейська газета “Сіон”, яка одразу помітила специфіку “Основи” — українського журналу та звинуватила “Основу” в намаганні розпалити національну ворожнечу.

Костомаров впевнений, що самі ж автори “Сіону” щиро, але тихо посміються над цими звинуваченнями, оскільки знають, що яскраво і прямо “Основа” не проголошує гасла політичного відокремлення. Твердження “Сіону” розраховане на ретроградів-обивателів, необізнаних у діяльності “Основи”. Так “Сіон” спрямував на “Основу” російських шовіністів та провокував її закриття. “Прагнення виключно національні ніяк не можна назвати плодотворними, — твердили автори “Сіону”, — не можуть бути іноді хорошими, як реакція, і мають негативне значення. Особливо ж шкідливі ці праг-

нення, коли вони мають за мету роз'єднати народи, які, за племінною спорідненістю чи спільними політичними і політико-економічними інтересами повинні складати єдине ціле. Тут розподіл не має кінця, і суперечки за першість між окремими дрібними національностями чи частинами однієї і тієї ж національності ніколи не дадуть їм досконалості в загальнолюдському розвитку” [217, 118].

Якщо Костомаров дав характеристику євреїв у етноментальних параметрах, то євреїв звинуватили “основ'ян” у політичній і державній зраді, намаганні роз'єднати український і російський народи. А прагнення “Основи” розвивати, вдосконалювати українську мову та літературу трактують як намагання розвалити одну спільну велику літературу і мову, стримувати великий процес, який веде “до розповсюдження всіма силами гуманності і освіти в масі народів нашої вітчизни ” [217, 118].

Про це писав і Куліш у статті “Передові жиди” (“Основа” IX 1861), заклинаючи євреїв вести полеміку чесно і по суті справи. “Сіон” у № 21 1861 року різко обурливо відгукується про моральні достоїнства редактора “Основи” і вимагає винести предмет дискусії і статтю Куліша на суд літературної громадськості.

Костомаров виступив із позицій об'єктивізму:

“Знову та ж єврейська замашка використовувати на свою користь слабкі сторони. “Сіон” добре знає, як у російському суспільстві тепер модна гласність, суспільна думка і громадський суд; він до них апелює. “Сіон” також знає, що з вимогами гуманності і рівноправ'я з'являється прихильність до юдеїв: юдеї тепер улюбленці сучасної передової Росії. Розраховувавши на це, юдеї власне подають на “Основу” скаргу до всієї російської літератури” [217, 120].

Немає нічого дивного в тому, що, втрутившись в дискусію, “Русский Вестник”, “Русское Слово”, “Русская Речь” недобррозичливо поставилися до “Основи”, оскільки були рупором офіційних шовіністично налаштованих кіл, з якими неодноразово дискутувала “Основа”. Костомаров справедливо став на захист редакторів: “Говорити речі, неприємні юдеям, ми змушені тому, що історична істина нас до того зобов'язує, а що стосується “Сіону”, то, скільки б він не викликав на нас протестів всіх великоруських журналів і великоруських передових людей, ми все ж будемо бачити в його випадках єдино те прагнення, яке привело п. Куліша до справедливого обурення” [217, 122].

Спрямування євреями полеміки в потрібне їм русло переслідувало і далекоглядні політичні цілі. Полеміка отримала широкий громадський резонанс і ще раз виявила уявну лояльність до уряду єврейської спільноти. Під час полеміки, коли друкувалася стаття “Іудеям”, російський уряд зрівняв у правах

євреїв, котрі закінчили курс в університеті з громадянами інших національностей. Інтернаціоналістську позицію "Основи" явила редакція заміткою з цього приводу: "Щиро співчуваєм і радіємо цьому заходові" [217, 123].

В підтвердження об'єктивності авторів "Основи" до євреїв служить і репліка Костомарова в "Основі" "Ще замітка про Юдеїв" [230], де він критикує п'єсу Погоського "Легкая надбавка" за те, що в переліку дійових осіб про одного з героїв, петербурзького домовласника, бездушного егоїста, котрий виганяє на вулицю бідну вдову, написано: "з німецьких жидків", і говорить:

"Домогосподар-німець — явище звичайне в Петербурзі, і жоден розумний німець не образиться явищем якого-небудь Плюмфа, як не образить свого Шиллера за вчинок його Вурма; бо знає, що якщо є німці-негідники, то є й чесні і достойні люди, що підтримують добре ім'я свого племені. До чого ж такий страх у слов'янина перед ім'ям німця, до чого ж таке сміливе потоптання юдея, не удостоєного навіть повного імені жида, а змушеного задовольнитися кличкою жидка?" [217, 123].

При всьому намаганні Костомарова бути об'єктивним, все-таки в статті "Іудеям" полеміка багато в чому була забарвлена суб'єктивними емоціями, і це, треба визнати, заважало до кінця об'єктивно висвітлити причини непорозуміння, які він намагався усунути.

Необхідно зазначити, що газета "Сіон" була одеським органом зросійщеної великої єврейської буржуазії і мала набагато потужніші політичні та фінансові можливості, ніж "Основа". "Сіон" спровокував звинувачення "Основи" в тому, що журнал ставить питання або знищення євреїв, або їх асиміляції. Це було дуже серйозне звинувачення, як і звинувачення в українському сепаратизмі.

Слід сказати заради об'єктивності, що і Куліш у статті "Передові жида" не стримав свого обурення і роздратування, нагадавши євреям, як свого часу він, Шевченко, Марко Вовчок, Костомаров виступили друком з відозвою про захист українських і польських євреїв, прилучаючись таким чином до аналогічного виступу російських і польських письменників. І тепер ті самі євреї, на думку Куліша, котрих він обороняв від російських реакціонерів, б'ють поклони російському патріотизмові, підкреслюючи, що якби євреї і асимілювалися, то тільки серед росіян.

Конструктивним концептом дискусії залишилася думка Костомарова про те, що симпатії чи антипатії не повинні грати вирішальної ролі в громадських взаємовідносинах. Але так чи інакше дискусія між "Основою" і "Сіоном" нічого не вияснила, тим більше не наблизилася до порозуміння жодну зі сторін. Та й, зрештою, не могла цього зробити, зважаючи на лукавство "Сіону".

Найбільш повно погляди Миколи Костомарова з національного питання висвітлено на сторінках “Основи” в працях “Про федеративний устрій в Давній Русі”, “Риси південноруської історії”, “Дві руські народності”. Доступ до цих робіт ще донедавна був закритий, і тривалий час вони не публікувалися. Тому зростає їх значення в контексті духовного і національного відродження України, для якого вони є особливо актуальними.

Виступи стали своєрідним відгуком, громадянською реакцією М.Костомарова на посилення ідеологічної боротьби між прихильниками українського національного відродження і великодержавним шовінізмом концепцій представників офіційної російської історичної та літературознавчої науки. Останні неоригінально стверджували, що України і українців ніколи не існувало, що Україна лише Малоросія, лише частина російського або польського; не існувало ніколи української мови, а лише “малороссийское наречие”, та української літератури. М.Костомаров, озброєний знаннями і національною свідомістю, сміливо виступив проти авторів “Русского Вестника”, “Дня”, “Часа”, “Сіону” та ін. і через “Основу” науково, аргументовано, переконливо відповідав опонентам.

Відстоюючи право українців на свою мову, літературу, культуру, історію, Костомаров протистояв асиміляторській політиці царського уряду. Його авторитет ученого з європейським ім'ям сприяв пробудженню національної свідомості, формуванню наукових уявлень про генезу українського народу, його мову та культуру.

“Дві руські народності” — одна з перших серйозних українознавчих праць, у якій на психологічному, історичному, фольклорному, етнографічному, релігійному матеріалі визначалися етногенні риси українців і росіян, розкривалися історично сформовані відмінності між їх національними характеристиками. Через зіставлення, аналогії вчений виявив національні, самобутні, домінуючі для кожного народу первні в системі історично зумовлених його поглядів, переконань, ідеалів, світорозуміння, побуту і звичаїв.

Глибокий науковий підхід, аргументованість висновків Костомарова, що вигідно відрізнялися від антинаукових випадів опонентів, спричинилася до масованої атаки шовіністичних сил на журнал “Основа”, який змушений був припинити своє існування в кінці 1862 року, зробивши колосальний внесок у справу пробудження національної самосвідомості та згуртування кращих представників української творчої інтелігенції.

Костомаров не протиставив дві руські народності, а лише намагався довести, що це різні народи. Не все написане Костомаровим у цій праці сприймається однозначно, і не все з плином часу є прийнятне. Хоч однозначно: в часи страшної реакції Костомаров боровся, захищав від нападів усе українське, і в цьому його заслуги переоцінити неможливо.

Лист до редактора “Основи” Куліша, “Дві руські народності” є етапною працею у публіцистичній творчості Костомарова. Адресант вже не нагадує романтика періоду Кирило-Мефодіївського братства, обережний у висловах і твердженнях, але переконання його практично не змінилися. Костомаров залишається на позиціях захисту української культури, хоча в офіційно дозволених межах.

У “Двох руських народностях” усе підпорядковано намаганням Костомарова-вченого логічно довести існування української народності.

Різницю між російською та українською народностями Костомаров вивів з глибини віків, з того часу, коли Русь являла собою ланцюжок самобутніх, не пов’язаних між собою народностей. Вже в зовнішньому вигляді українця і росіянина є відмінності.

“Зовнішні відмінності знайти неважко, — роздумував Костомаров. — Варто поставити зображення росіянина і українця поруч у їх костюмах, з їх ходом, з їх зовнішнім виглядом; потім описати спосіб домашнього життя того і іншого, їх домашні звичаї, обряди, прийоми господарювання, нарешті викласти сутність їх діалекту. Але все це буде виразом того, що приховується в глибині душі; останнє є джерелом того, що виявлене зовнішнім світом. Ось цю то духовну сутність потрібно нам пояснити і визначити, бо тільки вона може показати, чого слід нам сподіватися від літературного розвитку тої руської народності, яка вступає тепер у свої права” [229, 34].

Отже, коло відмінностей окреслене: етнографія, географія, антропологія, фольклор, вірування, сімейні стосунки, ментальність, мова, література. Ствердження того, що практично за всіма позиціями є істотні відмінності, на середину 60-х років XIX століття було дуже сміливим.

Як довів Костомаров та історична практика, українці зберегли доміанти своєї ментальності за будь-яких добровільних чи насильницьких переселень. Переселення лише може змінити окремі риси, а не створити нову народність. Отже, окремі зміни в ментальності, за Костомаровим, залежать від історичних обставин та географічних умов. Народ освічений, — вважав він, — міцніше стоїть за своє минуле, більш вперто оберігає свої звичаї і пам’ять предків. Власне, потреба народної освіти домінантна в усій публіцистичній творчості Костомарова. Якщо для Костомарова-історика головним об’єктом дослідження є народ як основна рушійна сила історії, то для Костомарова-публіциста саме бажання бачити свій народ освіченим є основною метою його діяльності.

“Зміна народності може виникнути з протилежних причин: від потреби дальшої цивілізації і від збіднення попередньої, від падіння її; від свіжої, живої молодості народу і від його дряблості старості [229, 36].

Костомаров нібито осмислював теоретично проблему стосунків сильного і слабого народів, але за цим легко проглядається співіснування сильнішого “старшого брата” і слабого на той час “меншого” — українського. Саме в миколаївську епоху завершився довгий процес закріплення за українським народом комплексу меншовартості, закріплений більшовицьким режимом. Праця Костомарова і сьогодні — теоретична основа розуміння причини явища меншовартості і способів його ліквідації.

Український народ, за Костомаровим, може самовиразитися головним чином через літературу. Нема літератури — і гадки не може бути про освічений народ.

“Література є душа народного життя, самосвідомість народності. Без літератури остання — тільки пасивне явище, і тому чим багатша, чим задовільніша в народі література, тим міцніша його народність, тим більше свідчень, що він вперто оберігає себе проти ворожих обставин історичного життя, тим сама сутність народності виявляється об’ємніше, ясніше” [229, 37].

В 60-ті роки XIX століття говорити про український народ Костомаров міг і голосніше, і сміливіше. Адже вже заявив про себе творами Котляревського, Квітки, Гулака-Артемовського, Боровиковського, Срезневського, Максимовича, Метлинського і, нарешті, Шевченка. Не помічати народ, у якого такого високого рівня молода література, неможливо.

Відмінності між російським і українським народами Костомаров детермінує нетотожністю духовних рис двох народностей, їх ментальності. Саме з’ясування різниці в ментальності двох народів є концептуальним аспектом “Двох руських народностей”.

“Духовний склад, ступінь чуття, його прийоми чи склад розуму, спрямування волі, погляд на життя духовне і суспільне, все, що складає характер народу, — це сокровенні внутрішні причини, його особливості, що надають дихання життю і цілість його тілу. Все, що входить в коло цього духовного укладу, не виражається поодинці, окремо одне від другого, але разом, нероздільно, взаємно підтримуючи одне другого, взаємно доповнюючи себе, і тому все вповні складає єдиний стрункий образ народності” [229, 37].

Костомаров глибоко розкрив суть ментальності народу, мислячи при тім історично він вказав, що вже Прокопій, Маврикій, Костянтин Порфирородний бачили слов’ян народністю з багатьма гілками, неоднорідною, про що говорять і давні літописи.

“Найбільш зримий доказ глибокої древності української народності, — розвивав Костомаров одну з своїх улюблених думок, висловлених ним в багатьох історичних та публіцистичних працях, — як одного з типів слов’янського світу, що складає в собі окремі ознаки часткового, — ця вражаюча

подібність південного наріччя з новгородським, якого неможливо не помітити і тепер” [229, 38].

Саме на систему подібностей вказують українські літописи, і це не можна пояснити випадковістю. В подібності новгородських і українських лінгвістичних особливостей є глибока, за Костомаровим, закономірність. “Ця спорідненість не змогла виникнути інакше, ніж у глибокій древності, бо ці віддалені, перехоплені іншими народностями краї не мали такої живої народної єдності між собою, за якої могли перейти з одного на інше. Тільки в незапам’ятних доісторичних часах приховуються їх початок і джерело. Воно вказує, що частина українського племені, відірвана силою невідомих нам тепер обставин, відійшла на північ і там утвердилася зі своїм наріччям і з початками свого громадського життя, виробленими ще на давній Батьківщині, ця схожість південного наріччя в північним, на мій погляд, виявляє незаперечний доказ древності наріччя і народності Південної Русі” [229, 38]. До речі, в початках громадського життя українців і новгородців він бачив вплив ідей демократії і лібералізму.

Аналізуючи походження слова “Русь” протягом майже півтисячоліття, Костомаров доходить висновку, що в процесі історичного розвитку слово “руський” стало спільним для всіх східних слов’ян, хоча в давнину слово “Русь” вживалося для визначення саме української території. “Ім’я руського, — писав Костомаров, — стало і для півночі, і для сходу тим же, чим з давніх літ залишилося як виняткова ознака українського народу. Тоді останній залишився ніби без назви; його місцеве часткове ім’я, що вживалося іншим народом тільки як загальне, стало для останнього тим, чим давніше було для першого. В українського народу ніби було украдено його ім’я” [229, 39].

Костомаров у XIX столітті спростував аргументи і сьогодні шовіністично налаштованих російських кіл, їх право власності на слова “Русь”, “руський”, “российский”, а з ними на давність і велич.

Досліджуючи етимологію назв, Костомаров підкреслив штучність етноніму “південноруський”, його несприйнятливості для українського народу, актуалізує потребу відмінити принизливу для українців назву “хохол”.

Вперше в історії вчений однозначно спростовує трактування Давної Русі як “спільної колиски” трьох братніх народів. Сучасні українські вчені лише останнім часом дістали змогу легітимізації цієї теорії.

Великоросійська народність, за Костомаровим, складалась не в Новгороді, а дещо пізніше, в Суздальсько-Ростовсько-Муромсько-Рязанській землі, про яку практично не збереглося давніх пам’яток літератури. Саме страхом усвідомлення своєї древньої історії як “непроницаемого тумана” можна пояснити теорію про Русь як “спільну колиску” трьох братніх народів.

В XI ст., за Костомаровим, Русь (Україна) є сильною централізованою державою, до неї тяжіє Новгород, і лише з половини XII століття визначається в історії характер Східної Русі Ростовсько-Суздальсько-Муромсько-Рязанської землі. Такого характеру неспростовні судження — незаперечна ознака послідовного патріотизму Костомарова, причина його життєвих незгод і терпінь.

На основі історичних неспростованих фактів Костомаров доводить, що в давніх часах Московському князівству було притаманне збирання (читай — загарбання. — Я.К.) земель під владу сильного державця. Там не було місця елементам демократії. Душилися будь-які вияви свободи, в чому церква була одностаїна з правлячими колами. З часом це перейшло в психологію народу.

Найвищим виявом народовладдя в Києві було віче, яке мало своїм правом судити, проганяти князів, карати, відмінити встановлені ними укази. Костомаров наводить свідчення про це літописів. Традиції демократизму, вважав він, також успадкував український народ з давніх часів.

За Костомаровим, основна суттєва відмінність між росіянами і українцями полягає в їх ставленні до свободи, демократії, первинності загалу і вторинного значення особистості.

Демократично-гуманна форма управління державою, яка на багато століть випередила цивілізацію, не була готова вистояти перед напором жорстоких завойовників. Прагнення завойовань нових земель неминуче привело північно-східних слов'ян до земель південних, зародки демократичної цивілізації останніх уступили під напором жорстокості і організованої сили, що і привело до кількасотлітнього гноблення українців. Передові з погляду сучасності ідеї управління державою були надто несвоечасними.

“В Південній Русі не видно найменшого прагнення до підкорення чужих, до асимілювання інородців, що поселилися між її корінними жителями, в ній відбувалися суперечки і бійки скоріше за зганьблену честь чи за тимчасову здобич, а не з метою утвердити міцне вікове панування” [229, 43], — писав Костомаров. Про це говорять, до речі, і пам'ятки епічного фольклору — думи, історичні пісні українського народу, в яких українець тільки борониться, а не нападає, а якщо і вирушає у похід, то тільки з метою помсти за завдану кривду.

Про людське око (“недремне”) Костомаров підкреслював намагання українців до тісного союзу з Москвою. Разом з тим він акцентував велику різницю між політичним устроєм двох народів, яка неминуче приводить до глибокого конфлікту.

“...Південна Русь зберігала протягом віків давні поняття; перейшли вони в кров і плоть останньої, підсвідомо для самого народу; і Південна Русь, при-

бравши форму козацтва, — форму, що зародилася, власне, в давнині, — шукала тої ж федерації в єднанні з Москвою, де вже давно не існувало зачатків цієї древньої федерації” [229, 44].

Отже, козащина, за Костомаровим, цілком природна і логічна форма політичного державного устрою для українців. Століття політичної нестабільності і відсутність держави суттєво не вплинули на ментальність народу, він зберіг пам'ять про свою державність у давній Русі.

Костомаров мав на увазі обрання гетьманом Юрка Хмельницького, інших осіб з оточення Хмельницьких не за особистими якостями, а тільки за те, що вони були з'єднані родинними зв'язками з Б.Хмельницьким.

Досліджуючи становлення централізованої власне російської влади з центром спочатку у Володимирі, а згодом у Москві, Костомаров дійшов оригінального висновку: в централізації влади роль своєрідного історичного каталізатора виконало монголо-татарське нашествя. “Монголи не насилували народного самоуправління систематично і свідомо. Політична їх свідомість не досягла прагнення до згрупування мас і централізації впокорених частин. Перемога означалася для них двома способами: загальним руйнуванням і збором данини. І те, і інше потерпіла Росія. Та для збирання данини необхідна була одна особа на всю Русь, один прикажчик хана: ця єдина особа, цей прикажчик представлений був руською історією в особі великого князя, князівського глави, і, отже, управителя землями. І ось глава федерації став довіреною особою нового господаря. Право старійшинства і походження, рівно ж і право обрання — повинні були підкоритися іншому праву — волі государя всіх земель, государя законного, бо завоювання є фактичний закон, вище всяких прав, ще не підлягає розсуду. Але нічого не було природнішого, як виникнути цьому ханському прикажчику в тій землі, де існували готові зерна, які залишалося тільки поливати, щоб вони дозріли” [229, 53-54].

Саме в Москві на той час сформувався центр спротиву ігові. Київ, як центр міст руських, передає естафету Володимирі, а згодом цю естафету перехоплює Москва, яка виникла із змішання русько-слов'янських народностей і в епоху свого зростання підтримувала свою справу з таким же змішанням народів. Москва поступово не просто підкорює землі, а поглинає їх, федеративне начало часів панування з центром у Володимирі під впливом іноземного завоювання поступово переходить у абсолютну владу Москви. Князі тепер не залежать від виборів, утверджуються на одних місцях. Москва, що підкоряла князів, підкоряючи собі, тим самим відроджувала ідею спільної батьківщини, тільки вже в іншій формі, не як колись, федеративній, а в єдинокоролівській. Так склалася монархія Московська; так з неї утворилася державна руська єдність. Її суспільна стихія — це общинність, поглинан-

ня особистості, тоді, як в українському елементі, як на півдні, так і в Новгороді, особистісне вільне начало не давало сформуватися общинному.

Глибинне бачення механізму формування абсолютної монархії в Росії вчепним стало наріжним каменем розуміння відмінностей між двома народностями в різних аспектах їх життєдіяльності.

Аналіз конфесійних відмінностей зумовив відповідний висновок: “З церквою сталося в російському світі протилежне тому, що було в українському. В українському, хоч вона мала духовну могутність, не досягнула бездоказової освяченості успіху. На сході вона в особі своїх представників — духовних савновників — стала органом верховного остаточного суду” [229, 54].

Іншими словами, світська влада в Росії, — відзначав Костомаров, — опиралася на духовну, духовна — на світську. Світська влада князя була освячена духовною, але не дозволяла їй підкорити себе. Історія наводить чимало прикладів, коли думка духовних ієрархів є принципово відмінною від позиції монарха, і в цьому протистоянні на сході практично завжди перемагав останній. Духовна особа під тиском або змінювала свою думку, або її зміщували з духовної посади, або просто знищували. Так було практично впродовж усієї історії Росії. “Духовенство підтримувало князів у їх прагненні до єдиновладдя; князі також підтримували духовенство і сприяли йому сильно; але як тільки духовна влада переставала йти нога в ногу з єдинодержавною світською, остання одразу ж давала відчуті духовній владі, що світська необхідна” [229, 57].

Церква в Росії, за Костомаровим, сприяла утвердженню єдинодержавія. Одним із головних принципів співжиття світської та духовної влади була обов'язковість освячення будь-яких починань. Водночас утвердження монархізму вело до повного нівелювання особистості. В цьому найактивнішу допомогу надавала церква.

“Ось так філософія російська, усвідомивши необхідність суспільної єдності і практичної пожертви особистістю, як умовою всякої загальної справи, довірила волю народу волі своїх вибраних, залишивши освячення успіху вищому вираженню мудрості, і так дійшла вона в свій час до формули: Бог та цар у всьому! В цьому знамення крайнього торжества панування спільноти над особистістю” [229, 58].

Костомаров на прикладах ствердив: що в російській православній церкві домінують зовнішні прояви релігії над внутрішніми, що і було причиною численних розколів всередині православ'я. В Україні, пише Костомаров, навпаки, перемагає внутрішнє, духовне у вірі. Тому розколів і суперечок про обряди не було, за винятком часів унії, що спровокована не народом.

В Україні протягом XI-XII століть не було спроб опозиції проти авторитету церковної науки, і тільки в XVI столітті стало виникати аріанство, коли Симон

Будний випустив свій катехизис українською мовою і, за свідченням уніатів, деякі священики через невігластво не тільки не зперечували його, але, не підзрюючи в ньому ересі, ще й хвалили. В масі народу це явище не мало успіху.

“Так, украинський народ, не даючи духовенству права безумовного освячення факту, в самій суті мав більшу рацію, ніж сама церква, ніж російський, осягаючи більше її дух, ніж форму. В даний час розкол через форму, обрядність, букви немислимий в українського народу; з цим усякий погодиться, хто хоч трохи знає цей народ, придивився до його життя і прислухався до його корінних понять” [229, 60].

Ще одна дуже важлива відмінність між українським і російським народом полягала, на думку Костомарова, в релігійній терпимості до інших народів, ставленні до представників інших віросповідань.

“...російська стихія ... показувала напрямок до приєднання, до підкорення і поглинання самобутності частин. В релігійно-розумовій сфері відбилося те ж саме. Виникла нетерпимість до чужих вірувань, презирство до чужих народностей, пихата думка про себе... Латинська і лютеранська, вірменська і всяка інша віра, ледве тільки відмінна від православної, вважалася у росіян проклятою...

Виникненню такого погляду доконечно сприяло татарське підкорення. Довге приниження під владою чужовірців і іноплеменників обернулося, в свою чергу, зарозумілістю і пониженням інших. Звільнений раб більше за все відзначається пихою. Це й викликало ті круті заходи, те захоплення іноземщиною, яке з часів Петра проявилось у вигляді реформи. Крайність, природно, викликає супротивну крайність” [229, 60].

Як бачимо, це означення дає Костомаров виходячи з історичних фактів. Певна річ, що Костомаров не міг не знати про надзвичайно сильний і впливовий масонський європейський рух, під вплив якого потрапив і Петро Перший. Це також вплинуло на характер тих реформи, які на протигагу російському захопленню іноземщиною, особливо французькою від часів Петра. В українського народу цього не було... “Українці з незапам’ятних часів звикли чути в себе чужу мову і не сахатися людей з іншим обличчям і з іншими нахилами... В містах українських греки, вірмени, жида, німці, поляки, угри, знаходили вільний прихисток, ладили з туземцями... Цей дух терпимості, відсутності національної пихи, перейшов надалі в характер козацтва і залишився в народі до цього часу. В козацьку громаду міг приходити всякий; не питали, хто він, якої віри, якої нації” [229, 61].

Про дух лібералізму, поваги до вільного вияву особистості у козацькому товаристві свідчить і наведений Костомаровим такий факт. Коли поляки ремствували, що козаки приймають у себе різних бродяг, козаки відповідали, що у них здавна кожен вільно може прийти і піти.

Сумнівні з точки зору моралі дії козаків щодо католицьких святинь та жорстокість у походах проти південних сусідів Костомаров трактує не з точки зору релігійної та національної нетерпимості та ненависті, а як вияв помсти за наругу над національними українськими святинями з боку поляків, росіян, татар та турків.

Як бачимо, Костомаров у характеристиках типів народності опирався на власне тлумачення історичної мотивації, прагнув істинності вкупі з об'єктивністю і безсторонністю. Доведення іманентної різниці викликало нові етноментальні характеристики: українець, за Костомаровим, не цурається дружби з поляком, євреєм, татариним, “москалем”; він ліберал за духом, але не космополіт, неприязнь спалахує в нього ще сильніше, ніж у росіянина, якщо тільки росіянин підмітить, що іновірець чи іноземець починає ганьбити його власну святиню. Якщо тільки надається іншим свобода, виражається іншим повага, — зробив висновок Костомаров, — то природно вимагати до себе такої ж свободи і взаємної поваги.

В “Двох руських народностях” йде мова не про перевагу одного національного генотипу над іншим, в даному випадку українського над російським, а лише про відчутну різницю між ними. На цій різниці наголошує Костомаров, вболіваючи і переживаючи за можливе асимілювання всього українського в тогочасній російській державі, де українському не залишалося місця в майбутньому, де на передній план політикуму виходила лише боротьба польської та російської нації за право власності над українською територією, історією, духом.

Глибоко усвідомлюючи небезпеку асиміляції під тиском асиміляторства, Костомаров, а за ним і Куліш, Шевченко, Марко Вовчок, Білозерський, а згодом і Антонович, і Драгоманов порушенням українського питання спричинились до збереження національної гідності, всього українського, чинили інтелектуальний спротив колонізаторській політиці.

Центр свободи духу, волі, переходить, ствердив Костомаров, з Києва після його падіння до Новгороду і протягом століть зберігається і розвивається саме там. Ні шведи, ні німці, ні Папа Римський не можуть підірвати цього духу, який закріпився генетично. Політика виявилась безсилою проти національного вільного духу. Де була безсилою зовнішня політика, стала всесильною внутрішня жорстока, на повне знищення політика Московщини.

Отже, підсумовує Костомаров, з історичного екскурсу щодо причин відмінності між двома руськими народностями “можна зробити висновок, що плем’я українське мало властивим для свого характеру перевагу особистої свободи, російське — перевагу общинності... Перше вело до федерації, але не зуміло повністю утворити її; друге привело до єдиновладдя і міцної держави. Перше виявилось багато разів нездатним до єдинодержавного грома-

дянського життя. В древності воно було пануючим на руському материку, і коли прийшла пора або згинуть, або згуртуватись, повинне було мимовільно зійти зі сцени і уступити першість другому. У російському елементі є щось велике, творче, дух стрункості, свідомість єдності, панування практичного розуму, що вміє вистояти у важких обставинах, вловити час, коли слід діяти, і скористатися з нього наскільки потрібно... Цього не показало наше українське плем'я. Його вільна стихія призводила або до розкладу власних зв'язків, або до круговерті прагнень, які крутили білчиним колесом історичне життя. Таким показує на ці дві руські народності наше минуле" [229, 63].

Дух замилювання Миколою Костомаровим всім українським відчутний з наведених історичних фактів, концепції і явно дає підстави читачеві для висновку про безсумнівну перевагу моральних якостей українців над росіянами.

Це не могло не викликати гострого спротиву з боку офіційного режиму та адептів великоруського шовінізму. Так було покладено початок гострій дискусії, яка дістала перманентний характер і сформувала Костомарова-публіциста.

Українці, слушно вважав Костомаров, — ліберали за духом, у ментальності росіян переважає колективне начало. Як сила, так і слабкість першого і другого залежить від історичних, економічних, політичних чинників і в конкретно-історичному відрізку часу виявляється як сильними, так і слабкими сторонами. В середньовіччі в формуванні нації відіграв свою роль дух колективізму і сильна воля особистості, було доцільним єдиновладдя. В цивілізованому тогочасному європейському суспільстві ліберальний дух був шанований, вважався фактором прогресу. Українці спокон віків формували духовність, мораль, вільний вияв своїх переконань та думок, росіяни ж будували "тіло" — державу, механізм спільної державної влади, яка набула згодом репресивного характеру. Костомаров прогностично ствердив: тільки ідеальне поєднання обидвох начал могло б надати гармонії державництву, суспільству. Як сам ліберальний дух не є спроможний побудувати державу без сильної державної влади, так і чітко відлагоджена державна машина без вільного розвитку особистості приречена на деспотизм.

Костомаров вважав, що вільна стихія духу українців не дала їм можливості в жорстоких середньовічних умовах вибороти державу, а змусила потрапити під гніт сусідів на довгі століття. Він виходив з тих даних, якими оперував в середині XIX століття. Його дещо песимістичний історичний висновок сприймати необхідно у контексті часу й принципу історизму. Його думки для того часу були є об'єктивними.

Далі автор "Двох руських народностей" переніс вивчення різниці між українцем і росіянином у площину духовну, мистецьку, розкривши багатий світ першого. Костомаров не заперечив загалом розвитку поезії в росіян.

В кожного народу є свій духовний світ. Високопоетичними в російських піснях він бачив силу волі, сферу діяльності, власне те, що "таке необхідне для довершення завдання, для якого визначив себе цей народ в історичній течії політичного життя" [229, 64]. "Розбійницький" цикл російських народних пісень Микола Костомаров визнав продуктом життя російської ментальності. В росіян "історичний спогад зараз перетворюється в епос і стає казкою; тоді як, навпаки, в українських піснях він більше зберігає дійсності і часто не потребує підніматися у дійсність до епосу для того, щоби вражати силою розкішної поезії" [229, 64].

Отже, різниця в розвитку поезії у росіян і українців полягає в різних підходах до буденного життя. Прагматичний, матеріалістичний, утилітарний підхід до дійсності у росіян породжує і поезію своєрідного ґатунку. Українці більше спроможні бачити поетичні образи в буденній дійсності.

"В російських піснях є туга, роздум, але майже нема тої мрійливості, яка так поетично чарує нас в українських піснях, виносить душу в сферу уяви і зігріває серце неземним, нетутешнім вогнем. Наявність природи незначна у російських піснях і надзвичайно сильна в наших" [229, 64].

Ця частина в "Двох руських народностях" багато в чому перегукується з його кандидатською дисертацією, особливо там, де Костомаров говорить про власне поетику і, особливо, в аналізі тематичних циклів.

"Жінка в російських піснях рідко піднімається до свого людського ідеалу; рідко її краса підноситься над матерією; рідко закохане чуття може в ній цінити що-небудь за межами тілесної форми; рідко виявляється гідність і шляхетність жіночої душі. Українська жінка в поезії нашого народу, навпаки, до того духовно прекрасна, що і в самому своєму падінні виявляє поетичну свою чисту натуру і соромиться свого приниження" [229, 65].

За нетотожністю образу жінки в "Двох руських народностях" однозначно простежується неоднаковий її статус у духовно-моральній площині суспільства, сім'ї, родини у росіян і українців.

Наявністю чи відсутністю естетичного смаку пояснює Костомаров і характер вірувань та забобонів у росіян і українців. При бідності уяви, вважав Костомаров, у росіян надзвичайно мало повір'їв, хоч зате багато забобонів, і вони тримаються їх вперто. Українці, навпаки, мають багато повір'їв... Народ не розлучиться з повір'ям, доки в ньому не погасне чуття краси, чи доки старе не знайде оновлення свого поетичного витвору в нових формах.

Від сфери народної творчості Костомаров переходить до особливостей російської інтелігенції, з'ясовує, що читає освічена російська людина, на що вона звертає увагу в цих книгах? Він зазначає, що це серйозні книжки, але переважно такі, що прямо стосуються діяльності читача, що може бути застосоване до найближчого вжитку. Часто читають для хвиливої забави без

споглядання настрою, без усвідомлення ідеї. Костомаров зазначав, що навіть у росіян, котрі захоплюються поезією, насправді переважає не почуття, а лише афектація, яку вважав Костомаров ознакою відсутності правдивого розуміння поезії [229, 68]. Ясна річ, що Костомаров не заперечує (та й не ставить такої мети) наявності в росіян поетичного почуття, не заперечує їх безсмертних поетичних надбань у творчості Пушкіна, Лермонтова та інш. Але, на його думку, "в ньому нема тих прийомів поезії, які є в нас і які до цього називалися мистецтвом" [229, 68].

Говорячи про "прийоми поезії", Костомаров має на увазі широкий спектр того, що творить поезія — від сприйняття оточуючого світу до відображення його в поетичній творчості. Незважаючи на близькість народностей, говорив він, у світі літератури росіянам часто подобається те, що українцям ніяк не може подобатися. Як приклад, наводить творчість Некрасова, яка викликає захват у багатьох росіян, а українцям вона не є близькою за своїм поетичним складом. Тарас Шевченко і Пантелеймон Куліш також не любили його поезію за утилітарний характер реалізму.

Ортодоксальність росіян в релігійній сфері, що часто призводило до справжніх розколів всередині церкви (буква як основа догмату, цілого вчення), призвела Костомарова до висновку про вирішальну роль прагматичної ментальності у росіян.

Для росіянина головне суворе виконання зовнішніх виявів обрядності, внутрішня благочестивість для нього не є домінуючою. Звідси велика кількість людей маловіруючих, особливо серед вищого класу освічених атеїстів.

В українців навпаки, згідно Костомарова, сильне відчуття Божого провіденціалізму, внутрішня потреба звертання до Бога, сердечний потяг до духовного, таємничого й благодатного світу. З ним українознавець пов'язав глибоко розвинуте почуття релігійного як прекрасного. "Де поезія, там релігія; одно без другого немислиме; віру в душі вбиває аналіз; але поезія протилежна аналізу... З поезією обов'язкова віра в прекрасне, а прекрасне не підлягає аналізу..." [229, 70].

В українців, за Костомаровим, надзвичайно розвинуте відчуття ідеально-го у вірі й релігії, що гармонізує їх ментальність.

Костомаров класифікує людей на головні 2 типи:

- 1) тих, хто робить добро, переслідуючи здобуття користі;
- 2) тих, хто робить добро безвідносно до користі, не роздумує над матеріальними благами; він творить добро за велінням серця і почуття підсвідомо, спостерігаючи добро і милуючись ним.

Ця проекція з площини ідеальної в матеріальну особливо яскраво показує ментальний світ двох руських народностей, об'єднаних силою в державну єдність і водночас таких різних.

Костомаров не тільки був глибоким ученим та аналітиком, але й патріотом. Звертання до сучасних суспільних взаємин народів зумовила думку про те, що історія залишила на народностях свої сліди.

“Для українця нема нічого важчого і гіршого від підкорення волі батька, і сім’ї українські діляться і дрібняться, як тільки в їх членів з’являється свідомість про потребу окремишнього життя. Опіка родичів над дорослими дітьми здається для українця нестерпним деспотизмом. Претензії старших братів над меншими, як і дядьків над племінниками, викликають справжню ворожнечу між ними” [229, 72].

Взаємний обов’язок, заснований не на вільному взаємозв’язку, а на необхідності долі, нестерпний для українця, тоді як росіянина він найбільше задовольняє, вважає Костомаров.

Розкриваючи співвідношення понять “громада”, “особистість”, “спільнота”, Костомаров писав: “Обов’язкова общинність земська і відповідальність особистості перед громадою для українця є вищою мірою нестерпним рабством і кричущою несправедливістю. Не сміти назвати нічого своїм, бути наймитом якогось суспільного поняття про громаду, відповідати за другого без власного бажання — до всього цього не привчило народ український його минуле життя. “Громада” за українським поняттям зовсім не те, що “ми” по-російськи. “Громада — це добровільна сходка людей; хто хоче — бере в ній участь, хто не хоче — виходить” [229, 74]. За українським, протилежним до російського народним поняттям, кожний член громади є сам по собі незалежна особа, самостійний власник; обов’язок його до громади тільки в сфері тих стосунків, які встановлюють зв’язок між її членами для взаємної безпеки і вигоди кожної.

В українців історія не сприяла російському уявленню про “громаду”. Древнє право свободи особистості не було поглинуте поняттям спільності, а суспільна власність на землю не стала пануючою ідеєю. Кожен землевласник був незалежним власником свого добра. Багато в чому тут сприяли західноєвропейські поняття про землю, волю, власність.

Рабська, холуйська ідеологія, підкреслював Костомаров, яка століттями вироблялася в росіянина, зовсім не була притаманна українцеві. Якщо росіянин-кріпак був не просто власністю господаря, а покірним останньому до смерті, не роздумував про волю, то українець-кріпак ні на хвилину не полишав думки про волю. Поміщицькі роботи виконувались українцями без бажання, тому і виникла та розповсюдилася думка серед російської еліти, що українець лінивий, нещирий, невідданий. Насильство над українцем вело до масових заворушень та повстань. “Загалом же докір про лінощі несправедливий; навіть можна помітити, що українець за своєю природою працелюбніший від росіянина і завжди таким виявляє себе, як тільки знаходить вільний вибір діяльності” [229, 77].

Рабську ідеологію, яка широко сповідується серед російського народу, Костомаров у своїй прозовій спадщині показав в образі Васьки Данілова з повісті "Холуй". Вона має підзаголовок: епізд з історично-побутового життя. Таке жанрове означення дуже закономірне і точне, оскільки в центрі твору — трагічні наслідки одного-єдиного нерозважного вчинку Василя Данілова, дворака петербурзької княгині Долгорукої. Увага зосереджується саме на його особі та наслідках вчинку. Події розвиваються в одному руслі — досвідчення вини і катувань княжого холопа за його спробу "приворожити" боярину і княжича, здобути їх ласку, щоб так часто його не били за будь-що.

Художньо яскраво і психологічно достовірно автор малює характери панів та їх двірні, в історично правдивих деталях передає обставини і події, пов'язані з таким суспільно-державним явищем, як "слово і діло". Сутність стосунків визначалася всевладдям доносів, які особливо характеризували епоху Петра I, постпетровську добу та її пізніші періоди російської історії. Правдивість доносів слідчі органи з'ясовували катуванням самого донощика, а відтак і його жертви. Автор правдиво передає безмежну сваволю і розгнуданість, корумпованість не тільки чиновників від слідства і карних органів, але й найвищих царських сановників і дворянської знаті.

Костомаров, підсумовуючи свою працю про дві руські народності, зробив припущення, що, можливо, він багато в чому помилився. Справою інших буде заперечити йому і поправити. Але, розуміючи саме так цю різницю, він вважає завданням "Основи" висвітлити в літературі той вплив, який повинні мати на загальну освіченість оригінальні ознаки української народності.

Він розумів, що цензура може закрити "Основу" при будь-якому вияві думки про сепаратизм. Тому його висновки мають завуальований характер: "Цей вплив (своєрідності. — Я.К.) треба не руйнувати, а доповнювати і зменшувати те корінне начало російське, яке веде до згромадження, до злиття, до строгої державної і общинної форми, що поглинає особистість, і прагнення до практичної діяльності, що впадає в матеріальність, позбавлену поезії. Український елемент повинен давати нашому загальному життю всепроникне, одухотворююче начало" [229, 77].

Костомаров визнає за російською народністю більшу силу державотворчої потуги. І робить висновок, очевидно, єдино можливий у тогочасі: "Українське плем'я в минулій історії доказало нездатність свою до державного життя, воно справедливо повинно було уступити власне російському, прикнути до нього, коли завданням загальної руської історії було утворення держави" [229, 77]. Костомаров наполягав на праві українців на власну самобутність, розвиток своїх духовних начал, право їх удосконалювати, нехай і в рамках не власної держави, впливати на росіян, підсумував він. Це був сміливий висновок, як і те, що Костомаров визнає більшу близькість ук-

раїнців і поляків, ніж українців і росіян. “Якщо український народ далі від польського, ніж від російського, за своєю мовою, то значно ближче він до нього за народними властивостями і основами народного характеру” [229, 77]. Подібні висновки Костомарова стали в період польського повстання основою для звинувачень на його адресу в українському сепаратизмі з боку офіційної влади, яка українофільство Костомарова трактувала як явище єдиного порядку з польським питанням.

За Костомаровим між українським та польським народами — глибока безодня, оскільки перший — толерантний, демократичний народ, а в характері другого переважають елементи аристократичної пиhi і зверхності.

“Доля українського племені склалася так, що ті, котрі висувалися з маси, зазвичай втрачали народність, в давнину вони ставали поляками, тепер стають росіянами: народність українська постійно була і тепер залишається набутком простої маси”, — говорив Костомаров [229, 79]. З польською народністю здійснилося зворотнє: “там особи, що вийшли з маси, якщо вони були поляки, не міняють своєї народності, не йдуть назад, а утворюють твердий стан. Історія пов’язала поляків з українцями так, що значна частина польської шляхти є не що інше, як українці, що переродилися, власне, ті, котрі силою щасливих для них обставин піднялися над масою” [229, 79].

Стереотип стосунків: польське — панське, аристократичне; українське — холопське, мужицьке, протягом історії толерувалося то з більшою, то з меншою силою. І намагання поляків зробити і українців панами, — писав Костомаров, — матеріалізувалося в намаганні Польщі створити умови для переманювання українців під польське панування, позбавити українців своєї мови, культури, гідності, свободи, що яскраво видно на прикладі Галичини.

В закінченні цієї фундаментальної праці Костомаров висловив одну з тих думок, які скоріше малюють силу спротиву уряду, ніж його власні переконання: “... добрий росіянин як тільки заїде до нашого народу, безпремінно нас полюбить і проникнеться симпатією до українського народу; він знайде в ньому ті живлющі зачатки поезії, які мало розвинулися у росіян з причини крутих обставин давнішої історії” [229 80].

Бачимо тут і душевне добро християнина, стійку віру в месіанізм України, і переконання (як і для Куліша), що українці мають грати в Росії роль духовного проводу. Одночасно можемо уявити, як важко було задля обставин “наступати на горло” власній ідеї, власним відчуттям і думкам.

Продовженням ідей, розвинутих у попередній праці, були статті Костомарова “Думки Південноруса”, “Про викладання на українській мові” [257].

Отже, в петербурзький період свого життя Костомаров підтримував духовний зв’язок з Україною, присвятившись відродженню української мови, захисту її права на вільний розвиток. Прихильники української ідеї, звичай-

но, розуміли важливість запровадження навчання рідною мовою, грамоти і освіти українців з самого дитинства. Шевченко перед смертю видає “Буквар”. Це глибоко відображало потреби епохи.

Знамениті “Думки Південноруса” Миколи Костомарова — це 5 статей, присвячених різним проблемам українського народного життя. Ними вчений започаткував обговорення гострої проблеми: чи мають українці право навчатися українською мовою?

Як і в “Думках Південноруса” обґрунтував цю необхідність у праці “Слов’янська міфологія”: “Всякому другові української народності безперечно миле і дорогоцінне все, що виказує прагнення до відродження нашої мови і літератури. Не можемо ми не дорожити всім, що з’явилося значнішого в галузі нашого слова: твори Квітки, Шевченка, Куліша, Марка Вовчка складають уже нашу народну славу. Поява “Основи” викликала декілька нових обдарованих особистостей. Все це втішне для українця, та разом з тим відчувається, що все це не головне в нашому літературному завданні: не вистачає чогось найсуттєвішого, того, що дало б міць і плодотворність нашим прагненням. Ми бачимо в українській літературі багато доброго, взятого з народу; та бачили надто мало того, що ми навзаєм дали народові. Солов’я байками не годують, — каже приказка; так і народ не можна наситити повістями і віршиками. Йому потрібний міцний, поживний харч знання і освіти” [219 309]. “Основа” стала якісно новим етапом розвитку націєтворчої ідеї, її практичним втіленням.

Костомаров у своїй публіцистичній діяльності закликав сучасників перейти від декларації до дії, від слів про любов до всього українського до конкретних кроків для захисту української мови. В ці роки він найбільше наближається поглядами до Куліша, хоч форма в кожного власна.

Костомаров вважав, що українською мовою треба повідомляти знання, щоб вона стала провідником загальнолюдської освіченості. Інакше всі писання цією мовою — блискучий пустоцвіт, і нащадки будуть вважати їх більше модою на народність, ніж любов’ю до народності. “Хто любить свій народ — хай любить його не уявою, а серцем і ділом, — хай любить не загальне поняття про народ, а народ у дійсності, в реаліях; хай шукає того, що йому корисне і потрібне. У сфері всенародного слова ми не можемо бути корисними народу нічим іншим, як застосовуючи це слово знаряддям загальнолюдської просвіти. Народ повинен вчитися, народ хоче вчитися; якщо ми не дамо йому засобів і способів вчитися своєю мовою — він почне вчитися чужою, а наша народність загине з освіченістю народу” [219 309].

Бачимо в цих словах не заперечення розвитку української літератури і тим більше не її недооцінку. Це прогресивна панорама перспективи, початки якої пристрасно закликав Костомаров закладати всупереч тому становищу, яке мала освіта і культура рідного народу. Вагу такої спонуки повно можна

оцінити тільки з увагою на це становище. Справді, неосвічений народ не прочитає найблискучішого твору. Взяти до уваги слід і таке явище як епігонство, і графоманію, таку популярну в усі часи. Ставлення до вартісної літератури Костомаров уже на той час висловив однозначно, аналізував її ґрунтовно і захищав послідовно.

Костомаров обстоював ідею не тільки початкової та середньої освіти, а й вищої освіти. “Нам потрібне викладання науки рідною мовою, викладання не для тих, котрі вже звикли не тільки говорити, але й мислити російською мовою, але тому народу, для якого рідна мова дотепер — найзручніша і найлегша форма передачі і виразу думок. Замість повістей, комедій, віршів потрібні наукові книги” [219, 310].

Раціональний історичний еволюціонізм освітньої і культурної стратегії Костомарова сучасники і пізніші дослідники часто тлумачили як консерватизм. Окремі його думки викликали особливий шквал полеміки, як оці:

“Смішно було б, якби хтось переклав українською мовою “Космос” Гумбольдта або “Римську історію” Момзена, для такого роду творів ще не прийшла пора. Потрібно обмежитися елементарним викладом наукових знань, необхідних для початкової освіти. Таким чином, крім букварів, у даний час необхідними є для народу: коротка священна і церковна історія, катехизис, уривки із повчань святих і пояснення богослужіння. Що б то не говорили модні прогресисти, яким здається зручним нав’язати народові матеріалізм, — народ з огидою відвернеться від їх учення, як тільки помітить, що насамперед під виглядом цього вчення хочуть посягнути на святиню його серця. Народ український здатний з любов’ю сприймати освіту, якщо вона йому буде даватися в православно-християнському дусі” [219, 310].

До сьогодні ці слова не знайшли однозначного тлумачення. Більшість схилялася і схиляється до думки про відхід Костомарова від прогресивних ідеалів, навіть їх зраду. Погляд цей не витримує перевірки, судячи з активних публіцистичних виступів письменника на захист української ідеї до кінця днів. На наш погляд, причиною є тривала глорифікація соціалістичних та інших псевдоліберальних ідей, суворе “табу” на їх найменшу критику. Костомаров одним із перших, до його честі, тривожився з приводу загрози їх розповсюдження і деморалізацію під їх впливом українського народу. Мав, як бачимо, рацію.

Тим не менше позиція Костомарова у відомій полеміці про літературу “для домашнього вжитку” оцінена як негативна. Не зжите це тлумачення, на жаль, у сучасній політології (Сондерс Девід). Провідні історики-костомарознавці (Ю.Пінчук), літературознавці (М.Яценко) спростували ці тлумачення однозначно і вчасно, зважаючи на активні зусилля північного сусіда тлумачити спадщину Костомарова як власну.

На наш погляд, можна і слід говорити про зміщення опонентами суті висловлювання з площини суто практичної діяльності, як слушно розумів її Костомаров на той час, у площину ідеологічну. Так було вигідніше і для тих, хто волів більше розумувати, ніж працювати, і особливо для противників прогресу українства. Позиції України і зараз нерівні, зважаючи на величезну кількість творів Костомарова, виданих у Росії.

Костомаров послідовний у своїх думках і логічний у їх викладі. “Коли його (народу — Я.К.) кругозір розшириться, тоді він сам виробить собі своєрідну сферу ідей на основі нових для нього даних у природі. За сферою релігії має наступити знайомство з природою: потрібно написати для народу арифметику, космографію, географію і зручні для читання твори, які б знайомили його з найважливішими сторонами природознавства взагалі” [219, 310].

Одночасно Костомаров дивно як для історика твердив, що історії не вважає потрібним вводити в план початкової освіти. Це така наука, вважав він, яка вже потребує більшого запасу попередніх відомостей і значного ступеня розвитку: без цього вона непотрібна. Крім того він розумів: у Росії це стане “грою в наші ворота”.

Костомаров розумів також, яким важливим є знання історії для українців для піднесення національної самосвідомості українського народу. Та тогочасна історія межувала у національному питанні з політикою. Костомаров виявив глибоке розуміння реалій, накреслив логічний план поступового навчання народу, завжди вмів аргументувати свої висновки, розглядати предмет диспуту з усіх можливих ракурсів.

В окремих думках статті “Думки Південноруса” Костомаров виразно акцентує ідею автономізму, як у “Книгах буття...”, як звучить це в “Енеїді” Котляревського. З огляду на політичні умови він підкреслює культурну автономію. Уважний обсерватор, він бачив духовне загнивання в Росії як наслідок придушення розвитку етносів. Не можна не оцінити сміливості мислення Костомарова і його націєтворчої пристрасі.

“Проти нашого проекту постануть ті захисники дежавної єдності, котрі думають, що для спокою держави необхідно насильним шляхом привести до одного знаменника всі народні звичаї і прийоми життя. Але держава і народ (народи) — не одне і те ж. Держава є необхідна зовнішня форма єднання суспільств і може бути складена з багатьох народів, які в державному смислі, всі разом складають одне тіло, але у внутрішньому житті кожний перебуває самобутнім цілим. Не змішуючи себе з народом, держава не повинна віддавати переваги одному чи декільком підвладним собі народів і ставити його вище за інших, але рівно ж охороняти порядок їх взаємостосунків і не заважати вільному розвитку кожного з них. Для влади, що виражає громадське начало, звички і особливості народів повинні бути в рівному ступені

законними, і моральні вимоги життя кожного з них не повинні зустрічати перешкод" [219, 311].

З уваги на цензуру він малював алюзорну можливість державної поваги і уваги до всіх народів як запоруки взаємного процвітання. Особливо це важливо, толерує він позицію, через абсолютну неможливість будь-якого "розторгнення" України і Росії, поєднаних "не тільки за принципом державної необхідності" [219, 311].

Глибокий аналітик, Костомаров апелює до історії, в якій шукає підтримки своїм ідеям поваги держави до українського народу. Після з'єднання України з Москвою Росія дуже короткочасно толерувала місцеву своєрідність України, допускала можливість українців проживати за їх звичаями. Відхилень, правда, було багато, деякі були дуже гострі, але "де-юре" визнання специфіки української народності визнавала. Письменник показує справжнє обличчя окупації, аморальне, розтлінне в повісті "Чернігівка".

Так, у повісті "Чернігівка" (1881) йдеться про зламану з примхи російського боярина Чеглокова долю красуні-козачки Ганни Кусівни. Розпутний і цинічний злочинець, ставленик російської адміністрації воевода Чеглоков викрав її в самий день весілля для наруги і власної потіхи і зробив наложницею. Автор будує фабулу повісті, як і більшості інших творів на конкретиці. В повісті "Чернігівка" використано дійсний кримінальний факт із часів другої половини XVII століття. Отже, можна вважати його одним із основоположників кримінально-детективного жанру.

Натрапив письменник на цей справді детективний і дуже трагічний сюжет, вивчаючи судові архіви того часу. Доля героїні вразила його своєю беззахисністю, але й моральною гідністю. Повість відзначається надзвичайно яскравою життєвою правдивістю, а типовість аморальної, вкрай негідної, підступної і жорстокої поведінки присланого на Україну боярина викликає відповідну рецепцію читача, розкриває життя українського поспільства після поразки сепаративного задуму Мазепи. Характерно, що в підзаголовку повісті Костомаров акцентує час події. Уважний читач зрозуміє — йдеться про помазепинські часи з типовим для того часу безмежним свавіллям царських чиновників з так званого Малоросійського приказу.

Жанр повісті означено як бувальщину. Принаявність кримінального елемента надає сюжетові особливої гостроти. Психологічно вмотивовано, з використанням життєво достовірних правдивих деталей і фактів, знанням відповідної лексики змальована верхівка тогочасного російського цивільного судочинства (думний дяк Малоросійського приказу Ларіон Іванов), звичаї вищого православного духовенства (глава та дяки

Патріаршого приказу Савелов, Калітін, Скворцов), життя дрібнопомісного панства, чиновництва, безправ'я холопів та російського жіноцтва. Характерно, що Ганна Кусівна, головна героїня повісті "Чернігівка", домагається свого хоч і запізненого звільнення не внаслідок торжества справедливості російського судочинства, а через те, що в цій справі якнайбільше хотіли поживитися маєтком боярина Чеглокова вищі чиновники і духовенство, в площині повноважень яких розглядалася справа Ганни-чернігівки.

Характерно також і те, що порадив Ганні, як вчинити, і допоміг матеріально колишній гетьман Дорошенко, котрий тоді був вивезений до Москви і чекав там подальшої долі. Правдиво змальовує Костомаров розум і гідність молододі української козачки, її письменність, уміння відстояти свої права, що особливо показові на тлі безправ'я, темноти і затурканої тогочасного російського жіноцтва з його убогим духовно, гідним жалю існуванням.

Одночасно письменник правдиво показав відсутність єдності між українською старшиною, кар'єризм і прислужництво, користолюбство таких козаків як Пеньонжик, наречений Ганни Кусівни. З осудом малює він відсутність єдності серед козацької старшини, цинічне використання цього росіянами і втручання царської адміністрації в її стосунки, що стало, зокрема, причиною падіння гетьмана Дорошенка і його інтернування в Москві. Костомаров не приховує своєї симпатії до родової української старшини, посполитого українського люду, змальовуючи вищість моралі, побутової етики українського поспільства в порівнянні з тогочасним російським.

В повісті "Чернігівка" — прямим протиставленням моралі та поведінки російського боярина Чеглокова і української дівчини Ганни Кусівни. Автор протиставляє також побут української родини козака Куса і жителів російського села Прогной, в самій назві якого — виразно яскрава авторська оцінка. Полковник Борковський і боярин Чеглоков — ще одна виразна антитеза, як і стосунки Борковського зі своєю дружиною, до думки котрої він прислуховується і поради цінує. В сценах зустрічі Борковського і Чеглокова автор останнього наділяє майже блазеньською поведінкою, контрастом до якої малює самоповагу українського полковника, наділяючи його розумом, тактом, умінням "розкусити" сутність співрозмовника з півслова.

Таким чином, публіцистичні писання Костомарова в "Основі" були співзвучні його прозовій художній творчості, його світоглядним засадам.

Продовжуючи далі аналіз "Двох руських народностей", зауважимо, що Костомаров знав, як учений, що імперії розпадаються, і не випадково провів

паралель між європейськими країнами та Росією. Підтекстом він проводив думку, що насильницька політика Росії приведе до національно-визвольних рухів (1862–1863 — Польша і Литва), до руйнування імперії і створення цілого ряду держав на зразок європейських, де єдність держави означає і рівні права автохтонного її населення.

Гостро виступає Костомаров у статті проти лінощів у громадській справі, проти інертності і байдужості освіченого стану, схильності до пустопорожніх балачок. Одна з головних думок письменника — також виступ проти епігонства та графоманії. Одне з другим він тісно пов'язує.

“Є інша небезпека для нашого проекту — це наші вже не українські тільки, але російські лінощі і апатія до істинно корисної праці і дійсно високого подвигу. Писати повісті і вірші часто безбарвні, пусті, “з чорнобровими дівками, буйним вітром, могилами, степами і зозулями” тепер легше, ніж віддатися попередній тверезій праці для складання наукових книг, необхідних народові; так само і наші маєтні народолюбці охочіше одягнуться для забави в квазінаціональний костюм, вставляють у свою мову два-три українських вирази, посперечаються про достоїнства Шевченка, ніж виділять карбованець-другий зі своїх доходів на справу суспільної освіти” [219, 313].

Бачимо в цій статті послідовність Костомарова в обстоюванні національної ідеї, суголосність його думок з націєтворчими мотивами та суспільними поглядами Шевченка, інтерпретацію їх у нових обставинах. Задекларувавши гостро необхідність освіти для народу, одночасно в статті “Думки Південноруса” Костомаров пропонує своєрідну програму дій.

Вихід з університету позбавив Костомарова можливості публічних виступів. Всю енергію він вкладає в справу підготовки і видання українських підручників, за яку він з ентузіазмом взявся навесні 1862 року.

“Його відозва до земляків, — зазначав М.Грушевський, — де він заохочував до праці над підручниками і до жертви на їх видання, в зв'язку з сим — його пригадки про негайну потребу видання українською перекладу Євангелії накликали на нього силу нападів, інсинуацій, закликів до урядових репресій, і стали на довгий час, можна сказати — на всі дальші літа, одною з основних тем його публіцистики і полеміки” [217, XV].

На глибоке переконання Костомарова, доки не буде викладання українською мовою, не буде системи української освіти, — всі здобутки української словесності будуть здаватися наступним поколінням не більше як модою на народність, а не справжньою любов'ю до народу. Українське слово необхідно зміцнювати через систему української народної освіти, знизу, зсередини, через підготовку читача. Це була дещо утопічна програма переходу до конкретних практичних дій.

Костомаров вважає одним з найважливіших на той час завдань української інтелігенції з огляду на неможливість інших суспільних дій введення у широкий вжиток навчання рідною мовою і захист цієї ідеї від прихильників російського державного централізму. Він закликає інтелігенцію до практичних конкретних дій, зокрема й до фінансових пожертв. Суголосна "Думкам Південноруса" і стаття Костомарова "Про деякі фонетичні і граматичні особливості української мови, несхожі з російськими і польськими, надрукована в "Журналі Міністерства народної освіти" [263]. Про серйозність підходу автора до проблеми свідчить гіпотеза, що Костомаров консультувався з кимось із мовознавців. Зміст статті розкриває її назва. Ідея написаного — обстоювання права і потреби використання української мови в освіті народу. Стаття без підпису, але вміщена в "Литературном наследии" (СПб, 1890) та бібліографічному покажчику творів Костомарова.

Ця стаття суголосна з IV частиною "Думок Південноруса", яка має назву "Історична неправда і західно-російський патріотизм". Автор серед іншого полемізує з редактором

"Вісника Південно-Західної і Західної Росії" з приводу історичних фактів, які, на його думку, редактор подає тенденційно. Він писав:

"Якщо ми з величезної маси історичних матеріалів будемо вибирати тільки ті, які стосуються до якої-небудь однієї групи явищ минулого життя, при тому такі, які змальовують ці явища у відомих тонах, власне тих, у яких нам особливо приємно бачити їх; якщо при цьому, станемо ухилятися від оприлюднення матеріалів, що стосуються до інших, менш цікавих для наших сучасних (по суті, супротивних чистій науці) спонукань, сторін минулого; то замість історичної істини — читачі засвоюють історичну неправду, тому що, зазнайомившись з цими явищами, не будуть знати, яке належне місце займають вони насправді серед всіх історичних явищ загалом" [217, 142].

Костомаров вказує на історичну неправду і тенденційність журналу, який передруковує з пропагандистською метою факти, які служать лише інтересам російських патріотів, оскільки "ніде взяти інших плодів. Доводиться частувати поляків такими, які насадили їх предки" [217, 142].

Костомаров заперечував звинувачення всього польського народу в фанатичній ненависті до православ'я. Православ'я, без сумніву, зазнавало польського переслідування, але не всього польського народу, який у цілому виявляв толерантність, а свавілля приватних осіб, котрі спрямовувалися окремими польськими фанатиками.

Закликаючи редактора бути об'єктивним, він рекомендував своє безсторонне розуміння фактів:

“... при оприлюдненні історичних матеріалів і при розробці та дослідженні представлених цими матеріалами сторін минулого життя, не слід звертати уваги, що кому здається кислим чи солодким, сприяє чи перешкоджає відомим політичним чи народним тенденціям, а намагатися при зображенні минулого в можливо дійсному світлі, шукати лише істини. Є так багато матеріалів, як вода — свіжа, здорова, витверезуюча, і ці-то матеріали більш за все важливі в наш час ” [217, 142-143]. Таким потрібним вважав Костомаров знання конкретних реалій побуту, звичаїв, суспільного укладу, військової організації, проявів духовного життя народів, їх взаємозв'язок і взаємовпливи, "паралелі з історичним ходом життя інших народів і цивілізацій" [217, 142]. Бачимо тут масштабну програму роботи для дослідника будь-якого історичного явища, вражаючи за логікою, всеохопністю, точністю дефініцій і образністю вислову.

Тут відчутна глибина і об'єктивність аналізу, властива історичним науковим, літературознавчим, соціологічним, публіцистичним та полемічним працям Костомарова. Це були складові успіху вченого, поваги до нього у вітчизняному та європейському науковому світі. Принцип об'єктивності — чи не найголовніший у всіх суперечках Костомарова з російськими, польськими та єврейськими псевдопатріотами, які національні питання та інтереси ставили вище історичної істини. В стосунках з їх представниками перемагав: Костомаров був об'єктивний та справедливий і тому, що моральна правда була на стороні українців: гнаних, знедолених, майже асимільованих, на думку Костомарова, але переважаючих своєю духовністю.

Аналізуючи польсько-українські взаємини, Костомаров гранично безсторонній. Помилкою Польщі було намагання ополечити і окатоличити православне населення. Але ніхто, на думку Костомарова, не заважав українській шляхті так само наполегливо відстоювати інтереси православ'я, відкривати школи, вчити народ, а панам руської віри ніхто не забороняв бути воеводами та сенаторами. Польща, зрештою, була покарана через свої намагання тотального ополчення, але і Україна виявила слабкість. В цих словах непроминна мудрість об'єктивної правди як принципу, застосування якого актуальне завжди. Ополчення України відбулося більше від слабкості Русі, ніж від насильств і інтриг католицизму і полонізму, вважав Костомаров. Відірваність панівної української верхівки від народу, постійні хитання православної шляхти заважали творенню державності. "На перевертнях загалом лежить відбиток слабкості, в'ялості, недостаток свідомості мети, міцності взаємодії і енергії праці, і волі. Якби українське дворянство трималося з народом одних основ життя, народ не зміг би впасти до такого ступеня політичної і суспільної апатії" [217, 145]. Актуальність цієї стрижневої думки націєтворчої концепції Костомарова увиразнюється особливо сьогодні і робить його спадщину долетворчою для України.

Аналізуючи цю проблематику у відгуку анонімного автора, зокрема, відгук на резонансну статтю Чернишевського “Національна безтактність”, Костомаров констатував наявність у ній, “при дійсному незнанні багатьох сторін галицько-руського життя” вірних поглядів, що збудили, як нам відомо, “співчуття у західних слов’ян, яким дуже обридло австрійське покровительство” [217, 146].

Костомаров не сприйняв його зневагу до ідеї самостійного розвитку української мови і літератури.

Її успіх чи неуспіх, переконував Костомаров, “залежить, по-перше, від більшого чи меншого ступеня свободи, якщо нею буде користуватися це прагнення, і, по-друге, від появи талановитих письменників у цій мові. Після Квітки і Артемовського-Гулака ця мова в літературному розвитку була вже не така, як у творах Котляревського, після Шевченка і Куліша вона просунулась далі, ніж було при Квітці. Що може нею з’явитися — хто в силах пророкувати? Та у всякому випадку автор “Національної безтактності” має рацію, радячи українцям триматися української мови, якою склалася вже література” [217, 146].

Діяльність журналу “Основа” дає змогу зрозуміти, наскільки гостро була боротьба в національному питанні в середині XIX ст. в Російській імперії. Полеміка в журналі “Основа” точилася в основному навколо питання визнання української культури, мови, літератури, її національної своєрідності та самобутності.

Хоч авторам “Основи” доводилося боротися не тільки з російськими прихильниками “великой и неделимой России”, а також з польськими та єврейськими реакційними колами, в журналі постійно підкреслювалося: антагонізму між самими народами, тобто народною масою — українською, російською, польською — не існує. “В багатьох виступах журналу, в тому числі і редакційних, підкреслювалася історична близькість українського і російського народів, високо оцінювалися здобутки російської культури, у цьому зв’язку не можна вважати випадковим вже відзначений факт залучення до участі в журналі ряду відомих діячів російської культури, друкування багатьох статей російською мовою тощо” [31, 76].

Увиразною проблемою й листування-полеміка Костомарова з графінею Блудовою. Блудова всіляко звинувачувала Костомарова і “Основу” в українському сепаратизмі, відмовляла українцям в будь-яких національних правах, звинувачувала в неприязні до Росії та російської культури. Ці звинувачення в слов’янофільському дусі відкидав Костомаров: “В політичному розумінні, — писав Костомарова, — будь-яка заява росіян, заява замаху росіян на припинення розвитку літературного руху української мови буде мати шкідливий відгук у інших слов’янських народів. А ми повинні працювати для майбутнього єднання слов’янських племен” [166, 84].

Причини припинення видання "Основи" є неоднорідними. Крім суто зовнішніх, як-от політичні репресії, стосунки з цензурою, фінансова скрута, глибокими виявилися і внутрішні. Серед них ми вказуємо на внутрішні суперечки в журналі між Кулішем і Білозерським, Кулішем та Костомаровим. Один за другим критикували "Основу" її автори — Л.Глібов, А.Свидницький та ін. Не всім українофілам подобалася внутрішня атмосфера в редакції журналу. Журнал вповні не міг відповідати усім вимогам та потребам часу, усім демократично налаштованим представникам української інтелігенції.

Словом, "Основа" далі об'єктивно не могла існувати. Характерними з цього приводу є слова Івана Франка: "Коли в 1861 році українці почали видавництво власного журналу "Основа", він став розвивати не широку і вільнолюбну програму Кирило-Мефодіївського братства, а доволі тісну і для прогресивних українців мало на той час цікаву програму національного відокремлення України, без зведення рахунків з наболілими на ту пору пекучими питаннями російського суспільного життя. Науковий дилетантизм і політичне доктринерство Куліша були на тоді головною перешкодою успіху журналу; Шевченко, авторитет котрого міг стати противагою поведінці Кулішевій, помер на самому початку задуму (в лютому 1861 р.), Костомаров не зміг погодитися з Кулішем. І ось журнал, на який вся Південна Русь покладала великі надії і який дійсно дав багато цінного, після дворічного існування припинився не від злих пригод, а від безсилля, якраз у ту пору, коли проти українського літературного і суспільного руху збиралися грізні хмари" [495, 89].

Однак попри короткотривалість "Основи", цензурні утиски, які не дали журналові та його авторам на повну силу здійснити задумане, часопис був явищем у становленні національної ідеї. Микола Костомаров на його сторінках постав її генератором і виразником у багатьох аспектах функціонування і розвитку.

Про резонанс публікацій свідчить посилення доносів. Його програмні для національної історіософії статті "Дві руські народності", полеміка з Вс. Крестовським про Григорія Сковороду, "Думки Південноруса" та інші й сьогодні вартісні не тільки як витoki націєтворчого становлення, але і як програма на перспективу.

ОБОРОНА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ В ХУДОЖНІХ І ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ПРАЦЯХ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА 60—70-х РОКІВ

Ще більше загострила наступ на Костомарова його полемічна і публіцистична діяльність в обороні національної ідеї. Вона багатовекторна і багатоаспектна. Він розвінчує офіційних історичних героїв та освячені владою міфи про обраність Росії, розкриває вияви цієї ідеології в сучасних імперських реаліях, з'ясовує характер міжетнічних стосунків та продовжив розвивати лінію провідентності України, її духовності, пояснював наукові основи і характер українофільства, боронив його від численних нападів. Костомаров не залишив непоміченим жодного найменшого випадку проти себе і соратників по ідеї; полемізував навіть із ними, якщо бачить у цьому необхідність, продовжує історичні студії і ставить наукові факти основою сучасних національних змагань. За майже 20 літ Костомаров написав понад 200 науково-полемічних і публіцистичних праць, які в ідейному та естетичному плані творять нерозривну єдність із художніми.

Гострі дискусії Костомарова часто переходили в площину суспільно-політичну. Як відомо, що характер осягнення історії в будь-якому суспільстві визначається домінуючими в цьому суспільстві тенденціями. Коли загострюються тенденції — набуває більшої гостроти осягнення історичних проблем. Оскільки наукові інтереси Костомарова лежали в парадигмі стосунків: українського, російського, польського, єврейського народів — він постійно опинявся в центрі полеміки.

Велич Костомарова-полеміста і вченого була не тільки в його непоступливо-принципових позиціях, запальному характері, що позначався на способі ведення дискусій, але головним чином у тому, що він обстоював позиції уярмленої національної ідеї, підневільного політично і морально народу. Це викликало спротив і насторогу офіційних кіл, трактувалося як намір сепаратизму. Його опоненти найчастіше були апріорно заангажовані, постійно “осучаснювали” предмет суперечок, наперед визначали для себе хід і висновки дискусій. Це робило боротьбу різноплановою, виснажливою для вченого, було джерелом зайвих моральних зусиль і фізичного напруження.

Людина свого часу, Костомаров стежив за всім, що відбувалося в науковому та суспільно-громадському житті. Учений глибоко від інших розумів причини і наслідки подій і фактів, до того ж оцінював їх із українських патріотичних позицій. Мав хист мислення і в ретроспективі і в перспективі, а в своїй сучасності бачив причинно-наслідковий взаємозв’язок. Ці риси, як і талант письменника, зробили Костомарова першорядним полемістом, котрий обстоював ідею національної самоідентифікації українців.

Політичні та студентські заворушення в Петербурзі, польське питання ставили Костомарова постійно перед вибором позиції, тому дуже важливо дослідити еволюцію його поглядів, ідеології в цей період. Загалом прийнято (за М.Грушевським. — Я.К.) вважати десятиліття від закриття “Основи” в 1862 і до кінця 60-х років періодом духовного застою, “антрактом” у розвитку українофільського руху, пов’язаним із Валуєвським циркуляром 1863 року.

Активізувалася російська реакційна публіцистика, почастишали виступи шовіністів. Проте саме в 60-х роках активізувалася суспільна праця на національній ниві української інтелігенції. Особливо різновекторну опресію викликала його стаття “Тисячоліття”, надрукована в “Санкт-Петербурзьких Відомостях” (1862. — № 5).

Стаття “Тисячоліття” [293] — своєрідна ілюстрація суспільної атмосфери цього періоду, світогляду Костомарова, відданості українській національній ідеї.

У цій статті Костомаров аналізує тисячолітній шлях розвитку Русі-України в аспекті духовної еволюції. Тому об’єктивно оцінив духовність сучасного йому суспільства і ті впливи, внаслідок яких вона формувалася.

Костомаров глибоко і точно оцінив характер суспільної думки в Російській імперії середини XIX століття. Бачимо також і те, що рівнем і характером власних оцінок суспільного життя він випереджував оточення, мислив глибше і бачив далі. Оцінка ним суспільної ситуації свідчить, що Костомаров мав за приклад і факти з історії волелюбного українського народу.

Окремо зупиняється Микола Костомаров на проблемі науки і освіти, обстоює необхідність поставити їх вище суспільних обставин, понад політичні

тенденції і течії. “Багато тлумачень про повагу до науки і необхідність освіти, а насправді і мало поваги до науки, і освіта неповна: коли виникає потреба в спеціалістах з тої чи іншої галузі людських знань — доводиться шукати їх з Діогеновим ліхтарем або вдаватися до іноземців” [217, 126], — резюмував Костомаров. Має на увазі, крім усього іншого, також характер і наслідки студентських заворушень весною 1862 року, з якими в його долі було пов’язано дуже багато.

Переконливість критичних оцінок суспільства того часу Костомаровим підтверджує, серед інших ілюстрацій, лист Пантелеймона Куліша до Миколи Білозерського з Петербурга, датований 6 березня 1864 року, де зокрема підкреслюється: “Ще в Москві повіяло на мене політичним чадом, у якому перебувають численні петербурзькі голови... Люди марять наяву нездійсненими очікуваннями. Скучно і жаль слухати книжні бесіди прогресистів. У шляхетному обуренні на жорстокі вчинки різних немудрих осіб ці добродії відсторонюються від участі в справах, ... на які могли б мати благотворний вплив, між тим не роблять нічого і в інших сферах життя, уявляючи, що досягають чогось безконечними тлумаченнями” [307, 159]. Результатом такого становища Костомаров вважав “... і пусті розмови про самопожертви і жертви інтелігентів-сибаритів, і те, що дрібне марнотратство для самонасолоти житейським комфортом” [217, 127], які багатьом миліші всякого пожертвування. Причину бачить у відсутності внутрішньої духовної свободи і суспільної взаємодії як запоруки зміни на краще.

Чому російський інтелігент здатний або самовихвалитися, або займатися страшним самоїдством? А це від того, писав Костомаров, що в Росії для інтелігента практично не існує можливості самореалізуватися. В цьому, власне, і полягає, за Костомаровим, трагедія мислячих людей тієї епохи.

“У нас багато ідеалів і нема найближчих прямих завдань” [217, 127]. — підсумував Костомаров.

Звинування Миколою Костомаровим у бездуховності, у браку суспільних ідеалів стосується значною мірою і української інтелігенції, особливо коли йдеться не лише про прогрес, освіту, свободу думки, але й про пасивність щодо вирішення національного питання. Однак інвективи Костомарова спрямовані не насамперед проти інтелігенції, а головним чином, а проти консерватизму урядової політики, реакційної й антинародної щодо неросіян.

В “Тисячолітті”, Костомаров з’ясовує походження, характер і діяльність російської інтелігенції XIX століття. Пізніше більш відверто про це сказав Юрій Липа в “Призначенні України”, творі, суголосному з ідеями Костомарова. Липа вважав інтелігенцію явищем суто російським, що постало більш-менш від 30-х років, одночасно з розвитком університетів. На його думку, це

не були інтелектуалісти на зразок тих, що виростили по всіх країнах Європи з власного національного ґрунту. Російський інтелігент не постав з народу і був від нього далекий. Тому “ненавидів традицію, бо традиція дає відповідальне і важке життя, без моральних і інтелектуальних ексцесів... ненавидів і минуле, був антиісторичний” [325, 196].

На придушення інтелектуалів у Росії працював весь уряд. Їх засилали на Сибір, оголошували божевільними, знаджували дружніми листами й обіцянками (Дубельт — Куліш). “Безґрунтовність інтелігенції, — читаємо в Ю.Липи, — випливала з різних причин: її не допускали до урядів, її відмежовували всіма силами не тільки від мас, але взагалі від реального життя. Алкоголізм, сексуальні квестії і брак моральних обов’язків — це те єдине, що рекомендував петербурзький уряд, скажімо, своїм молодим студентам. Остаточо зоставляв інтелігентам ще й безконечне теоретизування” [325, 196].

Юрій Липа навів у “Призначенні України” спогади полковника І.Ф. Струся (1831-1910) про російську інтелігенцію: “Вона не багато варта. Не знайти в них ані сили характеру й переконань, ані щирости й шляхетности, ані незмінности й безінтересовности” [325, 195]. Його вражали розпусність і аморальність у грошових справах Некрасова, безсоромна злодійкуватість Панаєва, цинізм і користолоубство Чернишевського, невисоко оціненого і Костомаровим в “Автобіографії”.

Українська інтелігенція, на думку Юрія Липи, творилася на принципово іншому “расовому, національному та освітньому підложжі, де існували іманентно принаявність державницької традиції, як і західного елементу в освіті і культурі, українське село як джерело духовного потенціалу” [325, 198]. Саме за національною приналежністю гуртувалися “громади”, що вповодж десятиліть перед 1917 роком діяли в Петербурзі, Києві, а далі в інших великих містах. Особисте знайомство, відвідини і з’їзди сприяли високій моральності. Не було, як зазначали пізніші дослідники жандармських архівів (Л.Гримало-Сідлецький), серед членів громад поліційних агентів. Першою ознакою громад було високе сприймання історичної місії України, “бажання донести хоч українську “віру”, хоч мистецтво, хоч моральний клімат, хоч історичні спогади і мову” [325, 198]. Серед інших прикмет української інтелігенції зазначає Юрій Липа, зокрема, “муравлиність” праці, щоденні дрібні зусилля, які не раз давали цінні результати. В тій праці перешкождали їм і російська адміністрація, і поліція, і російські інтелігенти. За невинну роботу в гуртках грамотності звичною ставала висилка до диких місць Росії чи кільканадцятьлітнє перебування в жахливій Петропавловській фортеці.

Судження Юрія Липи щодо російської інтелігенції розкривають і суспільні обставини, і характер оточення Костомарова. Вони дозволяють глибше зрозуміти сутність “Тисячоліття”, спрямованої проти російської шовіністич-

ної інтелігенції. Автор статті утверджував в душах українців національні ідеали. Такі ознаки, зрозуміло, викликали протистояння української і російської інтелігенції, зокрема стосувалися вони розуміння і трактування демократичних ідей. Серед них українофільство зазнавало особливої обструкції.

Найчастіше вона виникала в площині проблеми існування ідеї окремості українства, провідної в писаннях Костомарова, де особливо відчутна емотивність, пристрась, що надавала їм художньої виразності. Автор широко використовував засоби іронії, часто сарказму, мовлення "від супротивника". Підтекст національного достатньо виразно відчувала більшість перманентно вороже настроєна щодо українства.

Засилля чужих мод в Росії вело до того, що будь-яка прекрасна і смілива ідея, потрібна для суспільства і така, що, впроваджена в життя, стала б корисною для народу, — гасла. Тільки з'являлася вона в російському суспільстві — одразу засмоктувалася рутинною моди, ставала надовго неможливою для застосування на практиці, а потім, при зміні моди, ставала смішною для громадськості.

Бездуховність Костомаров вважав характерною для внутрішнього світу багатьох інтелектуалів тодішньої Російської імперії. На твердження частини інтелігенції, що суспільство повинне йти шляхом розвитку цивілізованої Європи, але поки що Росія не дозріла до цього, оскільки населена молодим народом, Костомаров відповідає, що народ (український. — Я.К.) вже не молодий, оскільки відзначає своє свідоме тисячоліття, чим не можуть похвалитися інші народи Європи.

"Наші недоліки не від молодості нашої, — писав Костомаров, — але також не від прямої нездатності думати і діяти — інакше в українському народі не було б розумних і талановитих людей — а від занадто великої багатоманітності і складності наших суспільних питань... Нам потрібні не ідеали, а найближчі практичні завдання. Нам слід зібрати всі свої потреби, всі свої сучасні питання і виділити з них небагато, від вирішення яких залежить успішне вирішення інших, і зосередити свої зусилля на перших, формулюючи їх якомога тісніше і точніше, не боячись труднощів, які проявляться в справі їх розв'язання і не лякаючись їх темних сторін, невідворотних у кожному предметі" [217, 128].

Ідеї Костомарова були програмними для української інтелігенції, особливо в час поширення неприйнятних ним псевдoliberalних радикальних соціалістичних тенденцій. "Тут дивовижне для нас те, що народи, які живуть на великому просторі і за великої кількості умов, несприятливих для їх з'єднання, однастайно збираються для відторгнення від себе чужих завойовників і досягають мети. Причому, — підкреслював Костомаров, — русичі йшли на цей крок не з безвиході, не спонтанно, а свідомо. Народне віче ста-

вилося до князів-варягів з належною шанобою і поклато на них функції дотримання порядку у зовнішньому і внутрішньому житті, “князь і віче — два різних за походженням начала, що подали один одному згоду на взаємодію, одне з другим пов’язане, одне другому необхідне” [217, 129].

Костомаров бачить вже в давній Русі чітке розмежування влади на законодавчу і виконавчу, що послужило важливим рушієм для розвитку Руської держави, зберігаючи за народом активну волю вибору. Згодом історичні обставини змусили народ прийняти владу єдинодержавну. Характеризуючи її роль у пригніченні суспільної думки, Костомаров підводить мислячого читача до висновку про гальмівну силу єдинодержавія.

Аналізуючи шлях, який пройшов український народ за тисячу років, та інтерполюючи його наслідки в сучасність, Костомаров ширше аргументував цей висновок:

“Незважаючи на несхожість нашої цивілізації з цивілізацією наших предків IX століття, в нашому сучасному походженні є багато такого, що зближує нас з цією віддаленою епохою. Якщо наш сучасний державний устрій не має нічого подібного з побутом кривичів і слов’ян ільменських, то світ наших духовних сил, наших понять і устремлінь може бути уподібнений такому ж хаосу; поле нашої духовної і суспільної діяльності таке ж велике і обширне, як земля наших предків, і так само нема в нас порядку, як його не було в тій землі. Як предки наші в IX столітті прийшли до необхідності прикликати до себе княжий рід, так і нам слід звернутися до головних завдань, коло яких повинні згуртуватися, скластися і їм підкоритися всі наші багатоманітні сучасні питання” [217, 130]. Як бачимо, Костомаров у “Тисячолітті” не тільки проаналізував суспільні настрої і думки, але й поставив їх у практичну площину.

Оригінальність і логіка його мислення, світоглядна послідовність переконань, дій і вчинків виявлялися також у інших галузях діяльності, зокрема в педагогічній, про що говорить його поведінка в час студентських заворушень, пов’язаних із намаганнями уряду внести зміни в статут університетів. Один з інцидентів мав у біографії Костомарова особливо важкі наслідки, тому є потреба зупинитися на ньому детальніше.

Велика популярність і активна творча, педагогічна та публіцистична діяльність Костомарова в 1859-1863 роках, як згадувалося вище, співпадають із наступом реакції, а тому стали об’єктом пильної уваги царського уряду. В 1862 році в Петербурзі вийшла в світ п’єса Костомарова “Кремуцій Корд”, яка не пройшла повз увагу суспільності, оскільки в п’єсі легко проглядалися аналогії між епохою деспотизму Тиберія і сучасністю під владою російського самодержавства. З позитивною оцінкою п’єси, зокрема виступив у “Современнике” в 1863 році М.Салтиков-Шчедрін.

Заворушення серед студентської молоді спричинило і доноси цареві на тих викладачів, котрі близько спілкувалися зі студентами і підтримували їх вимоги. На одному з доносів, який зберігається в Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна (фонд О.В.Головіна, № 97, арк.109), Олександр II поставив свою резолюцію: “Загальний напрямок страшний, бо він прямо веде до революції, після цього нічого дивуватися, якщо вся молодь у нас насичується подібними думками. Найпильніший нагляд за цими професорами необхідний”. Щоб уяснити позицію Миколи Костомарова, слід повернутися дещо наперед, до часу, коли він тільки-но починав свою діяльність як професор Петербурзького університету.

Після призначення Костомарова професором на кафедрі російської історії Петербурзького університету студенти з нетерпінням чекали першої лекції. Але друзі Костомарова, серед них К.Кавелін, застерігали студентів, що бурхливий вияв симпатій до Костомарова може негативно позначитися на ставленні до нього уряду. Ось як згадує про це Григорій Вашкевич, тодішній студент:

“Вже близько місяця між студентами ходили чутки про дозвіл Костомарову зайняти кафедру в нашому університеті. Всім добре були відомі причини залишення ним університету в 40-х роках і перебування в Саратові. Як ученого-історика Костомарова знали за його творами, зокрема, такими, як “Стенька Разін” і “Богдан Хмельницький”, що друкувалися в “Отечественных записках”, а в 1857 і 1858 роках виходили окремими виданнями і були всім відомі. Запрошення М.І. Костомарова до Петербурзького університету на кафедру Російської Історії, за чутками, що ходили між студентами, відбулося завдяки впливу К.Д. Кавеліна, котрий користувався тоді великим авторитетом в університеті загалом і між студентами особливо. Напередодні вступної лекції, К.Д. Кавелін говорив студентам про Костомарова і намагався переконати їх, що шумне вираження симпатій, яких природно було чекати після вступної лекції Миколи Івановича, може принести йому суттєву шкоду. Всі це дуже добре розуміли, і між студентами було домовлено стримано поводитися ради улюбленого тоді професора. Насправді вийшло дещо зовсім протилежне: у натовпу своя психологія. Натовп завжди безумовно щирий і в своїх діях не здатний керуватися думками, сторонніми для почуттів, що ним оволоділи...” [50, 2].

На лекції мова йшла про суть історії і мету її університетського викладання. За позицією Костомарова, саме народ був і є виразником основних начал суспільного і політичного життя, вивченням яких займається наука історія. Зовнішні форми співжиття стосуються до народу і визначають його духовно-моральний світ, його глибинне буття. Ці форми тільки тоді будуть зрозумілими, коли історіку стане зрозумілим, як ставиться народ до того чи

іншого явища чи події, яка роль у них народу. Історія повинна вивчати духовний світ народу. Саме ці постулати, як відомо, задекларував основними у вивченні історії Костомаровим ще на початку своєї наукової діяльності. Це було принципово новим, тому не завжди зрозумілим і прийнятним. Навіть такий категоричний авторитет у ті часи, як Белінський, заперечував наукове і художнє значення вивчення народної поезії. Тлумачення Костомарова щодо вивчення історії видавалися тодішнім науковцям університету не більше як дивацтвом.

“Лекція мирно продовжувалась, — згадує далі Вашкевич. — Микола Іванович, за звичкою, читав стоячи, схрестивши на грудях руки, без найменшої тіні ораторських прийомів, цілком спокійно і повільно, ніби диктуючи. Великий університетський зал, що служив аудиторією для деяких Костомаровських лекцій, завжди, а тепер особливо, був вщент набитий слухачами. Не дивлячись на це, в аудиторії стояла безумовна тиша. Слова лектора чітко лунали по залі, так що, слухаючи з сусідньої кімнати, можна було подумати, що голос його лунає в пустій аудиторії. Звичайно, ніхто із цих уважних слухачів, що гаряче стежили за ходом думок професора, не турбувався про те, в що перетвориться ця німа аудиторія за хвилину. Я не берусь передавати враження дружного вибуху ентузіазму, що пролунав в аудиторії, тільки-но прозвучало останнє слово професора. При оглушливих оваціях і захопливих вигуках всі шумно залишили свої місця і тісним натовпом оточили Миколу Івановича. Не минуло і декількох секунд, як він опинився над головами натовпу, сидячи, ніби на щиті, на високо піднятих руках. Під безперервний грім аплодисментів і шум декількох сотень голосів натовп рушив з залу довгим коридором через усі дванадцять Петровських колегій, до Невського під’їзду, який тоді був головним для професорів і студентів. Я стояв близько до професора і, раз глянувши на його обличчя, не міг відірвати від нього очей. Збуджене, з виразом глибокого страждання, зовсім не нагадуючи обличчя тріумфатора, воно і тепер стоїть переді мною, як живе. Весь час, доки я міг його спостерігати, воно не втратило цього виразу. З половини коридору, відкинутий натовпом, я міг тільки здалеку стежити за фігурою професора, що виднілася все на тій же висоті, доки вона не зникла разом з першими рядами натовпу, що спускався до виходу на перший поверх. Як розлучився Микола Іванович зі своїми слухачами і поїхав додому — не знаю, але добре пам’ятаю, що на всі вітальні вигуки студентів він відповідав цілковитою мовчанкою” [50, 3].

Справді, психологія запальної, незрілої в своїх поглядах молоді була передбачувана вченим педагогом. Зовсім скоро її милість може бути стихійно замінена на гнів, якщо в чомусь не співпаде дійсне з бажаним. Це знав мудрий Костомаров, і тому не приймав жодних авансів від емоційного студентства.

“Серед університетського юнацтва Микола Іванович мав безмежне співчуття, викликане не тільки його талантом і знаннями, а головним чином щирістю, що звучала в кожному його слові. Юність на цей рахунок дуже чутлива і строга. За один хибний крок у цьому відношенні професор обов’язково і назавжди втрачає симпатію своєї аудиторії” [50, 4-5]. Так згодом і сталося.

Незгода Миколи Костомарова підтримати відмову колег-професорів читати лекції на знак протесту проти висилання професора Павлова, зумовили його намір відмовитися від педагогічної діяльності в університеті, викликали напруженість у стосунках з колегами та радикально налаштованою російською інтелігенцією. В різних виданнях та часописах жваво коментувався вчинок Костомарова. Зокрема, “Санкт-Петербургские Ведомости”, “Библиотека для чтения” звинувачували Костомарова в зраді своїх колег-професорів. Серед інших звинувачень гостро обговорювалася фраза професора, звернена до студентів, які вимагали від нього припинення лекцій, про те, що якісь-то “репетитови” закінчать “расплюєвими”. Після цього нібито Костомаров був освистаний аудиторією. Багато хто, насамперед студенти, вбачали в цьому відхід Костомарова, вчорашнього кирило-мефодіївця, від прогресивних позицій.

На ці випадки відповідав Костомаров як педагог, учений і як людина у статтях “Пояснення” [262], “Заважати чи не заважати вчитися?” [253], “Останні з’ясування з приводу моєї лекції 8 березня” [282]. Докладно, правдиво і відверто проаналізував Костомаров цей інцидент в “Автобіографії”.

В “Поясненні” Костомаров відповідає на докори “Бібліотеки для читання”, яка звинуватила Костомарова в зраді своїх колег-вчених:

“П. Костомаров, — пишеться в ній, — вирішив, що припинення лекцій не відповідає бажаній меті. Розійшовшись, таким чином, з комітетом, п. Костомаров, як здається, повинен би оголосити, що покидає своїх колег і відкриває продовження курсу поза їх діями” [217, 131].

Тим часом Костомаров відповідає, що ніякого комітету не існувало, як не існувало чіткої домовленості між професорами про однаковість дій:

“Єдина точка дотичності моєї з цими панами — це була добровільна з мого боку послуга — пожертвування на користь тих, чий інтереси вони взяли на себе (лекції читались публічні, а кошти, зібрані під час лекцій, передавалися студентам. — Я.К.). Але співставляти свої вчинки з їх бажанням чи не бажанням, щоб лекції продовжувались, я не вважав себе зобов’язаним” [217, 131].

“Бібліотека для читання” нагадує Костомарову і те, що він читав лекції в місці, яке було підпорядковане комітетові, на що Костомаров справедливо відповідає, що зала Миської думи підвідомча не комітетові, а миському това-

риству, яке надавало її для читання лекцій не комітетові, а професорам, у тому числі і особисто Костомарову. На докір часопису — чому лише після лекції Костомаров запитав у присутніх продовжувати чи не продовжувати лекції, той пояснює: тому що саме після лекції один із слухачів оголосив про припинення лекцій професорів на знак протесту проти висилання Павлова. Костомаров справедливо зауважує, що підкоряться публіці, або її частині він не буде, тим більше, що серед присутніх були і такі, котрі щиро бажали продовження лекцій і не бажали втручатися в політичний аспект висилання Павлова. Про це “Бібліотека для читання” замовчує, а виставляє на передній план факт, що Костомаров, ставши на бік тих, хто бажав продовження лекцій, іншим зауважив, що “якісь-то репетитови закінчать расплюєви-ми” [217, 132].

Костомаров писав: “Я знаю, що були і є слухачі, справді віддані заняттю науками — це й тепер я повторюю; але яке ж співвідношення між ними й тими, з приводу котрих я згадав про Репетитова і Расплюєва? Останні слова винятково стосувалися тих, котрі своїми дикими вчинками хотіли у що б то не стало унеможливити вибір нових розпорядників і піддавали образам численну публіку, яка заявила на той час бажання, щоб лекції продовжувались і не припинялись!...” [217, 132].

Костомаров відповідає на докори автора статті “Учиться или не учиться?”, видрукуваній у “Санкт-Петербурзьких Відомостях”, а також статті Лаврова “Учитися, але як?”, поміщеній в тому ж номері. Обидві статті написані з приводу відкриття занять у Петербурзькому університеті.

З приводу інсинуацій, що студенти свистіли і сварилися після вживання Костомаровим слів “репетитови” і “расплюєви”, Костомаров відповідає, що крики почалися після його оголошення щодо продовження читання лекцій, а якраз після зауваження студентам крики припинилися.

З приводу відкриття занять в університеті Костомаров в статті “Вчитися чи не вчитися” висловив слушні міркування про навчання. Він пише, що “для успіху в справі освіти... потрібна свобода — свобода і зверху, і з боків, і знизу. Як ви не влаштовуйте університет, якщо в ньому не буде духу свободи, не буде в ньому процвітати наука. Сохрани Боже, якщо стануть змушувати вчитися чи насильно нав’язувати мудрість тим, що вчать-ся? Насильно нав’язана освіта — все одно, що насильно нав’язане добро. Мети не буде досягнуто. Сохрани Боже, якщо під видом шкільної дисципліни і всяких формальностей почнуть ставити бар’єри і професорам, і слухачам! Професор в об’ємі і способі викладання користується повною свободою думок і їх викладу; хай дорожить судом спеціалістів у своїй науці і ставленням до себе слухачів; хай слухачі входять у стіни університету, обертаються у цих стінах і виходять з них не спонукані нічим, крім

власної волі і свідомості. Від них ми можемо вимагати одного — не приходити до університету з метою, яка не стосується безпосередньо науки” [217, 133].

Костомаров надзвичайно відповідально ставився до отримання освіти студентами, наголошуючи на тому, що студент в університеті повинен займатися виключно наукою. У студентів, котрі брали участь у заворушеннях, згодом, не прочитавши їм повного циклу лекцій, екстерном на вимогу уряду приймали іспити. Це була профанація, на думку Костомарова, університетського диплому взагалі. Студенти не знали відповідей на елементарні запитання. Ось як Костомаров згадує у “Автобіографії” цей період:

“Один із них (це був відомий пізніше в літературі Писарєв) не знав про те, що в Росії були патріархи, і не міг відповісти, де було поховання московських царів. Кандидати Петербурзького університету 1861 року надовго стали свого роду знаменитістю в історії російської просвіти” [212, 216].

Різно виступив Костомаров проти модної на той час тенденції між студентами ставити політичні питання вище від наукових, науку вважати другорядною, а прихильність до професорів ставити в пряму залежність від того, чи жонглює професор модними ліберальними фразами, чи прикладає факти своєї науки до модних суспільних тенденцій задля загравання з певною частиною особливо радикально налаштованих студентів.

“Як тільки професор у своїх читаннях об’єктивний, ці панове вирішують, що він відстав, що сутність його лекцій — мертвечина, що тому його не тільки не треба слухати, але слід проспати; при цьому не береться до уваги те, що є багато інших слухачів, котрі мають для себе небезкорисним відвідувати його аудиторію. Забагнеться людям молодого покоління, що уявляють себе передовими, влаштувати демонстрацію — професор повинен виказати їм співчуття, хоч би й проти власного переконання, інакше — йому погрожують свистками, лайками, навіть побиттям... Дивний спосіб поширення ліберальних і гуманних ідей!” [217, 133]. Бачимо слухність і актуальність позиції Костомарова. Однак вченому було морально важко, втратив він також засоби для життя, та не поступився позиціями.

Молоде покоління, яке називає себе ліберальним, на думку Костомарова, не зовсім собі уявляє зміст цього поняття. Лібералізм — не вседозволеність, він проголошує свободу особистості, але аж ніяк не за рахунок свободи іншої особистості. Лібералізм виявляється більше в способі дій, у прийомах поведінки з ідеями, ніж у самих ідеях, вважав Костомаров.

На той час Костомаров був членом Петербурзької Громади, в яку входили Куліш, Білозерський, Житецький. Про цей період є спогади громадівець В.Менчиця:

“Зібралися у мого дядька (протоієрея одного полку лейб-гвардії), де я жив тоді, співробітники українського часопису “Основа”: П.А. Куліш, В.Білозерський та інші. Коли приходять М.І. Костомаров, такий сумний, засмучений, яким я його ніколи не бачив. А було це під час студентської розрухи в університеті. От хтось і питає його, що оце з вами, М.І.? — Ох, боже мій, як мені тяжко. як мені гидко від цього безладдя. Аджеж знаєш, що прийдеш до того ж неможливого становища, з якого вийшов, перед яким стояв раніш... Я знаю, що всі оці протести даремні, все це одна суєта.

Тоді П.Куліш і каже:

— Даремне ви, М.І., не перестаєте читати лекції. Інші професори бачать, що немає ладу, кинули читати. Ось, наприклад, Стасюлевич кинув.

— Що ж ви хочете, — відповів М.Костомаров, — щоб я зробився старцем? добре кинути читання лекцій Стасюлевичеві, у котрого півмільйона грошей... Але яке мені діло до їхнього безладдя. У їх існують інспектор, педеля... У них є змога завести лад. Ну, нехай це роблять. А я тут при чому?

Промовив це М.І. Костомаров та й пішов, і з того часу він довго не з’являвся в нашій громаді.

А Костомаров був такий історик, що дай біг більше таких. Що ж би ви думали? На його лекціях ревище стояло від оплесків та вигуків. Неначе вченому, як театральному артистові, потрібні оплески...” [210, 46, 47].

Про те, що цей факт біографії є важливим у житті і діяльності Костомарова, свідчать спроби його найрізноманітніших інтерпретацій, у тому числі й таких, що оперують неперевереними, а то й сфальсифікованими даними, Так, В.Коряк пише, нібито “...є відомості, що під час студентських розрух 1861-1862 рр. був скандал і на лекції Костомарова, який не хотів дозволити студентам збирати пожертви під час лекції, точніше, після його промови про тисячоліття Росії. Йдеться про пожертви на користь проф. Павлова, котрий мав на той час найпопулярніший образ серед студентства” [210, 47].

Твердження В.Коряка в світлі справжніх фактів є тенденційним, надуманим. Причини конфлікту детально описав Костомаров в “Автобіографії”, яка є найдостовірнішим, на наш погляд, джерелом з огляду на порядність Костомарова. І тільки різновекторність тлумачень, у тому числі й сама дискусія, надали цьому фактові заплутаності.

Очевидно, ініціатори заворушень уявляли собі Костомарова, судячи з його політичного минулого, однодумцем і прапором своєї поведінки. Розчарування викликало озлоблення і спротив одних і повагу інших.

Дратувала лібералів-“нігілістів” релігійність Костомарова, яку чомусь вони вважали тільки позою, лояльним реверансом, про що також згадується в “Автобіографії”.

Інцидент 8 березня розкриває і підсумовує таку важливу світоглядну рису Костомарова, як його педагогічні погляди. Їх методологія, вираженість, логіка, гуманістичні засади, особлива класична довершеність, заслуговують окремого вивчення в час становлення національної освіти.

А те, що Костомаров дорожив своєю посадою і платнею, є правдою, оскільки свідчень і фактів про прискіпливість і скрупульозність Костомарова в матеріальних питаннях більш ніж достатньо. Та і присутність у “смутні часи” на квартирах громадівців таємних провокаторів було явищем звичним і, знаючи про це, Костомаров, навчений гірким досвідом, цілком можливо, поводить себе і говорив саме так в приватних розмовах, як і згадувалося В.Коряком.

Крапку в дискусії з цього приводу ставить Костомаров у статті “Останнє пояснення з приводу моєї лекції 8 березня”. Повертаючись до подій 8 березня, він стверджує, що вони розгорталися так: “При вході до зали на лекцію студенти сказали мені, що вони передумали припинити лекції, бажають їх продовження давнім порядком. Та як тільки я дійшов до кафедри, один із розпорядників оголосив мені, ніби-то вже всі професори одногосно вирішили припинити лекції і прислали студентам-розпорядникам записки, де уповноважували їх оголосити публіці про припинення лекцій. Я знав, що це була неправда, бо напередодні о 12 годині ночі бачився з багатьма із своїх колег; але, не маючи ні часу, ні потреби заперечувати панові студенту, сказав йому, що і в такому випадку буду продовжувати, тому що не бачу логічного зв'язку між лекціями і приводом до їх закриття. Студент запропонував мені самому оголосити про це публіці, але просив, щоб зробити це після того, як розпорядник оголосить про припинення лекцій інших професорів. Я погодився. По закінченні моєї лекції інший студент-розпорядник прочитав публічно, що лекції закриваються за бажанням професорів. Тоді я сказав ось що: “Незалежно від всього тільки що сказаного я оголошую, що, оскільки дав слухачам своїм обіцянку прочитати історію Івана Грозного, вважаю моральною необхідністю продовжувати свій курс, якщо знайдуться бажаючі мене слухати” [217, 135]. Після цих слів багато студентів підтримали Костомарова, котрий запропонував обрати інших розпорядників. Почався також і свист, на що Костомаров справедливо обурився, вважаючи, що ніхто не має права принижувати думку, яку не сприймає бодай частина аудиторії. “Тоді тільки, — продовжує Костомаров, — змушений був я оголосити, що після таких вчинків припиняю лекції, і додав, що “служачи по своїх силах науці, просвіті, російській суспільній думці, всьому, що може вести вітчизну до свободи, не хочу служити ганебному лібералізму репетитових, з яких із часом можуть вийти расплюєви”. Повторюю, що, виходячи одразу після цього із зали, я не чув свисту і лайок” [217, 135].

Костомаров не мав наміру виправдовуватися, він, вірний принципу визнавати лише факти, виступає проти зумисного їх викривлення. Після цього він отримав 24 анонімних записки, в яких (крім однієї) містилися погрози на його адресу. Ці молоді люди, на думку Костомарова, достойні не ненависті, а жалю, оскільки вони “самі не відають, що творять”.

“Дай Бог, щоб ніхто з моїх наступників на кафедрі російської історії не відчув таких проявів живучості грубих елементів російської старовини, — писав Костомаров. — Ганьба і сором цим передовим представникам молодого покоління; та ще більше ганьба і сором тим письменникам, котрі ховають, спотворюють і перекручують на їх користь прояви банального хлоп'яцтва” [217, 136].

Костомаров ставить крапку у цій дискусії, він більше нікому не буде відповідати з цього приводу і згадає цей прикрий епізод зі свого життя лише в “Автобіографії”.

Після закриття Петербурзького університету в 1861 році (Костомаров залишив університет після введення нового статуту, але звання професора залишив за собою до 1862 року) за ініціативою студентського комітету було організовано читання публічних лекцій, в яких, крім Костомарова, були задіяні професори: Павлов, Стасюлевич, Андрієвський, Горлов, Кавелін, Лохвицький, Спасович, Утін, Гонолін, Бекетов, Менделєєв, Советов, Соколов, Сеченов, Пузиревський, Благовещенський, Івановський, Калиновський, Штейнман і Петрушевський — особи, що залишили по собі яскравий слід у вітчизняній науці.

Костомаров після зриву публічної лекції 8 березня видрукував оголошення, що продовження лекції відбудеться 13 березня, але лекції не відбулося. Костомаров припинив викладацьку професорську діяльність.

“Вперта наполегливість в доведенні до кінця справи, заснованої на переконанні в її справедливості, — основна риса характеру Миколи Івановича, — згадує Г.Вашкевич. Не маючи тіні фахової зарозумілості, з однаковим інтересом і увагою вислуховував він всяку думку з предмету його спеціальності і з усякого іншого предмету. Ніхто толерантніше не ставився до заперечень і ніхто легше не признавався до помилки, але переконати його відмовитися від справи чи погляду задля будь-яких сторонніх міркувань не було ніякої можливості. Житийський такт дуже мало вживався з натурою Миколи Івановича” [50, 9].

Емоційна насиченість його публіцистичної полеміки з приводу лекції 8 березня пояснюється і тим, що Костомаров розумів можливість ніколи не стати перед студентами, не займатися улюбленою справою — викладанням. Історія, якій він присвятив усе своє життя, в образі різночинців-нігілістів вкупі з суспільними реаліями, які їх породили, змусила Костомаров вже вко-

тре за життя поступитися. Рух різночинців виявився не лише модною тенденцією, про яку писав Костомаров у “Тисячолітті”. Ця сила зрушила всю Росію, даючи поштовх розвою політичної думки, одночасно руйнувала суспільні підвалини. Цей рух ставав на шляху національної ідеї, вибивав ґрунт з-під ніг її діячів. Костомаров відчув його силу: він був позбавлений і кафедри, і змоги впливати на молодь.

Політичне підґрунтя цієї події виявилось далі. Костомаров не міг повернутися і в Київ. Навіть після одноголосного обрання його професором Київського університету Св. Володимира уряд виявив це недоцільним. Офіційне формулювання звучало, що вчений такого рангу потрібен у Петербурзі. Як знак милості, за ним зберігався професорський оклад. В листі до М.Максимовича від 8.04.1864 р. Костомаров писав:

“Хотів було я перебратися до України, щоб провести там остаток днів... але! — сильні світу цього, що сидять у кріслах влади, з намови суєголових обмовників не допустили мене...” [107, 9].

Про зміст і характер науково-публіцистичної діяльності Миколи Костомарова свідчить його праця “Князь Володимир Мономах і козак Богдан Хмельницький” [243]. Вона знову викликала дискусію між Костомаровим і прихильниками офіційної ідеології. У своїй статті, написаній як науково-популярна, Костомаров, аналізуючи тисячолітню історію Русі, досліджує долі двох великих вождів України — Володимира Мономаха та Богдана Хмельницького.

На прикладі їх історичного життєпису Костомаров виводить і дві взаємопротилежних тенденції в історії України-Русі — історичну вимушеність народів бути єдиним і цілісним адміністративно-державним утворенням та бажання України до самовизначення. Головний смисл, на думку Костомарова, “полягає в коливанні між єдністю всіх земель і своєрідністю кожної зокрема, між розмаїттям народоуправління і централізацією єдиновладдя. Одна половина її до 16 століття являє собою поступовий занепад панування першої стихії, інша — першість другого роду. Ідеал нормального поєднання того і іншого ніколи не досягався ...” [217, 149].

В концепції Миколи Костомарова Володимир Мономах постійно намагався припинити міжусобиці, і його немала заслуга в тому, що ідея єдності у боротьбі з зовнішнім ворогом була прийнята українцями на перспективу. Він увів княжу автономію, яка не дозволяла зливатися в одне ціле частинам руських земель, заклавши таким чином ідею права на самовизначення. Він намагався встановити на Русі практику княжих з’їздів, на яких мали б вирішуватися спільні питання, і підтримував удільно-вічовий лад руської держави як її основи.

Обраний на Київський престол Володимир Мономах всіляко підтримував вічове право як один з найважливіших елементів демократичного устрою держави.

“Це була людина-борець федеративного начала, — писав Костомаров, — у минулому нашої історії. Але ті відчутні сліди, залишені його діяльністю в історії наступного часу, слабкі в порівнянні з тою харизмою, яка притягала до нього сучасників: і князів, і народ, — освіжала круг нього людську атмосферу, — з тим надлишком духовної сили, з яким він керував своїм часом. У нашій історії постійно зміст є вищим за форму, свідомість правди сильніша за обов’язок, чуття добра святіше від теорії добра, добрі наміри сильніші за закон” [217, 150].

Удільно-вічова держава Мономаха поступово розпадалася через тривалі міжусобні війни і остаточно розпалася під натиском татарського завоювання. Зв’язок між північчю і півднем Русі в політичному плані був перерваний, а московське самодержавство повністю ліквідувало залишки демократії. Саме в цей час Україна з’єднується з Польщею внаслідок Люблінської унії 1569 року. Здавалося б, це тоді “остаточно вирвало український край, батьківщину Володимира Мономаха з руської сім’ї. Та вийшло не те. Народ став в опозицію проти з’єднання з Польщею” [217, 151], оскільки це була угода між одним класом — дворянським, а в народі ніхто думки не питав, не було і рівності та свободи, які декларувалися в документах, прийнятих на сеймі. “Боротьба йшла більше півстоліття, то глуха і мало помітна, то голосна і войовнича. Багато разів народна опозиція була придушена, багато раз, здавалося, визнавала себе переможеною. Нарешті її прапор узяв могутніми руками Богдан Хмельницький. Цей прапор був — прапор древнього федеративного начала, вже на той час не тільки придушеного єдиновладдям, але готового шезнути в народному спогаді. Богдан Хмельницький нагадав про нього і вказав, що воно може ще ожити в народі в інших формах, за інших понять” [217, 151].

Так дещо схематично, в стилі науково-популярної статті, Костомаров висвітлив розвиток ідеї федеративного начала в ході історії України. Наукові історичні дискусії були зрозумілі лише вузькому колу спеціалістів та освічених людей і друкувалися в наукових журналах, тим часом, як з публікаціями в “Російському інваліді” могла познайомитися ширша аудиторія простого письменного народу. Це розумів Костомаров і дещо спростив науковий стиль викладу матеріалу на доступніший. Костомаров формулює думки чітко, просто і доступно для сприйняття простого люду:

“Народ український відчував свою єдність і потребу власної автономії. Богдан Хмельницький, людина глибоко народна, надавав цьому почуттю свідомої діяльності... Хмельницький стояв вище від свого віку, — писав Костомаров. — Він не міг задовольнитися ні Польщею, ні Московією, бо його не розуміла ні та, ні інша” [217, 152].

На думку Костомарова, Хмельницький не вірив фальшивим обіцянкам Польщі про увяну свободу, не вірив і Москві. Навіть прийнявши протекцію Москви, Хмельницький, “з одного боку, не хотів обмежитися цим і залишити почату справу раніше відновленої незалежності і цілності всього українського краю під тою ж протекцією, з іншого — підкоряти свою національність будь-кому, позбавляти свій народ самобутності і права розпоряджатися собою” [217, 152].

Зневагою Москви було ставлення до українських послів під час переговорів з Польщею 1656 року, також Віленська угода, оголошення війни шведам — давнім союзникам українців, відмова від взятих з боями давніх українських земель і т.п.

Конкретність історичного мислення Миколи Костомарова-історика виявилась у справедливих оцінках: “Хмельницький поєднував з Московією вільний народ, що здобув собі кривавими трудами незалежність і свободу, а Московський уряд мав на увазі не народ, а області, випадково набуті, які при нагоді можна було продати, поміняти, подарувати, коли буде вигідно” [217, 153]. Сміливі припущення “націонала” водили його пером при виписуванні візії, “того, як Богдан повів би свої козацькі війська на Москву; та це була б усобиця така, які в давні часи бували між Черніговом і Києвом, між Новгородом і Твер’ю чи Москвою. Зв’язок України з Москвою був не зовнішній, не державний, а внутрішній, народний. Це явно виявилось після Хмельницького” [217, 153]. Це гірка правда недалекоглядної любові до білого православного царя.

Стаття Костомарова, опублікована в друкованому військовому органі “Російському інваліді”, де стверджувалося, що український патріотизм не суперечить принципам та засадам великоруської держави та російського націоналізму, набувала характеру тактичного ходу прихильників національної ідеї в умовах наступу реакції. Українська патріотично налаштована інтелігенція схвально зустріла цю статтю, і навіть Драгоманов згодом рекомендував галицьким українофілам її студювати. Вимушений завуальовувати свій патріотизм, Костомаров мав на меті доводити офіційним колам, що розвиток української мови, літератури і культури є лояльним, не становить небезпеки. Задля цього ствердив: розвиваючи українське, можна одночасно відчувати себе частиною загального, цілого, великоросійського.

Питання федеративного устрою Росії, яке вивчав і оприлюднював Костомаров, викликало постійні напади і звинувачення в тому, що він намагається перенести цю ідею в сучасні умови. На це Костомаров намагався довести, що питання федеративного устрою Росії цікавить його лиш як історика. Він прямо не договорював, що існування української держави через федералізацію і самовизначення могло б відбутися без російського централізму, але це звучало між рядками.

Значна кількість різного роду “відповідей”, спростувань, написаних ним через чергові звинувачення, розкривають складні умови суспільно-політичного життя, обставини, в яких доводилося жити йому. Кожна з його відповідей одночасно розширює і поглиблює ідейні та наукові концепції вченого, робить їх школою ідейно-громадянського мислення для сучасників, закладає підвалини історичної науки України, націотворчої державницької думки того часу.

В колі цих писань характерною є і “Відповідь “Московським Відомостям”, надрукована в газеті “День” у 1863 [267].

Тут Костомаров намагається спростувати видрукувані в ч. 136 за 1863 рік “Московських Відомостей” звинувачення в тому, що нібито збір пожертвувань на видавництво книг українською мовою є шкідливим для Росії результатом польської інтриги, що сам він — слухняне зняряддя в руках ворогів Росії. Костомаров відкинув закиди і пояснив характер дій основ’ян:

“...на моє глибоке переконання, підтвержене для мене досвідом, книжна мова з тим складом, який ми їй засвоїли, незручна для передачі відомостей простому сільському народові загалом на Русі. В народі свій склад понять, своєрідний плін мови і, нарешті, багатство своїх слів і зворотів, для нас стільки ж чужих, як для нього чужі складені нами; багато чого, що читає народ у наших книгах, йому не зрозуміле єдино від того, що ми передали йому все це в незрозумілій формі. Популярні книги наукового змісту для сільського народу мають бути написані народною, а не книжною штучною мовою” [217, 159].

“Глибоко помиляються ті, — продовжує Костомаров, — хто говорить, що української мови не існує, що існує тільки “наречие”. Адже факт існування особливої мови залишається. Цим і пояснюється потреба писати для українця рідною мовою.

Ніхто не думав і не думає виганяти з південної Русі книжної, загальнодержавної мови; ніхто не заявляв про заміну її якоюсь іншою... Мова йшла тільки про викладання в селах і, головне, про укладання таких книг, які були б доступніші і зрозуміліші для уродженців південної Русі, що звикли до своєї рідної мови...” [217, 160], — писав Костомаров. Він закликав українських письменників доповнити свою діяльність аспектом народної освіти. Костомаров зауважує і той факт, що грошей, як не дивно, більше надійшло з Петербурга і з лівої сторони Дніпра, а не з правої.

“Це пояснюється тим, — пише Костомаров, — що в цих краях панує серед вищого освіченого класу польський елемент, ворожий для нашої справи. Це дуже шкода, тому що підтримка і розвиток місцевої мови служили б сильною протидією поширеній там колонізації. На наш погляд, російське суспільство повинно б допомагати нам у цій справі, не слухати тих, котрі ви-

являють або крайню несумлінність, або крайнє незнання своєї історії і етнографії, залишивши безглузді підозри про можливість солідарності будь-якої малороської справи з будь-якою польською” [217, 160]. Одночасно він виступив проти фальсифікаційних спроб притягнути його наукові погляди на федерацію до діяльності в галузі поширення україномовної освіти.

У “Листі до редактора”, опублікованому в газеті “День” за 1863 рік [277], Костомаров пише: “Двічі ви натякаєте на неправдивість теорії федералізму і на вчені федералістичні теорії. Ясно, що ви маєте на увазі деякі мої твори, що стосуються історії удільно-вічевого періоду, де я вбачав федеративне начало в поєднанні прагнення земель до самобутності з чуттям і свідомістю загальноруської єдності. Все, що я говорив і писав про це, стосувалося сфери моїх поглядів на древню нашу історію, але я не брав на себе сміливості переносити федеративні начала на сучасний ґрунт, отже, розумні федералістичні теорії не можуть братися до уваги при обговоренні справи про видання книг наукового змісту українською мовою” [217, 161].

У “Дні” Костомаров знайшов хоч невелику, але підтримку своїй справі й відповів гарячою подякою за “мудре слово про надання повної свободи нашій справі. Дійсно, тільки досвід може показати, скільки в ній правди і природності, скільки неправди, захоплюваності, штучності... А такі вчинки, як статі “Московських Відомостей”, “Київського Телеграфа”, “Вісника” Говорського — що таке, як не крайнє насильство?” [217, 162].

У такому ж дусі звучить відповідь Миколи Костомарова в статті “Д. Публіцисту “Московських Відомостей” і “Недільних додатків” до цих “Відомостей”, опублікована в газеті “Санкт-Петербурзькі Відомості” за 1863 рік [227]: Але стаття переросла в критику російського лібералізму: “коли ця мова українська, — на наш погляд, — буде прийнята одинадцяти мільйонами, а на думку Публіциста — нав’язана одинадцяти мільйонам, — тоді доведеться силою викорінювати існуюче” [217, 162].

Такий лібералізм “Московських Відомостей” незрозумілий Костомарову, як і не зрозуміла позиція редактора “Російського Вісника” і “Московських Відомостей”, котрий в 1861 році підтримував розвиток української літератури, а в 1863 — різко змінив свої погляди. Мабуть, цьому причиною стало нагнітання офіційною пресою думки про шкідливість подальшого розвитку української мови та літератури, що згодом, поруч з іншими факторами, і привело до появи Валуєвського циркуляру.

В дискусії з “Московськими Відомостями” про право освіти українською мовою, Костомаров наголосив:

“... я вважаю, як завжди вважав, цю справу корисною, плідотною, святою справою Руської землі. Вона в силі витримати всі можливі випробування в своїх намірах і меті... вона не боїться світла, навпаки, шукає його; в ній

нема і бути не може чого-небудь таємного в існуванні п'ятнадцяти мільйонів одного з народів слов'янського племені, що називається південно-руським і малоруським і говорить особливим слов'янським наріччям” [217, 163].

А тим часом на адресу Костомарова масово почали надходити грошові перекази від приватних осіб та благочинних акцій. В “Санкт-Петербурзьких Відомостях” за 1863 рік (№№ 26(30.01), 47(2.02), 77(9.04), 81(13.04), 99(4.05), 120(30.05), 148(30.07) Костомаров поіменно називає всіх, хто і скільки пожертвував коштів. З січня по липень 1863 року на адресу Костомарова надійшло біля 3400 карбованців на акції народної освіти.

На початку 70-х років XIX століття був такий час, коли в українофілів, у тому числі і в Костомарова, були сумніви щодо можливості подальшого існування української мови і літератури взагалі. Вони були певні, що російська мова у скорому часі повністю знищить українську. Особливо ці сумніви посилилися після Валуєвського циркуляру 1863 року. Це характерні настрої перших українофілів, суттєво відмінні від настроїв українофілів наступного покоління, очолюваних Драгомановим. Перші українофіли — це були, як правило, в своїй більшості “благополучні і законотрухняні російські обивателі”, котрі творили російською мовою, іноді popisуючи свої твори українською. Валуєв у приватній розмові з Миколою Костомаровим схвалив думку про видання українською книжок для народу, але пояснив: уряд вважає за потрібне припинити цю справу, щоб не дати підстав злочинцям використати її у своїх бунтарських цілях.

Валуєв перемиг Головіна, і восени 1863 року вийшов сумнозвісний циркуляр. Документальний перебіг справи підготовки цього циркуляру оприлюднив В.Яременко [22] з ґрунтовним коментарем. Про наслідки циркуляру і їх характер свідчить статистика. 1864 року вийшло 11 книг українською мовою, 1865 — 6, 1866 — жодної, 1867 — 3, 1868 — 3, 1869 — 1, 1870 — 5.

Така ситуація продовжувалася до 70-х років. Було припинено друк як книг світських, так і духовних, — за рішенням Синоду. Це особливо засмутило Костомарова, який надавав важливого значення також і проповідям у церквах українською мовою.

Незважаючи на посилення реакції, розрив із російськими демократами, Костомаров посилив публіцистичну діяльність. Його дискусії сягали найрізноманітніших обширів суспільної думки. Широкого розголосу набрала дискусія з М.Погодіним. Приводом для неї стала видрукувана в газеті “День” стаття Костомарова “Куликовська битва” [245]. Погодін звинувачує Костомарова в тому, що він, змальовуючи в дуже негативному світлі постать Дмитра Донського, цим самим ніби доказує публічно, що не любить Москви. Костомаров в іронічній формі спростовує це твердження. В статті під назвою “М.П. Погодіну” [254] він писав:

“Запевняю вас, що я люблю в а ш у (розрядка наша. — Я.К.) Москву і визнаю за нею звання об’єднувачки земель руських і засновниці держави” [217, 180]. Але поняття “любов”, на думку Костомарова, не має стосунку до історичної науки, так само як і патріотизм, який в історичній науці є великим недоліком. Опонент Костомарова, навпаки, будує на цьому систему звинувачень. Він визнає в історії існування таких дорогих осіб, про котрих слід говорити якщо не з поклінням, то з великою обережністю, вимагає з повагою ставитися до “освячених” народних уявлень і переказів, які, на його думку, не слід порушувати без поважних причин і доказів. Костомаров же вбачає в історичній науці одну причину: прагнення до істини. “Справа історика — не курити фіміам перед народними кумирами, а розкривати їх. Народні перекази — предмет першої ваги; та я дивлюся на них як на факти, що підлягають аналізу і розсуду, а не як на святиню, до якої не можна торкнутися” [217, 180].

Погодін інкримінував Костомарову висвітлення Дмитра Донського боягузом, хоча Костомаров писав тільки, що Донської “не відзначався палкою відвагою”. Патріотам росіянам хотілося б, щоб він був богатирем-сміливцем, але істина, історична правда говорить протилежне, і їй байдуже до російського патріотичного почуття. Літописи свідчать, що Донської утік із Москви у Кострому, злякавшись навали Тохтамиша, а Москву захищав литовський князь Остей з простим народом.

Після Куликовської битви Донського знайшли під зрубаним деревом, куди він заховався, переодягнений у прості лати. Навіть не був пораненим, про що свідчить літописець. Донської надто дорожив життям, більше, ніж військом та патріотичними почуттями. І як би історики-патріоти не бажали обілити його дії, нічого в них не вийде, оскільки не можна чорне назвати білим, — підсумував Костомаров.

“Ви кажете, що Дмитрій не міг битися в великокняжому одянні, не піддаючи себе даремно зайвій небезпеці. В цьому вся й суть. І я визнаю всі ці вчинки Дмитрія плодом бажання “не піддавати себе зайвій небезпеці”, — писав Костомаров і продовжив: “Дмитро в простому одязі вижив, а Бренок у Дмитровому княжому — був убитий. Князь завжди на полі бою в більшій небезпеці, ніж простий воїн, саме князів намагалися знищити в першу чергу татари, оскільки таким чином можна було зруйнувати військові порядки” [217, 180]. Донської це знав, а тому волів сховатися, бути осоромленим, але не вбитим. Отже, обрав сам оцінку про себе своїх нащадків, без принуки з будь-чєї сторони.

Перекопаний об’єктивіст Костомаров спростував закиди в антимосковських, антиросійських настроях і тенденціях: “...ви несправедливо звинувачуєте мене, ніби я сердитий на Дмитрія за те, що він винищив Москву.

Я не можу так по-дитячому ставитися до історії, щоб сердитися на історичних осіб... при описі таких віддалених подій, як Куликовська битва, автори повинні бути поза підозрою в неблагонадійності... Інакше неможливо займатися історією” [217, 182].

Що стосується правди про російське духовенство, Костомаров, опираючись на літописи, стверджує, що митрополити завжди були в добрих стосунках з кипчаками, особливо Петро і Олексій, а Сергій навіть намагався перед битвою умилостивити Мамаю дарами.

Погодін розцінив тезу Костомарова про поягання Московської держави на права слабкіших племен, як дискримінаційне для Росії. “Порівняння ваше посяганнями Росії на права Західної Русі і України невдале, — відповідав вчений, — Західна Русь і Україна в XIX столітті фактично належать до російської імперії, складають частину її, визнаються за нею іноземними державами, а в XIV столітті Сіверщина, Рязанщина, Смоленщина, Твер, Суздальська земля, Великий Новгород і Псков не були ще покорені Москвою і не складали з нею однієї держави, а були кожна самобутнім цілим... Тому слово “посягав”, сказане про великого князя Московського, історично доречно” [217, 183].

М.П. Погодін не забарився з відповіддю. І Костомаров знову відгукнувся в “Голосі” [255] на його відповідь. Дискусію він заводив у береги науково-історичних фактів, аналізу літописних джерел про Куликовську битву, відхиляв звинувачення в антипатіях до Москви. Опонент же задля цього, очевидно, й затіяв саму дискусію. Костомаров не міг цього не розуміти, але захищався у межах історичних, аргументовано будуючи систему власного захисту. Проминаючи детальний розгляд наведених Костомаровим фактів, зауважимо блискучу майстерність Костомарова-полеміста. Стиль та логіка мислення Костомарова роблять його докази незаперечними, оскільки вони оперті на численні літописні джерела. На повторні звинувачення Погодіним Костомарова в українському патріотизмі, а не в російському, як того слід було від Погодіна чекати і сподіватися, вчений відповідав:

“Любите ви історичну істину — любіть її однаково, про кого б вона не виголошувалась. “Де нема любові, там нема душі!” — абсолютна правда, та хай же любов історика буде розумною любов’ю. Історик є одночасно і громадянин своєї вітчизни; його праці можуть принести тільки тоді суспільну користь, коли будуть мати за мету не потакання національній гордості і упередженням, а сувору, непреложну істину, якою б вона не здавалася гіркою для патріотичних почувань, які часто поєднуються з застарілими упередженнями національного чванства” [217, 188].

Аргументованість тверджень Костомарова не позбавила дискусію політичного характеру, і опоненти свідомо переводили її саме в цей дис-

курс. Продовжилася дискусія з виходом заміток Аверкієва і Аскоченського. Тоді в “Голосі” М.Костомаров відповів статтю “Апологія за Дмитра Донського дд. Аверкієва і Аскоченського” [225]:

Називаючи речі своїми іменами, Костомаров авторитетно ствердив: “В рецензії д. Аверкієва нема нічого, на що б можна було відповідати. Стаття написана з великим запасом словоблудства і сварливої риторики, необхідної в якості баласту при надзвичайній легкості і пустоті наукових доказів.

П. Аскоченський тільки повторює сказане Погодіним, курячи йому фіміам за те, що він повстав за Дмитрія, нібито знеславленого мною. Ще раз говорю: я не думав неславити Дмитрія, а писав про події так, як розумів і розумію їх за джерелами. Охоче поміняю свій погляд, якщо мені вкажуть з належними доказами, що він неправильний. Та цілковито зрікаюся на майбутнє відповідей на можливі причіпки, якщо вони не приведуть ні до жодного результату з питання про Дмитрія і Куликовської битви” [217, 192]. Костомаров виходив із того, що полеміка з Аверкієвим і Аскоченським безплідна: вони не дорівнюють знанням Погодіна.

Одною з центральних в публіцистиці Костомарова є стаття “Український сепаратизм”. Вона викликала широкий резонанс, загострила дискусію з проблем української національної ідеї. Активізувалося особливо широке коло інтелігенції, особи з урядових кіл. “Український сепаратизм” був заборонений цензурою 6 лютого 1864 року і опублікований уперше вже після кончини Костомарова, 1921 року в Одесі [224].

Стаття написана для ліберального петербурзького органу “Голос”, в якому, чи не єдиному з усіх видань того часу, Костомаров зустрічав підтримку і зацікавленість до українського питання, особливо в період після Валуєвського циркуляру 1863 р. Сучасникам уже в самій назві вчувався своєрідний політичний підтекст, навіть виклик.

На той час загострилися виступи шовіністично налаштованих поляків. “Московські Відомості”, редаговані Катковим, у період польського повстання шельмували Костомарова як головного ідеолога українського питання, до того ж прихильника польського сепаратизму, і, фальсифікуючи дійсність, прямо пов’язували польське повстання з явищем українофільства. Це було тим більше дивним, оскільки Костомаров, висловлював тенденції скоріше осуду політики і діяльності Польщі щодо України, її територіальних посягань. Очевидне й те, що проти цього й мала бути спрямована стаття “Український сепаратизм”.

“Автобіографія” згадує, що саме в цей період різко посилювалися нападки на Костомарова в усій російській періодиці. Його ім’я, “було віддане ганьбі, як одного із злочинних укладачів замислів, які, на думку противників, загро-

жують безпеці державного порядку. Пущено в хід слова: сепаратизм і українофільство. Інструкції давалися переважно Юзефовичем з Києва: "Я бачив ясно, що панове, котрі тлумачили про сепаратизм і намагалися сумістити українофільство з польським бунтом, самі того не знали, що повторювали випадки поляків, котрим літературний український рух давно вже стояв кісткою в горлі, так як він більше за все служив спростуванням польських теорій про те, що Україна — законна приналежність Польщі, а українська мова є не більш ніж наріччя польської мови" [212, 433].

Сутність ситуації полягала в усвідомленні поляками та росіянами України як споконвічної власної території та характері ставлення до українства, спричиненому саме цим усвідомленням, в характері самого мислення, в якому постійно принаєвний елемент експансії, часто навіть зневажливого ставлення до українців з одного боку, а з іншого — значно більшої свободи поведінки і мислення, відвертому подекуди зневажанні гідності українців.

Одним з найактивніших ідеологів польського національного відродження був у той час син Адама Міцкевича Владислав — близький до керівництва польським повстанням, теоретик відродження Великої Речі Посполитої, котрий жив і працював у Парижі. Його теорія передбачала експансію на терени України, буцімто споконвічної території Польщі. І теорія польського руху, і його тактика, таким чином, будучи спрямованими проти царської Росії, втягали в дискурс польсько-російських протистоянь Україну, українофільський рух насамперед, проти його волі і в зовсім несприятливому часі та обставинах, коли практика його міцніла, набувала конкретних ознак з одного боку, а з другого — піддавалася все пильнішій обсервації і критиці з боку урядових і шовіністично налаштованих кіл. Костомаров добре розумів ситуацію, передбачав її наслідки для українофільства, зокрема, можливість в окремих недалекоглядних українофілів, керованих природним співчуттям до польського визвольного руху, дати втягнути себе в конфлікт і цим нашкочити справі української ідеї, нічим не допомігши полякам, а тільки самим стати "цапами офіри". Саме з метою попередити можливі події, а тому проти позицій Владислава Міцкевича і був перш за все написаний "Український сепаратизм".

Проблеми, пов'язані з польським повстанням і одночасним пожвавленням руху національних меншостей за культурне самовизначення змусили Міністерство внутрішніх справ царської Росії підготувати "Височайше розпорядження від 20 січня 1863 року" — Валуєвський циркуляр. У конфіденційному листі Валуєва до Головіна значилось, що "задуми малоросів не тільки співпадають з намірами поляків, але й заледве чи не викликані польською інтригою" [455, 211]. Важко подумати, що це було нерозуміння ситуації, скоріше — звична політична маніпуляція.

Уряд не міг дозволити прихід європейського реформаторського прогресивного руху на територію Росії. Імперія розпалася б при демократичному ставленні до національних меншин. Тому природним для її політики було посилення утисків і репресій у цьому напрямку, як і інсинуацій на зразок наведеної вище.

У передмові до одеського видання “Українського сепаратизму” Ю.Оксман посутньо схарактеризував тогочасні суспільні обставини, що зродили статтю.

“З одного боку — це офіційне ототожнення за суттю шляхів і тенденцій українського руху з фантастичними сподіваннями апологетів і реставраторів історичної Польщі. З другого — грізні застереження російських і закордонних охоронно-клерикальних кіл про руйнівну дію творців і оборонців “південно-руського слова”, про “комуністичні ідеї” публіцистів “Основи”, про “страшну батарею проти панів у “Кобзарі”, “Гайдамаках”, “Хаті”, “Народних оповіданнях”. Все це надзвичайно ускладнювало, а часом і взагалі робило неможливим захист українських інтересів у підцензурному друку бурхливих днів часів повстання” [224, 4-5].

В “Українському сепаратизмі” Костомаров дав адекватну оцінку ситуації, запропонував дії, які б допомогли вберегти від розгрому діячів національної ідеї, а разом із тим побороти взаємну національну недовіру в суспільстві, взаємне непорозуміння, яке насамперед несе в собі можливі негативні наслідки для українського питання, як і для польського.

Та абсолютно лояльний тон, доказова наукова аргументація полеміки, ані логіка та здоровий глузд не були взяті до уваги цензурою. Стаття не була дозволена охоронцями імперії шовінізму, пізніше оганьблена новітніми його ідеологами радянського часу. Лише зараз є змога оцінити її вагу в справі формування націотворчої ідеї.

Аналізуючи в статті “Український сепаратизм” проблеми українців і поляків, Костомаров доводив моральне і політичне право українського народу на самобутність, закривав тему України як частини Польщі, вимагав послаблення утисків щодо українців. Однак обстоювати саму окремішність української мови від польської і не задекларувати при цьому про її ідентичність із російською означало сказати напівправду.

Зі слухністю і глибиною думки Костомаров парадоксально поєднав найвність сподівань на послаблення утисків. Царський режим ліквідував найменші тенденції до самовираження будь-якої національності, бо за культурним самовизначенням бачив можливість прагнення самовизначень політичних. Костомаров навіть вдається до підкресленого демонстрування української лояльності щодо уряду на тлі польського питання, аби домогтися мінімального — дати релігійні та навчальні книги українською мовою.

Представлення на статтю цензура доручила професору О.В. Нікітенку. Наводимо з нього характерні уривки: “Про статтю, призначену для газети “Голос”: Український сепаратизм. 20 січня 1864 р. Докладено 23 січня. (“Витяг” із журналу Ради про заборону статті позначено 6 лютого 1864 р. за № 30). “...та справа в тому, що, захищаючись проти докору в сепаратизмі (в чому, можливо, він і не винен), він (Костомаров. — Я. К.) все-таки ніяк не може чи не хоче відійти від думки про деяке відокремлення Малоросії і про введення навчання в школах малоросійською мовою. Говорячи про населення південного краю Росії, він називає його “все-таки особливим слов’янським племенем, яке зберігає разом з віруваннями, поняттями, спогадами та ін., і свої устремління”. Не думаю, щоб, особливо в теперішні часи, корисно було розповсюджувати подібні думки. Слово устремління легко може бути витлумачене в розумінні крайнього сепаратизму, можливо навіть проти волі автора. Про такі поважні речі треба або взагалі не говорити, або говорити так, щоб не виходила ніяка неясність в смислі і щоб неможливо було сказати одній партії: “адже ми з вами”, і іншій: “ми мали на увазі не це, а ось що”. Бажано було б, щоб українські тенденції були очищені від усякого політичного значення. На жаль, самі малоросійські літератори дали привід до протилежного. По-перше, вони виступили зі своїми проблемами в найнесприятливіший, тривожний час, коли в російське серце мимоволі закрадається підозріла думка при всякій дотичності до національної єдності; по-друге, говорячи про мову, вони говорили багато пустого і зайвого, з того цілком природно могли виникнути підозри про щось скритне і недобре” [224, 7].

Залишається визнати: логіка Нікітенка, друга і колеги Миколи Костомарова по Петербурзькому університету, примітивна, судження заангажовані і розпливчасті, відсутність конкретики і аргументації не ставиться ні в яке порівняння з доказовістю і чіткістю викладу суджень Костомарова. Але слідом за Нікітенком цензура заборонила працю “Український сепаратизм”.

“З усіх викладених вище обставин я знаходжу статтю п. Костомарова в даний час незручною до друкування. Захист — справа законна і справедлива; проти цього цензура нічого не може сказати. Та в цьому захисті не треба торкатися ні відокремлення української мови, ні відособлення українського народу, ні виведення російської мови з кола народної освіти в Україні. Член ради О.Нікітенко” [224, 8]. Звичайно, в статті не йдеться ні про яке “виведення російської мови з кола народної освіти в Україні”. Адже її не читала більшість із тих, кому залежало закріпити назавжди підлеглисть українського народу. Головного досягнуто: заборонена навіть тень сепаратизму.

В “Українському сепаратизмі” Костомаров уже не романтичний натхненник ідеї слов’янської федерації, яким був у час організації Кирило-Мефодіївського братства. Він чітко розумів ситуацію, тому зайняв принципово

іншу тактичну позицію для реалізації все тої ж ідеї, задля якої й перейшов до напруженої праці на ниві просвітництва, як єдиної на той час можливої форми розвитку в народі національної свідомості. Праця не залишилася непоміченою, чого загалом наївно було б сподіватися. Значно пізніше в передмові до одеського видання статті, Ю.Оксман зазначав.

“У заборонених сторінках “Українського сепаратизму” міністерство внутрішніх справ рішуче побачило нову платформу колишнього ідеолога національно-політичного радикалізму, його відверту відмову під впливом польських подій від загальних федералістичних принципів і виключний тому захист лиш культурно-просвітницької роботи на рідній ниві. Оскільки реальна можливість останньої центральним урядом у ці роки грубо паралізувалася, черговим завданням політичної публіцистики Костомарова стає доказування благодійності самої сутності і форми “українофільства” [224, 8-9].

В “Українському сепаратизмі” Костомаров продовжує обстоювати свою давню позицію про окремішність, оригінальність усього українського. Він підкреслює, що про це говорить весь розвиток російського суспільства, що з розширенням знань у галузі історії, етнографії теорія оригінальності української мови, культури, а пізніше і літератури тільки міцніше утверджується. З’явилися фольклорні дослідження, оригінальні твори українською мовою. Постала нагальна потреба, доказував Костомаров, познайомити ширше поспільство з оригінальним і своєрідним “слов’янським письменством”. Спроби дати народу книги рідною мовою, особливо після звільнення селян, “спочатку збуджували тільки співчуття, але раптом зазнали ні за що, ні про що нападу, звинувачення і гоніння спочатку в Києві від видавців і співробітників тамтешніх періодичних видань: “Вісника Південно-Західної Росії” і “Київського Телеграфа”, потім у “Московських Відомостях” і “Російському Віснику” [224, 10].

Російський уряд під впливом польських подій переносить оцінку їх характеру на українське питання. Постає і ім’я Костомарова, який вже понад п’ятнадцять років після арешту за участь у Кирило-Мефодіївському братстві активно працює, постали в цьому дискурсі особливо небезпечними для уряду.

Костомаров свідомо з охоронною метою, посилено демонстрував аполітичність українофільства, відстороненість його від польського національного визвольного руху. Він ішов навіть далі: всупереч своїм деклараціям як ученого бути об’єктивним до історичних фактів, не переносити їх наслідки в сучасність, Костомаров порушував це правило, демонстрував в своїй оцінці польського визвольного руху застарілий історичний патріотичний негатив. Це сталося, очевидно, і під впливом нелояльності учасників польського визвольного руху щодо України і українців.

“Ні, — говорив він, — вона (ворожість. — Я.К.) зайшла до нас від поляків, і всі ці ворожі протидії нашій народній освіті походять від наших минулих, старовинних приятелів, котрих ні Хмельницькі, ні Гонти, ні Залізняка до цих пір не могли перекопати позбавити український народ від котячих обіймів і ласк” [224, 11].

Польські керівники намагалися шляхом збройного повстання не лише здобути незалежність, але й відродити Річ Посполиту в кордонах до 1772 року, тобто до поділу Польщі. З цієї метою і були писані поляками і розповсюджені на Україні книги і брошури з відозвами до українців сприяти процесові приєднання українських земель до майбутньої Речі Посполитої, де часто-густо перекручувалася історична дійсність, доказувалося, що поляки і українці — суть одна нація.

Серед таких книг, на які негативно відгукнувся Костомаров, були “Rada familijna” (“Сімейна рада”) (1861)) і “La Pologne et ses provinces meridionales, manuskript d’un Ukrainen public avec preface par Lodislaw Mickewicz” (1863).

Про другу книгу Костомаров висловлюється надзвичайно різко. Він вважає, що вся ця книга на 167 сторінок сповнена найвульгарніших перекручень історичної істини. Автор, справжній польський пан, звертається до українців з усвідомленням свого права над нами; від імені всіх своїх краян він пояснює, до якого ступеня і що власне можуть нам поляки дозволити і чого не можуть.

“Написавши свою книгу, як показує її кінець, з метою притягнути нас до возз’єднання з Польщею, автор з незрівнянною тупістю відгукується презирливо і лайливо про те, що найсвятіше для українця — про православну віру” [224, 12-13].

Автора українських поезій, прози, першого, по суті, історика України, головного ідеолога українського національного відродження ХІХ ст., загалом добру і толерантну, чесну людину, такі інсинуації вражали, викликали в нього гнів, навіть природне роздратування. Тому різкий тон статті Костомарова цілком виправданий:

“Поляки хочуть схилити на свій бік українців і починають із образ їх релігії, тої релігії, під знаменом якої українці бились із поляками і виховали в собі ненависть до поляків. Ідїть до нас, говорять нам поляки, з нами вам буде добре, ми знищимо вашу віру і вашу народність. Самовпевненість поляків у цьому стосунку перевищує всяку вірогідність. Владислав Міцкевич вважає: селянин говорить своїм татув, він не знає такої історії, яка вона в книгах (який бридкий розрахунок на невігластво народу)” [224, 13].

Поведінка Владислава Міцкевича справді незрозуміло підступна. З далекого Парижа він дратує, принижує подібними висловами українську інтелігенцію, змушуючи її озватися на свій захист, наперед знаючи, що саме

це й викличе зворотню негативну реакцію щодо всього українського з боку царського уряду. Реакцію українства на це передбачив Костомаров, боявся спровокованого статтю некерованого піднесення його національної активності, яке російські шовіністи стракують як русофобію, спробу сепаратизму. Руками російської цензури передбачили поляки понівечення і знищення надбань української культури. Хитрі і тонкі ходи французької політичної інтриги, спрямовані на розвал Російської імперії, а одночасно й ослаблення України, зрозумілі Костомарову, як і те, що Париж — центр масонства з традиціями розвідки і контррозвідки — завжди славився такими і подібними шаховими політичними комбінаціями.

Відповідь Костомарова розкрила сутність таких задумів і була спрямована на нівелювання їх можливих результатів:

“Поляки ніколи не в силі досягнути бажаної мети — збурити народ український і схилити його на свою сторону. Але вони вміли до деякої міри вилити свою злість, наробити пакості діячам українського слова і таємними шляхами зманили багатьох з наших співвітчизників, котрі мимо власної волі повірили в можливість замислів і намірів відокремлення України від Росії. Народові, який думає здобути незалежність через організовану систему таємних вбивств, нічого брехати на українських письменників, голосливо звинувачувати їх у руйнівному комунізмі і псевдосоціалізмі з метою кинути на них підозру уряду” [224, 14].

Повертаючись дещо назад, зауважимо, що спротив поляків викликала діяльність “Основи”. Просвітництво, успішна праця редакційного проводу були не до душі польським шовіністично налаштованим колам. Саме “Основу” вони зробили об’єктом гострих нападів. В. Міцкевич провокаційно апелював до свідомості уряду, що інші журнали підкоряються суворому контролю, а “Основи” дозволено безчинствувати. Очевидно, стверджує він, що російський уряд схвалює всякі шляхи, тільки б вони вели до мети. Він не боїться ліберальної української партії, бо вона в опозиції щодо Польщі, хоч у неї є погляди, суперечні й несприйнятливі для існуючого уряду.

Подібні сентенції поширювали поляки навмисне в Україні і “зачепили на вудочку” недалекоглядних публіцистів Києва — Говорських, Єремичів, Гоцьких, Юнгів...” [224, 14], — писав Костомаров.

Але масштабного мислення Костомарова не мали багато громадських діячів того часу. Широкий загальний тодішнього суспільства часто не здатний був осягнути усього того, що відбувалося. Дехто з середовища українофілів у середині 70-х років XIX століття здався на провокаційні пропозиції, дехто злякався утисків та посилення ідеологічного протистояння. Костомаров же постійно був у центрі дискусій на особливо злободенні теми, приймав на себе удари, розплутував сітку інтриг, спростовував ідеологічні

та політичні інсинуації. Масштаби його громадсько-публіцистичної діяльності та її значення для загального розвитку прогресивного напрямку національної думки XIX століття ще тільки починають проглядатися і осмислюватися, оскільки нівелювалися вимушеною демонстрацією лояльного ставлення до Росії.

Так, роз'яснюючи ситуацію, яка склалася навколо українофільства в контексті польсько-російського протистояння, він писав:

“Уявляючи себе борцями руської народності проти поляків, вони, самі не усвідомлюючи як, завели навіяну поляками пісню про український сепаратизм під польську дудку. Слідом за ними затагнули “Московські Відомості”, “Російський Вісник”, а багато з наших соотчичів, як і росіян, так і українців тепер вірять в дійсне існування страховиська, яке вони називають українським сепаратизмом” [224, 14].

Тут необхідно зауважити, що Костомаров, бачучи необхідність захисту українофільства від нападів російських шовіністів, свідомо акцентував його начебто повну лояльність щодо офіційного уряду. Він постійно підкреслював, що українофільство — це не сепаратизм. Та уряд сприймає його як основу, яка може стати фундаментом справжнього політичного українського сепаратизму. Костомаров намагався сховати ідею за заслонами і глибинами далеких історичних часів. Аналіз дискусії показує, що часто самі опоненти називали справжніми словами явища, ідеї і наміри, про які мав на увазі Костомаров, але захищаючи від розгрому, подавав їх у завуальованій формі подій і явищ далекого минулого.

В руслі оборони українського слова є дві відповіді Костомарова Малоросу-Волицю, видрукувані в газеті “День” [265] “Голос” [266] 1864 року. Стосувалися вони звинувачення в обізнаності Костомарова в існуванні сепаратистських тенденцій українофілів і зумисного лукавства, стверджуючи протилежне.

В № 13 “Московських Відомостей” редактор видання Катков виступив категорично проти перекладу “Євангелії” українською мовою, навівши листа “Малороса-Волиця”. В ньому сигналізувалося про галицьку газету “Мета”, матеріали якої свідчили, що начебто “створювана хохломанами особлива малоруська мова є тільки фальшивим прикриттям, а справжня її мета — особлива Малоросійська Держава” [217, 197]. Малорос-Волинець говорив, що “Мета” називала Костомарова і його подвижників справжніми народолюбцями.

Факти, які б стверджували або спростовували контакти “Основи” або Костомарова з “Метою”, невідомі. Тому доводиться лише робити припущення, що Костомаров не міг не знати про резонанс у Галичині щодо збору пожертв на видання книжок для народу. Звіди надходили значні грошові перекази,

адресатів яких Костомаров називав “Від любителів південноруської мови”, не розкриваючи імен жертводавців. Велося листування з цього приводу з Я.Головацьким.

Звинувачення в обмані та підозра свідомої підготовки виступу проти російського уряду змусили Костомарова відгукнутися на свій захист. Він, зокрема, говорив: “Коли я писав редакторові “Дня”, що не знаю про сепаративні тенденції, цієї газети ще не було на світі (“Мети” — Я.К.). До речі, й тепер я не бачив “Мети” і навіть не зустрічав нікого, хто б її бачив. Всі про неї знають тільки з “Московських Відомостей”, які наводили з неї уступи. Якби не цей останній факт, я б і тепер міг повторити, що не знаю ні про які сепаративні тенденції. Без сумніву, “Мета” “канула б у вічність, не помічена ніким на Русі, якби наша журналістика не врятувала її від забуття” [217, 197]. Костомарову була зрозуміла поява часопису “Мети” і характер її сепаративних тенденцій: “Нема на світі крайності, яка б не змогла з’явитися, як тільки почати виступати проти неї в той час, коли вона ще не існує... “Мета”, очевидно, з’явилася наслідком філіпик “Московських Відомостей...” [217, 197], — зазначив письменник.

Костомаров, природно, хвилювався. Адже звинувачення в сепаратизмі могло нашкодити справі пропаганди національної ідеї. Він був змушений захищатися, звинувативши “Московські Відомості” в навмисному розпалюванні конфлікту: “На наше глибоке переконання, думка про відторгнення України до такого ступеня чужа реальній історичній істині, що й говорити про це серйозно не можна. І подвиги деяких органів нашої журналістики проти “хохломанії” нагадують страшні і нечувані битви ламанцького лицаря з вітряками. У всякому випадку між мною і “Метою” нема найменшого зв’язку ані найменшої солідарності” [217, 197-198].

Виступив Костомаров у статті також на захист ідеї перекладу та застосування бодай у проповідях Євангелія українською мовою, перекладеного П.Морачевським. Як відомо, переклад і сама ідея застосування були визнані Другим відділом наук корисними для освіти народу після схвальної рецензії одного із російських єпископів (українцем за походженням).

Він пропонує писакам-журналістам, які звинувачують його, раз і назавжди надати докази сепаратизму або позбавити від кримінальних звинувачень, які не мають нічого спільного з його науковою і літературною діяльністю.

“Якщо д. Малорос-Волинець — чесна людина, — писав Костомаров, — то він повинен оголосити своє справжнє ім’я. Після тих брехень, які розливали в своїх брошурах поляки проти українських письменників, звинувачуючи їх в руйнівному комунізмі, псевдосоціалізмі і висловлюючи здивування: як це російський уряд терпить подібну зловорожу течію, ми сумніваємося, що це був “Волинець” або “Малорос” [217, 198].

В наступній “Відповіді Малоросу-Волинцю”, надрукованій у “Голосі” [266], Костомаров з приводу відповіді псевдо-Волинця, надрукованому в 66 № “Московських Відомостей” обурюється проти звинувачення в злочинах прагненнях до сепаратизму чи відторгнення України від Російської імперії, тобто в державному злочині. Обурює його також лайливе означення “Основи” як “хохломанського” органу, недопустиме в цивілізованій полеміці.

Уже сам факт вживання замість “українофільського” терміну “хохломанського” виявляє крайню напруженість дискусії і наступ російських шовіністів на Костомарова і його сподвижників. “Малорос-Волинець” як доказ сепаратистських настроїв Костомарова наводить три його статті, видрукувані “Основою”: “Правда Москвичам про Русь”, “Правда Полякам про Русь” і “Думки про федеративне начало в Древній Русі”, але зумисно називає їх поіншому, як от: “Правда москалям”, “Правда полякам” і т.п.

Перекручення назв статей Костомарова мало на меті спрямувати гнів читаючої російської публіки на Костомарова і “Основу” і підкреслити шкідливість для держави українофільських тенденцій. При цьому ігнорувалася справжній зміст і був відсутній будь-який аналіз писань Костомарова. Малорос-Волинець підпорядкував розвиток української мови і літератури планам відокремлення України від Росії. Грубо провокаційний характер статті очевидний, як і намір остаточно запламувати Костомарова в очах уряду і викликати з його боку відповідні дії.

Зрозуміло, що діяльність Костомарова спрямована на утвердження всього українського, дратувала російських шовіністів. Вони свідомо і небезпідставно підозрювали Костомарова в сепаратизмі. З огляду на загрозу самій справі Костомаров вдається до виправдовуючих пояснень:

“Я ніколи не думав про розособлення і створення мови. Мій звинувач сам же визнає існування українського наріччя. На цьому то існуючому наріччі і вважав я корисним передати народові “Євангеліє” і перші початки християнського виховання зовсім не тому, щоб зробити з наріччя особливу літературну мову, а тому, що народові зручніше зрозуміти його. Тут нема і не може бути нічого сепаративного!” [217, 198].

Полемічна і публіцистична творчість Костомарова того часу свідчить про його бажання посприяти прогресу української мови та літератури, послідовне намагання обійти гострі кути цензури. Чи мріяв Костомаров про майбутнє остаточно адміністративно-політичне відокремлення України? На це питання відповідь дають його опоненти, для яких це було абсолютним і незаперечним фактом. В сучасних йому умовах сам же він тверезо усвідомлював, це — перспектива дальшого плану, її треба поступово наближати одним із реальних шляхів. За рамки сформульованої ним теорії “української мови для домашнього вжитку” у практичній діяльності він не мав змоги вий-

ти усе своє подальше життя. Об'єктивні політичні обставини змушували його оприлюднювати свої суспільні ідеї то в замаскованій історичній одежі, то в формулі сирітськи-убогого “хатнього вжитку”.

Молодше покоління українофілів рушило далі в радикальному напрямку. Але, справедливості ради, зазначимо: офіційний режим Росії в кінці XIX й особливо на самому початку XX століття дещо послабив утиски, став слабшим сам. Отже, змінювався весь контекст суспільних взаємин між пануючим імперським режимом і його опозицією. Тож і праця старшого покоління щодо розвитку прогресивної національної думки набуває принаймні не меншого значення, обтяжує шальки терезів на користь старшого покоління.

Повертаючись до полеміки Костомарова з Волинцем, можна ствердити, що Костомаров у ній не лукавив, говорячи про необхідність навчання українців українською, не переслідував далекоглядних планів повного відокремлення України.

Але полеміка велася в амбівалентному ракурсі, явному і прихованому. Її мета не декларувалася Костомаровим, була прихованою під вимогою освіти українською мовою і створення умов для розвитку української літератури. Але саме прихований аспект — прагнення повної автономії України — голосно звучав у звинуваченнях опонентів і набував ознак суспільної ідеї, сформованої Костомаровим, оскільки з його іменем пов'язували цю ідею не без підстав його противники. В цьому значення Костомарова в полеміці XIX століття і в розвитку прогресивних ідей загалом. На стороні Костомарова була невідворотна сила історичного прогресу, сила вільнолюбного духу українського народу.

Спростовуючи звинувачення опонентів, Микола Костомаров, ідучи від супротивного, підкреслив, що на свій сором “писав по-російськи незрівнянно більше, ніж по-українськи” [217, 200].

В руслі дискусії про Костомарівський “сепаратизм” (терміном послуговувалися не тільки жандарми), написана і його “Заувага д. Лохвицькому” (київському вченому-археографу — Я.К.), опублікована в “Санкт-Петербурзьких Відомостях” [234].

Цікавою, на наш погляд, тут є позиція Костомарова, з якої він критикує розуміння К.Лохвицьким ідей федеративності та народності в його докторській дисертації “Губернії”.

Лохвицький оголосив, слово “федерація” невідповідним до руської давньої історії, — на його думку, будь-які спроби відродити елементи федерації в Росії є безплідними. Ничтоже сумняшеся вважав, що народність є народністю тільки тоді, коли має самостійне політичне життя. Таким чином, Лохвицький полемізував з Костомаровим з приводу окремішності української, білоруської та інших народностей. Він ствердив: федерацією

можна назвати лише сучасну форму політичного життя на зразок американської і швейцарської. Костомаров у “Заувагах” повністю спростував тлумачення Лохвицького і виклав власне бачення понять федерації та народності.

“В древній Русі весь уклад життя відзначався невизначеністю і незакінченістю форм: відповідно до цього руська стара федеративність не представляє таких ознак, якими відзначаються федеративні суспільства там, де історія встигла виробити визначені і складні форми... І тепер мені залишається повторити, що російська федерація (якщо ми будемо її зрівнювати з тим, що людство представляє розвинутим у цьому роді), була ще в початку, майже в зародку, але все ж існувала до певної міри” [217, 201]. Як приклад, Костомаров наводить Галич, який брав до себе на правління руських, а не угорських князів, Новгород, який не хотів ні з ким зливатися, але не виключав себе з середовища земель руських і не визнавав пізніше вищість московського князя.

“Якщо ж ми в наших поняттях про загальнолюдські явища відійдемо від головних ознак і почнемо виміряти їх за мірками західноєвропейського розвитку, то дійдемо до того, що перестанемо визнавати азіятів людьми, тому що вони багато в чому не схожі на європейців” [217, 201], — викрив Костомаров антиісторизм опонента. Костомаров відкинув абсурдні звинувачення Лохвицького в тому, нібито він намагається відновити в Росії удільно-вічові порядки.

Микола Костомаров саркастично запевнив його, що він ще не дійшов до такого стану, щоб я вважав можливим розділити Росію за тими племенами, які перераховуються на перших сторінках нашого літопису і підняти з вікового праху дреговичів, кривичів, радимичів і в'ятчів. “Якби я говорив про вивчення етнографічних слідів старовини, — писав він, — то для пізнання і розуміння старовини, а ніяк не заради її воскресіння, не з задньою метою влаштовувати Росію на майбутнє якимось федеративним способом на основах древнього удільно-вічового устрою російського життя. Щиро жаль мені почути від д. Лохвицького, людини, гідної поваги, як за талантом, так і за вченістю, такі відгуки, які я міг почути тільки від яких-небудь Говорських і Кояловичів” [217, 202].

Показово, що в своїх “Заувагах” Лохвицький, — як згодом і інші опоненти, — звинувачував Костомарова не тільки в яскраво вираженому емоційному забарвленні історичних шукань, але й у його очевидному захопленні ідеєю федеративного устрою, про яке він об'єктивно доказово говорить як історик, але, як українофіл і особистість, не може приховати свого захоплення ним. І це стає об'єктом полемічних нападів. Адже тільки захоплення ідеєю спонукає до її реалізації, робить слово ділом.

Саме ця тенденційність особливо виразно проступає у відповіді Костомарова на останню заувагу Лохвицького, що народність є тільки “народність історична, тобто така, яка жила самостійним політичним життям, мала регулярні інститути”, свою мову, культуру, літературу, Костомаров відповідає, що визнає таку народність народністю, але “історичне завдання, дивлячись з історичних обставин, можна виконувати ширше й вужче, довше і коротше; одним народам доля дозволила розвивати свої завдання найбагатшим способом, а в інших цей розвиток зупинився на половині дороги. Де ж границі, за якими та чи інша народність отримує право вступити до числа привілейованих народностей д. Лохвицького?” — справедливо зацентрував Костомаров [217, 203].

Характерно, що саме в збуренні полемічною пристрасною яскраво проступає тенденційність Костомарова, його прихильність до української ідеї, співчуття до українського народу. Полемічна пристрасність ніби оприлюднювала справжнє духовне єство метра української ідеї, яке викликало ненависть шовіністів, ставало об’єктом їх злобних нападів, але викривало також і їхню сутність, уже зафіксовану для потомків участю в дискусії, і вже навіки застигло в позиції зради українського народу.

Костомаров не залишав поза увагою і помилкові, на його думку, висновки вчених з приводу історії України. Про це свідчить і публічна дискусія з істориком Кояловичем, презентована статтю Костомарова “Лекції д. Кояловича з історії Західної Русі” видрукуваній в газеті “Голос” за 1864 рік [247].

Так, справедливий докір Костомарова викликаний тим, що Коялович за точку відліку історії України бере Андрусівську угоду 1667 року. Західну Росію він потрактував як територію Білорусії, Литви і України (чомусь тільки правий берег Дніпра); а народ, який живе на цій території (8,5 млн. чол.), бачиться Кояловичу однією спільнотою. Правда, він визнає, що цей народ “хоч і поділений на три племені — литовське, білоруське і малоросійське — та два останні споріднені між собою і в своєму історичному житті тісно пов’язані з третім, власне литовським. Весь цей народ, тобто, і литовці, і білоруси, і українці утворюють, за Кояловичем, “західноруський народ”. Як бачимо, уявна ідеологічна спільнота “радянський народ” мала попередника в часи Російської імперії.

Костомаров ствердив: особливий характер народів дає “насамперед мова. Це — головна ознака, за якою певна група людського населення визнається як така, що має народну фізіономію, більші чи менші відмінності від інших” [217, 204]. За цією найголовнішою ознакою вельми значущими є географічні і історичні особливості.

Коялович же відкидав мовний фактор як домінуючий у визначенні народу, не заперечуючи, однак, якихось інших особливостей українського і біло-

руського народів, що викликало слухний коректив про важливість мовного фактору.

За мовними ознаками білорусів, українців і росіян ще можна назвати руським народом, але це, на думку Костомарова, аж ніяк не стосується литовців. За Кояловичем, пише Костомаров, руським народом можна назвати усіх — татар, литовців, черемисів, — землі яких були завойовані російською зброєю і включені до складу Російської імперії. Тобто не належність мови до певної групи, а історично-політичні причини визначають спільноту за Кояловичем.

Не згідний Костомаров з Кояловичем і в найменуванні українськими земель лише по правий бік Дніпра. Опонент ігнорував Галичину, хоч її населяє також український етнос.

Абсурдна і безглузда теорія Кояловича про походження російської мови від об'єднання української і білоруської. "Наприклад, по-малороськи — тепер; білоруською — цяперь. Малорос, роблячи уступки білорусу, пом'якшує своє э, а білорус — уступає своє ця, замінює їх буквами т, є і виходить: теперь". Така серйозно-несерйозна етимологія російської мови засоційована Миколою Костомаровим з комедієюю Квітки: "Ось озьдечка Михайлов, а оттутечка Миняйлов, так оце, будучи, узявши від Михайлова хер-аз-ха-ха-ій, тай притулити до Миняйлова, а від его vyrвати наш-аз-на-на-ій та й залатати дірку, будучи, у Михайлова. Ось так усе учені роблять!" [217, 205].

Костомаров стверджує, що українці — окремий етнос, історія якого розглядається спільно з російським народом через спільність імперської території і держави. "Дехто, мабуть, бажаючи виправдати д. Кояловича, скаже, що все це справедливо тільки в етнографії, а д. Коялович пише історію: ми наперед відповімо на це, що, при належному стані історичної науки, не можна братися за історію без етнографічного підґрунтя" [217, 205].

Коялович антиісторично трактував події далекої історії так, нібито вже князі України-Русі розуміли важливість об'єднання всіх руських земель, і прикладами наводить розорення в 1169 році Києва Андрієм Боголюбським чи боротьбу проти Києва половецького князя Всеслава" [217, 206]. Всі вони ніби-то, за Кояловичем, мріяли про велику могутню — звісно, російську, а не українську державу. Такий підхід виявився визначальним протягом цілої епохи вже в ХХ столітті і має своїх апологетів у столітті ХХІ-му. Тим-то таким значущим є протест Костомарова проти цього, виваженість його оцінок.

Костомаров ствердив методологічно важливий момент: "Не можна підозрівати у відомій історичній постаті тих чи інших спонукань єдино на цій основі, що здійснені факти наводять на думку про можливість поход-

ження їх від таких намірів. Треба ще подумати: чи узгодилась ця можливість з духом часу, з вихованням історичних осіб, про котрі йде справа. У наших удільних князів (за винятком дуже небагатьох) важко відшукати великі плани, широкі ідеї і хитромудрі передбачення. Звичайна для героїчних епох відвага частіше за все була найголовнішою причиною війн і міжусобиць” [217, 206].

Глибокий фахівець, Костомаров розкрив історичні помилки Кояловича, неправильне трактування ним літописів, неспівпадиння дат, імен князів, а то й просто вигадки самого опонента з приводу історії українського та білоруського народів, наприклад, ніби з 1187 року, ще до виникнення ордену в Лівонії, в Полоцьку вже перестав княжити давній княжий дім. “Якщо д.Коялович чомусь вважає достовірними казки, запозичені ним з пізніших літописів, які суперечать більш древнім, то повинен би представити свої докази, а не вводити подібних вигадок у наукову працю, не заявивши навіть, звідки він їх запозичує” [217, 206].

Не вдаючись у глибину наукових історичних дискусій і не приймаючи беззастережно і повністю правоту саме Костомарова, підкреслимо послідовність громадянської позиції Костомарова, його поглядів в обороні українського слова від імперсько-шовіністичних посягань. Хоч дискусії та полеміка велися головним чином навколо історичних подій, порушували вони проблеми, актуальні для новітніх суспільних взаємозв’язків і стосунків, набували, як правило, виразного політичного забарвлення.

Актуальні й термінологічні аспекти полеміки. Так, Костомаров вказує на недопустимість терміну “західноруський народ”, а замість нього радить Кояловичу вживати “населення Західної Русі”, “і тоді він міг би включити в це поняття народи, не звертаючи уваги на їх етнографічний зв’язок” [217, 209].

Вказує, наприклад, Костомаров Кояловичу на неправильне розуміння ним слова “княжество”. “У нас князівств до татар не було, і ніде в древності не вживалося це слово. Під словом “княжество” можна розуміти певну територію, яка належала государю під іменем князя. У нас не було таких територій. У нас були землі і князівства в землях, а не княжествах; іншими словами — наші області до татар отримували свою автономію не за належністю їх особі володаря у визначених границях, а за населенням, що складало групу, яка усвідомлювала свою цілісність і відмінність від інших. Це і називалося землею” [217, 206].

А різницю в розумінні слів “княжество” і “княжение” Костомаров вважає надзвичайно важливим питанням, на відміну від Кояловича, котрий називає позицію Костомарова “пустословием”. Слово “княжество”, на думку Костомарова, перейшло до нас з Польщі через Литву, і в ньому “поєднується

західне поняття про територіальну владу володарів, тоді як слово “княже-ние” виражає умови нашого древнього життя, відмінного від західного” [217, 209-210]. Нарешті, в апогеї дискусії противник Костомарова відкриває забороло з головної думки звинувачення.

Дискусія явно затяглася. Невдовзі Костомарову довелося знову відповідати Кояловичу з приводу вже своєї відповіді. В “Відповіді на відповідь д. Кояловича” [268] Костомаров жалкував, що сприйняв всерйоз заклик Кояловича в “Дні” вказувати йому на помилки в його лекціях, оскільки відгук Костомарова на лекції Кояловича сприйнявся останнім як особиста образа. Все ж і далі вів полеміку толерантно і виважено. Лише іноді вдавався до іронії, коли опонент виявляв примітивізм суджень.

Це тонке відчуття слова Костомаровим, образність письменницького мислення робило його аргументи особливо точними і виразними, що ускладнювало опонентам полеміку.

Опонент зірвався на грубе звинувачення Костомарова в нелюбові до росіян: він, мовляв дивиться на “великорусів, як на якихось каналій, від яких треба тримати себе подалі, і з ранку до вечора на кожному кроці показувати їм, що ми їх розуміємо, тобто показувати їм постійно всю їх непридатність, всю їх негідність, всі шахрайства, всі беззаконня” [217, 210]. Коялович інтерполював цей закид на всі історичні твори Костомарова. Досить згадати мораль російського воеводи в повісті “Чернігівка”, безпросвітню аморальність поміщицького побуту в оповіданні “Син” чи примітивізм іменитого дворянства і наскрізь корумповану та антилюдяну чиновницьку систему в хроніці “Холоп”.

З цього приводу Костомаров зауважує, що аргументи Кояловича, його особиста образа нагадують йому суперечку двох Миргородських поміщиків про гусака, бо Коялович намагається дискусію з відносно локальних питань історії Західної Росії гіперболізувати в гомерівських масштабах.

В статті “Лекції з історії Західної Росії М.Кояловича”, надрукованій в “Голосі” [246] і підписаній Іван Богучаров, Костомаров скритикував “мінімалізм” Кояловича, малий обсяг, мовляв, праць з історії не є основним критерієм простоти і доступності. Навіть в малому обсязі повинна бути історична істина, і навіть малий обсяг вимагає великих інтелектуальних і наукових зусиль.

“Скласти невеликий за об’ємом твір з історії краю буває іноді важче, ніж написати багатотомний твір про той же предмет: окреслити в небагатьох словах, представити в стислому виді історичні явища можливо тільки тоді, коли ми вивчили їх подробиці, коли ми володієм великим запасом фактів (і при цьому перевірених критикою і осмислених), з якого можемо брати небагато того, що визнаємо особливо важливим” [217, 211].

Коялович, на думку Костомарова, недостатньо усвідомив для себе всю важливість питання історії Західної Росії, де переплелися в тісний клубок інтереси і долі українців, литовців, білорусів. Це надзвичайно делікатне питання, яке не можна описувати схематично.

Майстерний полеміст-Костомаров легко знаходив слабкі місця опонента, професійно точно розкривав їх, являючи колосальну ерудицію.

Що стосується історії України, то Костомаров висвітлює конкретні факти викривлення історичної правди Кояловичем:

"Зовсім не так творилися ці справи на світі, як про них розповідається в "Лекціях". Бунт Трясила не був разом із Павлюковим (як твердив Коялович. — Я.К.). Трясило піднявся в 1630 році, через сім років після смерті Кунцевича. Між останньою подією було одне козацьке повстання — Жмайла, важливіше від Трясилового. Якщо вже згадувати про козацькі повстання, то не слід пропускати його. Але щоб вбивство Кунцевича було прямим приводом якого б то не було козацького повстання — про це ми чуємо вперше (від опонента. — Я.К.). Павлюкове повстання відбувалося не в 1631 році, а в 1637, і козаки бились тоді зовсім не з Конєцпольським, а з Потоцьким. Про Трясилове повстання ми мало знаємо, а про Павлюкове, навпаки, є детальні відомості в Щоденнику Окольського і в актах, що зберігаються між рукописами публічної бібліотеки. Релігійні питання загалом у козацьких повстаннях грали другорядну роль, і, до речі, не можна виводити ці повстання з подій церковної історії" [217, 213].

Масова російська науково-історична інтервенція в російській періодиці і окремих виданнях після Валуєвського циркуляру переслідувала певну політичну і державну мету. Численні публікації, в тому числі і лекції Кояловича, насаджували читаючій публіці, яка вірила друкованому слову, певний стереотип мислення щодо національних меншостей, їх історії, їх гідності, величчя та місця в історії Росії. Стверджувалося, що українці, білоруси, литовці існували, але були нездатними вершити свою власну історію і об'єктивно підкорилися більш сильному народу — російському. Задля цієї тези перекручувалися, вільно трактувалися факти історії, як видно з лекцій Кояловича. Костомаров — один з небагатьох вчених, котрий мав сміливість публічно виступити на захист науки та історії пригноблених народів як у згаданих виступах, так і в двох пізніших "Об'ясненіях" Костомарова з приводу відповідей Кояловича, вміщених в "Голосі" № 327 і 342, за 1865 р., і підписаних "Микола Костомаров".

Надзвичайно цікавий, на наш погляд, "Лист до редакторів часопису "Слов'янська зоря" Ливчака і Климковича", опублікований Костомаровим у числі першому цього часопису за 1867 рік [276]. Тут автор чи не першим радить розглянути теорію панславизму з позиції панрусизму, це було великою несподіванкою для всіх, хто знав Костомарова, і викликало бурю гніву у при-

хильників офіційного розуміння панславізму. Лист підтримував програму нового видання, яке популяризує питання слов'янської єдності.

З приводу панславізму по-російськи Костомаров зазначив:

“Ви ясно і однозначно зрікаєтеся від того панславізму, який справедливо збуджує ненависть і відразу в справжніх друзях і слов'янства, і всього людства. Ви справедливі, вказуючи, що так званий панславізм, за яким криється бажання приєднати слов'ян до Росії політично, хоч би насильством і обманом і скласти з них одне єдиноправне державне тіло — так само шкідливе для нас, слов'ян російських, як і для вас, слов'ян Австрійської держави. Він шкідливий і тепер, коли (завдяки чесності і зваженості нашого уряду) не виходить із області нездійснених мрій, але був би шкідливішим, якщо б міг стати дійсністю.

По-перше, таке політичне поєднання повинно б здійснитися не інакше, як з пролиттям цілого океану крові, з неописаними страхіттями війн і усобиць, з озлидненням тепер квітучих земель, не інакше при тому, як насильством і приниженням народностей і партій, придушенням думки, слова, совісті...

По-друге, — утворення величезних монархій не завжди веде за собою благополуччя народу; історія показує нам надто багато інших прикладів. Вітчизна наша і тепер обширна. В деякому розумінні вона навіть і тепер терпить через свою обширність. Та нехай, якщо треба, пристають до неї народи, що нижче нас на ступенях суспільного розвитку і розумової просвіти, без зримих задатків самобутнього прогресу; тут, принаймні, те добре, що такі народи через приєднання до Росії, увійдуть в сферу людської освіченості” [217, 216].

Костомаров підкреслював, що слов'яни Австрійської імперії пішли набагато далі російських слов'ян у своєму культурному і літературному розвитку. І якби росіяни хотіли нав'язати їм далі спільний у рамках офіційної державності історичний шлях, то це б відкинуло австрійських слов'ян далеко назад. Говорячи про слов'ян, які стоять на нижчому щаблі розвитку, ніж російські, Костомаров вимушено лукавить, оскільки всі інші слов'яни живуть виключно на заході, а розширення Російської імперії на захід Костомаров категорично заперечує з огляду на викладені вище причини. Таким чином, він опосередковано констатує, що слов'яни в державі, де править дім Романових, стоять на найнижчому щаблі розвитку у слов'янському світі, окрім балканських слов'ян, які терплять від турецького гніту.

Костомаров не бачить необхідності в обов'язковому злитті в єдину державу усіх слов'ян для нормального спілкування. “Все, що можуть нам передати ваші слов'яни і що ми їм можемо повідомити, легко взаємно засвоюється тоді, коли ми не будемо пов'язані державницькими узами, отже, в останніх нема потреби” [217, 217].

Детальніше тлумачення позиції Костомарова з цього питання може і повинно стати об'єктом спеціального дослідження у ширшому контексті проблеми. Важливо для з'ясування остаточних акцентів не вдаватися до остаточних оцінок і однобоких висновків на кшталт конформізму Костомарова чи майже традиційного звинувачення його в діаметрально протилежних хитаннях.

Серед факторів, які проглядаються на поверхні, бачаться і особистісні, суб'єктивні і об'єктивні. В цих останніх, як видно із усього сказаного вище, до самої кончини достатньо чітко орієнтувався Костомаров, умів їх адекватно сприймати і аналізувати, виходячи з тверезої оцінки реалій і позиції духовно багатой і морально чесної людини.

Разом із тим було б необачним (і не тільки стосовно полеміки, яка тут розглядається) розглядати хитання Костомарова крізь призму фізичної і духовної втоми, постійно хворобливого стану Костомарова, прагнення спокою для занять улюбленою історією. Очевидно, існує і багато інших факторів, більшість із яких ще не з'ясовані в складних часах життя і діяльності Костомарова. Воно ще дуже мало досліджене взагалі. А тому побутують стереотипи, ще, на жаль, утверджені надто міцно. В плані психологічно суб'єктивного ставлення Костомарова до панславівзму взагалі — можна будувати здогади про перевагу щасливого чи сумного досвіду молодих років, тісно пов'язаного для Костомарова із цим явищем, про силу його моральної та ідеологічної традиції і її тривалість у ментальності теперішнього Костомарова, про інші вектори духовних і суспільних взаємовпливів, їх взаємодію. Так чи інакше позиція живого класика-ідеолога українського варіанту ідеї панславівзму для оцінки цього явища на новому етапі розвитку видається важливою і потрібною.

Після роздумів Костомарова про загрозу російського панславівзму міркування з приводу російської мови як єдино можливої у спілкуванні слов'ян загадково повертає в іншу площину загальний зміст статті. Якщо взяти до уваги насильницьку русифікацію українського народу, то російська мова як засіб всеслов'янського спілкування може природно, сприйматися як перший етап російської експансії на Захід, яку вважав Костомаров не тільки зайвою а й загрозливою. Думка про це — одна з провідних в статті і є одним із центральних і найбільш вразливих її місць, що одразу ж відчули противники Костомарова. Можливо, тому він широко завуальовує її загальними рекомендаціями про те, як краще організувати вивчення російської мови і спілкування нею всіх слов'ян.

Годі було б думати, ніби Костомаров забув чи ігнорував величезний тривалій політико-адміністративний досвід Росії щодо гноблення і русифікації українського народу. Але, на перший погляд, ніби озивається в

статті добра ідилія романтичних візій молодості про можливість все-слов'янського братерства, інтеграції світових спільнот у велику федерацію. Насправді ж маємо в статті далекоглядність досвідченого політичного діяча, котрий розумів небезпеку зіткнення могутніх імперій для долі простих людей і наперед закликав їх до духовного єднання на основі спільних коренів.

Він назверх ніби турбується, як полегшити засвоєння російської мови усіма слов'янами. На думку Костомарова, "введення російської мови між іншими слов'янами ніяк не повинно мати жодних перспектив на переслідування і знищення інших слов'янських нарід: російська мова в інших слов'ян повинна бути тільки мовою міжнародною, мовою взаємності народів слов'янського племені і їх літературної діяльності в сфері таких питань і предметів, які однаково збуджують інтерес у всіх слов'ян і стосуються однаково всіх слов'янських земель і народностей" [217, 218]. Підкреслюючи думку, що в цьому питанні не може бути насильства, Костомаров висловлює припущення, що через деякий час, без насильства, добровільно, російська мова стала б пануючою у всьому слов'янському світі, то це було б не зле, але спекуляції відносно російської мовної експансії повинні бути, на думку Костомарова, виключені.

Закінчення статті, здавалося б, ще більше послабило гостроту виступу проти панславізму. В цій, на поверховий погляд, подвійності, яку іноді інкримінували Костомарову і на якій будували характеристику його життєвої і творчої філософії, добачаємо глибшу сутність. Ще не зжито стереотип, за яким Костомаров нібито не став однозначно і послідовно на якусь політичну чи ідеологічну платформу, тому не міг обрати адекватний спосіб поведінки. Стереотип цей, однак не узгоджується з тим, наскільки однозначно і назавжди прикріпилося за вченим, з одного боку, "тавро" "хохломана"-українофіла, а з другого — звинувачення його в нерішучості з боку особливо гарячих українських патріотів. Для в'яснення справи надамо слово постійним опонентам Костомарова з табору ворогів української ідеї. Це допоможе з різних позицій також уяснити причину, зміст і характер його статті.

Ілюстрацією служить відгук редактора "Московських Відомостей" (№ 170) Каткова, одного з найбільших його противників, на лист-статтю Костомарова до редакторів "Слов'янської Зорі". Костомаров через "Голос" (1867, № 218) знову спростовує звинувачення. Автор "Московських Відомостей" звинувачує Костомарова, що той підтримав редакторів "Слов'янської Зорі" в запереченні прагнень панславістів розширити кордони Російської імперії. Костомаров на цей докір відповідає логічно і виважено:

“Яку ж іншу дружню пораду могла дати поміркована розумна російська людина в газеті російської мовою, яка видається в австрійській столиці в трьох тисячах кроків від імператорського бурга? Всякий інший напрямок призвів би до переслідування редакції урядом і закриття газети. Звичайно, це викликало б маленький феєрверк, який би дав привід до газетних пліток місяців на півтора; а потім що? Потім були б забуті і Ливчак, і Климкович; забулася б на тривалий час їх благородна справа” [217, 219]. Для розвитку всякої справи потрібен час і підготовка сприятливого ґрунту, — резюмував Костомаров.

“Московські Відомості” звинувачують Костомарова в роздвоєнні думки, у відсутності принципової позиції, виступають на захист російських панславівців. Редактор “Московських Відомостей” твердить що “під час перебування слов’янських депутатів в Петербурзі і Москві питання про панславізм постійно і виключно представлялося як єднання духовне і розумове, а не державне” [217, 220]. Всі спроби представити Костомаровим цю ідею як бажання урядом бачити всіх слов’ян під рукою російського імператора є не що інше як донкіхотство. На це Костомаров відповідав, що його лист був написаний до відвідин слов’янськими делегаціями Росії. Злі напади Костомаров пояснював своєю попередньою діяльністю в “Основі” і постійними звинуваченнями його у співчутті до польського повстання. Таким чином, майже кожна стаття Костомарова служила своєрідним “лакмусом” шовіністичного способу думання в Росії стосовно України, розкривала справжню сутність ставлення держави до українського народу.

Як і належить, саме в дискусії при загостренні позицій розкривалася і істина, і справжні наміри обох сторін. Звинувачення Катковим Костомарова традиційно вкотре обертаються саморозкриттям до самовикриття, закінчуються, як завжди, виразом зоологічної ненависті до всього українського.

Отже, і сам факт існування російської газети в австрійській столиці, і скликання активних політичних проросійських сил у Петербурзі під виглядом наукового з’їзду однозначно свідчили про експансію Росії на захід. Її успіхи недовзі засвідчить москвофільський рух на теренах Західної України, особливо Закарпаття, де наслідки цього явища демонструють і сьогодні свою живучість. Знаємо, чим обернувся панславізм по-російськи для довірливих галичан у часах світової війни і згодом, коли, “зачаровані на Схід”, вони зігріли своїми тілами вічну мерзлоту Колими.

Костомаров, без сумніву, і розумів ситуацію глибоко, і бачив далеко. Факт актуальності листа-статті Костомарова до редакторів “Слов’янської Зорі” ще раз підкреслює, наскільки глибоко був заангажований Костомаров ідеєю утвердження українського народу, захисту його інтересів. Одно-

часно це мало б бути ще одним доказом для спростування стереотипу по-статі Костомарова — безпомічного в ідейних шуканнях, короткозорого політично і фізично дивака-професора. Час прийде, очевидно, і на руйнування в нашій свідомості більш загального стереотипу націоналіста як оружного борця чи учасника акції непокори. Праця ж бо у всі часи залишається найвищою міркою морального, надто духовна праця в ім'я раз обраної національної ідеї.

У цей період Костомаров активно спілкувався з Марком Вовчком, до котрої ставився з великою симпатією, та з Я.Головацьким, через котрого контактував з галицькими українофілами. Про це свідчать листи, наприклад, до Я.Ф.Головацького від 3 травня 1868 року та кілька епістол до Марка Вовчка. Характер спілкування проглядається, наприклад, із такого листа:

“Високоповажана Маріє Олександрівно!

З вдячністю повертаю Вам пісні. Якщо чогось не вистачає, то я переберу ще свої папери: можливо де-небудь засунулося. А як випадково втрапили між Ваші пісні мої, то Ви, розбираючи, відкладіть. Вибачте за безлад: у мене очі хворі, і мені важко було привести всі зібрання до порядку. Надія Олександрівна у тому ж домі, але на іншій квартирі.

З глибокою повагою і відданістю залишаюся Ваш завжди [істинний друг] М.Костомаров” [550].

У руслі головних переконань М.Костомарова написана і його полемічна стаття “Чи давно Мала Русь почала називатися Малоросією, а Русь — Росією?” опубліковано в газеті “Голос” у 1868 році [228] за підписом Іван Богучаров. Вона була викликана появою в № 7 “Київського Телеграфа” одноіменної статті Михайла Максимовича. Костомаров у деяких питаннях історії України, полемізує з Максимовичем. Але полеміка має тут доброзичливий, м'який характер. Стаття Максимовича “написана на спростування тлумачень, нібито Київська і вся Західна Русь не називалася Росією до приєднання до Росії Східної, нібито і назву Малої Росії чи Малоросії надано Київській Русі вже по возз'єднанні з Руссю Великою чи Московською. Ця думка визнається чомусь спорідненою до тої, за якою російський народ ділиться на Русь, рутенів і московитів, з яких московити зачисляються навіть не до слов'янського племені, а до туранів. Щоб спростувати (говорить д. Максимович) це несправедливе і неросійське тлумачення, треба перевести його в історичне русло” [217, 223].

На думку Костомарова, між питанням походження москвичів та інших слов'янських племен і походженням слів Русь, Мала Русь, Малоросія немає ніякого зв'язку.

Термін Мала Росія вживався і до приєднання України в духовній риториці, але надзвичайно рідко. І майже ніколи не вживався в світському, політично-

му і державному аспектах. Костомаров перелічує лише чотири відомі йому з історичних джерел випадки вживання терміну “Малоросія” до приєднання України до Росії.

Слова “малоросіянин”, “малоросіяни”, “малоросійський”, якщо й існували до приєднання до Московської держави, — зазначав Костомаров, — то вживалися зрідка. Вираз же Україна Малоросійська, який вживається в універсалі, повідомленому Величком, ніде не зустрічаються в пам’ятках тої епохи. Загалом усі ці слова і тепер не народні, підсумував він.

Всупереч Максимовичу, Костомаров не вважав вживаними слова і вирази, “якщо вони зустрічаються тільки в деяких письменників у вигляді історичних прикрас, і при тому рідко; ми можемо навести стільки ж прикладів, коли риторі XVII століття називали руських роксолянами. Невже на цій підставі можна вважати і таку назву вживаною? Ми беремо на себе сміливість зауважити п. Максимовичу, що він помиляється, уявляючи, ніби виступає проти ворожих нам західних теорій, що наводяться поляками, про неприналежність великоруського племені до слов’ян. Там хочуть запевнити, що назва Русь належала здавна Південній і Західній Русі, була чужою до пізніших часів Північної і Східній. Приклади ж, наведені п. Максимовичем, не говорять ні на спростування, ні на захист цих несправедливих тлумачень. Навпаки, поляки охоче вживають, говорячи про великорусів, слова: Rossya, rossyjski, rossyjanin; але їм дуже не подобається називати їх руськими” [217, 227].

У питаннях, що стосуються України і українства, для Костомарова не існує важливих чи незначних питань, про все він судить серйозно і пристрасно, на все відгукується своєчасно.

Стаття “Деякі слова про пам’ятник Хмельницькому” [259], написана Костомаровим з приводу оприлюднення в “Голосі” проекту пам’ятника Б.Хмельницькому скульптора Мікешина. Костомарова тішить сам по собі факт можливості відкриття пам’ятника. Але, як зазначає він, “багатьом із росіян, що щиро шанують пам’ять Хмельницького, було б неприємно бачити такий пам’ятник, тому що він грішить проти витонченого смаку, художнього смислу і історичної правди. Під ногами коня, на якого посадив художник Богдана, лежить вбитий чи розчавлений ксьондз з вервицею, нижче — порубаний поляк і мертвий іудей з затуляною на шиї шворкою” [217, 228].

На думку Костомарова, проект пам’ятника не відповідає ні естетичному смакові, ні історичній правді, а понівечені тіла людей принижують художню якість проекту. З іншого боку, художник принижує і звужує загальноісторичну значимість постаті Богдана Хмельницького, спрямовуючи його діяльність виключно на деталі, подробиці лише українсько-польської війни. А між тим, Богдан Хмельницький — постать світового історичного масштабу, геніальний політичний та державний діяч, котрий на всю Європу заявив

про існування могутнього українського народу. Його діяльність далеко не обмежується однією лише визвольною війною. До нього це робили і Косинський, і Наливайко, і Павлюк, і Острянин. А після нього — Гонта, Залізняка та інші. На думку Костомарова, художник Мікешин повинен робити акцент на головному.

“Художник у пам’ятнику Хмельницькому повинен був висловити те, що власне відрізняло Хмельницького і що дало йому в історії місце незрівнянно вище за інших діячів на тому ж історичному полі, а не те, що відбувалося і не могло не відбуватися...”

Чи не навіює це думки, що художник не в силі був піднятися вище поверхових окремих явищ до розуміння історичного значення особистості, котрій він творить пам’ятник?” [217, 228-229].

Та й фігури під копитами коня аж ніяк не відповідають характерові Хмельницького. “Хмельницький зовсім не був одним з тої громади, яка, втративши терпіння і побачивши зручний момент помститися своїм тиранам, кидається на них з нестримним гнівом, переповненим злоби, підокряючись голосу пристрасті” [217, 229]. Війна для Хмельницького була лише засобом, а не ціллю в осягненні визволення українського народу від польського панування.

Як бачимо, полемічно-публіцистична діяльність Костомарова в історичній, мовній, літературознавчій царині, майже не відома до нашого часу, тривала в атмосфері офіційного спротиву, шовіністичних викривлень і нападів ідеологічних супротивників. Та попри все він залишався вірним раз усвідомленій моральній та історичній правді. В ній ідеї письменника суголосні з загальним текстом художньої творчості, визначаються суспільною конкретикою, наповнені націєтворчою пристрастю, публіцистичні статті переконливо показують послідовну відданість письменника і громадянина, патріота України, чії думки й сьогодні актуальні й долетворчі.

НА СХИЛІ ЛІТ

Діяльність Миколи Костомарова в 70-х роках проходить в особливо складних суспільно-політичних умовах посилення різного роду утисків щодо української ідеї. Це змушувало її прихильників шукати нових способів популяризації українства, окреслювати ближчі практичні завдання, перейти до форм, які пізніше отримали назву "нікодимства", вдаватися часом до алюзійно-мімікрійних форм вислову.

За таких умов виникла, регенерувалася просвітницька теорія "літератури для домашнього вжитку" та й увійшла ця ідеологічна ситуація в історію вітчизняного літературознавства під цією назвою, викликавши особливо гостру дискусію. Загальновідомо, що в науковому, літературно-публіцистичному вжитку українофілів покоління Костомарова і його самого домінувала російська мова. Це було викликане об'єктивними обставинами. Однак саме з цього приводу опоненти Костомарова робили йому насмішливі, болісні для нього докори.

Оскільки Костомаров був у центрі полеміки, його часто вважають автором ідеї літератури для хатнього вжитку. Однак Костомарівський варіант цієї ідеї був скоріше закликом до практичної роботи, спонукою до неї, ніж ідеологія далекої перспективи і доконана думка. Цього не скажеш про інших прихильників теорії, зокрема Драгоманова, для котрого це була остаточна оцінка української літературної мови як явища — оцінка європейця і естета. Чинність цих поглядів триває і зараз навіть на найвищих урядових і наукових рівнях. Зрозуміло, як важко було першим. Зрозуміло й те, що і Костомаров, і більш радикальне молодше покоління українофілів працювали в тих умовах можливими для того часу і для свого розуміння засобами.

Особливо шкідливим бачив письменник проникнення з Західної Європи нігілістичних тенденцій, що згодом ретрансформуються в соціалістичну ідею. Це спричинило посилення утисків уряду. Влада свідомо і несвідомо зміщує акценти звинувачень, нівелюючи різницю між соціалістами і українофілами та інкримінуючи останнім сепаратизм. З появою молодшого покоління діячів української культури — Володимира Антоновича, Михайла Драгоманова, згодом Бориса Грінченка — діяльність українофілів активізується, але й одночасно ускладнюється. Багато з них мали свої власні часто не ідентичні погляди на перспективи розвитку національної ідеї та ха-

ракти і засоби праці задля її втілення, як і на перспективи української державності в цілому.

Полеміка в цей період характеризується ускладненням, урізноманітненням векторів, дискусії відбуваються вже не тільки між ідеологічними супротивниками, але й у таборі однодумців, між своїми. Відбуваються пошуки шляхів легалізації діяльності на теренах української ідеї. Указ 1876 року унеможливив на довгий час просвітницьку діяльність. "Старогромадівці" змушені обмежитися рамками етнографічної діяльності, до якої залучаються все поважніші наукові сили. Костомаров — активний учасник і організатор археологічних з'їздів.

Показовим щодо характеру дискусій про національну справу є діалог-листування про національну ідею між Борисом Грінченком і Михайлом Драгомановим [90]. І хоч Микола Костомаров у ньому не бере безпосередньої участі, однак, по перше, до його імені постійно апелюють диспутанти; по-друге, позиція Бориса Грінченка багато в чому повторює погляди Миколи Костомарова, й навіть ними сформована. Особливо це стосується характеристик і методів діяльності щодо пропаганди національної ідеї.

Не вичерпаним і відкритим на той час залишалося питання польсько-українських взаємин. Воно вносило в дискурс стосунків з урядом прихильників національної ідеї додаткові труднощі. Поляки влучно використовували прийоми інсинуацій, щоразу майже з користю для своєї справи. Нарешті над усім цим — офіційно домінуюча і переважаюча сила царського режиму і його чиновників, котрі вдало використовували слабкість позицій кожної із сторін, користуючись безкарністю, вдавалася до заборон, репресивних дій, інсинуацій, провокацій, перекручень і подібного роду ідеологічної зброї.

Таким чином, навколо українського питання в той час формується вузол проблем, пов'язаних із найрізноманітнішими впливами і тенденціями. З одного боку — традиціоналісти-українофіли з їх послідовною заангажованістю щодо всього українського і способами діяльності, що вже не влаштовують більш радикальне молоде покоління. З іншого — нова генерація українофілів, погляди якої формуються під впливом європейських ідей з характерним для них космополітизмом, що і ставало причиною певної недовіри з боку старшого покоління. Ще з іншої сторони — активізація молодшого покоління, яка не раз суголосна з екстремальними напрямками діяльності новочасних демократів, в ідеології котрих усе більше переважають соціалістичні ідеї.

Микола Костомаров мав досвід спілкування з речниками екстремальних акцій ліберально-нігілістичного характеру. Був свідком, бачив безідейність суспільної псевдоактивності задля моди, а не з переконань,

відсутність не тільки наукового, але й будь-якого ґрунту, а, отже, і розумної перспективи. Як учений-історик розумів наслідки сліпого стихійного бунту, як християнин був противником насильства. Висловлювався прямо і однозначно про це не тільки в публіцистичних статтях. Дав згодом вичерпну і точну характеристику суспільній ситуації того часу в "Автобіографії".

"В епоху, про яку йде мова, молодь стала зневажати все, перед чим поклонялося старше покоління: релігію, державність, мораль, закон, сімейність, навіть мистецтво, поезію і таланти. Наука була для неї важливою тільки в утилітарному розумінні, наскільки могла сприяти покращенню матеріального становища. Все, що дотепер вважалося набутком духовного світу, заперечувалося як пусте заняття, а сам духовний світ оголошувався мрійництвом" [241, 557]. Відзначав Костомаров крайню зневагу до науки і поверхове навчання, майже злобне несприйняття релігійних християнських засад, прагнення екстремальних дій, організацію общин, де жили разом чоловіки і жінки, ігнорування шлюбних зв'язків як аморальних і таких, що духовно поневолюють людину без розуміння їх результату.

У молоді побутувало уявлення, підкреслював Костомаров, що для добрих намірів суспільних перетворень не слід соромитися будь-яких способів. Усі засоби визнавалися достойними для досягнення поставленої мрії перетворення суспільства. Це, на думку Костомарова, була найчорніша і найбурливіша сторона нігілізму. Найбільш небезпечним було те, що захоплював нігілізм інтелігентних юнаків і дівчат у той делікатний період життя, коли набуваються знання і формуються моральні життєві правила. Характеристика тогочасних суспільних віянь Костомаровим дуже стисла, точна, а головне об'єктивна і незаперечна в своїй логіці. Важливість її далеко не вичерпується тогочасною ситуацією.

Варто уточнити: йдеться про болісні спогади з біографії, коли відбулася добровільна відставка Костомарова через студентські заворушення і поведінку саме такого контингенту молоді, характеристику якого дещо загострено, в стилі відомих нарікань на молодь із єгипетського папіруса, дав Костомаров. Зауважмо й те, що йдеться про російську молодь, далеко не найкращу її частину, для якої політика була модою, проти чого Костомаров неодноразово застерігав. Зрештою, прогрес у її розумінні мав характер саме соціального перевороту, не мав і не міг мати нічого спільного з національною ідеєю, як це було характерно дещо згодом для генерації Лесі Українки, Івана Стешенка та ін.

Костомаров-публіцист — у центрі тогочасних суспільних подій. Він оприлюднює, акцентує найголовніші з них, пов'язані з обороною українства, невтомно веде головну лінію — послідовного захисту української ідеї —

одночасно розставляючи інші суспільні, політичні, соціальні акценти тої чи іншої події. Він розумів, що, попри всі інші сфери обстоювання прихильниками режиму своїх імперських позицій, головне вістря удару завжди було спрямоване проти українофільства як загрози сепаратизму. В загальну парадигму його функціонування речники офіційної ідеології зміщували, інтерполювали багато інших протистоянь та їх ідеологем. Костомаров постійно, таким чином, опинявся в епіцентрі полеміки і дискусій. Виникала потреба для нього особисто напруженої праці, постійного спростування інсинуацій. Зрозуміло, позиція оборони є апіорно слабшою. Слабшали і фізичні сили митця.

Про вагомість праці Костомарова, опір офіційних кіл можна судити з того, що потреба оборони української мови, як відомо, тривала і триває, посилившись з утвердженням радянської ідеології і набравши особливого характеру в нових суспільних сучасних умовах. Перекручення його ідей і діяльності, яке здійснювалося за його життя, набуло згодом особливо деструктивного характеру. Думки і тактика полемічної публіцистики Костомарова в усі часи були актуальними, а позиції його критиків та опонентів не спростовані і вимагають перегляду.

Показовою щодо цього є оцінка діяльності і Миколи Костомарова, і українофілів його покоління у ХХ столітті відомим В.Коряком. Вони дають особливо повне уявлення про переметри нищення національної ідеї і самої пам'яті про її сподвижників.

"Процес переродження дворянина на буржуа (sic!) на українському ґрунті був болючий. Від початку, від методійства, від славнозвісної "Книги життя українського народу" до листа Костомарова Герценові, вміщеного 15 січня 1860 року в "Колоколі", від проголошення боротьби кріпацькому ладові й декларації окремішності української нації, від гасла "безпанськості" українофільського руху (теза Костомарова: "Істинний українець хоч би він був простого, хоч панського роду, повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятати одного Бога — Ісуса Христа"), до трохи поміркованіших формул листа Герценові, настрої раз у раз спадає, виникає потреба повсякчасної зміни тактики, "спуску на тормозах", геть до тих меж, коли лібералізм обертається в суту реакційність. Гасло непідлежності української республіки, народних Річі Посполитої в складі всеслов'янської федерації зводило на гасло "помиріння правительства з українством", крутість, хитроці, що їх віртуозом був Костомаров, аж перехитрив самого себе, дійшовши в никодимській тактиці опортунізму останніх меж. Особисто Костомаров цілком пірвав з тогочасною ліберальною і радикальною молоддю, начебто втік від братніх спроб Чернишевського помирити його із студентством, боявся своєї популярності серед молоді, підкреслював свою ре-

акційність (?!) у питаннях моралі, релігії. Щоправда, деякі риси реакціонера були в нього і замолоду — антисемітизм, шкурництво, угодовство, бажання пристосуватися до начальства, ладнати з владущими і водночас, не тратячи свого становища, провадити свої укохані думки з безневинним виглядом, у зовсім надверх безпечній формі. Безперечно, як речник уже нового часу і нової верстви, як і всі поміщики-ліберали (sis!), як усі методіянці, він був і лишився в глибині душі ворогом царату, бюрократизму. Він дбав про те, щоб, оце єдина спільна риса, психологічна домінанта цілого українофільства, і всі засоби для її здійснення були добрі, всі жертви, всілякі компроміси. Діалектика розвою від політичних гасел боротьби з царатом до цілковитого “аполітизму” не багато дала плідних намірів, крім, хіба, отого нагромадження етнографічних студій” [210, 50].

З найпереконливішою безапеляційністю глибока релігійність Костомарова трактується як реакційність. Сам він чомусь зачислений критиком до поміщицького стану, його намагання об’єктивно оцінити тогочасні міжнетнічні стосунки з історичної точки зору та у зв’язку з сучасністю, показати шляхи міжнетнічної злагоди трактуються як реакційність і антисемітизм, безкомпромісність як угодовство, розумна ошадливість, зрозуміла в умовах, коли працею свого мозку і ціною здоров’я треба було утримувати себе і матір, дістає назву шкурництва.

Залишимо на сумнінні автора далекий від наукового кримінально-образливий грубий стиль, характерний для звертання пильних сталінців-чекістів до уявних “ворогів народу” — буржуазних націоналістів. Стиль, що не витримує ніякої критики і свідчить про органічне несприйняття В.Коряком “улюбленої ідеї” Костомарова. Віддамо належне, що він правильно визначає “психологічну домінанту” тогочасного українства — його несприйняття царату, “прагнення якомога сильніше розворушити громадську самосвідомість, викликати до життя творчий дух нації”.

На жаль, не дуже багато навіть національно заангажованих сучасних критиків чітко визначають прогресивну домінантну творчості і спадщини М.Костомарова. Надто сильно вкорінене в рецепцію і свідомість уявлення про його ренегатство і спад активної національно заангажованої позиції. Такої якості тлумачення при майже повній забороні чи замовчуванні творів Миколи Костомарова, перекинуті сутності його ідейних шукань та діяльності, спотворенні мотивів, що спонукали вже немолодого і хворого Костомарова до подвижницької праці, — все це робило його ім’я відомим широкому загалу в контексті майже тільки діяльності Кирило-Мефодієвського братства і ще як митця “в обоймі” другого ряду поетів-романтиків.

Насправді ж діяльність вченого і письменника при неупередженому стані і близькому погляді саме на публіцистичну і полемічну діяльність у

парадигмі розвитку суспільної думки в другій половині XIX століття свідчить про послідовність його національно-патріотичних переконань і практичної діяльності в умовах різновекторних спрямувань прогресивно-суспільної думки, при посиленні реакції царського уряду, урізноманітнення форм і прийомів в умовах усе більшого її придушення. Тим переконливішою бачиться потреба об'єктивного розгляду творів Костомарова цього періоду.

Отже, масштаби оборони національної ідеї Миколою Костомаровим розширюються. Полеміку доводиться вести з приводу щораз ширшого кола питань, складність полягає в тому, що, як правило, противники національної ідеї, найчастіше малокомпетентні, виступають з апіорно заангажованих позицій, а тому довільно зміщують акценти з головного на другорядне, якщо це вигідно, з наукового дискурсу переводять полеміку в політичний, з історичного контексту — в сучасність. Це знесилювало Костомарова, котрий, хоч і розумів справжню сутність позиції противника, називав речі своїми іменами, але не в змозі був змусити антагоністів ані примиритися з його позицією, ані вести дискусію в науково-історичному дискурсі. Та саме в цей період публіцистика Костомарова як найбільш динамічний своїм впливом на суспільну рецепцію жанр стає основною для його творчості. Ця спадщина Костомарова, з усіма на зверхній погляд дрібними, численними “відповідями на відповіді”, відзначається особливою патріотичною гостротою. Вона з плином часу і в контексті тривалості духовного становлення українства набуває все більшої вартісності. Залишається цінною і наукова інформативність праць Миколи Костомарова, і сама їх методологія, і естетика нового по тих часах жанру, і індивідуальність стилю, і його експресивно-емоційна виразність.

Якими б методами не діяли українофіли, — від удаваного і часом, на жаль, справжнього, “угодовства і пристосуванства” до більш радикальних дій, — вони все ж послідовно працювали на українську ідею, вводили її в суспільну рецепцію, утверджували в усе ширших колах поспільства. Різні підходи, позиції, національно заангажовані, що різнилися, часто і суттєво, в способах досягнення мети, як от погляди Костомарова і Драгоманова — свідчення розвою національної думки в другій половині XIX століття. Залишається лише жалкувати з приводу того, що значну частину своїх сил і інтелекту Костомаров і Драгоманов змушені були затрачати на полеміку.

Одним із зразків полемічної творчості Костомарова такого напрямку є “Відповідь Д. Карпову”, або “Критичний огляд розробки головних руських джерел, до історії Малоросії стосовних, за час: 8 січня 1654 — 30-е травня 1672 року. Твори Геннадія Карпова. — М., 1870” [264].

Костомаров-публіцист завжди з неприхованою і непідробною щирістю ставився до зауважень своїх колег та їх відгуків на опубліковані ним книги та статті, переслідуючи єдину мету — дійти істини, історичної правди, показати і доказати її іншим. У “Відповіді Карпову” він знов і знов підкреслює свою неупередженість до зауважень, але й принципову несхитність позицій:

“Випускаючи в світ мої монографії, я завжди готов був зустріти друковані зауваження моїх недоліків і прорахунків, відверто зізнатися в них, коли мое власне переконання змусить мене визнати їх справедливність, поставитися з подякою до тих, котрі зроблять такі зауваження і скористатися ними на майбутнє, якщо випаде нагода. Інтерес наукової правди для мене був завжди дорожчим за інтереси дріб'язкового самолюбства” [217, 231].

Зовсім по-іншому поставився Костомаров до зауважень Г.Карпова з приводу його монографії, котрий висловив їх у праці “Критичний огляд головних російських джерел, до історії Малоросії стосовних”. В ній Карпов вказує на дві, на його погляд, помилки Костомарова. Перша стосується дати смерті Б.Хмельницького. Костомаров доводить, що дата смерті Хмельницького залишається питанням дискусійним, оскільки за літописними джерелами, яким Костомаров не має підстав не довіряти, згадуються дві дати — 27 липня та 15 серпня 1657 року, а дата поховання визначена чітко — 23 липня 1657 року.

Набагато серйознішим було заперечення Карповим твердження Костомарова про постановку умов українцями перед прийняттям Переяславської угоди. На думку Карпова, не було ніяких умов, які передували Переяславській угоді, і Україна перейшла під протекторат російського царя без будь-яких умов і цілком добровільно. Дискусія з цього питання поступово переходила з суто історичного в русло виразно політичне. Тут Костомаров, вірний історичній правді і власним світоглядним позиціям, доводить, що саме його точка зору на події 1654 року є правильною і відповідає історичній дійсності.

“Кожен, сподіваюсь, погодиться, що істориком, крім довір'я до джерел, — писав Костомаров, — повинен ще керувати здоровий глузд; вважаю, що здоровий глузд повинен служити йому могутнім органом доказів. Величко говорить про таку подію, якої за здоровим глуздом не могло не бути. Якщо б до нас не дійшло ніякої звістки про те, що на Переяславській раді читалися умови, на яких Україна приступила до возз'єднання з Московською державою, і то я був би переконаний, що вони там читалися. Як же могло бути по-іншому, коли йшлося про підкорення народу новій владі, про докорінну перемену в долі такого суспільства, яке і з поляками воювало власне через ті порушення, яких

поляки завдавали його правам і вольностям, такого суспільства, де важливі справи вирішувались народними зборами, де сам вибраний глава не раз заявляв, що він нічого не може зробити без волі ради? До речі, відомості Величка підтверджуються і сказанням Самовидця, котрий говорить: “чинячи постанову як могут заставати под высокодержавною его царского величества рукою” [217, 232].

Постанова ця саме означала не що інше, як статті умов, існування яких заперечував Карпов. Костомаров наводив і інші історично підтверджені факти: Бутурлін від імені царя і бояр клявся на раді у збереження прав і вольностей українців; через два місяці у березні козацьке посольство прибуло до Москви за підтвердженням присяги від царя, якої, одначе, так і не дочекалося. Дуже швидко від прав і вольностей українців, які обіцяли зберігати цар та бояри, не залишилося і сліду.

Костомаров сміливо і аргументовано виступив проти довільних та шовіністично-тенденційних тлумачень історії. Сам факт порушення Миколою Костомаровим цих проблем змушував замислюватися над ними російську громадськість. В комусь розбудив сплячу совість, а в комусь — роздратування з приводу посягань на “великую и неделимую”. Письменник відстоював і свою наукову позицію: “Якщо б який-небудь факт ніколи не збувався, але існувала б віра і переконання в тому, що він відбувся, — він для мене залишиться таким же історичним фактом. Само собою зрозуміло, що важливість факту в смислі суспільної віри і переказів не усуває наукового прагнення відшукати правду дійсного значення того факту як такого, що існував” [217, 233]. Для історика зобов’язання Московщини становили визнає найважливіший момент Переяславської угоди. А на їх порушенні він акцентував увагу сучасного йому суспільства, деларуючи в такий спосіб своє ставлення до національної ідеї.

Літо 1874 року було надзвичайно плідним і пам’ятним для Костомарова. Він відвідав Україну, взяв участь у III Археологічному з’їзді, відзначив як одні з кращих доповіді професорів Університету Св. Володимира М. Драгоманова та В. Антоновича, разом з Павлом Чубинським відвідав пам’ятні місця поблизу Києва. Тут після більше як 27 річної розлуки Костомаров зустрівся зі своєю нареченою Аліною Крагельською, тепер вдовою.

“Замість молодої дівчини, якою я її залишив, я зустрів літню даму, і притому хвору, матір трьох напівдорослих дітей. Наше побачення було настільки ж приємне, наскільки й сумне: ми обоє відчували, що безповоротно пройшов кращий час життя в розлуці, тоді як колись обоє мали надію, що він проміне вкупі. Тепер же вона страждала жорстокою хронічною хворобою, від якої шукати зцілення приїхала до Києва в надії отримати поради від місцевих лікарів, а разом із тим привезла на каніку-

ли дітей своїх для влаштування в учбові заклади, де вони виховувались. Мені було приємне принаймні те, що на старості літ я міг перебувати, як колись, у дружніх стосунках з тою, котру не переставав любити і щиро поважати” [212, 311].

1875 року Костомаров захворів тифом. Надзвичайно делікатна людина, вчений не хотів обтяжувати клопотами нікого. Перебуваючи в маренні, хворий Костомаров не знав, що від цієї хвороби вже померла його мати. Після її похорону вчений залишився практично без догляду, а його слуги скористалися нагодою і вже зовсім зібралися йти, прихопивши з собою дорогі речі. Сусід Костомарова Н.Катенін, близький родич дружини В.Білозерського, яка виконувала обов'язки особистого секретаря Миколи Костомарова, організував чергування молоді біля хворого Костомарова. В її числі — М.Лисенко, О.Русов, Г.Вашкевич та інші. Почувши про хворобу Костомарова, з далекої України приїжджала і Аліна Крагельська-Кисіль. Але, не знаючи, хто вона, її тоді до хворого не допустили. Сам же він перебував непритомний у горячці. Лікар висловлював сумнів, чи хворий зможе справитися з хворобою, але волею долі і завдяки доброму догляду приятелів температура почала спадати, він одужав. У тому ж 1875 році, ранньою весною, Костомаров за порадою лікарів відпочити в сприятливому кліматі поїхав у маєток Аліни Леонтіївни Кисіль поблизу Прилук. До Петербурга вони поверталися вже сімейною парою.

Полемічні дискусії підсилювали наслідки хвороби. Давалися взнаки тривалі головні болі, які не давали йому спокою ще в молоді роки, загострилися під впливом потрясіння від арешту і ув'язнення в Петропавлівській фортеці, оскільки Костомаров, перенапружуючись, протягом менш як півроку вивчив грецьку мову, удосконалив знання французької настільки, що читав одною і другою мовою в оригіналі, зокрема, твори Гомера, всі романи Жорж Санд. Болі протягом життя періодично повторювалися під впливом перманентного цькування в пресі. Сам Костомаров згодом зауважував, що з часом перестав болісно реагувати на злобні цькування і переслідування, моральні і політичні наклепи. Але болі голови і значне погіршення зору завдавали йому фізичного і морального страждання.

Умови подружнього життя, спілкування з Аліною, тепер уже Костомаровою, до певної міри компенсували Миколі Івановичу втрату материнської самовідданої опіки. Він знову напружено працює і як науковець, і як громадський діяч, котрий орієнтується в сучасній йому ситуації, має тверді суспільні цілі, володіє тактикою для їх досягнення і переконаний у її правильності.

Десь приблизно цієї пори стають більш відчутними розходження в цій тактиці Костомарова з молодшим, радикальніше налаштованим поколінням.

Річ, очевидно, тут не тільки у віковій різниці, втомі, наслідках пережитого. Через посилення урядових переслідувань української ідеї він не вірить у можливість осягнення успіху на ширших ідейно-політичних теренах і схиляється до теорії і тактики “малих справ” у сфері просвітництва. В цілому ряді праць Костомаров обстоює вимогу шкільної освіти українською мовою, хоча аргументи обирає для цього не завжди однозначні.

Так, коли в 1876 р. О.Кониський, маючи намір розпочати видання однієї серії (під дальшою назвою “Скриня”), звернувся до багатьох українських письменників, в тому числі й до Костомарова, з листом-проханням надіслати щось із власних творів до збірників, Костомаров тоді ж відповів, що не має бажання брати участі в цьому заході, бо, власне, не вірить в його реальність і навіть доцільність [549]. Наступного року Костомаров у листі до М.Драгоманова (від 1 січня 1877 року) висловився в такому ж дусі: “Ваших планів про друк за кордоном з метою служити Малоросії я не поділяю. Публіки малоросійської нема, а є народ, якому потрібні освітні книги, а не публіцистика. Така література потрібна, яка можлива за повного погодження з владою, а не при будь-якій опозиції” [32, 151].

Такі висловлювання Костомарова згодом однозначно будуть трактуватися як угодовство. Їх тлумачили також можливим його природним прагненням самозбереження. Адже вчений передбачав: після указу 1876 року ніяких поблажок до українського руху з боку влади не буде, настане жорсткий терор, який знищить не одне починання.

Однак аналіз його художніх, науково-полемічних та публіцистичних писань дає підставу трактувати його поведінку і позиції як стійкі та безкомпромісні. Адже Костомаров вкотре відстоював думку, що безперешкодний розвиток української мови та літератури можливий лише у вільному українському суспільстві. Зауважує при цьому, що в сучасних умовах корисніше буде займатися виданням книг для простого народу, працею для його освіти. Отже, повторимося знову, мова йде не про ідеологію, а про тактику націотворчої роботи. Можливо, те, що Костомаров як учений не міг бути ігнорований офіційними колами (поскільки його ім'я було відоме за кордоном, мав титул дійсного статського радника, статус кавалера орденів Св. Володимира 3 ст. із 1874 та Св. Станіслава 1 ст. із 1880), давало йому певність у собі і навіть незалежність поведінки. Однак, частіше чомусь із цього приводу стверджували про угодовські позиції Костомарова. Постійна його опозиційність, настанова на ведення полемік, яка ускладнювала життя і стосунки вченого, можуть свідчити лише про безкомпромісність щодо офіційної позиції держави і уряду.

Не помітити цього можна, або коли не розуміти, що всяка конкретна праця залежить від контексту умов і пов'язана з потребою маневру, або коли змісту полемічної публіцистичної діяльності письменника не знати, або коли ж навмисне перекирчувати факти з апіорно заангажованих позицій.

Думки Миколи Костомарова про вживання української мови "для домашнього вжитку", про більшу корисність освітньої роботи серед народу, ніж слабких художніх писань, згодом трактувалася як ідея, як його принципова позиція. Тим то М.Комишанченко, аналізуючи прагнення Костомарова щодо розвитку української мови до рівня досконалих і літературних, ствердив: це "було думкою привабливою, але її марність було видно з першого погляду", оскільки "мова може розвиватися з розвитком самого того суспільства, яке нею розмовляє; але суспільства, що розвивається і говорить малоруською мовою, не існувало..." [205, 34].

А далі робить прямо протилежний щодо позиції Костомарова висновок, спрощує і фальсифікує плин його міркувань. Дослідник безпідставно твердить, ніби Костомаров під суспільством, для якого потрібно творити справжню літературу, розумів не широкі кола "трудящого люду, селянства", а лише українську інтелігенцію. Він твердить, що, на думку Костомарова, інтелігенція "не досягла того рівня розвитку, щоб для неї творити українську літературу в повному розумінні цього слова, а народ, селянство не має потреби в такій літературі" [205, 48]. Так сфальсифіковано діяльність і позицію Костомарова як нібито творця і адепта тогочасного лозунгу творення літератури для "домашнього вжитку", буржуазно-націоналістичного критика, який пропагував літературу для служіння "обмеженому і вузькому колові інтересів", відповідно й скеровувавав та спрямовував розвиток українського літературного процесу.

Очевидним є і той факт, що слово "література", вжите Костомаровим у ширшому значенні як "лектура", у вищенаведеному "пасажі" критика зміщене і страктоване у вузький дискурс — художньої літератури. Як очевидне і те, що мову Костомаров веде в своїх працях саме про народ, а не про інтелігенцію. Турбота його про народ як суб'єкта історії і суспільного процесу, як виразника духовної сутності нації очевидна і незаперечна. Говорити про інше — означає не тільки не знати сутності його життєвого, наукового і мистецького подвигу, але й свідомо його перекирчувати для затінення, замовчування основного, задля чого й писалися подібні інвективи, — нищення провідної думки письменника — потребу розвитку національної самосвідомості українського народу. Тому ігнорувався і той факт, що Костомаров має на увазі не всю літературу, а прямо говорить лише про низькопробні її варіанти та явище епігонства.

Людина освічена, він вітав зростання української літератури, появу в ній нових потужних імен, хоча жив далеко від України. Костомаров не сповзав

на реакційні позиції, а реалістично констатував неможливість вільного і рівноправного функціонування української мови і літератури у ворожому імперському суспільстві. Реальним і можливим на той час кроком, на його думку, було впровадження навчання українською мовою у початковій школі. Теорія “для домашнього вжитку”, таким чином, ставала лише черговим тактичним етапом у довготривалій боротьбі за українську ідею, українську літературу і мову зокрема (підкресл. - Я.К.) Що ж стосується численних звинувачень Костомарова в тому, що українська література, за його переконанням, мала слугувати тільки інтересам українського вищого класу, то титанічна праця Костомарова спростовує необ’єктивні тлумачення, чи прислужився він нації, чи уявному одному класові. Зауважимо, що і сам цей термін, як і поділ суспільства на класи — ідеологічний витвір значно пізніших часів. Що ж до ідеологічного поділу на класи, то з історичних і полемічних праць Костомарова про шляхетний, скажімо, клас відомо, як багато претензій у відсутності національної самосвідомості висловлював йому вчений. Без сумніву, літературна дискусія 1873-1878 років означала новий етап у розвитку української літератури і літературної критики. Але вважати Костомарова головним ідеологом консервативного крила її учасників, на наш погляд, неправомірно. Теорія “для домашнього вжитку” не могла задовольняти радикальний табір української інтелігенції. Але його представники літературні справи, як правило, пов’язували з соціальними, бачили літературу засобом насамперед соціальних перетворень, національні вважаючи менш важливими.

Тенденції національної самоідентичності українського народу піддавалися осуду на сторінках навіть загалом прогресивних російських часописів. Так ще в кінці 50-х на початку 60-х років Чернишевський та Добролюбов видрукували в “Современнике” кілька статей про українську літературу. В них загалом прихильно поставилися до “нової” слов’янської літератури, захищали право українців на свою літературу, мову, культуру, але виступили проти вузько національної, на їх думку, спрямованості творчої діяльності Костомарова і Куліша, засуджували заклики Костомарова і Куліша до українських письменників відмежовуватися від “сусідньої словесності” в своїй творчості.

Добролюбов закликав до спільних дій українських і російських демократів та критикував у статті “Риси для характеристики російського простоліуду” тенденційну літературу і критику “вузьких патріотів”, де зокрема говорить: “У нас немає причин роз’єднання з українським народом... Якщо самі українці не зовсім довіряють нам, то цьому виною такі історичні обставини, в яких брала участь адміністративна частина російського суспільства, а вже ніяк не народ. Та це, зрештою, розуміє маса людей в самій Україні ...” [120, 320].

За нібито “вужький” патріотизм, замикання у власній національній “шкара-лупі” видавці “Современника” критикували і альманах Куліша “Хата”, хоча й визнавали пильність і увагу українських письменників до всього національного, чого бракувало російській літературі. Найбільше від “Современника” дісталось Костомарову за його “Дві руські народності”, хоча цей в цілому ліберальний орган продовжував друкувати його наукові історичні розвідки та публіцистичні статті. Занадто однобоко, тенденційно, вносячи свої особисті переконання, на думку “Современника”, вирішує проблему співіснування двох руських народностей Костомаров.

Стаття М. Драгоманова році “Література російська, великоруська, українська і галицька” в галицькій “Правді” (1873) розходила ся з Костомарівською теорією “для домашнього вжитку” в літературному плані. Введення ж у літературно-критичний контекст термінів на зразок “суспільно-політичний”, “класовий”, “соціальний” ще далі розводило Костомарова, котрий відкидав радикальні революційні методи у вирішенні літературних та національних проблем, з Драгомановим по різні боки демократичного табору.

Драгоманов високо піднімав роль літературної критики, яка мала б, на його думку, стати одним з основних рушійних елементів у суспільно-політичних змінах, через що і картав іноді українську літературну критику за вузько-національну зацикленість і радив запозичувати методологію російських прогресивних критиків — Белінського, Добролюбова, Герцена і, особливо, Пипіна. Костомаров, як відомо, високо поважав останнього і як ученого, і як людину за порядність, вірність науковим принципам, широту мислення, лояльність до українського руху. Зокрема, в “Автобіографії” наводить він той факт, що, не розділяючи поглядів Чернишевського, Пипін не зрікся його як людини навіть у часи офіційної обструкції першого.

Відкидання соціально-класового підходу до літератури і критики як основного, пильна увага і визнання національного елементу, обстоювання його самобутності у всіх проявах суспільного життя, насамперед і хоч би в літературному, як основи подальшого розвитку національної самобутної літератури Костомаровим і Кулішем, критикувалися Драгомановим. Його соціально-класовий підхід до літератури був ближчий російським демократам. Звідси і заклики Драгоманова вчитися у передових росіян літератури і критики, звідси і пильна увага його до соціально-класового підтексту творів Шевченка і Марка Вовчка.

Однак у критиці “побутовізму” і “етнографізму” сучасної йому української поезії, які заводили літературу на маргінеси культури, позиції Костомарова і Драгоманова були ідентичними. Так у листі від 18 січня 1873 року до М. Бучинського Драгоманов писав: “Я ще зроду ніде такого тупоумія не бачив, як

у наших віршомазів: як таки сорок чоловік слово у слово... одно і те ж пишуть, та ще кожний разів по п'ять, що було вже раз на свій час непогано сказано Шевченком! Чи вони сонні віршують, чи п'яні?" [413, 263].

Драгоманову, натурі вольовій, сильній, цілеспрямованій, діяльній, європейського типу, як і Костомарову, не подобалися в українській літературі часті нарікання на злу долю, якими була пройнята творчість деяких українських літераторів. Тільки активна смілива дія може змінити, на думку Драгоманова, життя українців, а не стогони і безвольність.

В літературній дискусії 1873-1878 років, яка точилася в основному навколо українсько-російських національних та культурних взаємин та методології літературної критики практично в усіх статтях з того чи іншого боку цитувалися "Дві руські народності" Костомарова як своєрідна точка відліку. Протиставлення української і російської ментальності, фольклору, способу життя, історії, старовини, літератури, постійне наголошення переваги в цьому плані українців, акцентування традиційного прагнення українців до демократичних форм суспільного співжиття, рівного права всіх станів — ось те коло інтересів, питань, яке охоплювала літературна дискусія середини 70-х років XIX століття. В ній активну участь беруть І.Франко, І.Нечуй-Левицький, О.Кониський, В.Барвінський та тодішній центр українофільства — львівський часопис "Правда". Костомаров у ній виступив послідовним речником національної ідеї, виявив розуміння шляхів і способів досягнення практичних результатів її виїлення в тогочасних умовах.

Широкий резонанс викликала стаття Костомарова "Полякам-миротворцям" [279], в якій Костомаров з уваги на гостроту суспільної ситуації і характер міжетнічних польсько-українських стосунків виступає в незвичній для себе функції захисника єдності Російської імперії. Ця стаття викликала і негативне ставлення з боку поляків та поміркованого крила українофілів та революційно налаштованих російських інтелігентів.

Існували різні припущення щодо причин появи статті. Твердження, ніби Костомаров не зміг зорієнтуватися в громадсько-політичних змінах 70-х років, зовсім перестав реагувати на громадсько-політичні зрушення, не відповідає дійсності. Письменник і далі наполегливо виступав на захист української культурної автономії і був незаперечним авторитетом українських радикалів. Висувалися інші думки про певні чинники, які вплинули на появу статті. Найсерйознішим було звинувачення в полонофобських настроях, які нібито до кінця життя не залишали Костомарова. Говорилося про існування певного жалю з приводу того, що поляки, які принесли численні страждання українському народові, були все ж набагато сильніше організовані, ніж українці, і виявляли твердість національного духу та наполегливість у пи-

танні національної автономії і державності. Припускалося, що Костомаров, який на той час вже був у чині дійсного статського радника, хотів продемонструвати свою лояльність режимові. Такі думки також не витримують критики, як і можливе занепокоєння Костомарова можливістю нового, більш успішного польського повстання, внаслідок якого значна частина України перейшла б до Польщі, позаяк поляки не уявляли собі Речі Посполитої без усього Правобережжя.

Річ, очевидно в тому, що репутацію полонофоба здобув Костомаров тим, що в наукових дослідженнях про часи козаччини постійно наголошував на знуцаннях польського панства з українського населення на Правобережжі. Обурення простолюду, як підкреслював Костомаров, викликала й зневага до православ'я, коли церкви віддавалися в оренду євреям, що також зневажали релігійні почуття українців. Художню картину цих міжетнічних суспільних перипетій змальовує Костомаров у драмі "Переяславська ніч". Відповідні факти наводить він і в статті "Тисячоліття", де аналізує українсько-єврейські стосунки.

У статті "Полякам-миротворцям", вказуючи на "польську загрозу", Костомаров сам став на позиції, які критикував неодноразово у своїх статтях "Іудеям", "Правда полякам про Русь", в дискусіях з Погодіним, та інших публіцистичних та полемічних творах. Маючи на увазі польську загрозу для всієї Правобережної України, Костомаров сигналізував про польську загрозу Росії, закликаючи уряд втрутитися і не вірити тій кампанії слов'янського примирення, яку розпочали поляки в пресі після того, як події придушеного польського повстання трохи затихли.

"Без сумніву, — писав Костомаров, — знайдуться між росіянами такі, що добродушно їм повірять і з радістю будуть вітати їх як братів не тільки по племені, але й за симпатіями. Та зате знаходяться такі, котрі не дуже схильні до довірливості. До таких належить автор статті "Браття-поляки", надрукованої в "Новом времени" [217, 252]. Саме ця стаття і польські відгуки на неї і стали поштовхом для написання статті "Полякам-миротворцям".

З тих пір, коли поляки, писав Костомаров, втратили свою пошматовану державу, вони намагаються усіма правдами і неправдами втілити в життя ідею незалежності Польщі. До цих пір їм завжди це не вдавалося. Вони ненавиділи тих, хто підкорив і розділив їх. Але чомусь поляки ненавидять більше не німців, а росіян, оскільки вважають їх набагато нижчими в культурному плані, а перед німцями усвідомлюють свою культурну бідність і тому пасують.

Їх намагання ополячити край, який колись перебував під владою Речі Посполитої, зазнали краху, а що стосується німців, то поляки і самі швидко германізувалися. Але щодо "москаля", писав Костомаров:

“...кожний поляк почував себе ніби людиною вищої породи, і його гніт-ла матеріальна сила” [217, 253]. Відчуваючи себе матеріально і фізично слабшими, поляки завжди спілкувалися з Росією хитро і підступно. Росії легше було нашкодити, прикинувшись другом, увійшовши до неї в довір’я, роздумував Костомаров, і тому рідко поляки виступали відкрито проти Росії, за винятком повстань 1830-1831 та 1862-1863 рр., про що Костомаров говорив так:

“Поляки, за своїм характером, завжди керувалися більше чуттям і уявою, ніж логікою; чого їм бажалося, те здавалося їм можливим: не раз уявлялося їм, що настав час відкрито почати діяти для здійснення своїх ідеалів, а життя скоро доводило їм, що вони помилялися” [217, 253]. Костомаров ніби й схвально відгукувався про дії російського уряду під час і після повстання, водночас малює широку картину спротиву уряду проти польської культури, за якою проступає український контекст, поведінка значної частини української інтелігенції. Письменник говорить про обов’язкове введення російської мови, пересторогу в ставленні до осіб неросійського походження в службових питаннях та інших заняттях, недовіру до всього неросійського як гасло всієї російської нації, схильність підозрівати підступ у всьому. Коли Костомаров писав, що багато в такій ситуації в російських володіннях “переставали бути поляками”, то український підтекст проступає дуже виразно, як і його зауваження, що не всі здатні на пристосуванство.

Костомаров ставить під сумнів подальше існування польської державної історії. Він писав: “Невдача польського повстання загрожує викреслити Польщу з пам’яті народів. Польську Річ Посполиту, про відродження якої недавно так мріяли поляки, доводиться здавати в історичний архів!” [217, 255].

Єдиний можливий для поляків вихід бачиться Костомарову в приєднанні їх до слов’янського питання і пропагуванні ідеї польсько-російського примирення. Потопаючий хапається за соломинку, але є й інша інтерпретація Костомарова — або за бритву. Саме так Костомаров розуміє ініціювання поляками примирення. Поляк, на думку Костомарова, завжди ненавидів все російське: церкву; російське інтелігентське життя; ознаки російської національності; але не можна стверджувати, “щоб така ненависть у них відбивалася в ставленні до окремих російських людей. Навпаки, потрібно віддати їм честь: поляк, лаючи всю російську націю, в той же час готовий надати безкорисливу приятельську послугу знайомій російській людині; це від того, що в польській натурі багато вродженої добродушності, навіть простоти; підступним його зробили умови. Але, тим не менше, поляк російську національність ненавидить до надзвичайності, ненавидить до неможливості примиритися. Так ставилися поляки до нас до цього часу”

[217, 256], — вирівнював, наскільки це дозволяв загальний тон статті, ситуацію Костомаров.

Різка зміна ставлення поляків до росіян, на думку Костомарова, — лише тактичний хід, лише маска, яка повинна прикрити справжню суть польської визвольної ідеї, приспати уряд і дати можливість полякам оговтатися від поразки, щоб потім знову прийнятися за своє.

“Ні, панове поляки, — говорив Костомаров, — краще залишіть ваш замисел ввести до нас троянського дерев’яного коня. Якщо насправді ви відчули нарешті, що ви слов’яни і хочете взяти участь у справі звільнення і відродження слов’янського світу, то зробіть це до примирення з нами, а саме примирення хай відбудеться як наслідок ваших слов’янських симпатій. Чиніть “на ділі”, а не пустими балачками. Робіть так, як ми вище вказували. Люди вчені і талановиті (яких у вас, як ви кажете, так багато) замість того, щоб переливати з пустого в порожнє з питання про примирення поляків з росіянами, можуть допомагати загальній слов’янській справі розумовою працею, пояснюючи різноманітні питання життя і науки. А таких питань знайдеться дуже багато. Тоді примирення між ними складеться само собою, відбудеться силою речей навіть і тоді, коли б ні ви, ні ми про це не виявляли бажань”, — писав Костомаров [217, 259].

Не можна обминути і такий факт як постійні інтриги поляків проти українців в очах тогочасного уряду, що вкрай негативно позначалося на ставленні уряду до діячів національного руху. Ще свіжою в пам’яті була українофобська стаття В.Міцкевича. Сам Костомаров говорив про те, що його обурювало поширення в Європі поляками викривлених уявлень про українське питання, особливо Дубинського, і він хотів спростувати його теорію.

Незаперечним є фактор особистісний. Надзвичайно порядного і прямолінійного Костомарова вражало те, що він вважав двоєдушністю в стосунках поляків з людьми іншої національності. Коли він чув вислови про необхідність примирення слов’ян, які були йому близькі, вчений шукав з такими людьми близькості, хотів бачити в них однодумців, хотів, щоб цих однодумців було більше. Як правило, виявлялося це лише словами. В час польського повстання ставав свідком, коли перероджувалися ті, хто ще вчора говорив про примирення, бачив шовінізм, був противником цього почуття в будь-яких виявах.

Свідченням цього була відома історія з Сераковським, яка надзвичайно вразила вченого, поведінка професора Стасюлевича, котрий при нагоді порушив дану Костомарову обіцянку редагувати історичні матеріали, чим спричинився до напружених стосунків Костомарова і Куліша. Описує в біографії Костомаров випадки з життя і поведінку Спасовича, котрий умів усяку ситуацію використати дуже прагматично, а на словах виявляв риси солод-

кавої доброти і прихильності. Мав усі підстави не вірити Спасовичу, який і був одним із найактивніших ініціаторів розповсюдження в пресі ідеї примирення поляків з росіянами.

В статті “Полякам-миротворцям” Костомаров намагався остаточно з’ясувати суть польсько-українські проблеми в тогочасній Росії. Сприймаючи польську дворушність як загрозу, набагато небезпечнішу для України, ніж загрозу російської асиміляції, Костомаров виступив різко негативно проти поляків, попередив про можливу дворушність висловів. Зрозуміло, що це призвело до послаблення його власного авторитету як людини прогресивних демократичних поглядів.

Стаття “Полякам-миротворцям” викликала широкий резонанс. З’явилися навіть листи-погрози про розправу, про що згадує Костомаров в “Автобіографії”. Вже в № 523 “Нового Времени” за 1877 рік Костомаров відповідав О.Д. Градовському на його виступ в “Санкт-Петербурзьких Відомостях” статтю “Лист до О.Д. Градовського” [275], де писав:

“Лист Ваш був для мене явищем несподіваним. Я ніяк не чекав заперечень від вас, а гадав почути їх від поляків-миротворців, що зверталися до російського поспільства з своїми заявами” [217, 259].

О.Градовський, професор Петербурзького університету, стверджує, що роки після повстання дають підставу вірити у щирість поляків, яких обставини змушують “істинно протягати нам руку примирення, всупереч схильності до обману, яку я, ніби то, признаю національною рисою польського характеру” [217, 259], — писав Костомаров.

На докір Градовського, що Костомаров вважає неправомірно польською національною рисою хитрість і обман, Костомаров відповідає, що такого не стверджував. “Я в своїй статті “Полякам-миротворцям” висловив цю думку, ясно підкресливши, що підступність, підмічена в ставленні поляків до Росії, є явище більш чи менш загальне для тих підкорених, які бажать висловитися, але не усвідомлюють у собі достатньо сили, щоб протистояти відверто” [217, 260].

Градовський, вказуючи на події останнього десятиліття, — перехід польських провінцій в Пруссії в 1867 році під владу північно-німецького союзу; втрату опори польських революціонерів-емігрантів у 1870 році в Франції; втрату авторитету Папи у Європі, — стверджує, що польське суспільство після цих подій змушене поміняти свою орієнтацію.

“Втративши своє значення в Європі і для Європи, — пише Градовський, — воно повинне шукати для себе іншої точки опори. Невелика група осіб усвідомила це і шукає порятунку в примиренні з Росією” [217, 260].

Костомаров стверджував, що “польське суспільство усвідомило неможливість піти попереднім шляхом — це ще не значить, що воно дійсно шукає

точки опори в примиренні з Росією. Самі газетні заяви не переконують нас у такому рішенні і правдивості цих заяв — я дозволяю собі не погодитися з вами, високоповажаний професоре” [217, 260].

На думку Костомарова, поляки-миротворці почали друкувати свої миролюбні наміри “зовсім не від того, що стали до нас дружелюбнішими, а від того, що несприятливі для них зміни справ у Європі і гіркий досвід минулого зробив їх обережнішими” [217, 260-261], — писав Костомаров, твердо стоячи на своїх попередніх позиціях і вказував на недостатність наведених Олександром Дмитровичем Градовським аргументів на користь щирості поляків. Надто несподіваним і відтак підозрілим здається різкий поворот ідеології поляків, вічних ворогів Росії і друзів ворогів Росії.

Маючи на увазі війну Росії з Туреччиною, в час якої велася полеміка, Костомаров зазначав, що поляки, які красиво говорять про слов’янське єднання, насправді не виказують особливого співчуття ні росіянам, ні болгарам, ні сербам. Далі слів і декларацій справа не йде. Пора полякам ділом довести вірність слов’янським ідеалам. “У нас в армії, що воює задля звільнення дунайських слов’ян, — писав Костомаров, — є немало поляків — і декілька польських імен, нарівні з російськими, вшановані славою за геройські подвиги. Тих ми вважаємо такими, що давно змирилися. Чому ж і іншим полякам, за їх власним бажанням не йти слідом за їх співвітчизниками? Ніщо не заважає полякам служити разом з росіянами загальній слов’янській справі і іншими шляхами, крім війни. Таких шляхів багато — і всі вони достойні поваги, якщо по них іти чесно і прямо; є один тільки безплідний шлях — друкувати газетні статейки про примирення поляків з росіянами. Цей шлях тим більше безплідний, що в наших тлумаченнях ми будемо наштовхуватися на питання, вирішення яких залежить від волі верховної влади, і не може бути досягнуте балачками пустих політиканів” [217, 261].

У своєму листі О.Градовському Костомаров засвідчив повагу полякам у їх намаганні достойно тримати і берегти надбаня польської національної культури, в намаганні поляків шукати в своїй літературі “польського Шекспіра”, “польського Гейне”, “польського Діккенса”, тоді як літературна критика Росії “пильно займалися “скиданням з постаменту” корифеїв нашої письменності. Яке ім’я, які заслуги вціліли в нас від осквернення, від переслідування найбезпощаднішого? І після цього ми дивуємося, що “іноземці і інородці” не цікавляться ні нашої історією, ні нашою літературою. Це трохи наївно” [217, 262].

Костомаров у цьому питанні дотримувався іншої точки зору і постав як патріот-українець, а не патріот-росіянин, хоча вів полеміку з Градовським як “русский с русским”, свідомо приймаючи нейтральну позицію, коли мова йде про російські загальнокультурні цінності. Костомаров писав: “Я вважаю,

що суд над історичними і літературними діячами слід піддати цілковито вільній течії думки: хай собі одні зводять на постамент героїв минулих часів, інші — знімають їх з постаменту; у кого більше справжні доказів, за тим і верх залишиться; але патріотичних поглядів, оцінюючи історичних і літературних критиків, докладати не слід. Звинувачувати письменника-критика, що він хвалить таку історичну особу, до котрої ми не відчуваемо прихильності, чи для чого ганить таку, котру вам би хотілося, щоб хвалили, — і несправедливо, і безцільно, і безтактно. Неможливо всіх змусити думати так, як вам хочеться, а якщо змусите нас усіх говорити не те, що думаємо, то яка вам користь із цього? Хіба приємно вам буде знати, що ми говорили неправду зі страху перед вами і на угоду вам” [217, 262].

Костомаров вкотре наводив думку, що патріотизм та історична правда — поняття не завжди сумісні. Одне часто заперечує інше і шкодить істині. Він навів недавно розкриті історичні факти про те, що Петро I “не був цілковитий ангел”, що Папа закликає католиків краще приймати іслам, ніж схизму, що козаки іноді шукали підтримки в Туреччині в боротьбі проти Польщі і т.ін. і питання визначення історичного героя вирішувати не сучасникам, а історії. Дискусії з приводу тих чи інших постатей чи фактів історії, полярність думок, на думку Костомарова, якраз і є ознакою здоров’я і живучості нації; а наявність протилежної думки вже тому є позитивною, що ставить в центр уваги політичне питання і викликає інтерес до нього.

Крапку в цій дискусії ставить Костомаров в № 545 “Нового времени” за 1877 рік в статті “Останнє слово до питання про примирення поляків з росіянами” [283]. Він, звертаючи увагу, що полеміка переходить в русло особистих звинувачень на його адресу, писав: “...на жаль, суперечка з цього питання почала, так би мовити, відхилитися з шляху стороннього дослідження на особисті зачіпки. Ми почали тлумачити то про істориків-критиків, що зводять з постаменту історичних осіб, то про бабів-плетух, які заважають помиритися сім’ям, що сваряться, то, нарешті, про циганок і півників на дахах і рушниках: все це зовсім не стосується предмету, що розглядається. Здається, краще за все залишити про нього будь-які тлумачення. Справа потрібна, а не слова. Якщо поляки широко бажають помиритися з росіянами, то нехай покажуть це бажання справою, а якщо не покажуть (в чому я залишаюсь переконаним), то ніяке газетне і журнальне красномовство їх до цього не спонукає” [217, 263].

Сам факт існування полеміки з цього приводу можна б віднести до історії. Але Костомаров у численних відповідях опонентів зачіпає проблеми ширші, зокрема висловлює погляди на українську і світову літературу, літературну критику, на співвідношення історичних фактів до сучасності, вплив історії на суспільні події тощо. Висловлені ним погляди, як правило, мають характер

методологічний, а тому не втрачають цінності. А стиль полемічних писань становить собою художню вартість, є свідченням розвитку і становлення цього рідкісного на той час жанру.

Обшир суспільного мислення, його послідовність, вірність національній ідеї, параметри і вагу праці Миколи Костомарова в націєтворенні засвідчує його дещо раніше написана стаття "Малоруська література" [219, 314-325]. Вперше опублікована в книзі "Поезія слов'ян: Збірник кращих поетичних творів слов'янських творів у перекладах російських письменників" (1871).

У цій праці Костомаров розвивав ті ідеї, які він висловлював у "Огляді творів, писаних малоруською мовою", "Думках південнороса", "Двох руських народностях" та інших, написаних раніше. В "Малоруській літературі" Костомаров показує еволюцію української мови, її утвердження і становлення з розвитком кращих зразків нової української літератури. Якщо в "Огляді творів, писаних малоросійською мовою" Костомаров ще обстоює право української літератури на самостійне існування, критично осмислює літературний доробок українських письменників та поетів до 1843 року, то вже в "Малоруській літературі", написаній майже через тридцять років, дається, зрозуміло, ширший критичний огляд української літератури. Особливий наголос робиться на творчості Шевченка та Куліша, згадуються імена Олекси Стороженка, Марка Вовчка, Глібова, Чайки, Кулика, Кухаренка, Мордовцева, Руданського та ін.

Костомаров літературну проблему розглядав разом з мовною, до чого прийшли й інші українські мислителі — П.Куліш та Т.Шевченко. Особливо гостро ця проблема постала на початку 60-х та в середині 70-х років XIX століття, після прийняття Валуєвського циркуляру та Емського указу, які практично поставили поза законом існування української мови та літератури.

Говорячи про історію виникнення мови, Костомаров, стверджував, що на початку XIX століття книжна мова вже не відповідала повністю своїм завданням і була надто далекою від живої народної. Неминуче постала проблема зближення книжної та народної мов: "... для України вона (книжна мова. — Я.К.) була більше штучною, ніж для росіян, і більше далекою від їх народної мови. Вищий клас українського народу, який був порівняно освіченіший, ніж решта мас, засвоював цю мову спочатку на письмі, потім і в живій мові, хоча довго не залишав у домашньому побуті свого прадідівського, народного. Український простолюдин майже не розумів його. Говорячи з останнім, українець вищого класу і освіченості мимоволі опускався до мови простолюдина, тому що інакше вони б не могли порозумітися одне з одним, але писати мовою простого народу довго здавалося для більшості рішуче неможливим.

Та в освічених колах почався переворот. З розповсюдженням просвіти відчувся недолік виключної книжності; стали наближатися до живої мови, намагалися викладати на письмі думки приблизно до того, як вони викладалися в розмові; то був поки що далекий ідеал; справа йшла так же повільно, як і освіта мас народу та злиття його станів, і до цього часу ця літературна справа не доведена до кінця: ми все-таки пишемо і навіть говоримо між собою не так, як решта маси народу” [219, 314-315].

Глибокий розум вченого дозволяв Костомарову правдиво оцінювати історичні факти, аналізувати сучасність та прогнозувати події. “Тим не менше XIX століття все-таки відзначається тим, що мова книжна прагне злитися з розмовною, з’являється потреба, щоб склад мови освіченої людини і простолюдина був по суті однаковим. Якщо ми багато чого можемо дати простолюдину, знайомлячи його з предметами, поняттями і способами життя вищого людського розвитку, то зі своєї сторони від нього можемо запозичити немало: власне жвавість, простоту і правильність мови, що, без сумніву, і є правильна, істинна граматики мови, яка вказує форми, створені безхитрісною природою, вільною течією народного життя, а не вимислом кабінетного вченого” [219, 315].

На наш погляд, за чисто науковими проблемами зближення та єдності книжної та розмовної мов, стирання граней між верствами населення, простежуємо спостереження Костомарова за демократизацією суспільства. Це відбувалося саме в 70-і роки, коли частиною української інтелігенції опанувала апатія та почуття безвиході. Демократично настроєна молодь із різночинців залучається до корисної для суспільства праці. Витриманий, розважливий літературний і науковий стиль “Малоруської літератури” певною мірою позбавлений загалом притаманних Костомарову живості та пафосу, принаявних у попередніх творах.

Це наслідок насамперед ґрунтовного знання проблеми. Однак переведення її знову і знову в сферу порівняльну — духовних ознак росіян і українців — свідчить про послідовність переконань вченого-патріота і суспільно-громадянську його заангажованість.

“Спрощення мови буде наслідком широкої освіченості. На нашу думку, першим кроком до цього великого наслідку було те, що простолюдин у літературі перестав піддаватися повній неувазі; його побут, звичаї, поняття, вірування, його пісні і казки, його мова стали предметом дослідження і зображення” [219, 315-316].

І тут виявилось, як підкреслив Костомаров: “Простолюдин-українець виявився дуже несхожим на простолюдина-росіянина, хоч за головними рисами і той і інший належать до одного народного дерева. Тому, вступаючи своєю особою до числа предметів, які зображає література, простолюдин-

українець природно повинен був принести з собою особливу гілку літератури зі своєю мовою. Коли одні письменники задовольнялися тим, що намагалися зобразити його загальноноруською мовою, інші знаходили такий спосіб недостатнім, бачили в російських творах, що зображали українське життя, ніби переклади з якоїсь іншої мови, притому переклади рідко вдалі, і звернулися до живої мови народної, української, почали вводити її в літературу, і таким шляхом виникла українська література в наш час” [219, 316].

Костомаров підкреслив роль Котляревського, що першим застосував у літературі живу народну українську мову. На думку Костомарова, пародія Котляревського “мала значно більше значення, ніж можна було сподіватися від подібних літературних творів. На щастя Котляревського, в українській натурі надто багато особливого, їй тільки властивого гумору, і його то вивів Котляревський на світ, прагнучи потішити публіку; та цей народний своєрідний гумор виявився, незалежно від пародії, надто свіжим і освіжаючим елементом на літературному полі” [219, 316].

Оцінка Костомаровим, та й Шевченком творчості Котляревського, виважена і глибока, за 30 років майже не зазнала змін, так само як і оцінка творчості Гулака-Артемівського та Квітки. Вона відрізняється від позиції П.Куліша, котрий категорично негативно виступив проти “Енеїди”, однозначно бачив у ній глум над українським народом. З висоти часу, опускаючи подробиці літературної полеміки XIX століття, можна твердити, що в оцінці значення творчості Котляревського Костомаров виявив більше логіки та наукового глибокого підходу, більше передбачливості, на майбутнє він окреслив значення і роль Котляревського в історії нової української літератури, що утвердилася як аксіома і послужили основою дальших досліджень.

Такою ж глибиною розуміння відзначається оцінка Костомаровим творчості Гулака-Артемівського та Квітки-Основ’яненка. “Артемівський-Гулак був рідкісний знавець найбільш детальних подробиць народного побуту і звичаїв і володів народною мовою в такій досконалості, вище якої не доходив ні один з українських письменників, неможливо не пошкодувати, що цей істинно талановитий письменник рано покинув свою діяльність. В старості він знову було звернувся до неї, та останні його твори далеко поступаються першим” [219, 317].

З висоти десятиліть Костомаров, даючи оцінку уже всій творчості Квітки-Основ’яненка, писав: “Важко визначити перевагу одної його повісті перед іншою, тому що кожна має свої достоїнства і представляє то ту, то іншу сторону народного побуту, моралі і поглядів... Навряд чи хто перевищив його в якості оповідача-етнографа, і в цьому розумінні він стоїть вище свого сучасника Гоголя, хоч багато уступає йому в художній побудові” [219, 318].

“Квітка, — писав далі Костомаров, — мав величезний вплив на всю читаючу публіку в Україні; в рівний спосіб і простий, безграмотний народ, коли читали йому твори Квітки, приходив від них у захват. Не пошкодили успіху творів талановитого письменника і літературні прийоми, надто застарілі, ні те, що в нього панує слобідське наріччя, відмінне від наріч інших країв України. Не тільки в російських південно-західних губерніях, але й в Галичині, де наріччя вже значно відрізняється в деталях від харківського, твори його читалися з насолодою, як своє рідне. Російські критики дорікали йому штучною сентиментальністю, яку він нібито нав’язує народові, якого зображає, але власне у Квітки як цього, так і нічого іншого, що нав’язується народові, нема; незаслужений докір виходить з того, що критики не знали народу, якого зображав український письменник” [219, 318-319].

“Одночасно з Квіткою писали вірші українською мовою Гребінка, Боровиковський, Афанасьєв-Чужбинський, Метлинський (Амвросій Могила), Писаревський, Петренко, Корсун, Щоголів і ін. Всі вони були більше чи менше люди не бездарні, та ніхто з них не володів талантом настільки, щоб скласти епоху в молодій літературі. Це судилося Тарасові Григоровичу Шевченку” [219, 319]. І найвагоміше місце в “Малоруській літературі” належить аналізу та значенню творчості Шевченка. Вже в “Огляді...” у 1843 році Костомаров хоч мав у розпорядженні тільки 8 творів “Кобзаря”, говорить про Шевченка як про талановитого поета, у котрого, при сприятливих обставинах, велике майбутнє. І через 28 років, через десять років по смерті Кобзаря і друга, Костомаров був одним із тих, хто видавав твори Шевченка і хто достойно оцінив масштаб творчості, геній Шевченка та його значення для наступних поколінь.

Костомаров одним із перших увів до літературного вжитку такі слова, як епоха, пророк, вождь народу стосовно до творчості Шевченка і не помилився, оскільки час підтвердив цю вже тепер незаперечну істину.

“Народність Квітки, як і взагалі тодішніх “народозображувачів”, — це дзеркало, наведене на народний побут; у міру того, яке це дзеркало, в ньому з більшою чи меншою правдивістю і повнотою відображається те, що є на даний момент. Але Шевченко був сам простолудин, тоді як інші були більше чи менше паничі, котрі любили, іноді в дійсності любили його, але по суті, за походженням, вихованням і стремлінням житейським, не складали з народом одного цілого. Шевченко в своїх поетичних творах виводить на світ те, що лежало глибоко на дні душі в народі, не наважуючись під тягарем зовнішніх умов показати того, — що народ тільки неявно відчував, але не вмів ще огорнути в ясну свідомість. Поезія Шевченка — поезія цілого народу, але не тільки та, яку сам народ уже проспівав в своїх

безіменних творіннях, що називаються піснями і думами: це така поезія, яку народ сам би повинен був заспівати, якщо б з самобутньою творчістю продовжував далі співати безперервно після своїх перших пісень: або, краще сказати, це була та поезія, яку народ дійсно заспівав устами свого обранця, своєї істинно передової людини. Такий поет, як Шевченко, є не тільки живописець народного побуту, не тільки співець народного чуття, народних діянь — він народний вождь, будитель нового життя, пророк” [219, 319].

Тільки говорючи про Шевченка, Костомаров знову повертався до властивого йому стилю — пафосного, почуттєвого, вкладаючи в рядки про Тараса свою душу та світлу пам’ять про свого друга і сподвижника. “Не дивно, що живучи і діючи в період суворого збереження існуючого порядку, український поет, що дерзнув відхилити завісу тайника народних почуттів і бажань і показати іншим те, що гнів і страх привчили кожного закривати і боязко заглушати в собі, осуджений був долею на важкі страждання, яких відлуння різко відгукнулися в його творах. Може бути, з них пір, як народ звільнився від одного з ярем, тягарів, що лежали на ньому — кріпосного рабства, — з тих пір, як Росія загалом уже вступила на путь перетворення, такий поет, як Шевченко, не може повторитися” [219, 320].

Вже в 1871 році Костомаров зіставляє творчість і значення Шевченка для народу з такими визнаними геніями, як Міцкевич та Пушкін, що само по собі було на той час сміливим і пророчим. Адже трохи більше як два десятиліття тому офіційна критика в особі її визнаного провідника Белінського не допускала навіть можливості бачити в Шевченкові загалом митця. Костомаров же ствердив: “В художніх прийомах він поступається таким поетам нашого часу, як Пушкін і Міцкевич, як поступався їм загалом за вихованням, хоч цей недолік і значно компенсувався силою його творчого генія, але за животворністю його ідей, поза всеохопністю почуття, за природністю і простотою Шевченко перевищує їх. Його значення в історії — не літератури, не суспільства, а всієї маси народу. Якщо нові умови життя, великі перевороти і цілий ряд інших подій зітруть з лица землі українську народність, історія звернеться до Шевченка завжди, коли заговорить не тільки про зниклу українську народність, але й загалом про минулі долі російського народу. Якщо коли-небудь нащадки приниженого, навмисне утримуваного в невігластві мужика, який довго страждав, будуть користуватися повною людською свободою і плодами людського розвитку, долі, прожиті їх працями, не згаснуть у їх спогадах, а разом з тим вони з повагою будуть згадувати і про Шевченка, співця страждань їх предків, який шукав для них свободи — сімейної, суспільної, духовної, який разом з ними терпів душею і тілом, думкою і ділом” [219, 321].

Бачимо, йдеться вже навіть не про критичну оцінку Шевченка, а про високий пафос пророцтва, викликаний глибиною сприймання і розуміння його творчості. В наведених словах, власне, міститься квінтесенція статті. Однак декілька позицій даної сентенції вимагають, на наш погляд, певних зауваг.

Перша з них стосується слова поступається (підкреслення наше. — Я.К.). Воно явно контрастує з подальшою оцінкою Шевченка Костомаровим, котрий, по суті, далі заперечує сам себе, осягає розуміння Шевченка як духовно естетичного коду нації. З геніальною інтуїцією Костомаров піднімав Шевченка на такий п'єдестал, з висоти якого меркне значення офіційно визнаних уже тоді кумирів — Пушкіна і Міцкевича.

Глибина бачення Костомарова-критика тим вражаюча, що воно було одним із перших, не в порівнянні з великою вже на той час кількістю праць про Пушкіна і Міцкевича. Додамо також, що дослідження Шевченка-митця більше століття велося викривленими, спотвореними коліями, сповненими то болотом інсинуацій, то туманом пустопорожнього пафосу. І одне, і інше перекривало дихання Шевченковому слову, замикало його за глухою стіною незнання і нерозуміння. З запрограмованих віконць, замість живо-го слова, проглядалися більша ідеологем. З висоти теперішнього, ідеологічно не заангажованого розуміння творчості Шевченка виразно проступає естетичний обшир, досконалість, багатство і гармонія форм, галерея народів і доль, філософія міфів і символів, на тлі якої бліднуть постаті титулованих геніїв.

Друга позиція стосується вживання слова “російський”, замість “український” народ. Річ, очевидно, не в адміністративній обмовці Костомарова ані в ідентифікації понять, а в проекції ним Шевченкового генія на світовий обшир народного поетичного мислення.

Нарешті, третя позиція стосується пророцтва Костомарова про роль поезії Шевченка в далекому майбутньому як сублимації пам'яті народу і пошуку ним свободи. В цій частині маємо явне самозаперечення Костомаровим кульмінаційної думки. Мається тут, очевидно, конфігурація мислення, зумовлена емоційним сплеском, що має своє підніжжя, вершину і спуск. Сприймати тому дану сентенцію треба з умовної “вершини” мислення, а не з позиції початку чи спаду емоційної хвилі.

Не дивлячись на іноді складні і неоднозначні стосунки між Костомаровим і Кулішем, викликані різними підходами до вирішення історичних, міжнаціональних, суспільних проблем, зрештою, викликані і різними характеристиками, Костомаров в “Малоруській літературі” (і не тільки) дає глибоку і доброзичливу оцінку постаті П.Куліша, котрий до того часу пройшов лише половину творчого шляху.

“Одночасно з Шевченком писав українською мовою Пантелеймон Олександрович Куліш, стільки ж талановитий повістяр, скільки і прекрасний етнограф. Його “Записки про Південну Русь” могли б служити кращим зразком етнографічних праць. З числа писаних ним повістей, на наш погляд, перше місце займає історичний роман “Чорна рада”. За художністю і вірністю картин це один з кращих творів у своєму роді загалом в російській літературі і єдиний в українській. Мова Куліша відзначається благородством і старанною обробкою, загалом видно постійне прагнення підняти її рівень і зробити доступною для предметів і понять, що стоять вище побуту селянина. Крім прози, Куліш пробував писати і вірші, які легкі і звучні, але за силою натхнення далеко поступаються Шевченковим” [219, 321].

Не обходить увагою Костомаров і творчість молодшої письменниці Марко Вовчок, до становлення таланту котрої багато зусиль доклав П.Куліш, і з котрою особисто був знайомий Костомаров.

“В 1857 році виступила на літературній ниві жінка-письменниця під псевдонімом Марко Вовчок. Її невеликі оповідання з народного життя, видані друком під загальної назвою “Оповідання”, відзначаються високою художністю побудови, глибиною думки почуття і точністю фарб. Українська читаюча публіка поставилася до цих творів з великим співчуттям і повагою” [219, 321].

Належне місце в становленні нової української літератури відводить Костомаров і журналу “Основа”, який протягом короткого часу відкрив для читаючої української публіки Глібова, Нечуй-Вітра, Олексу Стороженка, Свидницького, Руданського, Чайку, Кухаренка, Мордовцева, Номиса, Носа, Марка Вовчка та багато інших талантів. Костомаров не міг не бачити і того, що “етнографічний” напрямок в українській літературі поступово себе вичерпує, “чорні очі”, “буйні вітри”, “дівчата”, “зозулі”, “барвінки” стають дедалі подібнішими одне щодо одного, стають звичними, буденними і не викликають уже такого зацікавлення. Більше того, вони вже не приносять користі для становлення української літератури, але бурхливий сплеск української етнографічної літератури вклав свій колосальний внесок у піднесення національної свідомості українців. Згодом закономірно згасає, залишивши по собі цілу низку справжніх українських талантів. “Зображально-етнографічний напрямок вичерпувався” [219, 322], — писав Костомаров. Для дальшого розвитку мови і літератури необхідні не тільки бажання, творчість, талант українофілів, але й суспільні умови для їх розвитку. “Піднімати українську мову до рівня освіченої, літературної у вищому смислі, придатної для всіх галузей знань і для опису людських суспільств вищому розвитку була думка приваблива, але її нездійсненність було видно з першого погляду. Мова може розвиватися з

розвитком самого суспільства, яке нею говорить; але суспільства, що говорить українською мовою і розвивається, не існувало; ті окремі, в порівнянні з усією масою освіченого класу, котрі ставили на вищий ступінь за розвитком від простого народу, любили українську мову і користувалися нею з любові, ті вже засвоїли для себе загальноросійську мову: вона для них була рідною: вони звикли до неї більше, ніж до української, і як з причини більшого знайомства з нею, так і з причини більшої розвиненості російської мови перед українською, зручніше користувалися першою, ніж останньою” [219, 322-323].

Це було гірке, але правдиве зізнання Костомарова, котрий сам послуговався в працях мовою російською. В суспільстві, яке не зацікавлене в розвитку української мови, можна і треба було говорити про збереження мови, важче було дбати про її розвиток. І Костомаров зробив ще один гіркий висновок: “Таким чином, у бажанні підняти українську мову до рівня освічених літературних мов було багато штучного” [219, 323]. Бачимо, що Костомаров цими словами ніби заперечив самого себе і практику свого життя і творчості. Сутність і причини цих самозаперечень, глибину їх гіркоти, очевидно, можна повністю збагнути лише в контексті того часу. Адже не залишається сумніву, що розвиток української мови, питання літератури, були постійно в полі зору Костомарова. Він одним із перших вловлював найголовніші тенденції і давав їм принципову оцінку, накреслюючи шляхи і перспективи. Робив це незмінно з гарячим чуттям і пристрасною патріота.

Так уже на початку 70-х років Костомаров, аналізуючи причини занепаду “Основи”, висловив раз підкреслену думку, що українська література з її “зображально-етнографічним” напрямком і змалюванням “простонародного” життя відстала від вимог часу. Але разом із тим у листі до видавця “Київської Старовини” від 18 квітня 1882 року, різко стає на захист творчості Шевченка від Куліша, називаючи останнього Геростратом, який наплював на рідну українську мову і закидав грязюкою Шевченка [217, 296].

Костомаров знав напам’ять усього Шевченка, особливе захоплення викликав у нього “Чернець”, а також “Наймичка”, “Сон”, романтичні ранні поезії. Костомаров, мабуть, найбільше спричинився до появи у видавництві Кожанчикова “Кобзаря” Тараса Шевченка.

Костомаров не мав змоги відверто і до кінця висловити свої переконання. Він утверджував українство як справжній інтелігент-учений: тими засобами, якими володів — живою думкою, науковою логікою, щирістю переконань, але іноді змушений був у висновках вдаватися до компромісних формулювань, які суперечили його громадянському “я” і українському патріотизму. У 30 - 40-і роки українська мова вже нагромадила достатній потенціал та ав-

торитет, щоб почувати себе рівною серед інших слов'янських та європейських мов. Уряд небезпідставно бачив у цьому загрозу. Створюються у 70–80-х рр. такі суспільно політичні умови, які майже унеможливили подальший розвиток української мови та літератури. Тому було найвірнішим на той час — вдатися до праці в межах можливого — дати українському народові освіту його рідною мовою, створити і публікувати книги та підручники популярного характеру. Костомаров був і серед теоретиків новітнього просвітництва, і серед ініціаторів його практичного втілення.

“... українці, керуючись пануючим у ті роки бажанням розповсюджувати всіма можливими засобами просвіту, вважали, що розвинута до відомого ступеня народна українська мова може послужити прекрасним рушієм загальнонародної освіти, і почали писати українською мовою елементарні наукові книги з метою ознайомлення народу з плодами просвіти [219, 323], — писав він, — але тут постали підозри, звинувачення і викриття. Московська газета, котру підтримували деякі кореспонденти з України, знаходила в цих намаганнях замисли на відторгнення України від Російської імперії, спорідненість з польськими інтригами, одним словом, злочинні наміри. І ось вирішено було доречним припинити будь-який дальший хід цієї справи. То було в 1863 році; з того часу українська література перестала існувати в Росії” [219, 324].

Далі ж спостерігаємо яскравий вияв вимушеної мімікрії. Не сумніваючись у меті розвитку просвітництва, яке неминуче вело б до посилення національної гідності, і до усвідомлення своєї значущості, до загострення питання самостійності української держави, Костомаров змушений говорити лише про культурний аспект цієї проблеми: “В очах ревнителів державної цілісності і народної єдності Росії все писане українською мовою стало видаватися за ознаку зради, бунту, спроб до руйнування суспільства. По суті ж, насправді не було і тіні нічого подібного. Українці, що хотіли ввести українську мову в початкову освіту народу не керувалися ніякими іншими намірами, крім переконання, що мова природна, так би мовити, всмоктана з материнським молоком, була б більш ніж найлегшим засобом для передачі початків освіти, ніж та, яка була чужа народному вуху, як за словами і зворотами, так і за вимовою” [219, 324].

Далі Костомаров вдався до несподівано чіткого, хоч риторичного вираження своєї позиції: “В Україні є школи і українці вчать по-російськи; треба безпристрасно і точно розв'язати питання: як широко просунулася народна освіта і чи легко вона дається? Розв'язання цього питання буде відповіддю і на те, чи мали рацію українці, що хотіли застосувати народну мову як засіб найлегшого розповсюдження просвіти в масі народу, чи вони помилялися?” [219, 324].

Природно, що з ускладненням суспільних утисків загострюється і полеміка навколо цього питання, урізноманітнюються її напрямки, ускладнюються площини. Костомаров і далі в центрі полемічних протистоянь, які все частіше щодо нього набувають характер інсинуації, а навіть провокацій. Чергова спіраль полеміки закручується навколо історичної хроніки Миколи Костомарова “Кудеяр”, опублікованої в “Віснику Європи”.

Тлом для сюжету повісті “Кудеяр” є факти з життя однойменної історичної особи, за легендою — позашлюбного сина Івана Грозного. Через жорстокість царя Кудеяр стає розбійником, але врешті розкаюється в злочинах. Жанр твору визначений автором як історична хроніка в трьох частинах. Життєва основа в творі представлена особливо широкою і детальною експозицією. В художньому зображенні адекватно збережено дух епохи, що підкреслював сам автор, полемізуючи з опонентами, які особливо гостро інкримінували Костомарову ніби навмисне зіставлення глорифікованого в повісті українського гетьмана Вишневецького-Байди і змальованого як моральна потвора царя Івана Грозного:

“В усій моїй хроніці не наведено жодної власної назви, мною самим вигаданої, і тому-то я назвав “Кудеяра” не повістю, а хронікою” [212, 326]. Опоненти автора послідовно звинувачували його в націоналізмі, а відтак і в сепаратизмі, переводячи полеміку настійно з естетичної в політичну площину. З безкомпромісною чесністю Костомаров, хоч і розуміє справжню суть провокацій, піднімає в ході полеміки важливі ідеологічні та теоретико-літературні проблеми, зокрема, про потребу наявності в історичному творі “внутрішньої” правди, необхідність збереження характеру і духу самої епохи. При цьому допустимі, на його думку, відхилення від “зовнішньої” історичної правди. До сьогодні думка ця актуальна, як особливо актуальною була в донедавні часи радянського ідеологічного тоталітаризму.

В хроніці “Кудеяр” прозріння жорстокого розбійника Кудеяра автор зумовлює його походженням від матері-українки, жертви жорстокості і сваволі царя Івана Грозного. За цю повість автор став об’єктом найбільшого і найжорстокішого переслідування опонентів, котрі звинувачували його в послідовно антиросійському мисленні. Український побут лежить в основі і повісті “Сорок лет”. Це слобідка Мандрики “в краї, де великоруська і малоруська народності сходяться між собою рубежами” [223, 317]. Антигерой повісті — це автор декілька разів підкреслює — десь іздалека, не з цих країв, зайшлий. Дали йому в селі відповідно й прізвисько — Придибалка. До того ж зовнішність його автор малює також з типовими рисами росіянина, яким його уявляли в ті часи, — рудий та негарний.

Такий характер мислення — та найбільша ознака, за якою проза Миколи Костомарова належить до українського літературного тексту. Торкаючись даної проблеми, слід зауважити, що в час першого українського відродження після майже 300-річного “мовчання” літератури нарівні з творами староукраїнською, українською розмовною, церковнослов’янською, з’являються твори польською, латинською мовами. І це в умовах, коли саме проти польського засилля і уніатських впливів спрямоване було саме відродження. Щодо літератури XIX століття в цьому плані остаточні вердикти ще тільки “визрівають”, знаходячись у силовому полі ідеологічних стереотипів.

Характерним для того часу також було питання і потреба яскраво вираженої авторської позиції. Відомо, що ідейною парадигмою українського відродження XVI-XVII століть вважають не без підстав Івана Вишенського. Естетична вартість його писань не насамперед береться тут під увагу. Примат авторської активної позиції, постаті автора визнають у цьому випадку навіть ті, хто схильний до абсолютного заперечення будь-якої залежності літературного процесу від впливу ідеології.

Спочатку в “Біржових відомостях”, а далі в “Київлянині” з’являються звинувачення, що ніби Костомаров очорнює Російську історію. У відповідь він у 1875 році публікує статтю “Моє українофільство в “Кудеярі” [219, 324-329]. В ній з’ясована сутність звинувачень і дана щодо них аргументована відповідь. Характерно, що сама відповідь яскравіше виявила українофільські позиції Костомарова, ніж хроніка “Кудеяр”. Насамперед головними виступають безтенденційно і правдиво показані історичні реалії, факти і постаті. У відповіді Костомарова вияскравлюється його ставлення до них. Читаємо:

“В 81 № “Київлянина” надрукована стаття “Хлопомани те ж, що хохломани?” Автор, воюючи з так званими українофілами, за російським прислів’ям: “з хворої голови на здорову”, вважав за потрібне, як мовиться, кинути камінець в мій город і зачепити мою історичну хроніку “Кудеяр”, уміщену в “Віснику Європи” нинішнього року... Отже, за вироком критика “Київлянина”, “Кудеяр” написаний з метою виставити великоросів людоджерами, в порівнянні з татарами і козаками, та ще й фальшиво написаний всупереч історичній правді! Такий погляд на мого “Кудеяра” я вже зустрічав у “Біржових Відомостях”, де приписували українофільським тенденціям ту обставину, що Вишневецький показаний у моїй хроніці світлою постаттю в порівнянні з Іваном Грозним” [219, 326].

Костомаров на загал нібито ігнорував звинувачення в українофільстві, обстоюючи насамперед свою честь ученого. Та дібрані ним для ілюстрації і зіставлення факти глорифікують Вишневецького і змушують здригнутися від названих Костомаровим вчинків Івана Грозного та Кудеяра та належно їх оцінити.

Костомаров аргументовано доводив, що Дмитро Вишневецький і Іван Грозний, а також Кудеяр — антиподи. Хоча про Вишневецького мало відомо історичних фактів, але “ніяких чорних справ не збереглося взамін історії, а його страждання за віру і мученицька смерть залишилися не тільки в історичних свідоцтвах, але й у народній пам’яті: будучи в земному житті одним із перших за часом героїв козацького періоду південноруської історії, він зберігся в народних піснях під іменем козака Байди. Що ж можна було сказати про цю особистість і чи можна було його представити з якимись іншими рисами, а не з тими, які зберегли про нього історія і народна пам’ять?” [219, 326-327].

Іван Грозний згідно численних свідчень закріпився в переконанні Костомарова зовсім іншим. “Про Івана Грозного збереглося багато і російських, і іноземних свідчень, які безсумнівно доказують, що це було чудовисько, подібного якому навряд чи мала яка-небудь історія, перед діяннями котрого бліднуть навіть злочини Калігули, Нерона, Ганібала і інших тиранів. Правда, останнім часом з’явилися патріоти, котрі то хочуть виправдати його злочини, то запідозрити деякі перекази про них історії. В якій мірі не виправдалися ці спроби, я не вважаю доречним тут з’ясовувати” [219, 327].

Костомаров на підтвердження правильності своїх позицій залучив “Історію ...” Карамзіна, котрого далеко не запідозриш в проукраїнських симпатіях. Той же погляд на цю особистість, який висловив я в моїй науковій статті, зберігся і в моїй хроніці. Правильний цей погляд чи ні, дозволяю судити кожному за бажанням; та всі злочини, катування і страти, зображені мною в “Кудеярі”, не вигадані мною. Всі ці риси можна знайти в джерелах про епоху Грозного, всі вони навіть увійшли в “Історію” Карамзіна” [219, 327].

Відстоюючи право художника на допустимий у художніх творах вимисел, Костомаров говорив: “В моєму “Кудеярі” допущено значно менше свободи, ніж у багатьох писаннях такої форми, що справедливо здобули значення для історії в науковому розумінні, і тому то я сміливо назвав “Кудеяра” не повістю, а хронікою” [219, 328].

Костомаров аргументовано підкреслює, що між Іваном Грозним і всім російським народом є глибока різниця.

“Нарешті, справедливо чи несправедливо зобразив я царя Івана Грозного в понурому образі тирана, — це питання, яке стосується не більше як історичної особи самого Івана і ніяк не російського народу... Чому хочуть бачити тільки в одному лише Грозному тип росіянина і чому не звертають уваги на інших осіб великоруських, зображених у світлому вигляді?.. В історії всіх народів у світі безпремінно знайдуться особи, що викликають відразу; то невже зображати їх такими, якими вони були, — означає класти пляму на

цілий той народ, в долі якого ці бридкі особи грали роль у свій час? І невже для честі народів треба брехати, приховувати погані риси злочинців, що за походженням належать до цього народу і яких затаврував цей же народ у своїх спогадах; а про царя Івана власне можна сказати це: вже назва Грозний показує, що народ не зберіг про нього доброї пам'яті як про прихильного свого государя; історія ж зберегла його злі діяння, що надали йому його прізвисько” [219, 328].

Кілька логічних питань і висновок напрошується само собою. Історичні факти річ надзвичайно вперта. І українофільство Костомарова полягало вже в тому, що він доводить, що в історії України навряд чи знайдеться хоч одна історична постать, подібна до Івана Грозного. Не могла Україна, з її складом народного життя та характеру, породити такого типу особистість. І хоч відомо, що жорстокість у середні віки, — річ звична, але таких масштабів, такого розмаху свавілля і божевільної жорстокості, якого зазнала Росія епохи Івана Грозного, не знала мабуть, жодна країна світу.

“Чому про Карамзіна, — продовжував Костомаров, — який показав у своїй “Історії” Грозного жорстоким тираном, а Вишневецького світлою постаттю, не говорять, що він хотів принизити росіян і представити їх людоїдами у порівнянні з козаками і татарами? Чому не ставлять такого ж докору графові Толстому, в трагедії котрого Грозний зображений у такому ж непривабливому вигляді, як і в мене?” [219, 329].

Схвально значно пізніше відгукується на хроніку “Кудеяр” Ю.Нагібін у післямові до видання “Кудеяра” [244]. Ю.Нагібіна, очевидно, важко звинуватити в любові до українського. Зауважимо, однак, що і передмова, і саме видання належать радянському часові, коли “право на власність” щодо художньої культури України Росія остаточно закріпила за собою, а ставлення до історичних постатей визначалося в ті недавні часи їх класовою приналежністю. Отже, правда про жорстокість Грозного була на часі, оскільки відтіняла “гуманізм” і моральну “досконалість” правителів СРСР. “... образ Грозного, незважаючи на надлишок готики, — писав Ю.Нагібін, — яка і не снилася Анні Радкліф, найбільша удача хроніки М.Костомарова” [244, 245]. Ю.Нагібін акцентує другосортність белетристичного таланту Костомарова, вживаючи щодо нього означення “другорядний” і зараховуючи його до письменників другого ряду. Вказуючи на художню слабкість історичної прози Костомарова, Ю.Нагібін підкреслює історичну правдивість його хроніки:

“І все ж, повторюю, книжку варто прочитати. Ми дуже погано знаємо історію своєї країни після всіх фальсифікацій минулого. Хроніка Костомарова багата відомостями про життя наших предків. Тут багато цікавих і достовірних подробиць, що наближають до нас побутову характеристику людей XVI століття, їх звичаї, мову, стосунки один з одним. Навіть художня не-

вибагливість оповіді працює на відчуття історичної правди: так, ось таким грубим, прямолінійним, наївним — на нинішній погляд, — навіть у лукавстві і тонкості, жорстоким, примітивним, але повним у самому собі, було життя тої далекої пори” [244, 247].

В середині та кінці XIX століття стало майже правилом хорошого тону серед російської навколітературної публіки ставити під сумнів та піддавати критиці все те, що стосувалося української літератури і перш за все глибоких талантів Шевченка, Куліша, Костомарова. Знаємо сьогодні, як російських критиків-великодержавників дратувало все те, що ставило українську літературу на рівні з кращими зразками світової літератури, що виривалося з прокрустового ложа другорядності і меншовартості, що стверджувало становлення і популярність української літератури. У всьому бачилось їм зазіхання на власний авторитет.

“Біржові Відомості” навіть у моєму зображенні особистості Кудеяра шукали якогось таємного бажання очорнити росіян [219, 329], — писав Костомаров”. Те, що публікації в “Київлянині” і “Біржових Відомостях” були спрямованою черговою акцією проти Костомарова, засвідчує факт, що при цьому згадуються і “Дві руські народності”, опубліковані в “Основі” ще на початку 60-х років.

“Таким чином, всі звинувачення — ніби в моїй “Хроніці” я мав намір очорнити росіян — не мають жодних підстав і виявляються чистою брехнею, не беруся вирішувати навмисною чи ненавмисною, чи виникла вона від наміру очорнити мене, чи від нечіткого розуміння предмету, про який взялися судити, тим більше, що критик, оберігаючи публіку від шкідливого впливу “кудеярів”, навчає читачів таких істин, які автор “Кудеяра” виказав багато років тому... Ця думка майже в таких же виразах висловлена мною в 1861 року в статті “Дві руських народності”, а “Київлянин” в 1875 році ставить її на повчання своїм читачам ніби-то як спростування тенденцій, які неправомірно приписуються мені, — тих самих, в яких запідозрювали мене і в той час, коли читали згадувану мною статтю про дві руських народості!” [219, 330].

Голос на захист прав української літератури і всього українського Костомаров подав і в статті “Малоруське слово” [252], вперше опублікованій у “Віснику Європи” в 1881 році. Живучи в Петербурзі, стомлений і зламаний життям, Костомаров навіть на схилі літ переймається турботами про право на існування української мови в імперському суспільстві, особливо після Емського указу 1876 року. А в 1881 році простежуються нові спроби перегляду законів про друк. “З 1876 року все, що стосувалося української народності, стало відчувати складнощі появи друком. Видання будь-якої книги, написаної українською мовою, обставлялося перешкодами і вимагало стосунків з головним управлінням у справах друку; подібні ускладнення накладалися і на ма-

лоруські книги, що друкувалися в Галичині, стосовно їх доставки; ускладнювалося навіть видання музичних нот для українських пісень” [219, 331]. Перепони створювались скрізь і всюди: заборонено було співати українські пісні на публічних концертах, і навіть використання українських слів і зворотів у російських книгах потребувало дозволу цензора. Це був найважчий час для українського слова, хоча на початку XIX ст., як стверджував сам Костомаров, нічого подібного не спостерігалось. Більше того, все, що з’являлося у друці українською мовою, нічого крамольного у своєму змісті не несло, оскільки з’являлося у друці після всіх цензурних процедур. І в цьому плані, говорив Костомаров, ніякої вини і упередженості до самого українського слова не може бути, а саме українська мова, а не крамольні ідеї та їх автори, стали предметом переслідування. Такий стан речей Костомаров вважав недопустимим і ненормальним. Такі дії влади, пише Костомаров у властивій йому делікатній манері, “мають несприятливі наслідки і в суспільстві, і в простому народі” [219, 332]. Вчений знову і знову доводив, що утиски прав української мови негативно впливають як на інтелігенцію, так і на простий український народ. Що стосується інтелігенції, то:

“Багато осіб, обдарованих і обізнаних у своїй сфері, знаходять для себе легшим і зручнішим писати українською мовою, ніж російською. За неможливості писати по-українськи вони не мають змоги викладати свої думки так, як вважають для себе кращим” [219, 332]. Інтелігенція, вчені, відчують утиски з боку влади ще й тому, що: “обмеження стосовно української мови переходять на наукові заняття, що стосуються історії, етнографії, географії, археології, філології українського народу, тому що все це, за самою природою речей, пов’язане з народною мовою... Вивчення ж української мови з її місцевим наріччям, яка займає таку величезну і, слід додати — найкращу полосу європейської Росії, є предметом першої необхідності у всьому, де тільки з’явиться дотичність влади, науки і суспільства з цим народом” [219, 332].

Костомаров стверджував далі, що “обмеження стосовно української мови в друкові викликають в Українському краї сумні відчуття навіть у таких осіб, котрі самі ніколи не писали по-українськи і не займалися українською народністю, але, будучи жителями краю, мимоволі починають приймати до серця те, що вони звикли видіти коло себе” [219, 332]. Крім того, “заборона співу пісень у концертах, видання нот і влаштування спектаклів до українських п’єс, крім того, що викликає неприємні почуття місцевої публіки, що звикла до такого роду розваг, не може бути корисним і в інтересах мистецтва, і розширення естетичного смаку, вилучаючи з сфер музикальної і сценічної прекрасні довершені елементи, якими завжди хвалилися і вся Росія, і вся слов’янщина” [219, 333].

У “Малоруському слові” Костомаров більш рішучий і відвертий у вираженні своєї українофільської позиції, ніж у попередніх працях на цю тему. Складається враження, ніби в кінці життя, при хворому здоров’ї до Костомарова повернулися твердість та незалежність його позицій і переконань часів до арешту. Це не слабка і не безвольна людина, а переконаний послідовник української ідеї, демократ, вчений з європейським ім’ям, на думку котрого зважають і до неї прислухаються. Костомаров титанічною працею заслужив це право, усвідомлював його і користався ним. Декларуючи свої думки щодо утисків українськи налаштованої інтелігенції, він аргументовано доказував, що ведеться справжнє переслідування і українського народу, що “висліди можуть бути непередбачувані: не менші, а думаємо, що ще більше небажані наслідки викликають ці заходи і серед простого сільського люду, які говорять українським наріччям” [219, 335].

Аналізуючи сутність переслідувань, наводячи конкретні приклади, Костомаров говорив про неможливість навчання дітей українською мовою: далі він акцентував і такий факт, що “читати проповіді українською мовою в церквах священикам не дозволяється” [219, 335]. Костомаров доказував, що проповіді російською мовою тільки відлякують українців від церкви, з’являються секти, які відкидають традиційний ієрархічний церковний устрій. Він навіть допускав, що за всім цим стоїть бажання влади утвердити російську мову як єдину на всій території Російської імперії. В принципі, приймаючи це як даність епохи, він, однак, заперечує ті методи, якими це насильно впроваджується. “Це можливе тільки при абсолютній свободі всіх наріч і мов нашої імперії. Насильне навчання російській мові, яке супроводжується старанням знищити місцеві способи мови, не буде найбільш прямим і успішним шляхом до даної мети” [219, 335].

“У будь-якому випадку, — стверджував свою думку Костомаров, — якщо українському письменству надасться повна свобода, від цього не виникне ніякої перешкоди поширенню російської мови між українцями” [219, 336].

Побажання Костомарова щодо перегляду законодавства безкомпромісне: “Нехай задля надання якомога більшої свободи російському слову буде позбавлене українське наріччя всяких обмежень як у друкові, так і в церковному повчанні” [219, 337].

Стаття “Малоруське слово” також викликала жвавий резонанс, як більшість виступів Костомарова. Показово однак, що з’являється значно більше голосів на підтримку вченого. Тому його відповідь має конкретного адресата і носить назву “З питання про малоруське слово “Современным Известиям” [278]. В ній зазначалося:

“В попередньому номері “Вісника Європи” надрукована була наша стаття про українське слово, — писав Костомаров, — і в багатьох газетах, як у сто-

личних, так і провінційних, також з'явилися статті всі в одному дусі, що виражають повне бажання зняти всяку заборону з малоруського наріччя і представити абсолютну свободу писати ним” [217, 271], — зауважував Костомаров у цій статті.

Костомаров вкотре закликав опонентів вести полеміку цивілізовано, оскільки тільки через співставлення доказів тої і іншої найзручніше може відкритися істина. Користь, на його думку, можлива тільки тоді, коли обидві супротивні між собою сторони будуть спростовувати одна одну добросовісно, маючи на увазі тільки те, що дійсно є у противника, а не нав'язуючи останньому того, чого той не говорив, не прагнув і не думав. Московська газета вчинила в цьому випадку власне таким способом.

“Современные Известия” чомусь сумніваються в тому, — зазначав Костомаров, — що українське слово перебуває під заборonoю. Тим часом як він наводить факти, що одного народного вчителя звільнили зі служби тільки тому, що переклав українською дві фрази з Євангелія від Матвія, а іншого — за те, що дав прочитати своєму знайомому книжку українською мовою; щедесь священника позбавили сану за те, що читав проповідь українською. “Современные Известия” пишуть: “...чи дозволені цензурою повчання місцевим наріччям — не знаємо; якщо заборонені, то це велика помилка, мало того — велика несправедливість” [217, 272]. Костомаров на це зауважив, що газета, яка не знає незаперечних фактів, не може дискутувати з приводу українського слова.

Виказуючи цілком ліберальні і демократичні сентенції, “Современные Известия” однак підкреслюють, що заборона використовувати українські підручники — це тільки вимушений крок на протигагу неприродному відхиленню дітей від російської мови, а тенденція використовувати українську мову в освіті ними пов'язується з намірами відірвати дітей від опанування російською мовою. Костомаров стверджував, що було б надзвичайно корисним разом з текстом російським, давати в підручниках і текст український з метою кращого засвоєння дітьми-українцями навчального матеріалу.

Цей компроміс, на думку Костомарова, влаштував би всіх, а заклик у “Современных Известиях”: “захистити дитину від спокуси чужих звуків, відчужити її від співгромадян і — додамо — позбавити її розвитку” [217, 272] є лише недобросовісним наміром звинуватити опонента в тому, чого він не стверджував.

Костомаров критикував позицію “Современных Известий”. Він писав, що автору статті “здається, що українська мова є таке ж наріччя, як смоленське, калузьке і навіть московське, де вся відмінність від літературної мови обмежується яким-небудь “ничаво”, “делаицца” і т.п. Так думати, звичайно, може тільки той, хто чув або читав, щодесь на півдні Російської імперії є

якісь українці, але сам у своєму житті не бачив жодного “хохла” і не чув його мови народної. А такому добродієві не треба і тлумачити про українську мову, інакше він опиниться в такому страшному положенні, що буде сперечатися проти того, з чим сам, як потім побачить, наперед уже погодився. Так і вийшло з автором статті, уміщеної в “Современных Известиях”. Там наперед заявлено, що не слід забороняти ні перекладу Священного Писання, ні виголошення проповідей по-українськи, ні сценічних вистав на місцевому нарідчч, “а про книги, що виписуються для наукового вжитку, нічого й говорити...” [217, 272].

Однак далі автор публікації починає доводити протилежне, заперечує потребу таких українських перекладів, оскільки вони ведуть до розколу, якого не хоче і сам український народ. Автор “Современных Известий” за доброю традицією, яка стала звичною для полемік з приводу українського слова, переводить русло дискусії в політичну площину. Важко назвати цю статтю логічною, але Костомаров вів дискусію спокійно, м’яко, поволи, без надриву, з упевненістю в правоті але й розумінням можливих репресій стосовно українського слова.

Все ж доволі сміливо здійснює порівняння Росії з Австро-Угорщиною де питання освіти рідною мовою розв’язане було в більш демократичний спосіб. Тому Австрійські “рутенці”, — підкреслював Костомаров, — далеко в перед просунулися в царині навчання українською мовою. Це не може на викликати відповідних настроїв серед українців в Росії. Її уряд, — говорив Костомаров, — вбачає в цьому активну пропаганду українства, наступ на свідомість підросійських українців.

“Обмежувальні заходи проти українського нарідччя, — говорив він, — витікають, очевидно, з бажання протидіяти тому походу проти руської народності, який ведеться не з учорашнього дня доброю нашою сусідкою за Бугом і Дністром” [217, 272]. Саме в питанні усвідомлення малоросіян себе українцями під впливом українців Австро-Угорщини і бачить держава, каже автор, головну небезпеку для Російської імперії.

Костомаров лукавив, коли стверджував, що йому нічого не відомо про досягнення українців за кордоном. Саме в цей час пожвавилися контакти української радикально налаштованої інтелігенції і центр друкування українських видань перемістився з огляду на заборону в Росії на територію сусідньої держави. Передова українська суспільна думка зусиллями своїх подвижників, ряди яких множилися, розвивалася своїм об’єктивним історичним шляхом, на якому щоразу виразніше і ширше утверджувалася українська національна ідея.

Закономірно, що в контексті молоді енергії сучасників Костомарова і розмаїття тогочасних тенденцій, блідне і слабшає позиція їх предтечі, її ге-

нератора. Виявляється це час від часу то в непереконливості окремих аргументів, то в ненавмисному лукавстві і зайвій обережності, то в екскурсах у відомі істини. Все це відчувалося вже сучасниками і особливо проглядається з позицій сьогодення. Зрештою, і саме численне повторювання істин, що стали суттю костомарівського “я”, при всій актуальності зменшувало їх потугу і свіжість.

Костомаров, не беручись доводити авторові “Современных Известий” прописні вже на той час істини, які визнали навіть поляки з приводу окремих українського народу, зробив тільки екскурс в історію українського правопису, а саме “Абетки” Максимовича і Куліша, котрі відтворюють і фонетичну особливість української мови, він писав:

“Ми не знаємо про спроби Австро-Угорщини пропагувати в межах Росії якусь нову народність, ... політичними питаннями ми не займаємося і загалом були і залишаємося такої думки, що не слід вплутувати політики в питання, що стосуються чисто етнографії і лінгвістики. Але бачимо, що, ставши на цю стежу, автор статті, вміщеної в “Современных Известиях”, виявляється, може бути, помимо власної волі, також не обізнаним в історії, як показати себе в етнографії і лінгвістиці” [217, 274].

Знову і знову відстоює він думку, що українці, де б вони не жили: чи в Польщі, чи в Росії, чи в Австро-Угорщині, залишаються окремим слов'янським народом незалежно від того, хочуть цього лжеслов'янолюбці чи не хочуть. Це об'єктивна реальність. Костомаров писав: “Не тільки Русь Волині і Поділля, але Русь Полтавщини і Харківщини є також щось інше за своєю народністю, ніж Москва — в етнографічному смислі поширеної там маси народонаселення. Це правда, і правди діти ніде. Невже через те, що цю давно відому правду говорять, між іншим, і поляки, ми повинні зрікатися її і проповідувати брехню, придуману московськими лжеслов'янолюбствуючими політиканами!” [217, 275-276].

Продовження дискусії ведеться в статті Костомарова “Ще з приводу малоруського слова “Московським Відомостям”, опублікованій у “Віснику Європи” [231], оскільки політичний елемент нав'язливо розростається.

“Заледве в минулому номері “Вісника Європи” надрукована була наша відповідь “Современным Известиям” з питання про малоруське слово, як з'являється стаття в “Московських Відомостях”, написана якимось д. Соловйовим і озаглавлена “Голос з глухої провінції з приводу українофільства” [217, 276]. Автор цієї статті дискутує з позицією Костомарова, Южаніна та професора Тарасова, котрі підтримали Костомарова в питанні запровадження української мови в сільських школах і відкинули звинувачення в українському сепаратизмі, якого немає і не було. “В 1863 році д. Катков зі Страсного бульвару виголосив придуманий київськими

сикофантами український сепаратизм, а шкільні урядники (тобто інспектори народних училищ) ревно взялися розшукувати і доносити про сепаратизм” [217, 276], — писав Костомаров. Він не знайомий ні з професором Тарасовим, ні з людиною, котра маскується під псевдонімом Южанін. Приводом для звинувачень для “Московських Відомостей” стали уривки з книги Гоголя “Іосафат Огризко”. В ній були наведені листи польських повстанців один до одного в яких, між іншим, згадується ім’я Костомарова. Костомаров у свою чергу вважав, що листи повстанців не повинні вважатися офіційними документами та джерелами, оскільки Гоголь без усякої критики довірливо поставився до усього, що було вилучене у польських повстанців під час слідства. Про український сепаратизм Костомаров говорив як про явище, що стосується виключно поляків, а не Росії. Костомаров писав: “З цієї-то книжки глуха провінція вилучила три місця, якими хочу підтвердити думку, що український сепаратизм у тому смислі, в якому це слово зараз вживається, вигаданий поляками; але він показує власне своє нерозуміння чи бажання не розуміти справжнього смислу того, на чому ґрунтується, як на джерелові. Таким чином наводиться місце з листа якогось Горшковського до Огризка з таким відгуком про того, хто пише ці рядки: “Костомаров при всьому таланті загине, зрозуміло, для польської справи, здрібніє... якщо він, проникнутий сепаратизмом з ненавистю до світу польського, підніме вікове гробове віко минулого народів” [217, 276]. Ведеться мова тут виразно, як бачимо, про сепаратизм стосовно до Польщі, а не стосовно до Росії. Сепаратизм, про який тут ідеться, зовсім не те, що сепаратизм московських газет і їх київських сикофантів: спільність тільки в імені. “Поляки дивилися на малоруську народність як на гілку польської, і українське нарiччя виставляли як простонародний жаргон однієї частини Польщі, а будь-які спроби писати цим нарiччям вважали ворожими щодо польської національності випадками: ось що в них називалось сепаратизмом, і ось у якому смислі звинувачував Горшковський Костомарова!” [217, 276].

І далі Костомаров зробив висновок: “Все українське письменство в цьому краї є сепаратизмом в очах поляків, тому що має головним своїм завданням відокремлення від них української народності, яку вони, поляки, хочуть змусити вважати не більше як польським провінціалізмом” [217, 277].

Спроби Костомарова довести, що поняття український сепаратизм може мислитися лише щодо поляків, не так однозначно трактувалися офіційними російськими колами, яким до того ж було вигідно бачити спротив навіть там, де його не було. Адже це виправдовувало політику русифікації.

В уривку з листа офіцера Варацького, — президента петербурзького гуртка польських революціонерів — до Огризка, згадується про виступ в “Ос-

нові” в січні 1861 року Антоновича, який ніби-то засудив дії польського опору. Однак доктор Лабудзький стверджував про те, що хлопомани (Антонович і ще кілька поляків) діють заодно з централізацією на користь Польщі. В цьому автор “Московських Відомостей” також бачив вияв українського сепаратизму. Костомаров спростував і цю думку, оскільки переконаний, що українофіли ніколи не могли співчувати польському елементу і тим більше об’єднатися з ним. Що ж стосується Антоновича, то Костомаров писав: “Тут йдеться про Володимира Боніфатійовича Антоновича, нині високоповажаного професора російської історії в університеті Св. Володимира, котрий певного часу викликав проти себе злобу поляків за те, що він на основі своїх переконань і усвідомлення необхідності жити одним духовним життям з українським народом, зрікся не тільки польської національності, але й католицтва. Ось він то з деякими уже небагатьма, був істинним сепаратистом, на погляд поляків!” [217, 277]

Ще одне звинувачення автора “Московських Відомостей” українофілів у сепаратизмі також запозичене з книги Гоголя “Юсафат Огризко”, де в одному з листів повстанців було сказано про Шевченка: “Він переконався, що між поляками є особи, котрі співчують українцям і розділяють його (тобто Шевченка) сепаратистські погляди” [212, 277]. І це Костомаров спростував. На його думку, тут також ведеться мова про український сепаратизм проти поляків. Костомаров писав: “Шевченко знаходив між поляками осіб, які співчували справедливості українських устремлінь поставити свою українську народність в самостійне розокремлення від Польщі всупереч більшості поляків, які не хотіли бачити в цій народності нічого більше, ніж провінційну різновидність польської. Ось про які сепаратистські устремління Шевченка там говорилось” [217, 278]. Спроба Костомарова перевести визвольні ідеї Шевченка з площини протистояння царському режиму в русло його оцінок стосовно поляків, викликані очевидним прагненням Костомарова, щоб його ідея друкування навчальних підручників українською мовою була втілена в життя. Невчасні звинувачення офіційної російської преси українців і його особистість в сепаратизмі ставили цю програму під загрозу. Костомаров писав:

“Якби глуха провінція знала, що народне нареччя на півдні Росії так багато має особливостей, що право, яке допускається нею для сільських учителів, вдаватися до розмовних місцевих виразів з метою пояснення висловів, незрозумілих дітям, дорівнює праву викладати предмет по-українськи; якби глуха провінція знала цю обставину, то можливо по-іншому поставилася б до моєї пропозиції видавати навчальні книги для сільських шкіл двома мовами з метою якнайшвидшого і найправильнішого ознайомлення з загально-російською літературною мовою” [217, 278]. Як бачимо, мова ведеться

навіть не про викладання українською, що здавалося неможливим, а хоч би про паралельне викладання двома мовами. Це, зрозуміло не слід трактувати як відхід Костомарова від національно свідомих ідей українофільства та українського сепаратизму взагалі. Це очевидна політика і тактика можливих і потрібних на той час дій. Розуміючи наслідки тиску на все українське, неминучу уніфікацію, що загрожувала українському народові, Костомаров апелював до російських патріотів, закликав не форсувати офіційних намірів влади, дати хоча б можливість українцям поступово вільно русифікуватися, якщо це таке неминуче і невідворотне. Він докоряв русофілам, що їх дратує навіть згадка про окремішність української мови та літератури. Він писав: “Але, можливо, вже відокремлення українського краю тепер і не бояться, бачучи неможливість такого явища, зате турбує ревнителів єдності те, що в українців є своє особливе нарідчя і свої життєві прийоми, відмінні від російських? Хочуть (і це ясно видно), щоб російська літературна мова стала єдиною мовою і для росіян, і для українців! Але й це з плином часу досягнеться, тільки українці бажають, щоб їм дозволили дійти цього поступово і зовсім вільно, щоб не забороняли українцям бути тим, чим їх природа і попередня історія облаштували, і головне, щоб не тримали над головою у них палки, тому що надзвичайно б’ється ця проклята палка (за виразом Гоголя)” [217, 280].

Підкреслимо знову очевидне, що йдеться знову не про відхід від національних позицій, а про тактику можливих дій зрозумілих лише в контексті складних репресивних обставин та загалом у парадигмі всього, зробленого Костомаровим для національної ідеї, для освоєння і сприймання її широким загалом тогочасного поспільства.

На жаль, Костомаров відомий ширшому загалові фрагментарно. Це спричиняє неповне, неточне, неоднозначне тлумачення його спадщини. Костомарова доводиться захищати і тепер, оскільки блискучий його самозахист, а власне права України і українців на самовизначення, похованих у рядках ще не відомих сучасникам його писань.

Тепер уже незаперечним бачиться твердження, що явище українофільства на той час в особі Костомарова мало головного ідеолога. Це розуміли ревнителі офіційної самодержавної ідеології. Тому, перш ніж перейти до розгляду його програмових творів “Українофільство” та “Завдання українофільства”, наведемо офіційні документи надзвичайної виразності. Вони готувалися для урядової наради, скликаної, на Височайшу вимогу з питань українофільства. Це доповідна записка таємного радника Юзефовича і супровідний лист до неї О.Тимашева на ім'я графа Д.Толстого.

Цитуємо її обширно, щоб оприлюднити документ, сила цинізму і негативних наслідків якого в ряду інших була трагічною для українського народу. Ра-

зом із тим тут, як у дзеркалі проглядається ідентичність майбутніх провокаційних методів радянської держави, спрямованих на знищення українства як нації.

"Конфіденційно
Міністру внутрішніх справ
Його Світлості графу
Толстому Д.А.

Милостивий Пане, граф Дмитро Андрійович.

Голова Київської Археологічної Комісії Таємний Радник Юзефович, через виклик його до С.Петербурга для участі в Височайше затвердженій нараді для обговорення українофільського питання, подав мені складену ним записку з цього предмету.

Копію згаданої записки маю честь, на прохання Т.Р.Юзефовича, передати при цьому Вашій Світлості з покірним проханням до Вас, Милостивий Пане, прийняти засвідчення моєї повної поваги і відданості.

№670

23 березня 1876 г.

А.Тима-

шев

Про так званий
українофільський рух

Ні расовий партикуляризм, ні тим ще менше політичний сепаратизм ніколи не мали і не мають ніяких коренів у нашому житті; сучасне ж українофільство є не що інше як засіб створення внутрішнього сум'яття для чисто революційних цілей.

Між Російськими племенами ніколи не було національного протистояння. Віра, мова, історичні начала й ідеали — все в них спільне. Для їх етнографічного розособлення неможливо навіть знайти географічних меж: їх етнографічні кольори зливаються, як райдужні нероздільні між собою смуги. Вони пройшли крізь всі історичні перипетії, крізь удільне роздроблення, крізь литовське роздвоєння, крізь польське захоплення, не перестаючи усвідомлювати свою народну єдність і тягіння одне до одного. Возз'єднання Хмельницьким Київської Русі з Московською було задоволенням чисто народної потреби. Воно було вирішене не представниками влади, а самим народом, — одностайним вигуком народної маси, на Переяславській раді: "волим під Царя Східного, Православного", — і навіть всупереч затаєному прагненню козацької старшини і вищого духовенства, котрим було вільніше залишатися під некерованою Польщею. Зрада потім Виговського розбила-

ся об народну волю. Боротьба, потім, Дорошенка була нічим іншим, як збройною вимогою підданства Російському Царю для задніпровської Русі, поверненої Польщі за Андрусівським договором. Поняття про Східного Царя, як про свого, такою мірою було у Малоросіян народним, що в легенді про полтавську битву Цар Петро відбився в народній фантазії в образі чисто Малоруського, Запорізького типу.

Київ, зі своєю загальноруською святинєю, Москва, з загальноруським Царем, служили такими ланками нашої народної єдності, яких не могла розірвати ніяка зовнішня сила.

З часу возз'єднання Малоросії з Російською державою не було з її боку ні однієї ознаки розособлення, а навпаки, тисячі фактів свідчать про її постійне прагнення до повного злиття в загальнонародну єдність. Скажу навіть більше. Чуття відданості Царям, при однаковій силі, мабуть, чи живіше відгукується в серці малоросіян, ніж у решти Російського народу, оскільки воно в них свіже, подібно до того, як у людей, повернених у свою сім'ю після довгої розлуки. Наочним свідченням такого чуття служить простий, але красномовний факт, що виключно належить Малоросії. В ній, і власне у простого народу, увійшло в звичку споруджувати визолочені державні орли з Царським на грудях вензелем і ставити їх у церквах поміж святими хоругвами. Ці орли трапляються в багатьох церквах, по всій Малоросії, з вензелями Єлизавети, Катерини II, Павла, Олександра I, Миколи і нарешті, Олександра Визволителя, — всюди споруджені безпосередньо простим народом.

Таке релігійне ставлення до верховної влади свідчить також, що малоруський народ, не дивлячись на всі історичні випробування, не зрадив корінних Руських начал. Ніколи не зраджував він ставленню до загальноруської вітчизни: для її врятування в 12 році Малоросійське дворянство несло добровільно величезні жертви, на рівні з дворянством великоруським, а після падіння Москви вся Малоросія обливалась сльозами, нарівні з рештою Росії. Я сам живо пам'ятаю, як, тоді ще дитиною, гірко плакав, сам не знаю чого, бачучи сльози батька і ридання матері. Козаки завжди з захопленням ішли в ополчення на царську службу, і самі матері благословляли синів сідати на коня, щоби йти проливати кров за віру і Царя. Це не фраза, а так точно було на очах сучасників, при дворазовому ополченні козаків у царствування Миколи Павловича...

... Улюбленими сподвижниками Петра було два ієрархи з малоросіян. В минулому столітті всі ректори наших семінарій і величезна більшість єпископів по всій Росії були з учнів Київської Духовної Академії. З них же утворилися і перші наші наукові сили. Майже всі духовні письменники XVIII століття були малоросіяни, і наша літературна мова утворилася спільною працею як великоруських, так і малоруських письменників і вчених. В Дер-

жавінській пляяді Богданович і Капніст були, за рівнем мови, чи не найкращими попередниками Карамзіна. Єдиним, у свій час, виховним громадянським закладом Росії, Московським Університетським благородним пансіоном, керував більше 30 літ Малорос Прокопович Антонський, що виховав декілька поколінь батьків і їх синів з вибраного російського дворянства. Він під своїм крилом по-батьківськи виплекав талант Жуковського, не говорячи вже про багатьох прекрасних людей, котрими Росія зобов'язана цьому ще не оціненому достойно педагогу. А з часів Імператриці Єлизавети ми бачимо безперервно, у всі наступні царствування, малоросіян на найближчих до трону місцях.

...Деякі любителі вітчизни забавлялися навіть зображенням племінних звичаїв і типів на місцевому наріччі, але й то не інакше, як у жартівливому смислі і першим з таких літературних спроб з'явився не епос, а карикатура на малоросіян, в пародії "Енеїди" Котляревського. Коли ж прийшли на думку епічні риси малоруського племені, то Гоголь став зображати їх мовою загальнолітературною. Про окрему малоросійську літературу ніколи не було й помислу. Ще недавно, за свідченням історика Києва малоросіянина ж Закревського, вся малоросійська література, приведена ним у вагу, виявилася рівною 18 фунтів з золотником. Ось у якому стані знаходилося українофільство в смислі народному ще декілька літ назад! Саме це слово не існувало.

Політична ідея малоруської окремішності є вимисел Австрійсько-Польської інтриги, а в нас вона пущена в хід Поляками в початку 40-х років. Це сталося на моїх очах. Я послав на кошти, представлені тодішнім Київським Губернатором Фундуклеєм, який збирав історичні відомості про край, Куліша, що не довчився в університеті, але заявив себе літературним обдаруванням, для опису історичних місць губернії і для збирання народних дум і переказів про боротьбу з Польщею взагалі, і особливо Хмельницького, тоді достатньо не розроблених за письмовими джерелами. В цій експедиції "Кулеш" (що перейменував себе потім в українофільського "Куліша"), трапив у Черкаському повіті в руки відомого польського літератора Михайла Грабовського, котрий пізніше, при маркізі Велепольському, був міністром освіти у Варшаві. Відправившись туди прихильником Хмельницького до обожнення, Куліш вернувся назад противником його до ненависті. Виявилося, що розумний і спритний поляк, найшовши в Куліші зручне знаряддя, за декілька тижнів повернув на свій лад всі його попередні погляди і поняття: переконав його в самостійному значенні і величезному історичному покликанні Малоруського племені як особливого народу і переконав у тому, що Хмельницький не визволив цей народ, а остаточно загубив його, закабаливши чужому московському гніту, значно більше шкідливого, ніж було гніт

Польське. За своєю легкою природою здатний до всяких захоплень і за складом свого розуму, дуже поверхового, але гонористого, при тому з характером, більш схильним до поганих, ніж добрих порухів, Куліш віддався весь намовам Грабовського, запалившись ворожістю до Москви і зневадивів Хмельницького, котрого до цього часу в своїх писаннях продовжує ставити на одну дошку з Пугачовим, як робив це і наставляв його Грабовський. Але помисли Куліша не могли знайти тоді сприятливого ґрунту, а тому як чисто особисті і молоді, видавалися більше смішними, ніж серйозними.

Майже одночасно з Кулішем з'явився поет Шевченко, прекрасний самородок — художник, що вийшов з кріпаків, а тому озлоблений проти кріпосного права, який став співцем козацької волі. Але він стояв сам по собі, особняком від українофільського замислу, хоч і служив йому допомогою як збуджуючий засіб. Куліш, з забутими прихильниками, користувався ним, а після смерті вони підняли його на постамент народного кумира, оточили його гріб різноманітними маніфестаціями, урочисто перевезли з Петербурга до Києва і поховали біля Канева над Дніпром, на видному підвищенні. Та, не дивлячись на все це, простий народ лишається зовсім байдужим до його могили і ледве не забув уже про неї.

Перша спроба політичного українофільства до формальної пропаганди почалася в 1861 році, журналом “Основа”, створеним у Петербурзі Білозерським спільно з Кулішем. Цей Білозерський став тоді мало не головним рушієм українофільської інтриги, першим завданням якої було проведення в навчання народних шкіл малоруського наріччя. З розумом обмеженим, але надзвичайно хитрим і вкрадливим, з характером врівноваженим і здатним до притворства, Білозерський вмів скласти собі і службове становище, і роль вождя в Петербурзькому українофільському гуртку. Проте журнальна його спроба не вдалася. Прихильність до “Основи” виявилася в Малоросії так слабо, що, проіснувавши менше двох років, вона повинна була припинитися, за браком передплатників, головний контингент котрих зосереджувався в Петербурзі.

Але діячі “Основи”, поруч зі своєю пропагандою, прониклися ще особливою думкою: підірвати у малоросіян прихильність до Російської держави пониженням і поганьбленням її історії. Для цієї мети знайшлося в них під рукою хороше знаряддя — історик Костомаров, людина з безсумнівним талантом, але слабодухий і безхарактерний, надзвичайно сприйнятливий і здатний до пристрасного захоплення, котрого можна скерувати і вести куди завгодно. Білозерський взяв його в свою опіку і підкорив його як дитя своєму керівництву. Я мав нагоду особисто впевнитися в силі підкорення Костомарова впливу Білозерського. В один з приїздів моїх до Петербурга сам Білозерський розповів мені такий випадок: знайшовши в Московських архівах

декілька історичних документів з царствування Олексія Михайловича, які свідчили про прихильне ставлення Царя до Малої Росії, Костомаров заду-мав написати дослідження на похвалу московської політики. Дізнавшись про цей намір, Білозерський накинувся на нього, посварився з ним, пере-став бувати в нього, про що сам сказав мені. При зустрічі ж з Костомаровим я побачив, що тактика Білозерського вже подіяла: він не тільки відмовився від своєї доброї думки, але вернувся на попередній ворожий шлях ще з більшим озлобленням.

Костомаров, наділений, крім таланту, добрим серцем і всіма якостями чесної людини, через свою безхарактерність все життя не знав визначено-го напрямку, завжди залежав від зовнішнього впливу, він почав з того, що був ярим панславистом, засновником товариства імені Кирила і Мефодія для об'єднання всіх слов'ян під Російську державу. Потім, трапивши під керівництво Білозерського і Куліша, він віддався повністю польсько-ук-раїнофільському напрямку: пустив в "Основи" в хід "Дві руські народності" і винайшов Руський історичний федералізм, щоб показати споконвічну відсутність в руському житті народної і державної єдності. Напередодні Польського повстання він дав Спасовичу вивезти себе в Литву, де разом з ним братався з Поляками, а потім писав проти Польщі. Збуджуваний все більше і більше своїми намовниками, він нарешті зі злістю ланцюгового пса став кидатися на все, що є святого і поважаного в Російській історії, гризучи з озлобленням її кращих осіб, підтасовуючи і втаюючи для викривлення подій історичні пам'ятки як доказав це блискуче московський учений Забелін, у своїй відповіді йому з приводу Мініна і Пожарського. Плоди такої діяльності Костомарова склали цілу історичну літературу, що утворила особливу школу і звичайно надовго затруїла в нашої збитої з толку молоді чуття вітчизни.

В минулому році Костомаров завершив свою літературну будову історич-ною, зрозуміло тільки за назвою, хронікою під назвою "Кудеяр", надрукова-ною в "Віснику Європи", в цій науково-літературній лабораторії всякого лжелібералізму. "Кудеяр" є останнім виразом збаламученого ненавистю до Російської держави, гірше від чого не придумував ще ні один із запеклих ворогів Росії, навіть Польських; мета ясна: представити Російське само-державство в ненависному вигляді, і не можна не дивуватися вигадливості тих страт і тортур, хоч би і при Грозному, до яких дійшла надихана во-рожістю фантазія автора, а також тій недобросовісності, з якою він не по-щадив навіть добродійної Цариці Анастасії, зобразивши її дуже гидкою, злою і сварливою жінкою, всупереч всім історичним свідченням. Хоч Куде-яр крові Московської, навіть Царської, про що він і заявив, байдуже заріза-вши немовля, прижите насильством, з його жінкою в Кримській неволі, та

все-таки, пізнавши козацтво, він відчув людські почуття, визнав кращими людьми в Московській державі зрадників і розбійників! А щоб ясніше висказатися про себе особисто, автор вивів на сцену ніби свого предка, Костомарова, Московського чоловіка, опричника поневолі, котрий рятує Кудеяра з темниці, втікає разом з ним, зрікається назавжди проклятої Московської Землі і обіцяє заректи своїм дітям, онукам, правнукам не вертатися в Московщину.

Ця моральна мерзота викликала обурення навіть в одного українофіла, поклонника і учня автора, котрий висловив йому відверто, під своїм іменем, досить різке заперечення в “Одеському Віснику”, назвав весь цей кривавий живопис “гадостю”, хоча між іншим і хвалив його за українофільську тенденційність.

Але вся Костомарівська література написана захоплююче, оперта на вчений авторитет, і тому пожирається жадібно нашою розумово розхристаною молоддю. Вся ця література має не тільки вільний хід в книжковій торгівлі і журналістиці, але й займає чільне місце в усіх наших училищах і загальнодоступних бібліотеках.

Що стосується власне українофільства, то, не дивлячись на всі спроби розворушити його, воно до останнього часу залишалося на ступені бродячого базікання, котре, як можна було чекати, сама собою вщухне і замовкне. В своєму нинішньому значенні воно з'явилося для всіх несподівано.

Я думаю, що українська затія, в смислі політичної партії дії, зародилася не в Києві, а в Петербурзі. Київ дав їй тільки терени. Принаймні першим кроком до утворення такої партії послужила етнографічна експедиція, влаштована в тутешній край Географічним товариством, і доручена, за сприяння Костомарова, одному з найбільших шарлатанів і найневгамовніших агітаторів — Чубинському.

Вибір цей тим страшний, що перед рішенням про нього Географічне товариство зверталось до мене, як свого члена, через професора Кояловича з проханням дати йому відомості про особу Чубинського, як уродженця тутешнього краю. Маючи нагоду добре впізнати цього пройду з самого приїзду його сюди, я повідомив Географічне товариство, що Чубинський, кандидат Петербурзького Університету, прибув сюди ярим нігілістом і вправлявся тут в нігілістичних проповідях по сільських базарах і ярмарках. Деякий час його проповідництво сходило йому з рук, позаяк селяни не розуміли смислу його балачок, а поліція, як відомо, у ці справи, без особливого наказу, остерігається вмішуватися. Та коли Чубинський, підбадьорений безкарністю, став висловлюватися ясніше, то в м. Борисполі Полтавської губернії, в 30 верстах від Києва, на волосній сходці, був, за громадським велінням, січений так боляче, що пролежав деякий час у ліжку. Після докла-

ду про цей випадок губернському начальству і по вчиненні про це детального дізнання, Чубинський замість задоволення, був висланий до Архангельська. Це повідомлення Географічному товариству я доповнив думкою, що такій людині не можна довіряти такої роботи, як етнографічний опис тушешнього краю, так як я цілковито впевнений, що намагатиметься скрити все, що свідчить про тотожність наших племен, і виставить напоказ всі зовнішні ознаки їхньої розрізненості.

Не дивлячись на такий мій відгук, вибір Чубинського відбувся, і не розв'язаним залишилося тільки питання: для чого Географічне товариство мене про нього запитувало?

Прибувши до Києва, він з'явився до мене з заявою про своє доручення і виправданням з приводу суворого, як він виразився, мого про нього відгуку, завіряючи, що він вже не той, яким був давніше, що заслання мало для нього дуже благотворне значення, поставивши його обличчям до великого Російського племені, якого він раніше не знав і перед яким тепер благоговіє. Сказавши йому, що це ми побачимо на ділі, я мав, одначе, слабкість допустити можливість його виправдання.

Доручення, зроблене йому від такого закладу як Географічне товариство, природно, надало йому в очах молоді і загалом провінційного люду особливого авторитету, так що, роз'їжджаючи по краю з урядовим уповноваженням, йому не важко було наwerbувати цілий легіон угодників і повернених в його віру співробітників. Всі ці люди, зі стараннями неофітів, доставляли йому з усіх сторін всякий етнографічний хлам, що набирався, звичайно, за заданою програмою, з попередніми цілями. Вождь же експедиції, без звір'яння, без усякої критики, навіть без системи, зшиваючи цей хлам "на живу нитку", відправляв його в Географічне товариство, яке знову ж таки, завдяки патронату Костомарова, видало його за свій рахунок у декількох томах, присудивши автору на додаток того почесну золоту медаль!

Таким чином, українофільські дріжджі були Чубинським приготовлені. Треба було тільки зібрати їх в одну посудину, щоб приготувати на них потрібний продукт. Цим посудом і став у Києві Відділ Географічного товариства. Тут доводиться мені зробити дуже неприємне для мене зізнання в тому, що своїм здійсненням цей відділ зобов'язаний насамперед моєму легковажному промаху. Вважаючи його корисною справою і не дійшовши його справжнього смислу, я піддався на обман і підписався на чолі його засновників, залучивши до того ж декілька поважних осіб, а наша фірма ввела в оману і місцеве начальство, і вище керівництво.

Відділ пішов швидко в своєму передбаченому розвитку: склав, помимо нас, свою величезну переважаючу більшість, першого ж року обзавівся спеціальною книжковою лавкою, влаштував видавничу діяльність, заснував

свій орган “Київський Телеграф” з власною друкарнею і пустив у хід за копійчаними цінами свої тенденційні видання, в тому числі і спотворену переробку малоруським наріччям Гоголівського “Тараса Бульбу”, де всі слова Росія, Руська земля, Руський вилучені до єдиного і замінені словами Україна, Українська земля, Українець, а на кінець пророчо виголошений навіть свій майбутній Український Цар!

Такі багаті плоди показують, що ґрунт був зарання підготовлений Петербурзьким Етнографом.

Дуже доречно для справжніх засновників Відділу знайшовся в Київському університеті доцент Драгоманов, здавна відомий тут своїм демагогічним спрямуванням, нахабним характером і здатністю до паперового слововиверження, без усякого серйозного наукового фонду, а тому безсоромно ставився до науки, як і до всякого іншого засобу. Він сам величає себе членом Європейської демократії і, вступивши до Географічного Відділу, став головним виразником у друкові, прагнень українофільського демократизму, “подвизаясь” як у нас, в “Віснику Європи”, так особливо за кордоном, де увійшов в безпосередні особисті стосунки з Галицькою антиросійською партією під назвою Товариства “Просвіти” (“Просвещения”) і виступив борзописцем в її органі “Правда” під іменем Українця.

Цьому то борзописцю ми і зобов’язані виясненням, яке не залишає ніякого сумніву того значення, яке являє з себе справжній українофільський у нас рух.

Як це значення, так і діяльність Географічного Відділу я виклав уже детально в статті, яка призначалася мною для друку і відомої уряду, а тому я не буду тут повторювати деталі, в ній вказані. Скажу тільки, що думка, виражена мною в цій статті, що нинішнє українофільство служить лише покришкою, підбитою чистої води соціалізмом, чи вільніше — чистої води демагогією, бо в нас позитивний смисл може мати сама тільки демагогія, — що ця думка цілковито тепер підтвердилася: до Києва прибув у минулому році через Австрійський кордон цілий тюк брошур, тутешнього виробництва, надрукованих у Відні малоруським наріччям під заголовком “Парова машина”. В брошурі робітник, покалічений поміщицькою паровою машиною, ходить селами, розповідаючи народові пророчий сон про те, як селяни завоювали собі усю землю і благоденствують у своїй комуні без уряду, без податків, без усякої над собою влади, крім вибраних зі свого середовища старшин. “Парова машина” написана значно хитріше, ніж “Хитра механіка”: в ній нема заклику до обурливої для народу кривавої розправи. Завоювавши собі землю, селяни випроводжають поміщиків, чиновників, жидів живими за кордон, залізницями що теж стали власністю комуні. Тюк цей прибув у Київську цензуру слідом за поверненням Драгоманова з Галичини. Тут же ходив слух, що він, Драгоманов, на нашій митниці дуже клопотався про видачу йому, як

професору Університету, привезеного з собою тюку з книгами. Цікаво довідатися, чи не той самий був цей тюк?

Що стосується тутешнього Географічного Відділу, то він, не зважаючи на катастрофу, що зазнав Драгоманов, продовжує разом з ним, як своїм членом, йти по раз вибраному шляху. На його засіданні 3 жовтня вибрані в члени добре відомі тут демагоги: Медик Нос і дехто Кониський, котрі обидва побували вже в засланні, перший — в Архангельську, за розповсюдження в Чернігові брошури “Земля і воля”, а другий, здається, в Вологді, за революційну ситуацію в Полтаві. Минулорічну річну діяльність Відділ увінчав обранням у члени адвоката Молчанова, що прибув з Петербурга з школи Спасовича, вже, звичайно, не українофіла, а просто сучасного демагога. Цей добродій під кличкою Великороса передбачався редактором “Київського Телеграфа” і вступивши вже під рукою в завідування ним, встиг передрукувати в ньому, в №№ 1, 138 і 139, статтю з Лондонської газети “Вперед” і опублікувати, в № 141, демократичний маніфест до його кореспондентів. Але оскільки був, по своїй адвокатурі, запідозрений у крадіжці з арештантських справ декількох паспортів, він вважав більш розумним втекти за кордон, захопивши на дорогу з редакції “Телеграфа”, як говорять, досить поважну суму.

Старання демагогів оживити перекази і старі буйні інстинкти в тутешньому народі ніби-то починають вже викликати з його сторони відгуки. Не я один тут думаю, що розбійницькі зграї, озброєні і в масках, які з’являються в краї, є не що інше як початки гайдамаччини, що зароджується в розбещених умах. Дай Боже, щоб ми помилялись.

Хоч політичні бацили не можуть мати в нас такого руйнівного значення як на Заході, та були, одначе, і в нас приклади зараження, які загрожували долям Росії лихом, про яке страшно й подумати. Тому енергійні заходи для попередження зла необхідні, але заходи не часткові, що попереджують окремі явища, а загальні, і не паліативні, а радикальні, що викорінюють самі причини, які дають злу можливість розростатися [563].

Милостивий Пане Граф Дмитре Андрійовичу.

Маючи намір здійснити цими днями особливу за Височайшим велінням Наряду стосовно проявів українофільської діяльності, честь маю запропонувати при цьому Вашій Світлості, як Члену зазначеної Наряди, для попереднього читання, проект заходів для попередження вказаної діяльності, складений на моє прохання Таємним Радником Юзефовичем, запрошеним взяти участь у роботі наради разом з в.о. Начальника Головного Управління в справах друку, Таємним Радником Григор’євим.

Прийміть запевнення в цілковитій моїй повазі і відданості.

А.Тимашев

З метою попередження небезпечної для держави діяльності українофілів, потрібно б цим прийняти попередньо такі заходи:

а) По Міністерству Внутрішніх Справ:

1. Не допускати ввезення в межі Імперії без особливого на те дозволу Головного Управління в справах друку жодних книг, що видаються за кордоном Малоруським наріччям.

2. Заборонити в Імперії друкування на тому ж наріччі будь-яких оригінальних творів чи перекладів, за винятком історичних пам'яток, але з тим, щоб і ці — останні, якщо належать до усної народної словесності (якими є пісні, казки, прислів'я) видавалися без відступів від загальноросійської орфографії (тобто не друкувалися так званою "кулішівкою").

Примітка 1. Захід цей був би не більш як розширенням Височайшого повеління від 3 липня 1863 року, яким було дозволено допускати до друку малоруським наріччям тільки твори, що належать до галузі художньої літератури також допуски ж книг на тім же наріччі, як духовного змісту, так і навчальних і загалом призначених для початкового читання, велено було призупинити.

Примітка 2. Зберігаючи силу зазначеного Височайшого повеління, можна було б дозволити до друку на малоруському наріччі, крім історичних пам'яток, і творів художньої літератури, але з тим, щоб зберігалися в них загальноруська орфографія і щоб дозвіл давався не інакше, як після розгляду рукопису Головним управлінням у справах друку.

3. Заборонити також будь-які на тім же наріччі сценічні представлення, тексти до нот і публічні читання (як такі, що мають в даний час характер українофільських маніфестацій).

4. Підтримати газету "Слово", що видається в Галичині і має ворожий до українофільського напрямку, призначивши їй хоч невелику, але постійну субсидію, без якої вона не може продовжувати існування і повинна буде припинитися (Українофільський орган в Галичині, газета "Правда", ворожа загалом російським інтересам, видається при значній допомозі від поляків).

5. Заборонити газету "Київський Телеграф" на тій підставі, що номінальний її редактор Снежко-Блоцький сліпий на обидва ока і не може брати ніякої участі в редакції, якою завідують постійно і спонтанно особи, яких запрошує для цього видавництва Гогоцька з гуртка людей, які належать до найнеблагонадійнішого напрямку. Я, Юзефович, гадаю, що таке підґрунтя є достатнім приводом для заборони періодичного видання.

б) По Міністерству Народної Освіти.

6. Не допускати в початкових училищах викладання будь-яких предметів малоруським наріччям.

7. Очистити бібліотеки всіх нижчих і середніх училищ у Малоросійських губерніях від книг і книжок, що забороняються другим параграфом даного проекту.

8. Звернути серйозну увагу на особистий склад викладачів в учбових округах Харківському, Київському і Одеському, вимагаючи від Попечителів цих округів поіменного списку викладачів з відміткою про благонадійність кожного стосовно до українофільських тенденцій, відзначених як неблагонадійні і сумнівні перевести у великоруські губернії, замінивши уродженцями цих — останніх.

9. На майбутнє вибір осіб на викладацькі місця в зазначених округах покласти, стосовно до їх благонадійності, на сувору відповідальність тих, що представляють їх на призначення, з тим, щоб відповідальність, про яку говорилося, існувала не тільки на паперах, але й на ділі.

Примітка 1. Існують два Височайших повеління покійного Государя Миколи Павловича, не відмінених Верховною владою, і тому зберігають на даний час силу закону, якими покладалося на сувору відповідальність Попечителів округів і загалом педагогічного начальства не терпіти в учбових закладах осіб з неблагонадійним способом мислення не тільки серед викладачів, а й серед тих, що навчаються. Корисно було б нагадати про них.

Примітка 2. Здавалось би корисним взяти за загальне правило, щоб у навчальних закладах округів: Харківського, Київського і Одеського призначати викладачами переважно великоросів, і малоросів розподіляти по учбових закладах Петербурзького, Казанського і Оренбурзького округів.

10. Закрити на невизначений термін Київське відділення Імператорського Російського Географічного Товариства (подібно до того, як в 1860-х роках закрито в цьому останньому Політико-Економічний Комітет, що виник у середовищі Статистичного відділу) і допустити надалі відкриття його знову, доручивши місцевому Генерал-Губернатору право клопотати про його відкриття, але з усуненням із нього назавжди тих осіб, котрі в якійсь мірі сумнівні в своєму чисто російському спрямуванні.

в) По 3-му Відділенні Власної Його Імператорської Величності Канцелярії.

2. Негайно вислати з краю Драгоманова і Чубинського, як невинуватих і досить небезпечних у краї агітаторів. Я, Юзефович, запевняю, що доки вони будуть там знаходитися, ніякі заходи не припинять руху, що виник з їхньої ініціативи [564].

Цей проект був підписаний Імператором і увійшов в історію як Емський Указ. Він був далеко не останнім офіційним документом, який послідовно знищував усе українське. Як приклад наведемо ще один документ, який підтримував продовження дії Емського Указу і вказував на “небез-

печність” українофільського руху. Мова йде про записку 1881 року Побєдоносцева К.П. про діячів українофільського руху. Серед згаданих прізвищ — Куліш, Драгоманов, Гогоцька, Чубинський, газета “Правда”, товариство “Просвіта”, Нос, Кониський, Молчанов, твори Шевченка, Савицького, Горбунова Комарова, Лободовського, Антоновича, Лисенка, Савича, Русової [564].

В листі до Побєдоносцева граф Толстой писав 18 березня 1881 року:

“Милостивий Пане Костянтинє Петровичу!

До Варшавського цензурного Комітету надійшли на перегляд 7 книжок духовного змісту на українському наріччі, надрукованих у Галичині і призначених для уніатів.

Безсумнівно, що прагненням розповсюдити ці книги в середовищі малоросів переслідуюється українофільська мета, а одну із цих книг “Народний руський молитвеник”, вважаючи, крім того, незручною і через заголовок, я дав розпорядження повідомленням Голові комітету, що публічне їх розповсюдження не можна допустити.

Про викладене вище вважаю не зайвим повідомити Ваше Превосходительство, додаючи згадане видання. Покірно прошу повернути їх, коли мине потреба.

Прийміть, Милостивий Пане, завірення в цілковитій моїй повазі і відданості.

Граф Д.Толстой” [562].

МВС

Конфіденційно

Головне управління

в справах друку

Начальник Головного Управління в справах друку сенатор Абазя панові Київському окремому Цензору з іноземної цензури.

Останнім часом в деяких органах періодичного друку наполегливо проводиться думка про цілковиту відміну Височайшого Повеління від 18/30 травня 1876 року, при чому заявляється також про необхідність дозволити в Малоросійських губерніях церковну проповідь і початкову освіту в народних школах на малоруському наріччі. До цього в даний час приєднується і досить сильна агітація на користь чествовання пам’яті малоросійського поета Шевченка.

З огляду на те, що в такій агітації значною мірою зацікавлена партія так званих “українофілів” і що газета “Зоря”, загальний напрямок якої визнається, без сумніву, шкідливим, оскільки вона далеко виходить за межі дозволеного і терпимого в підцензурному друці, бере в ній доволі діяльну

участь, пропоную Вашому Превосходительству цілковито не дозволяти до друку статей, які пропагують думку про чествування поета Шевченка і говорять про необхідність уведення малоруського наріччя в церковній проповіді і школі і загалом ставляться з особливою увагою до статей про малоруське наріччя.

Начальник Головного Управління в справах друку Сенатор Абаза [555].

Цікава ще одна записка до Київського цензора по закордонній цензурі.
МВС Начальник Головного Управління
у справах друку Феоктистов Е.
Головне Управління
в справах друку
21.12.1885.

№ 4670

Панові Київському Цензору з іноземної цензури.

Внаслідок порушеного Вашим Превосходительством питання про те, як чинити в тих випадках, коли друкарні, всупереч вимогам цензури, будуть друкувати твори на малоруському наріччі, так званою “кулішівкою”, маю честь Вам повідомити, що в таких випадках, крім невидачі випускного білета, належить призупинити випуск у світ видання через місцевого Губернатора, котрому підкоряється інспекторський нагляд за друкарнями і т.п. закладами, опечатати екземпляри видання і попередити випуск їх у світ без дозволу цензури. Та при цьому не можна не зауважити, що умовних цензурних дозволів, тобто таких, у яких ухвалюється проста умова про друкування творів з дотриманням правил російського правопису не встановлено, а тому бачилось би більш правильним і доцільним рукописи, написані “кулішівкою”, абсолютно не дозволяти до друку аж до направлення їх видавцям відповідно вимог Височайшого Повеління, оголошеного в циркулярі від 16 жовтня 1881 року за № 4016.

Начальник Головного Управління в справах друку Є. Феоктистов [556].

Наведене вище офіційне листування є тим політичним тлом, на якому розгорталася одна із останніх дискусій Костомарова на захист українофільського руху. В Костомарова був на це свій погляд. В статті “Українофільство” [294] Костомаров робить спробу аналізу явища українофільства. Сам термін з’явився у широкому вжитку в 70-ті роки XIX століття. Українофільству Костомаров присвятив декілька фундаментальних публіцистичних праць, які викликали у читаючої публіки жвавий резонанс і полеміку з цього приводу.

“Українофільство” (охрещене такою назвою тільки в минулому десятилітті), — пише Костомаров, — є прагненням деяких українців писати своїм рідним нарiччям і разом з тим вивчати багату скарбницю народної поезії” [217, 281]. Костомаров вважав, що явище українофільства з’явилося ще на початку XIX століття в Харкові в 30-40 роках, в колі молодих університетських людей, потім перейшло до Києва, а з відкриттям Новоросійського університету з’явилося і в Одесі. В 1861-1862 роках офіційним органом українофілів став журнал “Основа”. Тоді якщо з боку цензури і були окремі претензії до творів українською мовою, то вони стосувалися більше змісту написаного, ніж самого факту появи творів українською. Заборона друкування українською мовою, на думку Костомарова, була випадковою, оскільки діяльність “Основи” співпала з польським повстанням. Офіційна влада стала проводити паралель між польськими тенденціями та діяльністю українського письменства. Репресії на адресу українських письменників були викликані начебто сепаратистськими тенденціями українофілів. Думка Костомарова, отже, різниться з наведеною вище офіційною запискою про українофільство Юзефовича.

Але не всі в російському уряді переслідували українське слово. Костомаров з теплою згадував діяльність тодішнього міністра народної освіти Головіна. Костомаров писав: “... статс-секретар О.В. Головін, — людина, що відзначається таким же міцним і здоровим розумом, як і добрим серцем, залишив по собі найбагородніший спомин як у підлеглих, так і у всіх поколінь, що навчалися за час його міністерської діяльності. Він не тільки не піддався фальшивим запевненням про шкідливість українського письменства, але й, збагнувши в чому суть справи, заявляв і в міру можливості проводив думку про необхідність самому Міністерству народної освіти взяти під своє покровительство намір дарувати українській мові право бути органом народної освіти” [217, 281].

В “Українофільстві” Костомаров спрямовує свою критику більше на звичний для нього польсько-український аспект в охороні українського слова, ніж на українсько-російські взаємини. Заслуговує на увагу і той факт, що редакція, опублікувавши “Українофільство” Костомарова, помістила і таку примітку:

“Від редакції. Вважаємо цілком доречним, слідом за статтею нашого Глибокоповажного вченого і історика, навести таке повідомлення.

В “Зібранні узаконень і розпоряджень уряду надруковано”: “Государ Імператор, за всепідданішою доповідною керуючого міністерством народної освіти, у 8-й день грудня 1880 року, височайше дозволив на прийняття академією наук 4000 руб. номінальних, в закладних листах харківського земельного банку, внесених в академію її членом-кореспондентом, дійсним

статським радником Костомаровим, на заснування при названій академії, на рахунок цієї суми, премії імені Костомарова, за складання малоруського словника на основі правил, які будуть представлені для цього академією” [217, 289].

Цей факт може послужити доказом не тільки слова, а й діла в справі оборони українського слова. Не пуста “болтовня”, а діло повинно бути критерієм будь-яких декларацій, — так говорив Костомаров, звертаючись до поляків-миротворців в однойменній статті.

У своїй праці “Українофільство” Костомаров глибоко аналізує початки цього явища, оскільки і сам був переконаним українофілом, але після того, як українофільство стало крамолою, всіляко відкидав своє “офіційне” українофільство і захищав саму ідею охорони та розвитку всього українського.

Не всі серед вищого російського керівництва поставилися так до ідеї навчання українською мовою в школах, як, скажімо, міністр Головін. Згодом з’явилася “Записка” до міністра внутрішніх справ (“Записка” цілковито увійшла в клопотання 1863 р. обер-прокурора Св. Синоду А.П. Ахматова до колишнього міністра внутрішніх справ “з питання видавництва на малоруському наріді духовних і навчальних книг”) [219, 339].

Суть “Записки” зводиться до того, що автор її проводить пряму паралель між польським повстанням і вільним розвитком української мови в державі, яка, на його думку, може привести до аналогічних наслідків на півдні російської держави. Автор говорить, що “в намірах створити особливу малоруську літературу (проти якої в принципі не заперечує — Я.К.) і ввести в народні школи південного краю викладання малоруської мовою беруть живу участь такі малоруські патріоти, котрі не обмежуються думкою створити свою особливу літературу, але розширюють наміри на окремішність Малої Росії від спільної батьківщини” [219, 340].

Ясна річ, автор “Записки” мав на увазі в першу чергу П.Куліша, М.Костомарова, В.Білозерського, оскільки головним чином вони через “Основу” пропагували свого часу ці ідеї і відбули покарання за участь у Кирило-Мефодіївському братстві.

Автор “Записки” наводить приклад розповсюдження виданої в Польщі книжки українською мовою “Науки церковні на всі празники в році для жителів сільських” як підтвердження неблагонадійності всього українського і співчуття до українського з боку поляків. Костомаров полемізував з автором “Записки”: “Вважаєте цю книжечку шкідливою і небезпечною — хай буде по-вашому: не давайте їй і іншим подібним розповсюджуватися, засудіть дужину таких, як вам завгодно, книжок українських, шукаючи в них шкідливих думок, але через них не кладіть анафеми на все, що писалося і могло писатися українським нарідом” [219, 342].

Костомаров в “Українофільстві” торкався і польського питання, говорячи про те, що поляків у співчутті до українців аж ніяк не запідозриш, враховуючи життя українців в Галичині, насильницьке ополячення і окатоличення українців, часи гетьманщини і гайдамаччини.

Не полишаючи своєї ідеї дати українському народу освіту рідною мовою, проти чого категорично виступає автор “Записки”, Костомаров говорив: “Українське нарiччя такою мірою окреме від російського, що навчальна книга, написана навіть дуже вдалим складом в застосуванні живої народної мови, буде незрозуміла і чужа українцям” [219, 344-345].

“Що стосується того, ніби то, за словами автора “Записки”, народ український вороже ставиться до спроб викладати його рідним нарiччям предмети знань і віддає перевагу російській мові перед своєї природною, то це нам видається натяжкою, доведеною до абсурду” [219, 346].

Гоніння на українофільство все більше посилювалося, “як завжди буває, знаходилися особистості, котрі і в газетних статтях, і в бесiдах з особами, “власть iмущими”, намагалися представити, що українські письменники мають задню мету відторгнення південного краю від Російської держави і, крім того, приплітали до нього всілякі злочинні наміри” [219, 347].

Гоніння на українофільство не могло не викликати відповідної реакції в українськи налаштованої інтелігенції та в свідомій частині українського народу. “А між тим бажання вивчити український народ в усіх галузях його життя і писати його мовою, те, що готувалося багато років, не тільки не слабшало, а розширювалося у вищій мірі.

Прагнення писати по-українськи витікало з властивої людському еству любові до свого рідного, з дитинства близького, — такої же любові, як любов людини до сім’ї” [219, 347].

Костомаров зробив висновок, досить сміливий, як на той час. “Не послухає гарячий українець порад автора наведеної “Записки”, коли той стане доказувати йому, що в намірах державної єдності імперії, особливо щоб мимовільно не зближуватися з тенденціями поляків, він повинен не любити своєї рідної мови; не послухає українець доказів мудреця тим паче, коли побачить, що докази його зшиті білими і тонкими нитками” [219, 348]. І далі: “Жорстоко та й марно намагатися насильними засобами знищувати цю народність і її головну ознаку — мову, хоч би і з метою замінити її загальною російською книжною мовою” [219, 349].

Ще одна з основоположних праць Миколи Костомарова — “Завдання українофільства” [232], надрукована у “Віснику Європи в 1882 році, стала доказом того, що громадянська і творча його доля була тісно пов’язана з боротьбою за право української мови на самовизначення. Мотивація чергово-

го звернення Костомарова до роздумів про шляхи розвитку української мови звучить уже на самому початку праці, в її перших словах:

“Навряд чи на світі знайдеться мова, нещасливіша від української” [217, 289]. Один за одним минали століття, продовжує він далі, історія, держави і люди визнавали існування окремого народу, котрий говорить своєю мовою, навіть московський цар визнавав його українським народом, в його “посольском приказе” навіть існували тлумачі, але в XIX ст., через 200 років після утворення союзу України і Росії — двох різних держав, в існуванні яких ніхто не сумнівався, — знайшлися “мудреці”, “книжники”, “історики”, для яких український народ перестав існувати. Вони твердять, — говориться далі, — що “українського народу нема зовсім і ніколи не було, а в краї, що називається Україною, живе все такий же народ, як і в Москві, і в Твері, і в Нижньому — всюди в російській державі один тільки народ російський” [217, 289]. А якщо і є якісь особливості в народі українському, то вони не суттєвіші, ніж між населенням різних губерній, а українська мова — це лише “говор”, навіть не “наречие”. Про особливість же українського народу та його мови можуть думати та говорити лише вороги держави російської. Їх спроби створити особливу мову та літературу є злочинними. Народ начебто сам хоче забути ту мову, яку йому хочуть “нав’язати” українофіли. Навіть серйозну наукову роботу з проблеми української мови, яка була представлена до друку років вісім тому, професор-філолог не пустив у друк, оскільки в роботі доказувалася особливість української мови як однієї з мов слов’янського кореня, а не випадковій відміні російської мови через довге панування Польщі на українських територіях. Як потім зізнавався професор-цензор, приймаючи таке рішення, він керувався більше політичними, ніж науковими міркуваннями.

Така ситуація в державі російській, стимульована вченими-філологами та істориками, начебто й компетентними, зазначав Костомаров, довела до того, що уряд заборонив друкувати книжки українською, в тому числі і ноти українських пісень, постановку українських п’єс. Костомаров намагався з’ясувати причини, які призвели до такої ситуації. Головною історичною причиною для відмови українській мові бути окремою в умовах сучасності Костомаров вважав відірваність українських землевласників, шляхтичів, дворян від народної маси і зречення через польське, а згодом російське панування своєї національності та мови.

“...Словом, — писав Костомаров, — українське дворянство вчинило так само, як колись робили його попередники, земляки і шляхтичі, що проміняли свою українську національність на польську, з тією тільки різницею, що ті, засвоюючи польську мову, зрікалися не тільки від своєї народності, але й від своєї попередньої релігії” [217, 291].

Українському дворянинові з метою збільшення привілеїв та прав від російського царя не було необхідністю відмовлятися від православ'я, оскільки це навіть переслідувалося законом. Подібність же до російського дворянина забезпечувалася через перехід на спілкування російською. Цим шляхом, на думку Костомарова, пішло і українське духовенство. Мову, звичаї, мораль українську зберігали лише прості люди, яким не було доступу до волі, освіти, власності. Таким чином, український дворянин вже переставав бути представником українського народу. Український дворянин не міг боротися з російською силою — силою влади, культури, багатства. Хвороба меншовартості українського серед панівної верхівки українських дворян стала епідемією.

“Невже будемо сміятися над українським дворянином, згадуючи, як він червонів, коли через забудькуватість вимовляв українське слово, незрозуміле і смішне для вух його товариша за станом — великоруського дворянина?” [212, 291] — вбивчо і влучно запитував Костомаров, не проминаючи згадати, як російський дворянин поклонявся колись перед усім французьким та західним. Таке ставлення до української мови у панівної української верхівки не могло не виховати стереотипу зневажливості до всього українського народу. Навіть у своїх прізвищах кокетливо добавляли “в”, щоб більше бути схожими на росіян. Але Костомаров, при всій однозначності розуміння причин і оцінок, був вибагливим до тих, що “...не завжди здатні стати вище упереджень свого часу. Це — призначення тільки небагатьох вибраних натур, решта інші, що складають масу, — завжди лише діти свого часу, і судити їх можна відповідно до тих ідеалів, які було засвоєно на той час, коли судилося їм жити і діяти” [217, 292].

Все ж розвиток цивілізації дається знаки, — роздумував далі Костомаров. З'являються люди, котрі думають уже по-новому, освічений інтелігент вже бачить у знедоленому чорною роботою мужикові “основні сили суспільства”, завдяки яким і він сам може жити й працювати, а брак освіти в простолюду не дає права тим, хто цю освіту здобув, знущатися з мужика і сприймати його як скотину. При цьому Костомаров чітко розмежував поняття “освіченість” і “розвиток”. “Освіченості, кажемо, але не розвитку, тому що в деяких відношеннях грубий мужик, по суті, виявляється більш розвиненим, ніж витончено освічена людина. Істину останнього підтвердять нам народні поетичні твори, де можна зустріти такі високоморальні ідеї, які мимоволі заставляють нас схилити голову перед природною духовною силою людини, ще не зачепленої навчанням” [217, 292], — писав Костомаров. Помилка освіченої інтелігенції, на думку Костомарова, в тому, що довший час освіченість трактувалася поза духовністю. Духовності не було місця в чисто інтелектуальних роздумах. Думка була відірвана від серця. Саме духовність

і робила неосвіченого мужика розвинутим, а пильна увага до етнографії українського народу робила зрозумілішим і ближчим для освіченого інтелігента простого мужика, його душу, його звичаї, які він без освіти зумів пронести крізь віки. Після земельної реформи, коли право на освіту отримали практично всі, багато молоді з простого люду стали здобувати освіту, але не могли забути того, що всмоктали разом з молоком матері. У них і з'явилося бажання розвивати усе українське на вищому рівні. Вивчення українського не обмежувалося вже лише етнографією, природнім було намагання оживити українську мову, з'явилися намагання створити і українську літературу.

“Шлях, по якому дійшли люди до ідеї розвитку української мови і літератури, — писав Костомаров, — надто очевидний, а які-небудь окремі приклади, на які будуть нам вказувати, можуть належати виключно до тих чи інших особистостей, але ніяк не до цілого напрямку” [217, 293], — вказував Костомаров в останніх рядках на виключно політичний аспект українофільства.

Перелічивши схематично фактори, що спонукали до появи українських літературних творів, Костомаров знову і знову стверджував: “Українське нарідчя має право на існування вже по одному тому, що воно існує, а право виражати ним думки засноване на тій простій думці, що здатність слова дана Богом людині для того, щоб виражати свої думки” [217, 293]. На жаль, в російському суспільстві того часу поява на світ будь-якої нової української книжки викликала жваву дискусію не з приводу її художніх якостей, а з приводу лише того, чи мала вона право взагалі з'явитися на світ. Скоро дійде до того, прогнозував події Костомаров, що в порядному товаристві будуть вважати непристойним заводити мову про український народ взагалі.

Приводом для нового витка полеміки і стала нова українська книжечка, видана в Києві: “Луна. Український альманах на 1881 рік, частина перша”. Це стало подією в українському літературному житті, особливо в час посилення реакції після Емського указу 1876 року.

“Луна” була початком нового етапу в розвитку української літератури після довгого мовчання. В статті “Завдання українофільства” Костомаров застерігав деяких українських письменників від штучного введення до літературного вжитку деяких слів і зворотів не українського походження і не традиційних для вжитку українського простолюду, які мали б завданням збагатити мову і літературу. “Вони думають, що при недостатності способів для вираження вищих понять і предметів культурного світу належить до успіху рідної словесності придумувати слова і звороти і тим збагачувати мову і літературу. У того, хто пише простонародним нарідчям, такий погляд викликає пиху, часто суєтну і недоречну” [217, 293]. На потребу в нових словах і зворотах чутливо реагує народ. І не кожному пересічному науковцю чи літератору вдається переконати народ прийняти новоутворення і застосовува-

ти у широкому вжитку. Цим талантом володіють тільки геніальні особистості. У всякому разі “у Квітки, Гребінки, Гулака-Артемовського, Шевченка, Стороженка, Марка Вовчка навряд чи знайдеться що-небудь таке, про що можна з першого разу сказати, що українець так не висловиться” [217, 293].

У “Завданнях українофільства” Костомаров одним з перших відзначив непереесічний талант І.С. Нечуя-Левицького, одне з оповідань котрого — “Приятелі” — саме було вміщено в “Луні”. Високу оцінку дав Костомаров і його окреміш книжці, виданій у Львові, в яку увійшли його повісті “Дві московки”, “Кайдашева сім’я”, “Микола Джеря”, оповідання “Панас Круть” і “Причепя”, а також роман “Хмари”. “П. Левицький, безперечно, найталановитіший із сучасних українських письменників” [217, 294], — писав Костомаров, висловлюючи жаль, що читаюча публіка в Росії мало знайома з його творчістю. Через труднощі політичного характеру твори Левицького друкуються переважно в Галичині, в часописі “Правда”. Ніхто з сучасних українських письменників, на думку Костомарова, не досліджує душу українця у своїх творах. “Ніхто, надіємося, — писав він, — не стане заперечувати, що це великий недолік у нашій народній літературі. Тільки такі письменники як п. Левицький і можуть заповнити цю прогалину. І при тому в творах на місцевому наріччі: малорос, зображений таким, що говорить російською, не буде малювати правди, оскільки мова його має багато місцевих особливостей, що стосуються його життя, котрі не зрозумілі для російського читача, незнайомого з місцевим наріччям, його силою, лаконізмом і гумором” [217, 295]. Навіть у такий спосіб Костомаров доводив необхідність існування власне української літератури, оскільки, як підкреслював Костомаров: “яким би не був великим талант Гоголя, але і в його зображеннях українців знавці відкривають немало рис, що викривають брак правди. Україна, Малоросія, ця колиска всієї руської нації, особливо варта такої уваги: Україна повинна бути вірно зображена зо всіма ознаками своєї місцевої народності і, отже, з усією своєю місцевою народною мовою” [217, 295].

Одною з найвагоміших переваг альманаху “Луна”, крім художніх якостей, Костомаров визнавав велику любов і увагу авторів до рідного українського слова, так незаслужено приниженого в Росії.

Костомаров з цього приводу, акцентуючи знову поставлену раніше ним наскрізну проблему, ставив запитання: чи має право на існування українська мова та література? Якщо має, то які шляхи її подальшого розвитку? І сам же відповідав на ці запитання в дусі своєї концепції, про яку неодноразово згадувалося вище. Українська мова залишилася у широкому вжитку тільки серед малоосвіченого простого народу, причому вже незначної його кількості, оскільки через об’єктивні історичні причини частина українців ополячилася, обрусіла, обмадярилася. Бути переконаним, що вони радо і швидко звернуться знову до української народності, було б донкіхот-

ством. Важливим є те, на думку Костомарова, щоб ці люди не виявляли ворожості до українського. Це вже буде великим успіхом. І є тільки два шляхи вивести чисто “мужицьку” літературу, на думку Костомарова, на широкий цивілізований шлях. Костомаров писав: “Наша українська література є виключно мужицька, так як і народу українського, крім мужиків, майже, можна сказати, не залишилось. А тому ця література повинна стосуватися тільки мужицького кола. Є два шляхи, на яких вона може виразити свою діяльність. Перший шлях — знайомити інтелігентне товариство, як через твори чисто наукові, так і художні, літературні з народним життям у всіх його проявах. Другий шлях — піднімати розумовий горизонт свого народу, повідомляючи йому в доступній для нього формі загальнолюдські знання” [217, 296].

Костомаров, як зазначалося вище, далеко відстав від розуміння сучасного йому стану української літератури, яким відрізнялися радикально налаштовані українофіли. Він ніби замкнувся у власному, чітко окресленому для себе раніше розумінні значення української літератури: для “домашнього вжитку”. При усій глибині, любові і розумінні художньої цінності української літератури Костомаров звузив її значення, а відтак і звузив шляхи й можливості її дальшого розвитку. Таке розуміння обумовило і хибну концепцію розвитку, яка не вписувалася в парадигму реального стану речей, як і реального рівня розвитку літератури того часу. Живий, реальний розвиток літератур відбувався незалежно від Костомарівської концепції, залишаючи позаду того, хто поклав усі сили на його основи, але продовжував бачити у ньому немовля, за існування якого боявся, боявся ніби розлучитися з виплеканою в такій праці думкою, випустити її з-під своєї опіки, знов і знов обстоював її вартісність, як робив це багато років, тремтів над нею і бачив загрозу навіть там, де вона вже не була смертельно небезпечною, оскільки 80-ті роки XIX століття висували нові реалії. Але наполегливість, з якою Костомаров обстоював необхідність існування української літератури, заслуговує на глибоку повагу. І думки його щодо розвитку мови і літератури, попри все сказане, все ще мають велику слушність.

“Ми вважали б дуже важливою справою в даний час видання доброго українського словника і граматики, щоб дати мові міцну установку, і складання в популярному викладі відомостей, що стосуються віри, сільського господарства і законів, за якими народ живе. Обставини попередю скажуть, що повинно буде писатися далі” [217, 296]. Акценти розставлені, логіка Костомарова зрозуміла, але вже не прийнятна для радикально налаштованої інтелігенції того часу, вже закономірно сприймається нею як учорашнє слово, яким воно і насправді об’єктивно приречене ставати: “Не треба задаватися, — писав він, наприклад, — такими міркуваннями, при яких з’являлась би необхідність, як тепер думають декотрі, насильно ро-

бити з української мови щось схоже на ті мови, які давно вже мають сформовані літературу і науку. Чим ближче за мовою будуть малоруські письменники до простого народу, чим менше будуть від нього віддалятися, тим успіх їх у майбутньому буде вірнішим” [217, 296]. Зразки, якими ілюструє свою думку письменник, також належать минулому, тому часові, коли його позиції, ідеї стояли на чолі українофільського руху. Так близьким до народу і його мови Костомаров вкотре називав Квітку-Основ'яненка, в творах якого не можна знайти жодного слова чи звороту, які були б чужими для народної мови. Його мова ідентична мові простого слобожанина, але його твори з великим задоволенням читають і на правому березі Дніпра, і в Галичині. Він близький серцю українця. В його творах — жива правда, а не вимріяний ідеал. Квітка також прагне до ідеалу, він багато чого не сприймає в образі мужика, про що делікатно натякає в своїх “Листах до любезних земляків моїх” — високому, доброму дидактичному творі, на який звертав увагу Костомаров інших письменників. Цей виховний твір Костомаров пропагує для того, щоб усі побачили “вузьку стежку, яку можна перетворити в широку дорогу” [217, 296]. Показово, що Костомаров при цьому не зауважує (чи не хоче бачити) різниці між мовою листів і художніх творів самого Квітки-Основ'яненка.

Скептично ставився Костомаров до перекладів, поміщених у “Луні”. Якщо переклади сербських народних пісень українською мовою є “зрозумілими серцю простої людини”, то переклади класиків Шекспіра чи Байрона, Андерсена чи Міцкевича Костомаров вважав зайвими і несвоечасними. “Ми цілковито поділяємо, — писав Костомаров, — бажання бачити українську мову розвинутою до такого ступеня, щоб нею без натяжки можна було передавати все, що складає здобутки культурної мови, але на це потрібен час і значний ріст розумового горизонту в народі” [217, 297]. Тому, на думку Костомарова, для українських письменників гаслом повинно бути прислів'я: “Тихше їдеш — далі будеш”.

Саме така позиція, неодноразово висловлювана Костомаровим, була показовою для нього, особливо в останні два десятиліття життя і творчості. Але характерними були і доволі різкі повороти в судженнях, коли раптом він розуміє нагальну необхідність пришвидшення процесів розвитку мови і літератури, бо всяке зволікання ставить під загрозу саме її існування, призведе до повної асиміляції з мовою державною. При таких міркуваннях він уже наводив інше прислів'я: “Доки сонце зійде — роса очі виїсть”. Або знову, впадаючи в зневіру, прагне проглянути майбутнє української мови, тривожну для нього можливість її повного знищення імперською державою, робив досить непевного характеру спроби захисту: “Якщо українському нарідчю суджено випаруватися і щезнути, то хай так і буде. Тільки б це відбу-

лося за істинними бажаннями народу без усякого зовнішнього тиску і спонукальних способів” [217, 297]. Обертаючись у зачарованому колі власної ідеї, подвижником якої на все життя себе прирік, він шукає, закономірно, і підтримки в тих позиціях, які свого часу були ним відкриті, утверджені, були актуальними, надихнули його на громадянську одержимість і спонукали до праці майже каторжної. Це були зачарованість моральною красою і духовним багатством українського народу, прагнення показати його світові як оригінальний і неповторний набуток багатовікової історії вільнолюбивого і доброго народу, як вічну силу, яка тримає і втримає український народ і його культуру.

На думку Костомарова, зникнення української мови з ужитку якщо і відбудеться, то далеко не скоро, оскільки український простолюдин надто любить свою мову, любить слухати, коли читають йому книжку його рідною мовою. Українці розуміють російську, але свою люблять серцем. Українець — слухняний і лояльний громадянин Росії, який щиро переживає все, що робиться в державі, не менше, ніж росіянин, “але в своєму домашньому житті, в своєму селі і хуторі він свято береже заповіді предківського життя, всі його звичаї і прийоми. І всяке посягання на цю домашню святиню буде для нього важкою незаслуженою образою” [217, 297]. Помиляються ті, хто говорить про можливість повного злиття двох народів, маючи на увазі “податливість” українців. Українець буде ділити з росіянином хліб-сіль, переймати мову і звички російські, але росіянином бути не хоче, він “бажає залишитися тим, чим є” [217, 297]. Навіть коли українці живуть поруч великоросів в одному селі, то практично неможливо зустріти випадків шлюбних взаємин між представниками двох народів, — підкреслював Костомаров, хоча і ворожнечі між ними також не спостерігається. Це ще раз підкреслює бажання українця жити в мирі і злагоді з росіянином, але відчувати себе окремим народом.

На можливість того, що українська інтелігенція чи весь народ через масову російську освіту можуть відмовитися від своєї народності, Костомаров писав: “Ми цього не думаємо ось чому: по-перше, загальна повна освіта всієї величезної маси всього українського племені є недосяжний ідеал; по-друге, часи змінилися, і тепер нова українська інтелігенція навряд чи піде так, як попередня, шляхом обезличення: того погляду, який керував попередниками, тепер за духом часу чекати не можна; нехтувати рідною мовою на тій тільки підставі, що вона мова мужича, — освічена людина не стане, особливо тоді, коли його батьки і рідні користуються цією мовою в побуті. Прикладом, що підтверджує нашу думку, може служити те ж українофільство, яке зробилося “пугалом” для так званих обрусителів-патріотів не за її розумом” [217, 297].

Залишаючись твердо на позиції захисту українського слова, але в своєму його баченні — “для домашнього вжитку”, Костомаров доходив висновку, що вкрай необхідними є українські книги, але теж для практичного вжитку. Альманах “Луна”, якому Костомаров дав позитивну характеристику як художньому українському альманаху, на його думку, мало служить такій меті з усіма своїми перекладами байронів і міцкевичів. Всі ці твори поки що народові не потрібні. “Що стосується інтелігентного класу в Україні, — писав Костомаров, — то для нього такі переклади ще більше непотрібні, тому що з усім цим він може познайомитися або в оригіналах, або в перекладах на загальноноруську мову, яка йому так само знайома, як і рідне українське наріччя” [217, 298]. При всій повазі до самовідданості, з якою Костомаров обстоює самотність українського слова, способи його і позиція вступають у протиріччя з дійсним станом речей і рівнем розвитку української літератури початку 80-х років XIX століття. Зокрема над перекладами світової класики успішно працювали письменники нової генерації українофілів Михайло Старицький, Олена Пчілка інші письменники. Їх, власне, найбільше і критикує Костомаров за надмір неологізмів.

При всій обмеженості в контексті загального розвитку літературного процесу останньої чверті XIX століття думки Костомарова, навіть викликаючи заперечення, все ж продовжують бути каталізатором тогочасного ідейно-естетичного контексту. На його ідеях, баченні практичних результатів усе ще працює значна частина подвижників національної ідеї. Принаймні і діяльність Б.Грінченка, і М.Драгоманова, і теоретичне бачення ним стану речей у тогочасній Україні, і коло докладання патріотичних зусиль постають безпосередньо з поглядів і позицій Костомарова.

Бачиться певна несправедливість у самому характері оцінок одних і тих же явищ щодо особистості Костомарова й інших діячів. Так у великій мірі концептуально-світоглядні засади В.Антоновича виростають безпосередньо із ґрунту костомарівського. Близькими є й оцінки ними тогочасних подій і явищ. Однак те, що визнається заслугою Антоновича, піддається критиці в Костомарова.

Сама ж полеміка не була антагоністичною. Містила конструктивні думки і сприяла розвитку як літератури, так і української національної ідеї в цілому.

Іншу думку на цю проблему висловлював Михайло Павлик. Ґрунтовно аргументуючи свою діаметрально протилежну позицію, Павлик писав в одній із статей у 1876 році:

“Переклади знаменитих писань інших словесностей суть у нас тепер дуже на часі, а то з слідуєчих трьох причин. Такі переводи познакомляють нашу публіку з тими творами, якщо вони, може, або задля складностей мовних,

або з яких інших причин не були їй доступні. Вони виробляють і утворюють саму мову, бо збагачують її новими зворотами і поняттями. Вони, нарешті, проти тих людей, що хочуть заперечити самостійність, гнучкість і багатство нашої народної бесіди, суть сильним і незбитим доказом, що тота бесіда істинно велика, багата і спосібна до найвищого розвою, що потрапить взнестися до найвищих висот духа і вдохновення” [405, 62]. Михайло Павлик критикував також у ”Народі” О.Кониського — видавця альманаху ”Луна” — за самоприниження, як вважав Павлик, — проханнями-клопотаннями про видавництво місячника з такою ж назвою. Стосовно ж позиції Костомарова і самої його полемічної діяльності, то застарілою чи не потрібною її, як далі побачимо, вважати було б передчасним. Свідченням того є одне з найгостріших ідеологічних зіткнень, у якому письменника аргументовано і твердо підтримав відомий російський історик Пипін. Оponentом Костомарова був на цей раз М.Ф. Де-Пуле. Де-Пуле Михайло Федорович (1822 — 1885) — педагог і письменник, походив із дворян Тамбовської губернії. Освіту одержав у Харківському університеті на історико-філологічному факультеті. Служив у Воронежському кадетському корпусі, а потім директором Віленської гімназії та інспектором Полтавського корпусу. Відомий як біограф поетів Кольцова і Нікітіна. Публікувався в ”Русском слове”, ”Вестнике Европы”, редагував Воронежські ”Губернські Відомості” (1862 — 1863) та ”Виленький Вестник”. В лютому 1882 року виступив у ”Русском вестнике” (ч.2) зі статтею ”К вопросу об украинофильстве” [114].

Стаття Де-Пуле є типовим зразком безпардонного дворушництва, фарисейства, політично заангажованого злобного нападу на українство, одягнутого для форми в науково-подібну оболонку, наповненого ненавистю і спрямованого проти української культури, літератури, мови. Навмисне замовчування одних фактів і перекидання інших, професійно розраховані удари урядового лакея в ранзі професора по незахищених об’єктивно слабких місцях проблеми українства, псевдонаукові підтасовані аргументи і шовіністично заангажовані висновки типу ”нет і бить не может” — все це зібране в полемічний кулак і опущене на голову і душу вже тоді хворого старого вченого, втомленого безконечністю нерівної боротьби за те, що само собою мало б бути зрозуміле, бо мова дана кожному народові природнім його правом. Загалом стаття Де-Пуле ”До питання про українофільство” справляє враження писаної на замовлення для скрушного удару по ідеї і особливо по самому Костомарову з метою дискредитувати його і припинити раз і назавжди діяльність патріота в цій галузі.

Свідченням цього є той факт, що, коли Костомаров не зреагував на першу статтю-виклик Де-Пуле, опубліковану ще в березні 1881 року в ”Русском Вестнике”, залишив випад без уваги, — той повторив виклик у лютому 1882

року вище названою статтею “До питання про українофільство”. В ній наголошує: “Дана стаття наша є не що інше як виклик до пп Костомарова та Піпіна. Для людей науки, для них неможливе ні мовчання, ні застарілі полемічні прийоми” [114, 847]. Таке пряме звертання свідчить, між іншим, про те, що, хоч Костомаров на той час вочевидь у своїх позиціях розходився з більш прогресивним крилом молодих радикалів, однак значення його по-статі в розвитку українофільської ідеї далеко не було вичерпаним. Маємо, отже, ще один доказ і ваги Костомаровської позиції, і його діяльності загалом. Задекларувавши в перших рядках “До питання про українофільство” суто науковий підхід до полеміки, вже на кінець абзацу Де-Пуле переводить її в політичне русло. Цілком слушно він підкреслює, що українофільство — це не тільки вузько філологічна суперечка за своєрідну окремішність української мови і літератури. Його об’єми і параметри ширші і глибші. Зрозуміло і очевидно, що на увазі має Де-Пуле сепаратизм і не менше. Однак замість розвивати і аргументувати далі думку він почав глумитися з усього, що пов’язане з українством [114, 847].

Так він дозволив собі досить скептично оцінювати творчість Шевченка, Квітки, скептично говорив про закриття в Києві “Отдела Русского Географического Общества”, про українські національні демонстрації. Звинувачення Костомарову серед інших глумлень було одним із найприцильніших ударів:

“Бути не може, щоб наш історик, такий плодови́тий і такий запопадливий в ратоборстві за малоруську мову, нічого історичного не написав нею, ні одного тому (з багатьох) своїх досліджень не обробив нею! А здавалося б п. Костомаров повинен це зробити, і на доказ своєї ревності (її щирості і раціональності), і на доказ того, що російський вчений, малоруського походження, легко обійдеться без загальної літературної мови і має право дозволити собі такі примхи як “виклад своїх думок так як він вважає для себе кращим” [114, 849].

Вище вже давалася оцінка таким докорам на адресу Костомарова, тому повернемося до розкриття думок Де-Пуле, в яких, на наш погляд, сублимувалися зміст, характер і головні позиції всієї офіційної камарильї. Дискусію Костомаров — Де-Пуле загалом можна вважати етапною. Свого апогею в захисті національної ідеї вже сягнув Костомаров і нового слова годі об’єктивно було від нього чекати. Стаття ж Де-Пуле знайде згодом і на три-валий час свої численні ідейні проєкції-варіанти, модифікації методів боротьби з українством, які й сьогодні, далеко не в рудиментарному характері, функціонують. Саме тому вдаємося до ширших на її текст посилань. Довільно сфальсифікувавши історичні факти, Де-Пуле ще в попередній статті задекларував головні ідеологічні параметри своєї позиції в цій дискусії. На його погляд:

1) В Росії до Петра було три мови і писемності: а) російська (московська); б) західноросійська (білоруська і малоруська); в) церковнослов'янська.

2) У XVIII ст. сформувалася російська літературна мова на базі великоросійської московської мови, єдина для всіх, спільна.

3) Паралельно її розвитку йшло вимирання інших. Російська літературна мова стала мовою спільної культури і літератури і поширювалася всюди.

“Думати про іншу якусь мову, — на думку Де-Пуле, — вишукувати її, творити її не тільки протягом усього XVIII століття, але і в першій половині XIX рахувалося безглуздим логічним абсурдом” [114, 851].

Цілком логічним є для такої позиції і висновок, задля якого, власне, і конструйовано всі попередні історичні “логізми” Де-Пуле. Він сформульований грубо, цинічно, з усвідомленням своєї сили і безкарності:

“Штучне створення літературної мови, особливої для малоросів, є задум, примха, ні на що не потрібна, нічим не виправдана і абсолютно шкідлива для всіх трьох руських племен, як явище, що не зближає, а відчужує і роз'єднує їх один від одного. Можливість створити (тобто сколотити, скувати, зляпати) нову літературну мову річ не особливо складна, але вона ще зовсім нічого не доказує і найменше доказує історичну і логічно в такій штучній мові потребу і зовсім не свідчить про її органічну якість” [114, 851]. Де-Пуле іронічно-поблажливо, навіть з натяком на зверхню симпатію ставився до діяльності перших письменників українською мовою. Люди з невеликими літературними обдаруваннями, — вважав він, — вони зовсім не були подібні до пізніших українофілів, таких як пп. Костомаров і Куліш; вони просто були літературними дилетантами, котрим нічого було робити на загально-російській літературній арені. Вони звичайно, попри власне бажання, ненавмисно впливали на розвиток українофільства; але їх, відверто кажучи, не можна вважати родоначальниками останнього.

Подвійна мораль “наукової” розвідки Де-Пуле проглядається в такій позиції, яку можна вважати одною з тональних. Задекларувавши з деякою дозою погрози, що українофільство — явище не таке вже й невинне і що він має намір розкрити його справжню сутність, Де-Пуле водночас ніби насміхався, іронізував, фактично зводив причину явища до такого собі романтичного характеру мислення українофілів, викликаного нібито впливом етнографізму.

“Українофільство зобов'язане своєю появою пробудженню наукового етнографічного руху, — писав Де-Пуле, — що почався у нас з 40-х років поточного століття, і було обумовлене цілковито романтичним ставленням до своєї країни і народу. У нас дуже багато говорилося і писалося про романтизм літературний, белетристичний, але майже нічого — про романтизм науковий, породжений поширенням етнографічних занять і загалом успіхами

етнографії. Ця остання наука ще до цього часу справляє на російську людину якийсь розслабляючий вплив: віддавшись їй вона у більшості випадків починає відвертатися від сучасності і дивитися назад; вона тратить інстинкт і розуміння дійсності і впадає в історичну мрійливість” [114, 852].

Фальсифікуючи дійсність, Де-Пуле генезу етнографічного романтизму проглядає лише в початках 40-50 років XIX століття. Він називає ці роки важкими для розумового розвитку (очевидно, українців. — Я.К.), що спричинило потворний характер вияву етнографічного романтизму. Означення “потворний характер вияву” в Де-Пуле стосується українофільства. Він справедливо відзначив, як центральну його постать, Костомарова, — “повного виразника українофільства” [114, 853].

Де-Пуле стверджував, що і в питанні українофільства Костомаров залишається таким же невиправним романтиком, як і в питанні літературному. Навіть на схилі літ він залишається найстарішим “романтиком-Дон-Кіхотом”. На думку Де-Пуле, Костомаров мав би відмовитися від свого українського походження, як це зробили його земляки брати Станкевичі, тим більше, що за походженням він “почти не малоросс”. І думає, і творить він майже виключно російською, а його твори українською Де-Пуле характеризує не інакше як “забавкою”.

“... ми не маємо причин залишати без уваги обставини, що полегшують провину нашого поважного історика проти історичної правди. Знявши з п. Костомарова докір у вимислах і капризах, ми тим з більшою силою настоюємо на його романтичній хворобі, на його idee fixe...” [114, 854].

Де-Пуле вважав, що діяльність Костомарова, так як і діяльність росіянки Марко Вовчок, є вияви не сили, а слабкості українського руху в літературі. Знайшовши для українофілів “историческую почву”, Де-Пуле знову робить наголос на головному пункті своїх тверджень, котрий коротко наведемо ще раз:

“...прагнення українофілів створити нову малоросійську літературну мову є явище неприродне і дуже шкідливе як літературний розкол” [114, 854-855].

Літературний сепаратизм, на думку Де-Пуле, — не наслідок, а причина українофільської діяльності літературних “отщепенцев”, а тому за ними “потрібен найстрогіший контроль з боку держави і суспільства” [114, 855].

Від існування української літератури, — продовжується далі великодержавно-шовіністична сентенція — народів “ні холодно, ні тепло”. Він прекрасно обходився останніх півтора століття без неї і обходитиметься надалі. З таких позицій Де-Пуле називає мову не українською, а “українофільською”, прорікаючи софізми на зразок: “Якщо дійсно дискримінується українофільська мова, то чим же дискримінується український народ, для якого вона абсолютна чужа?” [114, 856].

Серед тих, хто, на думку Де-Пуле, з повною апатією ставилися до ідеї українофільства були Бодяньський, Григорович, Максимович. Тобто, вважаючи він, можна відверто захоплюватися українським словом, піснею, гумором, літературними творами, але одночасно зневажати “хохломанські затії”. Більше того, “хохломанська затія” обурює українця, не зараженого цією хворобою, ображає його, “зачіпає за живе”. Вона посягає на його духовну свободу і на його культурні блага; воно насильно тягне його в культурний розкол, в такого роду сепаратизм, за логікою якого виходить, що Квітка і Шевченко — наші, а Пушкін і Лермонтов не наші, а Москалі!, вважаючи Де-Пуле, свідомо інкримінуючи українофілам ненависть до надбань світової культури.

Найбільше тривожило Де-Пуле те, що українофільський рух ворожий до імперської єдності, саме на цьому він робить основний акцент, звичайно перекладаючи дискусію з питання про художні якості та достоїнства молоді української літератури та національного походження її авторів у політично загострене русло. Його обурює те, що Костомаров закликає українця думати, вчитися, писати, співати своєю мовою, українською. “Правда це, чи фантазія? Факт це, чи знов інсинуація?..” [114, 856] — запитував Де-Пуле Костомарова, наперед знаючи, що поставлене в тому ракурсі і в такій формі питання не може мати з боку Костомарова однозначної і прямої відповіді.

Приводом для висміювання стала також еволюція поглядів П.Куліша, “колись гарячого бійця за українофільство, який потім різко змінив свій погляд на українську старовину...” [114, 856]. Дозволяється думати, що п. Куліш не підніме тепер списа на захист українофільства. Редакція “Основи” після закриття цього журналу, майже повністю перейшла до Варшави, де й вступила на державну службу. Там, у польському середовищі і атмосфері, особи, що склали українофільський гурток, порядно ставилися до виконання своїх службових обов’язків і, кажуть, дуже скоро отверезіли, визнавши минуле “гріхом своєї юності і своєї несвідомості” [114, 856]. Він з фальшивориторичним пафосом закликає всіх українофілів покаятися, зречтися своєї поваги до мови, яка і доброго слова не заслуговує, і приречена на забуття:

“Белінський сміявся з українофільської мови. Ми не наполягаємо на такому гумористичному до неї ставленні; але вона, крім повної антипатії, нічого іншого не заслуговує в ставленні тих, хто розуміє його несолідарність ні з малоруським племенем, ні з малоруською народною поезією, ні з малоруською старовиною, ні навіть з таким обдаруванням, яким володів Шевченко” [114, 854].

Де-Пуле вважаючи, що поступово, з XVII століття російська мова ставала і стає все зрозумілішою і доступнішою для українського населення і навіть смішно говорити, що у всіх бідах українців винна російська мова.

Де-Пуле відкидав навіть саму думку про вживання української мови в церковних проповідях, про переклади церковних книг українською. Єдина церква — єдина віра — єдиний російський народ — вірнопіддане гасло, для практичного втілення якого прислужилася і стаття Де-Пуле. Безглуздя історичним і філологічним, видається йому думка про те, що українська література з самого виникнення завжди була народною в дійсному смислі слова, так як сама мова цієї літератури є мова простого народу.

Ясна річ, ігнорується факт, що саме з XVII століття царський режим нівелював, асимілював, знищував усі прояви українського, і саме таким насильством мова оволодівала суспільним простором. Поступово, крок за кроком, мала втілитися в життя ідея уніфікації мов української, білоруської і інших, оскільки манкуртизація народів здійснювалася, майже без організованого спротиву з їх боку (окрім польського) аж до середини XIX століття, коли загальні демократичні процеси в Європі почали частково впливати і на поспільство Росії.

Де-Пуле переконує опонентів у тому, що не російські українофіли мали вплив на австрійських, а навпаки, і саме галицькі українофіли, на думку Де-Пуле, для росіян чи не більші вороги, ніж поляки. Їм (галицьким українофілам. — Я.К.) дозволено вважати своїми Максимовича, Костомарова, Куліша і Чужбинського (останніх двох Де-Пуле не вважає за вчених. — Я.К.) і чужими, — Погодіна, Соловйова, Срезневського, Бодяньського і т.п. Для них свої — Гулак-Артемівський, Квітка і Шевченко і чужі такі українські діячі на користь російського літературного слова, якими були у свій час князь Безбородько, Трощинський, Богданович, Капніст, Гнедич, Гоголь; для них своя — мікроскопічна літературка, крім однієї особи (Шевченка), складена з дуже сумнівних обдарувань. І з принципу є чужою їм одна з найбагатших слов'янських літератур — література російська. Не маючи змоги дістати галицьких українофілів, Де-Пуле всю злобу спрямовує на підросійських і закликає проти них усі сили собі подібних вірнопідданих.

“Якби не завелись у нас свої українофіли, — писав Де-Пуле, — свій літературний розкол, і тоді нам не слід було б підтримувати галицьке українофілство, як таке, що породжує там в себе смуту у всякому для нас шкідливу. Все, що можемо ми зробити в ставленні до галицького українофілства, це — ігнорувати його, залишити його в спокої, в абсолютній впевненості, що воно, як лож, щезне само собою, тільки б ми не дрімали, тільки б сприяли людям, котрі не виділяють себе з великої загально-російської сім'ї” [114, 863].

Засліплений ненавистю шовінізму, Де-Пуле смішний і безсилий у своєму намаганні зупинити об'єктивність і неминучу закономірність розвитку літератури, розпочатого саме “наївними” романтиками-українофілами. Говори-

ти про її другосортність наприкінці XIX століття — означало не знати або навмисне (підкреслення наше. — Я.К.) не бачити правди. Де-Пуле не хоче рахуватися з реаліями, ігнорує їх. Очевидно, він вважає незнищеною силу, якій узаявся служити. Він разом з тим відверто боїться прогресу і радить, як його зупинити.

“У наш ліберальний час, коли національна і племенна свідомість розвивається всюди з нестримною силою, малоросійський літературний рух можна затримати, але не можна знищити: раніше чи пізніше він досягне своєї кінцевої мети, тобто малоросійська літературна мова нібито отримає належне їй значення, стане нарешті культурною мовою для цілого племені!” [114, 864].

Застосовуючи полемічний прийом “від зворотнього”, Де-Пуле називає цілий ряд факторів, які б це забезпечили. Вони майже довільно цитують позицію Костомарова і краще за нього самого розкривають прогресивний характер його українофільства.

1. Українська мова повинна ввійти в школу і церкву, витіснити звідти російську мову;

2. Київський і Харківський університети, а також Київська духовна академія перейдуть на українську мову викладання;

3. Слід увести українську мову викладання в гімназіях шести губерній: Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської і Харківської.

Саме перший із факторів особливо відстоював Костомаров, розуміючи в подальшому і два інші. Таким чином, його теорію української мови “для домашнього вжитку” трактував Де-Пуле, як перший крок до становлення і поширення української мови по всій Україні, саме так її розумів ніби “витягаючи” Костомарова з вузької щілини “домашнього вжитку”, яка була вимушеною схованкою.

“Та, визнавши щирість і скромність бажань М.І. Костомарова, не можна ще на цьому заспокоюватися, бо інші українофіли ідуть значно далі “домашнього обихода”; не самі петербурзькі фельетоністи, але і такі вчені як п. Пипін вже прямо говорять про культурне значення малоросійської мови, без якої нібито замре в своєму розвитку чотирнадцятимільйонне малоросійське плем’я. Ну і хай собі говорять! Але... ні кроку до справи, ні найменшої поступки українофільським прагненням!..” [114, 865-866], — декларував Де-Пуле. І далі продовжував:

“Ми також, тобто все російське освічене товариство (а не цензура, не адміністративні власті), повинні не хотіти, не повинні дозволити виділення малоросійської літературної мови із загальноросійської” [114, 866]. Де-Пуле навмисне перекручував значення термінів “етнічна група” і “народ”, свідомо принижуючи українство. Він розумів, що ні Польща, ні Німеччина, ні

Франція не є імперіями. Там якщо і є відмінності у мові у окремих етнічних груп, то це суть діалекти, а не окремі мови. Але висловлювався про український народ як про етнічну групу. І цим ставленням найбільш повно зазначав заангажованість позиції ненависті, безсилля перед невідворотністю прогресу, яку сам добре розумів.

Зміст і характер відповіді Миколи Костомарова під назвою “З приводу статті П. Де-Пуле про українофільство” [281] відрізняються від попередніх на цю тему. Звинувачення для Костомарова звичні, хоч висловлені особливо гостро і з претензією на фахове обґрунтування позиції. У відповіді Костомарова вже відчувається втома хворої людини, нехтіть до чергового повторювання. Адже наперед відомо: воно не буде почуте тими, хто не бажає чути. Тон статті навіть назагал виглядає примирливим. Костомаров аж ніяк не сподівався зустріти під статтями в “Русском Вестнике” підпис вченого-історика та літературознавця Де-Пуле, котрого раніше глибоко поважав і рахувався з його іменем.

Тон виклику, гострота звертань для Костомарова були теж дивними і неприємними: “До цього часу він (Де-Пуле. — Я.К.) був у літературі відомий як поважний і трудолюбивий дослідник вітчизняної історії і історії літератури. Тепер він у всеозброєнні журнальної полеміки виступає на ратоборство з прибитим, заклъованим українофільством” [217, 299].

Далі Костомаров не без іронії зауважив: “Ну а якщо б хто-небудь (вже ж ніяк не я) зауважив авторові, що його випадки вважаються надто дрібними і сам п. Де-Пуле не настільки авторитетний у цій справі, щоб з ним обов’язково вдаватися до з’ясування у друку? Судячи зі скромності автора, про котру він сам нам усім оголошував, здавалося б, саме така думка повинна була прийти йому до голови. В мене, проте, була зовсім інша причина залишати без уваги випадки п. Де-Пуле. Причина ця — що я вже вважав, ніби достатньо сказав разом усім, хто хотів про це знати, все, що міг і як умів, у своїх статтях, надрукованих в “Русской Старине” минулого року і в лютневих книжках “Вісника Європи” 1881 і поточного 1882 року. Нічого іншого з питання про українське слово я не можу повідомити ні п. Де-Пуле, ні кого-небудь іншого” [217, 299].

Йдеться, очевидно, тут не тільки про меншу активність полемічної пристрасі, але й про відверте ігнорування противника. Адже Костомаров знає і розуміє справжні причини, які змусили вчену людину говорити речі, розуміючи їх фальшиву суть. Звідси його спокійний тон переконаності в своїй правоті і почуття гідності та виконаного обов’язку. В цьому світлі філіпіки Де-Пуле виглядають жалюгідними. Саме так оцінював їх Костомаров, спростовуючи одна за одною інсинуації і злобні випадки опонента.

Принагідно відмітимо, що спад полемічної публіцистичної активності Костомарова почався вже після хвороби 1875 року, коли він, непритомний, навіть не знав, що його мати вже покійна, і яка помітно підкосила його здоров'я. Після хвороби через кілька років сталися ще дві вкрай важкі події, про які практично не згадують дослідники життя і творчості Костомарова, за винятком Михайла Возняка. Справа в тім, що Костомаров, дивак-професор, двічі, у 1881 і 1884 роках, потрапляв під кінний екіпаж, що рухався з достатньою швидкістю, і двічі чудом залишався живим. Ці трагічні сторінки його життя багато в чому спричинили характер його діяльності, вплинули на здоров'я і відмірені йому долею життєві випробування.

У відповіді “З приводу статті п. Де-Пуле про українофільство” Костомаров підкреслював, що не має наміру повторювати тези, котрі він виклав у минулих публікаціях з приводу оборони українського слова. Різкі, їдкі, багаті софізмами і самозакоханими шовіністичними висловлюваннями статті Де-Пуле, які більше нагадували садистські знущання переможця над переможеним, а не наукову полеміку, не могли вивести Костомарова з тієї навіть нетривкої рівноваги, до якої він прийшов на схилі літ. Костомаров лише нагадував читачеві, що не від Де-Пуле сподівався таких зухвалих випадів хоч би тому, що Де-Пуле виріс в українським краї. Костомаров мав честь його знати в студентські роки в Харкові — осередку тодішнього українофільства. Довший період життя Де-Пуле жив в Малоросії і мав би близько знати український народ і його звичаї.

Костомаров не вважав предметом полеміки, що і він сам, і Де-Пуле, як і більшість інтелігентів, вважають себе росіянами. Предметом дискусії служить лише те, що український народ є відмінним від російського, особливим, про що не може не знати Де-Пуле. “Він очевидно це добре знає, а проте, запевняє, нібито мова культури, мова інтелігенції, доступна всьому українському народові і нібито сам народ не проміння його на мову теперішніх і майбутніх Шевченків” [217, 299].

Костомарова прикро вразила категоричність висловлювань та небажання Де-Пуле взагалі згадувати про будь-що українське, навіть визнаючи існування української літературної мови та велич талантів Квітки і Шевченка. Він далі підкреслював, що його опонент часто вдається до обманів і перекручень. Питання української мови, ще раз підкреслював Костомаров, стосується українського люду і його подальшого розумового розвитку. А необхідність етнографічно і історично вивчати цей народ, його духовний світ і матеріальний побут ніяк не говорить про прагнення замінити російську культуру в Україні на “штучну” українську.

Костомаров заперечував твердження Де-Пуле, нібито О.Бодянський, В.Григорович, М.Максимович холодно ставилися до ідей українофілів: “Усіх

трох покійників знав я дуже близько і можу засвідчити з чистою совістю, що все сказане про них п. Де-Пуле — кричуща неправда. Всі троє ставились з великим співчуттям до ідеї розвитку української мови і до вивчення народного українського життя. В.І. Григорович, правда, не писав нічого по-українськи, але визнавав себе українцем, відтіняючи свою національну особливість. М.О. Максимович переклав українською “Слово о Полку Ігоря”. О.М. Бодяньський видав по-українськи у віршах “Наські українські казки”, під псевдонімом Іська Материнки. Останній особливо відзначався прив’язаністю до всього українського і до такої міри не був чужий українському патріотизму, що я сам ставав з ним з деяких питань до гарячих суперечок: це було навіть у рік його кончини. Покійного Афанасьєва-Чужбинського п. Де-Пуле називав великоросом, уродженцем Воронежської губернії, тоді як мені достеменно відомо, що він був уродженцем Лубенського повіту Полтавської губернії” [217, 300].

На злобний випад Де-Пуле, що українофіли — розкольникі, за якими потрібен суворий контроль, зі сторони держави і поспільства; що їм треба дозволити свободу, але тільки в слові, а не на ділі, що “не книжки їх треба переслідувати, не утворену ними мову, а шкідливі зухвалі спроби їх надати останній неналежне значення і провести її туди, де бути зовсім не належить, де стоять не його сани, куди сідати він не повинен і не сміє” [114, 855], — Костомаров відповідав належним чином:

“Залишається пошкодувати, що п. Де-Пуле поставив своє нічим не забруднене письменницьке ім’я в ряд таких поліцействующих писак, від котрих повинна відвернутися всяка чесна людина!” [217, 301].

Цими словами поставлена остання крапка в полеміці Костомарова з приводу української мови і літератури. В них названо, нарешті, своїм іменем і численних опонентів в особі Де-Пуле і характер їх висловів. І цим остаточно ствердив Костомаров несхитність і правоту власної позиції патріота, трудівника на ниві національної ідеї.

Зовсім небагато часу залишиться і для останніх полемічних виступів Костомарова. Серед них статті: “Словечко з приводу зауваження про федеративне начало древньої Русі” [289] та “З приводу книги М.О. Кояловича “Історія російської самосвідомості за історичними пам’ятками і науковими працями” [280]. Перша з них опублікована в “Київській старовині” 1883 року друга — у “Віснику Європи” за 1885 рік.

Спеціальний українофільський орган — журнал “Київська Старовина” з’явився у 80-і роки XIX століття, в час перегляду законів про цензуру на Україні. Саме в ньому друкувалися фольклористичні, етнографічні, історичні праці українофілів-аматорів з провінції. Зауважимо, що після “Основи” аж до появи “Київської Старовини” не було в українофілів свого органу. Але й

цей був журналом своєрідним. “Протягом усіх семи літ у часописі “Київська Старовина” редагованому Ф.Г. Лебединцевим, — згадує І.Житецький, — не було ні постійного редакційного комітету, ні редакційних нарад: все обмежувалося тим, що раз на рік (звичайно в грудні), Ф.Г. запрошував усіх більш статечних співробітників, що проживали в Києві, до себе на горнятко чаю, а декілька годин проходило зовсім не в бесідах про те, як би краще повести видання, а в майстерних розповідях самого Ф.Г. про рідкісні випадки з життя його особистого, або кого-небудь із загальновідомих осіб” [210, 110].

Такий спосіб керівництва журналом і спричинився до внутрішнього редакційного конфлікту в 1887 році. Редактор-видавець вільно поводився з матеріалами своїх співробітників, переробляв їх, аж до зміни змісту статей. Це спричинилося до припинення існування журналу.

В статті “Словечко з приводу зауваження про федеративне начало древньої Русі”, опублікованій у “Київській Старовині”, Костомаров повертається до теми федеративних начал. З приводу однієї історичної наукової статті, де згадується його ім’я, заперечуються і головніші тези, пов’язані з цією проблемою. Автор статті вважає, що ні про який федералізм у давній Русі мова йти не може, оскільки федералізм — термін політичний, а Костомарівське означення стосується лише етнографічного аспекту спільноти давньої Русі. Відповідаючи опоненту, Костомаров, писав:

“В древній Русі я не бачив федеративного укладу, що остаточно склався, і ніде, скільки пам’ятається, не назвав удільно-вічову Русь федерацією в розумінні політичного тіла, з конгресами або сеймами на зразок Сполучених Штатів; я говорив тільки про федеративне начало, і якщо дозволяв собі бачити в древній Русі щось на зразок федерації, то хіба федерації в зародковому стані... під федеративними началами я розумів ті ознаки, з яких безпремінно повинна була утворитися певна федерація, якщо б життя представлено було своєму природному саморозвитку, не піддавалося випадковим переворотам, що повернули його в іншу сторону” [217, 302].

Поява статті “Словечко з приводу зауваження про федеративне начало древньої Русі” Костомарова свідчить про широкий науковий інтерес до його історичних праць навіть більш як 20-літньої давності. В дисертаціях з історії та літератури того часу були обов’язковими посилання на Костомарова. В статті “Словечко з приводу зауваження про федеративне начало древньої Русі” вже не відчувається того емоційного запалу, який був властивим для статей більш раннього періоду. Думка Костомарова зберігає логіку і аргументованість викладу, але розлогі ерудовані екскурси в історію питань відсутні. Лаконізм і чіткість стали основними ознаками його стилю.

Вони характерні і для статті “З приводу книги М.О. Кояловича: “Історія російської самосвідомості за історичними пам’ятками і науковими праця-

ми”, також присвячена питанням федеративних начал давньої Русі. Ще в 1861 році в “Основі” порушена Костомаровим тема федеративних начал у давній Русі, через понад 20 років знову стала предметом дискусій і полеміки в науковому світі. З новою силою на похилого віку вченого почастішали випадки з боку ревнителів “единой и неделимой” Росії. Вкотре Костомарову доводилося захищатися і доказувати, що він мав на увазі лише начала, зародки федерації, а не претензії окремих частин Росії на автономію та незалежність.

“Назва представленої книги до такої міри надумана і простим смертним не зрозуміло, — писав Костомаров про книгу Кояловича, — що треба пошкодувати: нащо автор на заглавному листку не вмістив коментаря до видуманої ним назви” [217, 304]. Далі Костомаров прямо називав речі своїми іменами, не вдаючись, як це було раніше, до широкої історичної аргументації. Такого роду звинувачення на свою адресу в “науковій” публіцистиці він вважав політичними доносами. Тому не варто тратити сил і часу на їх заперечення.

“Поява цієї книги нагадує 60-і роки поточного століття. В цих роках у нашому друку проявилася така мода: знаходились панове, котрі на свою братію літераторів друкували щось на зразок доносів, намагаючись на основі слів, сказаних останніми в друку, викрити їх у чомусь непорядному, а більше за все кинути на них тінь неблагонадійності в політичних переконаннях. Вони знали, що це місце найбільш чутливе і утворена на ньому виразка може мати небезпечні наслідки” [217, 304].

Такі гоніння не раз відчував і Костомаров, особливо після виходу в “Основі” в 1861 році статті “Думки з приводу про федеративне начало в Древній Русі”. Тепер знову вкотре його змушують захищатися і доказувати, що малося на увазі лише “начала” федеративного устрою, які могли б розвинути у федерацію політичну, якби не монголо-татарське нашествя, яке змінило природній розвиток федеративних стосунків у слов’янських землях. Костомаров на основі нових історичних реалій доказував, що поки сформувалися новітні федеративні політичні стосунки на зразок США, Швейцарії чи Голландії, держави Європи, в тому числі і слов’янські землі, і німецькі племена, і початки федерації в даній Греції чи Італії, вже пройшли значний шлях розвитку в формуванні федерації. Інша річ, що зародки федерації з тих чи інших причин не розвинулися у повнокровну політичну федерацію.

Повертаючись через два десятиліття до полеміки з приводу проблеми федеративності, Костомаров за об’єктивністю суджень не приховував своєї симпатії до змісту, вкладеного в це поняття. Знову і знову він підкреслював, що прагнення федерацій генетично властиве українському наро-

дові. Як і інші народи — з більш щасливою історичною долею — українці здатні до організації суспільства на федеративних началах. Вкотре підкреслював він роль грубої зовнішньої сили в спотворенні історичної долі України. В цій силі сучасники Костомарова не без підстав упізнавали російське самодержавство.

“Федеративне начало, хоч би в якому малому ступені, можна відшукати у всіх народів, якою б первісною не видавалася їх культура. Природно, його можна доглянути і в слов’ян, а між ними у росіян, особливо в удільний період нашої історії. Вірогідно, воно відкрилося нам і в більш ранні часи, але про внутрішній побут і склад політичних російських громад тих ранніх часів ми мало знаємо. В удільному періоді ясно видні зачатки федерації земель, що дуже наближає нашу батьківщину до Древньої Греції. І там, і тут — одне і те ж намічалось бути союзним зв’язком багатьох земель” [217, 305].

Основними складовими початків федерації Костомаров вважав мову і релігію, допускаючи при цьому особливості мовні і релігійні окремої землі при усвідомленні загальної єдності усього племені. Таким чином він акцентував можливість реалізації проблеми в сучасності особливо в Україні, де завжди в свідомості народу зберігалися уявлення про федеративний устрій, а отже, й перманентне внутрішнє підсвідоме прагнення до нього.

У північній же Русі зародки федеративного устрою цілеспрямовано знищувалися з утвердженням позицій імперії, в тому числі й у свідомості народу “Доля, що виявилася ходом історичних обставин, вказала російському суспільству і його історії шлях до іншої мети, — гіршої чи кращої судити про те не справа історика, тим більше, що історія, що ілюструє течію життя, як і саме життя, безконечна, не знає, що відбудеться наперед, і не може ніде зупинитися, щоб висловити виправдальний чи звинувальний присуд над усім прожитим” [217, 305]. Як не намагався Костомаров бути об’єктивним, але приховати свої симпатії саме до федеративного устрою, цього вимріяного і вистражданого ідеалу суспільного життя, йому вочевидь не вдається,

Підтвердженням цьому є ті гоніння вже після виходу першої його статті в “Основи” за 1862 рік. Слава федераліста настільки міцно закріпилася за Костомаровим, що й через 23 роки Коялович у своїй вищеназваній статті інкримінує йому ті самі звинувачення. Але теперішній опонент не обмежується суперечками про власне існування чи ні федеративних начал у древній Русі. Він, як говорив Костомаров, виступає проти якоїсь федеративної теорії, що йому її приписують і яка нібито стосується цілої російської історії, яка “думала було встановити зовсім інші погляди на наш старий історичний час і вивести звідти практичні вказівки, які суперечать усталеній єдності Росії” [217, 306].

Тут уже, як бачимо, опонент переводить питання суто науково-історичного характеру у прямі політичні звинувачення Костомарова в неблагонадійності. Коялович був одним із тих істориків, котрі разом з журналістами і публіцистами нападали на Костомарова та інших українофілів. Не маючи змоги полемізувати з Костомаровим у питаннях наукових, на теренах яких Костомаров просто блискуче знищував опонентів, вони жваво бралися за відшукування доказів політичної неблагонадійності Костомарова. Так Коялович твердить, що федеративна теорія була придумана українськими вченими з метою перегляду священної для кожного великоросіянина єдності Росії. Більше того, посилаючись на Соловйова і Костомарова, Коялович робить висновок, ніби останній доказує в своїх наукових історичних працях, що український народ завжди стояв вище російського у розвитку, що українці ближчі до західноєвропейської цивілізації.

Коялович також звинувачував Костомарова за його теорію спорідненості київських полян з північними новгородцями, згідно якої і київські, і чернігівські, і новгородські, і смоленські землі склали єдину дотатарську федерацію. Костомаров, як відомо доказав це на основі лексичного аналізу збережених до XIX ст. їх спільних мовних особливостей. В цьому опонент бачить уявні зазіхання на територію Росії. Костомаров іронічно йому пропонує доказати свої твердження науково, підкреслюючи слабкість противника саме в цій галузі:

“Якщо мій противник вкаже нам причину явища, яке нами виставляється, і науковим шляхом доведе справедливість своїх відкриттів, то це буде дівіше будь-яких голосливих полемік із слов’янофільськими і обрусительними замашками” [217, 307].

Коялович звинувачує Костомарова також у співчутті до українських тенденцій, що суперечать питанням російської зовнішньої політики. Відповідь Костомарова підтвердила вірність позиціям, задекларованим у юності. Він і далі вважає український народ добрішим і талановитішим, ніж російський, але менше здатним до практицизму. Як учений він намагався все життя служити правді і тільки правді: “Зізнаюся, мені всілякі тенденції в історичних працях були огидні, і мій ідеал історика був і є той самий, який ставив нам колись безсмертний історіограф Міллер, коли говорив: “Історик повинен здаватися без вітчизни, без віри, без государя... все, що мовить історик, повинно бути правдивим, і ніколи не повинен він давати приводу до порушення до себе підозри і лестощів” [217, 307-308].

Ці слова могли б стати одночасно відповіддю на численні звинувачення Миколи Івановича в нібито хитаннях, змінах поглядів, орієнтацій, оцінок, тощо. Як уже згадувалося, такий підхід характерним і для загальної тенденції щодо Костомарова радянського літературознавства в особі палких його

ревнителів. Вони чинили, як і їх численні попередники з числа опонентів ученого. Висмикували з тексту окремі фрази, положення і довільно їх тлумачили з наперед політично заангажованих позицій. Тому і опонентів з майбутнього стосуються слова Костомарова, звернені до сучасників:

“А все це виникає від того, що на ґрунті вихоплених виразів приписуються письменникам тенденції, які, за їх міркуваннями, повинні б мати ці письменники, але яких у останніх не було” [217, 308].

Свідченням живучості таких традицій є, для прикладу оцінка світоглядних позицій Костомарова сумної слави згадуваним В.Коряком. Не знаючи, очевидно, праць Костомарова, назбиравши з них тенденційно підібраних уривків, він “творить” його уявний соціально-психологічний портрет, а власне збірний “портрет на замовлення” за уявною загальною схемою, скроєною комуністичними ідеологами для “українського буржуазного націоналіста” і за духовною моделлю, закроєною на власній моральній нікчемності. Ось цей “науково-ідеологічний” зразок:

“...химерними, плутаними шляхами йде розвиток психічних властивостей. Маємо такі складні психічні типи, як свідомість Костомарова чи Куліша. Костомаров на початку організації буржуазної інтелігенції, що була водночас і першим поколінням діячів нової буржуазної літератури, в епоху романтизму звертався до московських слов’янофілів та демократів-централістів з такими словами: “Ви бажаєте погодити це, що погодити не дається: служити богам і нечистому, бажаєте державної цілості й проповідуєте свободу. Або піддержуйте державу, і тоді признайте необхідність цензури, “III Отделения”, Петропавлівської фортеці і цілковитого закріпачення думки й слова, або ризикуйте державою, будьте готові до її розпуску, коли бажаєте свободи. Російська держава неможлива без самодержавства й централізму”. А потім цей же Костомаров добровільно підлягає усім заборонам царату і навіть не хоче посилати своїх праць до Галичини друкувати, воліючи писати виключно по-російськи” [210, 61].

Ще більшу еkleктичну суміш становить собою оцінка світоглядних позицій Костомарова Євгеном Шабліовським, котрий до того ж зводить в одну позицію історичну белетристику письменника і наукові праці вченого:

“В історичній белетристиці Костомарова, — писав Є.Шабліовський, як і в його наукових дослідженнях, раз у раз виявляються погляди конформізму, нотки класового примирення на основі християнського “братолубства”. Ідеалізація старовини, патріархальщини поєднується з буржуазно-націоналістичною концепцією “безкласовості” і “безбуржуазності” української нації. Будучи ідеалістом-романтиком, Костомаров виявив нерозуміння причин і характеру народних рухів, не помічав класового розшару-

вання в козацтві, підкоряв соціальні мотиви національним і релігійним “побудникам”, завдяки чому його аналіз історичного матеріалу часто-густо був явно однобічним, науково неспроможним. Виходячи з вірної засади — висвітлювати передусім життя народних мас, — Костомаров вкладав у цю прогресивну і плідну вимогу ідеалістичний зміст. Однак піднявши найширший матеріал з життя народу, з його глибин, дослідник, маючи неабиякий художній хист, зумів усупереч своєму ідеалізму дати ряд правдивих (або близьких до правди) картин історичного минулого” [220, 17].

Про неоднозначність підходів до творчості та громадсько-публіцистичної діяльності Костомарова свідчить оцінка його Андрієм Господином, сучасним канадським ученим, котрий резюмував: “За своїми політичними поглядами він був лібералом, який відіграв значну роль в теоретичному обґрунтуванні ідеалу українського націоналізму” [82, 3]. Таку оцінку вважаємо більш об’єктивною, заснованою на адекватному розумінні сутності писань і поглядів Миколи Івановича Костомарова.

Часто неоднозначність оцінок і тлумачень як поведінки Костомарова, так і його місця і ролі в становленні і розвитку вітчизняної історіософії переводиться в площину побутово-психологічну, намагаються тлумачити складність його як особистості. Щодо прямих і об’єктивно логічних свідчень очевидців про характер Костомарова і його поведінку, то їх небагато. Роман В.Петрова “Аліна і Костомаров” написаний одним із найерудованіших, за свідченням спеціалістів, літературознавців і талановитим белетристом, та все ж у ньому закономірною є частина суб’єктивного бачення Миколи Костомарова “зі сторони” і з висоти наступного століття.

Найбільш об’єктивними видаються нам спостереження і свідчення Г.Вашкевича — сучасника і студента професора Костомарова. Ось як він згадує про останні роки Миколи Костомарова, коли риси його характеру виявлялися в якнайповнішій безпосередності:

“Загалом за своєю складною, своєрідною і багатосторонньою обдарованою натурою Микола Іванович, з боку свого морального вигляду, не підходив під загальновизнані шаблони. Один з друзів його юності назвав його в своїх спогадах скупим. Та хіба можна навішати такий ярлик на М.І. Костомарова тільки тому, що він не любив позичати грошей і книг? До заробітку він ставився серйозно, як справжній християнин, а книги він любив і кожну з них вважав великою дорогоцінністю, не співставляючись з оцінкою її за прейскурантом книготорговця. У нас зрідка можна зустріти навіть книжних людей, що поділяють такий погляд. З таким прохачем Миколі Івановичу доводилось розмовляти різними мовами. Він повинен був віддати прохачеві дорогоцінність, а прохач отримував від Миколи Івановича зовсім незначну річ. Всі свої наявні гроші Микола Іванович, як відомо, віддав на влаштування

школи в своєму рідному селі і дуже турбувався, щоб їх не виявилось мало. Акуратний в цих стосунках, Микола Іванович зовсім нераціонально влаштував видання своїх праць, надаючи великий бариш книгопродавцям. За роботу своїм помічникам він платив дуже щедро, відзначався гостинністю, не відмовляв собі в деякій вишуканості щодо столу і особливо білизни. За цю останню звичку той же приятель називає Миколу Івановича паном, не зауважуючи, що панство і скупість важкі для співставлення дві якості.” — Писав Г.Вашкевич [50, 16].

Костомарова також відрізняла така характерна риса як незлобивість, всепрощення. Про це також читаємо в спогадах Г.Вашкевича:

“Як зразок, не можу відмовити собі в задоволенні розповісти таку зовсім незначну, та дуже характерну сценку. Улюблений кіт Миколи Івановича, відомий Василь (здається) Іванович Міофагов, чимось сильно проштрафився, — канарку загриз чи щось у цьому розумінні. Спійманий *en flagrant delit*, Міофагов не встиг вислизнути. Микола Іванович, розлючений наглістю злочину, схопив Василя Івановича і стрімко направився до відкритого вікна, щоб кинути його з третього поверху. При самому підвіконні він зупинився, обережно поставив Міофагова на підлогу і почав гладити його між вухами, щоб вибачитися за мимовільний спалах.

Зовсім так само він чинив і в справах більш поважних. Після лекції 8 березня 1862 року студенти, що влаштували йому дебош і не скривали цього, мирно і дружелюбно з ним бесідували в його кабінеті з приводу цього ж дебошу. Таку незлобивість неможливо пояснити байдужістю до предмета суперечки. Навпаки, припинення публічних лекцій, і до того ж з грубим проти нього насильством, Микола Іванович вважав нападом на справу, якій він служить, і захищав її до останньої можливості. Але інтереси справи він не сплутував з особистим самолюбством, і в цьому, я думаю, полягає секрет його незлобивості у подібних випадках. Можливо, від цього ж джерела і його постійна об’єктивність, яка дала тоді привід до звинувачення його в сучості і байдужості до потреб ближніх” [50, 18-19].

Костомаров прощав всім і всякому, хто згодом визнавав свою помилку або й навіть не визнавав її. Так було і з Є.Беловим, котрий спочатку близько спілкувався з Костомаровим, а потім зрадив його і підтримав нападки проти нього “Московських Відомостей” та “Віленського Вісника”. Той самий Белов через деякий час вже знову бував на традиційних вівторках у Костомарова, котрий простив йому. Прощав він і Погодіну, і Кояловичу, і Лохвицькому і багатьом іншим, мотивуючи їх поведінку витівками диявола” [50, 19].

Згадує також Г.Вашкевич, що в останні місяці життя до Костомарова приходили вже традиційно звичні гості, котрим, як і Костомарову, його нова сім’я давала затишок і спокій. Костомаров, як правило, сидів у кріслі, загли-

бившись у свої думки, а гості вели свої дискусії, мало звертаючи увагу на господаря, котрий іноді доповнював розмову цитатами і хронологічними уточненнями.

“В останні роки життя маститий історик нагадував резину, з кожної риси якої можна було вгадати, що вона була колись величезною, світлою, мистецьки спорудженою будовою, висотою якої користувалися, щоб орієнтуватися в незнайомій країні, а гармонія її частин правила молодим художникам за зразок архітектурного мистецтва. Будівля ставала ветхою. Добрі сусіди почали розтягати з неї потрошки шматки, карнизи і інші деталі для прикраси власних помешкань. Літературні друзі і вороги жилися його ідеями, користувалися скарбом його феноменальної пам’яті. За щасливим виразом одного з друзів Миколи Івановича, пили з одної з ним чарки, часто забуваючи, що ця чарка завжди була Костомарівська чарка” [50, 25].

Весною 1885 року Костомаров знову важко захворів і на цей раз уже не вийшов із хвороби. Навіть найніжніше піклування про хворого його сім’ї не змогло вирвати Костомарова із обіймів смерті. Але і в такому стані Костомаров, майже сліпий, зривався з ліжка і починав писати. Остання його робота була присвячена особі фельдмаршала Мініха. Це було за 6-7 днів до кончини.

“Хворий очікував на смерть цілковито спокійно, і всяку спробу втішати його, подавати надію зупиняв суворим докірливим поглядом” [50, 27]. Лише один раз він засвітився надією на одужання, коли отримав паперовий мішечок з травою і листом від невідомого українського прихильника. Ця трава, сподівався хворий, мала його вилікувати. Та лікар, професор Кошлаков, різко заборонив давати спориш (саме так, або гусяча трава, називалося зілля) Костомарову.

7 квітня вночі Костомаров помер. Дискусії, які точилися навколо українофільства Костомарова, його ролі в розвитку українського слова, його внеску в історичну науку, його взаємостосунків з українськими радикалами і оточенням відійшли в історію. Принаймні, переважна більшість присутніх на похороні, здавалося, поставила в цьому питанні передчасну крапку.

Про похорон Костомарова згадував з нагоди десятиріччя кончини Г.Вашкевич:

“Десять, років тому 11 квітня 1885 року, на фіякрі навпроти під’їзду Петербурзького університету мені довелося штовхатися в натовпі людей при виносі тіла Миколи Івановича Костомарова з університетської церкви, де відбувалася панахида по покійному. Широкі швейцарські сходи, що вели на другий поверх, площадка перед церквою і сама церква були наповнені народом, що тіснився. Ті, хто запізнився і не витримувал духоти і тісняви, стояли надворі, не дивлячись на доволі свіжий квітневий ранок. З натовпу один

за одним виділилися в окремий гурток декілька старих слухачів Миколи Івановича, студентів початку 60-х років. Я був у їх числі. Деякі з нас не зустрічалися вже по багато років і тепер, пов'язані тут одною метою, гаряче потискали один одному руки. Звичайні при таких зустрічах розмови про безповоротність минулої молодості зв'язувалися тепер зі спогадами про улюбленого професора. Згадується, хтось зауважив з приводу того, що відбувалося навколо нас, що ніякий на світі спадок не може викликати такої гарячої любові і щирої прихильності — зі сторони спадкоємців, як зронена в душу людська думка і пробуджене людське почуття” [50, 1].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Defoe D. An Impartial History of the Life and Actions of Peter Alexowitz, the present Czar of Moscovy... - London, 1728. - P. 208.
2. Duchinski F.H. Zasady dziejów Polski i innych krajów słowiańskich. 1-2 cz. — Paris, 1858. — S. 18-19.
3. Edward D. Clarke. Travels in Russia, Tatory and Turkey. — Edinburgh, 1839. — P. 47.
4. Herder I.G. Herders Samtliche Werke ed. B. Suphan // Journal meiner Reise im Jahr 1769. — Berlin, 1878. — T. IV. — P. 40.
5. Janowski L. O tak zwanej «Historii Rusów» (Pamiętkowa Księga — 1913). — S. 261-290.
6. Klingspor Carl G. Charles the Twelfth, King of Sweden (translated from the manuscript by John A. Gade. — Boston - New York, 1916. — P. 226.
7. Kohl J.G. Russia: St.Petersburg, Moskow, Kharkoff, Riga, Odessa, the German Provinces of the Baltic, the Steppes, the Crimea, and the Empire. — London, 1844. — P. 527-529.
8. Kohl J.G. Reisen im Inneren von Russland und Polen // Zweiter Teil. Die Ukraine. Kleinrussland. — Dresden und Leipzig Druck von B.G.Teubner in Leipzig, 1841. — P. 320-321.
9. Kozak S. U zrudel romantyzmu I nowoczesnej mysly społecznej na Ukrainie. — Wrocław etc.: Ossolineum, 1978. — 145 s.
10. Pamiętniki o dziejach, piśmiennictwie i prawodawstwie Słowian, jako dodatek do historyj prawodawstw słowiańskich przez siebie napisanej. — Wydał Wacław Aleksander Maciejowski. T. I-II. — Petersburg i Lipsk, 1839. — T. III. — C. 286.
11. Portalis F. -T.- M. De l'usage et de l'abus de l'esprit philosophique durant le XVIII siecle, 1820.
12. Raeff M. The Decembrist Movement. — Englewood Cliffs, 1966. — P. 8-9.
13. Sismondi G-C-L. Epistolario, raccolto, con introduzione e note, la cura di Carlo Pelligrini. — Zurich, 1807. — C. 370.
14. Slowacki, Juliusz. Dzieła / Wydanie przygotowane przez Towarzystwo literackie im. A. Mickewicza, Pod red. Juliana Krzyżanowskiego. — Wrocław: Wyd.

- zakł. narod. im. Ossolińskich , 1959. — T. XI: Piśma — proza. Opracował Władysław Florian. — 431 s.
15. Voltaire. Histoire de Charles XII: Roi de Suede. Ed. stereotype. — Paris, 1817. — 342 p.
16. Азадовский М.К. Декабристская фольклористика // Вестник Ленинградского государственного университета. — 1948. — № 1. — С. 74-91.
17. Антологія світової літературно-критичної думки / За ред. М. Зубрицької. — Львів, 1996. — 634 с.
18. Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К.: Либідь, 1995. — 814 с.
19. Антонович К. Описание войны Ивонии, господаря волошкаго (1574) // Киевская Старина. — 1889. — Кн. X. — С. 92.
20. Апанович О.М. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. — К.: Варта, 1994. — 95 с.
21. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. — Вильно, 1867. — Т. II. — 391 с.
22. Архівні документи Валуєвського циркуляра 1863 року та їх сприйняття / Укл. В. Яременко та О. Сліпушко. Передне слово В. Яременка // Дніпро. — 2001. — № 6. — С.55 — 75.
23. Багалея Д.И. Новый историк Малороссии: Рецензия на книгу А.М. Лазаревского "Описание старой Малороссии". — СПб., 1891. — С. 2-8.
24. Бантиш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Репринт. вид. — К.: Час, 1993. — 656 с.
25. Белинский В.Г. "История Малороссии" Н. Маркевича // Белинский В.Г. Избранные философские сочинения: В 3 т. — М., 1948. — Т. 1. — С. 494-520.
26. Белинский В.Г. Литературная хроника // Белинский В.Г. Собрание сочинений: В 3 т. — М., 1949. — Т. 3. — С. 400-401.
27. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений / Под. ред. и прим. С.А. Венгерова: В 12 т. — СПб., 1904. — Т. 7. — 643 с.
28. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений / Под ред. и прим. С.А. Венгерова: В 12 т. — СПб., 1917. — Т. 11. — 410 с.
29. Бердяев М. Національність і людство // Сучасність. — 1993. — №№ 8-9.
30. Бернар Д. Наука в истории общества: Пер. з англ. — М.: Наука, 1956. — С. 15.
31. Бернштейн М.Д. Журнал "Основа" і український літературний процес кінця 50 - 60-х років XIX ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 215 с.
32. Бернштейн М.Д. Українська літературна критика 50-70-х років XIX ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 492 с.

33. Бессоновъ П.А. Белорусские песни, с подробными объяснениями их творчества и языка, с очерками народного обряда, обычая и всего быта. — М.: Издал Петр Бессоновъ издержками Общества любителей российской словесности, 1871. — 176 с.
34. Бестужев-Рюминъ К.Н. Биографіи и характеристики. Татищевъ, Шлецеръ, Карамзинъ, Погодинъ, Соловьевъ, Ешевскій, Гильфердингъ. — СПб., 1882. — 295 с.
35. Бичко А.К., Бичко І.В. Феномен української інтелігенції: Спроба екзистенціального дослідження. — Дрогобич, 1997. — 116 с.
36. Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова / Упор. О.Т. Гончар, Г.В. Пасеченко; вступ. ст. Ю.А. Пінчука; відп. ред. Ю.А. Пінчук. — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. — 195 с.
37. Бібліографічний словник професорів Імператорського Університету імені Святого Володимира. — К., Б/р. — 285 с.
38. Білецький Л.Т. Основи української літературно-наукової критики: Навчальний посібник. — К.: Либідь, 1998. — 406 с.
39. Білецький О.І. Пушкін і Україна // Білецький О.І. Від давнини до сучасності: Зб. пр. з питань укр. літ-ри. — К., 1960. — Т. 2. — С. 128-215.
40. Білецький О.І. Шляхи розвитку російсько-українського літературного єднання // Білецький О.І. Від давнини до сучасності: Зб. пр. з питань укр. літ-ри. — К., 1960. — Т. 2. — С. 82-127.
41. Благой Д. Мастерство Пушкина: Вдохновенный труд. Пушкин — мастер композиции. — М.: Сов. писатель, 1955. — 267 с.
42. Бовсунівська Т. Феномен українського романтизму: Посібник для вузу з теорії та історії українського романтизму. — К.: Слов'янський університет, 1998. — 109 с.
43. Бодянский Иосиф. Объяснение // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1871. — Т. 1. — С. 221-222.
44. Бодянский Иосиф. О народной поэзии славянских племен: Рассуждения на степень магистра философского факультета первого отделения, кандидата Московского университета. — М.: Тип. Н. Степанова, 1837. — 154 с.
45. Бойко Ю. Вибрані праці. — К.: Медекол, 1992. — 382 с.
46. Бродский Н. М.Ю. Лермонтов. Биография. — М.: Госполитиздат, 1945. — Т. 1. — 348 с.
47. Бузескул В.Л. Профессор М.М. Лунин, "Харьковский Грановский": К 100-летию Харьковского университета, Харьков, 1905. — 56 с.

48. Василько А. Українська література і кріпацтво. — К.: Вік, 1911. — 32 с.
49. Вахнянин Анатоль. Листи до Пантелеймона Куліша (1869 р.). — Видав Кирило Студинський у Львові, 1908. — 120 с.
50. Вашкевич Григорій. Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове (Оттиск из журнала "Киевская Старина"). — К.: Тип. Т.Г. Корчак, 1895. — 29 с.
51. Вервес Г.Д. Адам Міцкевич в українській літературі. — К.: ДВУ, 1955. — 33 с.
52. Вервес Г.Д. Владислав Оркан і українська література. — К.: Наукова думка, 1962. — 188 с.
53. Вервес Г.Д. Головні проблеми українсько-польських літературних взаємин ХІХ ст. — К., 1958.
54. Вервес Г.Д. Польська література і Україна: Літературно-критичні нариси. — К.: Рад. письменник, 1985. — 381 с.
55. Вісник міжнародної асоціації українців. — 1991. — № 1. — 104 с.
56. Владимірова В. "Етнографічна та історична істини": два типи дискурсу Пантелеймона Куліша // Слово і час. — 1998. — № 11. — С. 58-61.
57. Возняк М.С. До характеристики харківського гуртка українських письменників. — Б.м., 1910. — С. 131-140.
58. Возняк М.С. Кирило-Мефодіївське Брацтво. — Львів: Накладання фонду "Учітеся, брати мої", 1921. — 238 с.
59. Возняк М.С. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика: "Історія Русовь" у літературі й науці // Праці Української Могілянсько-Мазепинської Академії Наук. — К., 1939. — Т. 3. — 159 с.
60. Волинський П.К. Розвиток літературних напрямів в українській літературі ХІХ століття // Волинський П.К. З творчого доробку: Вибрані статті. — К., 1973. — С. 3-38.
61. Волинський П.К. Теоретична боротьба в українській літературі (перша половина ХІХ століття). — К.: Художня літ-ра, 1959. — 439 с.
62. Вяземский П. Письмо в Париж // Московский телеграф. — 1825. — № 22. — С. 163.
63. Гермайзе О.Ю. М.І. Костомаров: 3 нагоди 40 роковин з дня смерті // Життя і революція. 1925. — № 5. — С. 6-11.
64. Гиппиус В.В. Гоголь. — Л.: Мысль, 1924. — 238 с.
65. Гнідан О. Григорій Квітка-Основ'яненко // Історія української літератури: Перші десятиріччя ХІХ століття. — К.: Либідь, 1992. — С. 224-284.
66. Гоголевские дни в Москве, 1809-1909. - М.: О-во любителей рос. словесности, 1909. — 340 с.

67. Гоголь М.В. Твори: Пер. з рос. В 3 т.: — К.: Держлітвидав, 1952. — Т. 3: Мертві душі. Вибрані статті. — 579 с.
68. Гоголь Н.В. Письма Н.В.Гоголя / Ред. В.И. Шенрока. — СПб., 1893. — Т. 1. — XI, 416 с.
69. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений / Под ред. Мещерякова Н.Л. — М., 1940. — Т. 10.: Письма. 1820 — 1835. — 538 с.
70. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений / Под ред. Н.Ф.Бельчикова и Б.В.Томашевского. — М., 1952 — Т. 12.: Письма. 1836 — 1841. — 719 с.
71. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений / Под ред. Н.Ф.Бельчикова и Б.В.Томашевского. — М., 1952 — Т. 8.: Статьи. — 816 с
72. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений / Под ред. Н.Ф.Бельчикова и Б.В.Томашевского. — М., 1952 — Т. 9.: Наброски, конспекты, планы, записные книжки. — 684 с.
73. Гоголь Н.В. Собрание сочинений / Под ред. В.Р.Щербины.: В 8 т. — М.: Правда, 1984. — Т. 8.: Письма. — 399 с.
74. Гоголь Н.В. Тарас Бульба // Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений / Под ред. Н.Ф.Бельчикова и Б.В.Томашевского. — М., 1937. — Т. 2. — С. 39-172.
75. Голенищев-Кутузов И. Гуманизм у восточных славян // Украина и Белоруссия. — М., 1968. — С. 312-313.
76. Голенищев-Кутузов И.Н. Украинский и белорусский гуманизм // Славянские литературы: VII Международный съезд славистов, Варшава, август 1973 г.: Докл. сов. делегации. — М., 1973. — С. 216.
77. Голубенко Петро. Україна і Росія в світлі культурних взаємин. — К.: Дніпро, 1993. — 447 с.
78. Гонтар Прокіп. Українсько-чеські літературні зв'язки в ХІХ ст. — К.: Держлітвидав України, 1956. — 110 с.
79. Гончарук П. Участь кирило-мефодіївців у діяльності Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів // Київська Старовина. — 1993. — № 4. — С. 71-77.
80. Горленко В.П. Из истории южнорусского общества начала XIX века // Горленко В. Южнорусские очерки и портреты. — К., 1898. — С. 17-74.
81. Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. — К.: Наукова думка, 1996. — 288 с.
82. Господин А. Творці культури і науки. — Вінніпег: Просвіта, 1988. — 63 с.
83. Грабович Григорій. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. — К.: Основи, 1997. — 604 с.
84. Грабович Григорій. Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета: Пер. з англ. — К.: Радянський письменник, 1991. — 212 с.

85. Градовський О.Д. Лист до М.І. Костомарова // Санкт-Петербурзькі Вестимо́сти. — 1877. — № 213.
86. Гребінка Є. Богдан: Сцени из жизни малороссийского гетмана Зиновия Хмельницкого: (Действие в XVII ст.) // Гребінка Є. Твори: В 5 т. — К., 1957. — Т. 1. — С. 194-248.
87. Григорович Н. Канцлеръ князь Александръ Андреевичъ Безбородко въ связи съ событіями его времени // Сборник Императорского Русского Исторического Общества. — СПб., 1879. — Т. 26, вып. 1: 1747 - 1787 гг. — С. 262.
88. Грицак Я.І. Нарис історії України: формування модерної української нації. — К.: Генеза, 2000. — 351 с.
89. Грицютенко І.Є. Естетична функція художнього слова (В українській прозі 30-60-х років XIX ст.). — Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1972. — 180 с.
90. Грінченко Б.Д., Драгоманов М.П.: Діалоги про українську національну справу / Упор. А Жуковський. — К.: Інститут української археографії НАН України, 1994. — 286 с.
91. Гром'як Р.Т. Історія української літературної критики (від початків до кінця XIX століття). — Тернопіль: Підручники & посібники, 1999. — 223 с.
92. Грушевський А.С. Из харьковских лет Н.И. Костомарова. — СПб.: Сенатская типография, 1908. — 65 с.
93. Грушевський А.С. К судьбе "Истории Русов": Эпизод из украинской историографии XIX в. // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. — К, 1906. — Т. XIX, Вып. 2, отд. 2. — С. 1-20.
94. Грушевський М.С. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии. — СПб., 1907. — 15 с.
95. Грушевський М.С. З сорокових років. 2. П.Куліша "Україна: Одъ початку України до батька Хмельницького" // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. — Львів, 1908. — Т.85. — С.81-105.
96. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / Репринтне відтворення видання 1913 року. — Київ: ІСЕ-Україна, 1990. — 524 с.
97. Грушевський М.С. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці // Жовтень. — 1989. — № 4. — С. 86-105.
98. Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу. — К.: Веселка, 1991. — 46 с.
99. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть? — К.: Знання, 1991. — 240 с.
100. Гузар І. Україна в орбіті європейської мислі. — Торонто-Львів, 1995. — 254 с.

101. Гуковский Г.А. Очерки по истории русского реализма. — Саратов: Саратов. ун-т., 1946. — Ч.1: Пушкин и русские романтики. — 298 с.
102. Гулак-Артемовський П.П. Твори / Упор., підгот. текстів, вступ. ст. І.Я. Айзенштока. — К.: Дніпро, 1964. — 271 с.
103. Гуляк А.Б. Становлення історичного жанру в українській літературі. — К.: Знання, 1996. — 76 с.
104. Гуляк А.Б. Становлення українського історичного роману (“Чорна рада” П. Куліша): Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.01.01 / Київський університет імені Т.Г. Шевченка. — К., 1998. — 32 с.
105. Гунчак Тарас. Панславизм чи панрусизм? // Віче. — 1992. — Ч.7. — С. 34.
106. Гунчак Тарас. Україна. Перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. — К.: Либідь, 1993. — 288 с.
107. Данилов В.В. Материалы к биографии Н.И. Костомарова. — Оттиск из журнала. — К., 1907. — 50 с.
108. Дашкевич Ярослав. Перегук віків: Три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура. — К., 1993. — Вип. 26-27. — С. 44-78.
109. Дей О.І. Поетика української народної пісні. — К.: Наукова думка, 1978. — 249 с.
110. Декабристы: Антология: В 2 т. / Сост. В. Орлов. — Л.: Худож. лит., 1975. — Т. 2. — 447 с.
111. Декабристы: Биографический справочник / АН СССР, Институт истории АН СССР и др. — М.: Наука, 1988. — 448 с.
112. Демкович-Добрянський Михайло. Україна і Росія. Історичні нариси на теми російського імперіалізму. — Львів — Краків — Париж: Просвіта, 1993. — 205 с.
113. Демченко Я. Правда обь украинофильствъ. — К.: Тип. И.Н. Кушнеревъ и К, 1906. — 40 с.
114. Де-Пуле М.Ф. К вопросу об украинофильстве // Русский Вестник. — 1882. — № 2. — С. 846-870.
115. Державин К.Н. Вольтер. — М.: Изд-во АН СССР, 1946. — 483 с.
116. Деркач Б.А. П.П. Білецький-Носенко: Життя і творчість / АН УРСР. Ін-т літ-ри ім. Т.Г. Шевченка. — К.: Наукова думка, 1988. — 230 с.
117. Джерела до новітньої історії України. Матеріали до історії літератури і громадської думки. Листування з американських архівів / Українська вільна академія наук у Сполучених Штатах Америки. — Нью-Йорк: Б.в., 1997. — ч. 2. — 509 с.
118. Дзюба І.М. Спрага. — К.: Редакція журналу “Український світ”, 2001. — 280 с.

119. Дзюба І.М. Україна і світ. Перша доповідь на Першому конгресі Міжнародної асоціації українців // Україна. — К., 1991. — Вип. 26. — С. 6-16.
120. Добролюбов М.О. Літературно-критичні статті: Пер. з рос. — К.: Держлітвидав УРСР, 1956. — 612 с.
121. Долгоруков І.М. Дневник моего путешествия в Киев в 1817 году // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1870. — Кн. 2. — С. 191.
122. Донцов Д. Дві літератури нашої доби / Репринтне відтворення видання 1958 р. — Торонто: Гомін України, 1994. — 296 с.
123. Донцов Д. Дух нашої давнини. — 2-е вид. — Дрогобич: Відродження, 1991. — 342 с.
124. Дорошенко Д.І. "Історія Русовъ" як пам'ятка української політичної думки другої половини XVIII століття // Хліборобська Україна. — Відень, 1921. — Кн. 3. — С. 183-190.
125. Дорошенко Д.І. Микола Іванович Костомаров. Його громадська і літературно-наукова діяльність. — К., 1920. — 94 с.
126. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. — К.: Українознавство, 1996. — 256 с.
127. Дорошенко Д.І. Нарис історії України: В 2 т. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. — Т. 1. — 229 с.
128. Дорошенко Д.І. Нарис історії України: В 2 т. - Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. — Т. 2. — 360 с.
129. Драгоманов М.П. Антракт з історії українофільства // Драгоманов М.П. Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 204-234.
130. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: В 2 т. — К.: Наукова думка, 1970. — Т. 1. — С. 428-482.
131. Драгоманов М.П. Література російська, великоруська, українська і галицька // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: В 2 т. — К., 1970. — Т. 1. — С.80-220.
132. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: В 2-х т. — К.: Наукова думка, 1970. — Т. 1. — 530 с.
133. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: В 2 т. — К.: Наукова думка, 1970. — Т. 2. — 596 с.
134. Драгоманов М.П. На захист невідомого покійника, автора "Історії Русів" // Порядок. — 1881. — № 128.
135. Драгоманов М.П. Нові українські пісні про громадські справи (1764 - 1880) // Драгоманов М.П. Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 456-460.

136. Драгоманов М.П. Переднє слово (до "Громади" 1878 р.) // Драгоманов М.П. Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 276-326.
137. Драгоманов М.П. Что такое украинофильство? // Драгоманов М.П. Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 430-456.
138. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу. — 2-е вид. — Львів: Накладом І.Франка, 1892. — 303 с.
139. Драгоманов М.П. Шевченко, українофіли й соціалізм // Драгоманов М.П. Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 327-429.
140. Драч І. Кілька слів перекладача // Історія Русів: Упор., пер. І.Драча. — К.: Радянський письменник, 1991. — С. 29-30.
141. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. — М.: Изд-во АН СССР, 1946. — Т. 1: Предпосылки и сущность реформы. — 635 с.
142. Ентоні Д. Сміт. Національна ідентичність. — К.: Основи, 1994. — 224 с.
143. Енциклопедія українознавства / НАН України. Ін-т укр. археографії / Репринт. відтворення видання 1949 р. — К., 1995. — Т. 2. — 431 с.
144. Етнографічні писання М.І. Костомарова: Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М. Грушевського. — Х.: Держвидав України, 1930. — 352 с.
145. Ефименко А.Я. История украинского народа. — К., 1990. — 509 с.
146. Європейське відродження та українська література XIV — XVIII століття / АН України. Ін-т літ-ри ім. Т.Г. Шевченка; відп. ред. О. Мишанич. — К., 1993. — 373 с.
147. Євшан Микола. Критика. Літературознавство. Естетика. — К.: Основи, 1998. — 657 с.
148. Єнсен А. Слово від автора // Єнсен А. Іван Мазепа: Історичні картини. — К.: Український письменник, 1992. — С. 21-22.
149. Єфремов С.О. В тісних рябцях // Слово і час. — 1992. — № 5.
150. Єфремов С.О. Історія українського письменства. — К.: Femina, 1995. — 688 с.
151. Єфремов С.О. Історія українського письменства. — 3-є вид. — К.: Вік, 1917. — 470 с.
152. Єфремов С.О. Максимович в історії української самосвідомості // Єфремов С.О. Літературно-критичні статті. — К.: Дніпро, 1993. — С. 318-321.
153. Єфремов С.О. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX ст. і початків XX ст. З нових матеріалів до історії Кирило-Мефодіївського братства. — К., 1924.

154. Єфремов С.О. Між двома душами // Єфремов С.О. Літературно-критичні статті. — К.: Дніпро, 1993. — С.141-152.
155. Жихарев М.П. Чаадаев. Из воспоминаний современника // Вестник Европы. — 1871. — № 7-8. — С.187.
156. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. — К.: Основи, 1993. — 126 с.
157. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х. — 2-е вид. — К.: Факт, 2001. — 340 с.
158. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. — К.: Мистецтво, 1994. — 453 с.
159. Зайцев П., Петров В. Перше кохання Шевченка. Романи Куліша: Аліна і Костомаров. — К.: Україна, 1994. — 320 с.
160. Записки Історико-Філологічного відділу / УВАН. — К., 1928. — Т. XVI. — 328 с.
161. Запорожская Старина. — X., 1833. — Кн. 1. — С. 5-7.
162. Запорожская Старина. — X., 1833. — Кн. 3. — С. 58-59.
163. Заславський І. Рилеев і російсько-українські літературні взаємини. — К., 1958. — 152 с.
164. Зеров М. Лекції з історії української літератури (1798 - 1870) / Під ред. Д.В. Горзліна і О. Соловей. — Канада: Канад. ін-т укр. студій, 1977. — 271 с.
165. Зеров Микола. Твори: В 2 т. — К.: Дніпро, 1990. — Т. 2. — 436 с.
166. З листування М.І. Костомарова з графінею А.Д. Будовою // Україна. — 1926. — Кн. 5. — С. 84.
167. Из воспоминаний Михайловского-Данилевского // Русская Старина. — 1900. — № 10. — С. 212.
168. Иконников В. Опыт русской историографии / Ун-т Св. Владимира. — К., 1908. — Т. 2, Ч. 2. — 1054 с.
169. Иннокентий, архієпископ Херсонській і Тавричеській, 1800–1857 гг. Биографіческой очеркъ // Русская Старина. — 1878. — XXI. — С. 193-204, 547-572.
170. Исторический вестник. — 1891. — № 6. — С. 6.
171. История славянских литератур А.Н. Пыпина и В.Д. Спасовича. — 2-е изд., перераб. и доп. — СПб, 1887. — Т. 1. — 366 с.
172. Исторія Русовъ или Малой Россіи. Сочинение Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго / Репринтне відтворення видання 1846 року. — К.: Дзвін, 1991. — 309 с.
173. Івашків В.М. Українська романтична драма 30-80-х років XIX ст. — К.: Наукова думка, 1990. — 143 с.
174. Із спогадів М.І. Костомарова // Вестник Европы. — 1910. — № 4.

175. Історичні дослідження в Україні / Відп. ред Ю.А. Пінчук. — К.: НАН України. Ін-т історії України. — Вип. 12: Визнані постаті української історіографії XIX — XX ст. — 529 с.
176. Історія політичної думки України за тисячу років: В 9 т. // Під редакцією Т.Гунчака. — 2001.
177. Історія Русів: Укр. переклад Івана Драча. — К.: Радянський письменник, 1991. — 318 с.
178. Історія суспільної думки України (друга половина XIX - початок XX століття): Хрестоматія / Упор. і передмова О.Г. Болебруха. — Дніпропетровськ: Вид-во ДГУ, 1994. — 312 с.
179. Історія України в особах. XIX-XX століття / І.Войцехівська, В.Абліцов, О.Божко та ін. — К.: Україна, 1995. — 479 с.
180. Історія української культури / За заг. ред. Івана Крип'якевича. — К., 1994.
181. Історія української літератури: В 8 т. — К.: Наукова думка, 1967. — Т. 2: Становлення нової літератури (друга половина XVIII — тридцять років XIX століття). — 490 с.
182. Історія української літератури (Перші десятиріччя XIX століття) / За ред. проф. П.П. Хропка. — К.: Либідь, 1992. — 512 с.
183. Історія української літератури 70-90-х років XIX ст.: В 2 т. / За ред. проф. О.Д. Гнідан. — К.: Логос, 1999. — Т. 1. — 614 с.
184. Історія української літератури XIX століття: В 3 кн. / За ред. М.Яценка. — К.: Либідь, 1996. — Кн. 2. — 384 с.
185. Історія української літературної критики та літературознавства: Хрестоматія: В 3 кн. / Упор. П.М. Федченко, М.М. Павлюк, Т.В. Борсунівська. — К.: Либідь, 1996. — Кн. 1. — 415 с.
186. Історія філософії України: Хрестоматія. — К.: Либідь, 1993. — 560 с.
187. Калениченко Н.Л. Українська література XIX століття: Напрями, течії. — К.: Наукова думка, 1977. — 316 с.
188. Камінчук Ольга. Поетика української романтичної лірики: Проблеми просторової організації поетичного тексту. — К.: ЛДЛ, 1998. — 156 с.
189. Карамзин В. Сочинения. — М., 1820. — С. 51.
190. Карамзин и Пушкин: Письма их к Д.Н. Бантиш-Каменскому, 1818-1835 // Русская Старина. — 1871. — № 4. — С. 526.
191. Карамзин Н.М. Предания веков. Сказания, легенды, рассказы из "Истории Государства Российского". — М.: Правда, 1988. — 765 с.
192. Карпов Геннадий. Критический обзор разработки главных русских источников к истории Малороссии относящихся за время 8 января 1654 - 30 мая 1672 р. // Беседа. — 1870. — Кн. 1. — С. 1 - 9.

193. Катенин П.А. Отзыв о “Борисе Годунове” Пушкина / Сообщ. А. Станкевича // Помощь голодающим: Науч.-лит. сб. — М., 1892. — С. 253-258.
194. Кирило-Мефодіївське товариство: В 3 т. / АН УРСР. Ін-т історії та ін. - К.: Наукова думка, 1990. — Т. 1. — 544 с.
195. Кирилюк Є.П. Вук Караджич і українська культура: Доповідь на VIII міжнародному з'їзді славістів. — К.: Наукова думка, 1978. — 28 с.
196. Кирилюк Є.П. Український романтизм у типологічному зіставленні з літературами західно- і південно-слов'янських народів (перша половина XIX ст.): Доповідь на VIII міжнародному з'їзді славістів. — К.: Наукова думка, 1973. — 33 с.
197. Киричек П.М. Украинская драматургия 60-х — начала 80-х годов XIX века. Проблема художественного мастерства в связи с творческой практикой писателей: Автореф... дис. д-ра філол. наук: 10.01.03. / КГУ імені Т.Г. Шевченка. — К., 1988. — 53 с.
198. Кирчів Р.Ф. Україніка в польських альманахах доби романтизму. — К.: Наукова думка, 1965. — 131 с.
199. Кларенс Манінг. Гетьман України Іван Мазепа. — Нью-Йорк, 1957. — 112 с.
200. Ключевский В.О. Неопубликованные произведения. — М.: Наука, 1983. — 416 с.
201. Ковалівський А. З історії української критики. — Харків: ДВУ, 1926. — 161 с.
202. Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 - 1830. — К.: Основи, 1996. — 317 с.
203. Козмин Н.К. Две статьи Н.И. Надеждина, написанные по поводу “Философского письма” П.Я. Чаадаева: По новым материалам // Русская мысль. — 1896. — Кн. IV. — С. 242-246.
204. Коллар Я. О литературной взаимности между славянскими племенами и наречиями // Антология чешской и словацкой философии. — М.: Наука, 1982. — С. 233-241.
205. Комишанченко М. Літературна дискусія 1873-1878 років на Україні. Ідейно-естетична боротьба в українській літературній критиці того часу. — К.: КДУ імені Т.Г. Шевченка, 1958. — 155 с.
206. Кониський Олександр. Молодий вік Максима Одиця: Хроніка з давно-минулого. — Львів: Видано накладом укр. - рос. видавничої спілки, 1902. — 197 с.
207. Кониський Олександр. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. — К.: Дніпро, 1991. — 702 с.

208. Короткий В.А., Біленький С.Г. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття. — К.: Видавничий центр "Київський університет", 1999. — 388 с.
209. Корсун А. Воспоминания о Н. Костомарове (Лист М. Костомарова до О. Корсуна) // Русский архив. — 1890. — X.
210. Коряк В. Нарис історії української літератури. — К.: Держвидав України, 1929. — 245 с.
211. Костенко В. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала: Лекція, прочитана в Національному університеті "Києво-Могилянська академія" 1 вересня 1999 року. — К.: KM Academia, 1999. — 32 с.
212. Костомаров М.І. Автобіографія. — К.: Наукова думка, 1992. — 510 с.
213. Костомаров М.І. Галерея портретів: Біографічні нариси / Упор. та передм. В. Замлинського. — К.: Веселка, 1993. — 326 с.
214. Костомаров М.І. Історія України в життєписах визначніших її діячів: Переложив Олександр Барвінський. — Львів: Накладом книгарні наук. т-ва імені Шевченка, 1918. — 493 с.
215. Костомаров М.І. Книги Биття Українського Народу // Вивід прав України / М. Грушевський, М. Костомаров та ін.; ред. М. Парцей. — Львів: МП "Слово", 1991. — С. 50-58.
216. Костомаров М.І. Книги битія українського народу. — Нью-Йорк: Вид-во "Наша батьківщина", 1967. — 30 с.
217. Костомаров М.І. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М.Грушевського]. — К.: ДВУ, 1928. — 316 с.
218. Костомаров М.І. Син. Оповідання з часів XXVII ст. / Передм. І. Волинця. — К.: Сяйво, 1990. — 210 с.
219. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / Упор., прим. І.Бетко, А.Полонтай; вступ. ст. М.Яценка. — К.: Либідь, 1994. — 383 с.
220. Костомаров М.І. Твори: В 2 т. / Передм. та прим. Є.Шабліовського. — К.: Дніпро, 1967. — Т. I. — 410 с.
221. Костомаров М.І. Твори: В 2 т. / Передм. та прим. Є.Шабліовського. — К.: Дніпро, 1967. — Т. II. — 447 с.
222. Костомаров М.І. Твори: В 2 т. / Передм. та прим. В.Смілянської. — К.: Дніпро, 1990. — Т. I: Поезії, драми, оповідання. — 538 с.
223. Костомаров М.І. Твори: В 2 т. / Передм. та прим. В.Смілянської. — К.: Дніпро, 1990. — Т. II. — 780 с.

224. Костомаров М.І. Український сепаратизм: Невідомі і заборонені сторінки / Вступ, ред. та прим. проф. Ю.Г. Оксмана. — Одеса: Всеукр. гос. изд-во, 1921. — 16 с.
225. Костомаров Н.И. Апология за Дмитрия Донского г.г. Аверкиева и Аскоченского // *Голос*. — 1864. — № 124.
226. Костомаров Н.И. Воспоминание о двух малярах // *Основа*. — 1961. — Кн.4. — С. 44-56.
227. Костомаров Н.И. Г. Публицисту “Московских Ведомостей” и “Воскресных прибавлений” к этим “Ведомостям” [Відповідь з приводу видання книг українською мовою] // *Санкт-Петербургские Ведомости*. — 1863. — № 164.
228. Костомаров Н.И. Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссиею, а Русь Россиею // *Голос*. — 1868. — № 67. — Підпис: Іван Богучаров.
229. Костомаров Н.И. Две русские народности [Лист до редактора] // *Основа*. — 1861. — Кн. 1. — С. 33-80.
230. Костомаров Н.И. Еще заметка об Иудеях // *Основа*. — 1862. — Кн. 5. — С. 75-76.
231. Костомаров Н.И. Еще по поводу малорусского слова “Московским Ведомостям” // *Исторический Вестник*. — 1881. — Т. 2, Кн. 4. — С. 764-770.
232. Костомаров Н.И. Задачи украинофильства // *Вестник Европы*. — 1882. — Т.1, кн.2: Литературное обозрение, 1. — С. 886-900.
233. Костомаров Н.И. “Закон Божий” (Книга буття українського народу) / Упор. І.Глизь. — К.: Вид-во “Либідь”, 1991. — 38 с.
234. Костомаров Н.И. Замечание г. Лохвицкому [З приводу його докторської дисертації “Губернія” щодо федеративних засад Давньої Русі] // *С.-Петербургские Ведомости*. — 1864. — № 205. — С. 822.
235. Костомаров Н.И. Замечание на статью г. Соловьева “Малороссийское казачество до Богдана Хмельницкого” // *Современник*. — 1859. — Т. 78, Кн. 11: Современное обозрение. — С. 51-57.
236. Костомаров Н.И. Из поездки в Батурин в 1878 году // *Порядок*. — 1881. — № 97. — 8 апреля.
237. Костомаров Н.И. Историческая поэзия и новые материалы. Исторические песни малорусского народа с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова // *Вестник Европы*. — 1874. — Т. 6, Кн. 12. — С.573-629.
238. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования: В 12 т. / Изд-во Д.Кожанчикова. — СПб: Тип. Императорской Академии наук, 1867. — Т. 3. — 377 с.
239. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования: В 12 т. — СПб.: Изд-во Д. Кожанчикова, 1870. — Т. X: Богдан Хмельницкий. — С. 433.

240. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования: В 20 т. — 2-е изд. — М.: Тип. М. Вольфа, 1880. — Т. 3. — 401 с.
241. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. — 2-е изд. / Составитель и автор ист.-биогр. очерка В.Замлинский. — К.: Изд-во “Лыбидь”, 1990. — 735 с.
242. Костомаров Н.И. Иудеям. Объяснение по поводу слова “жид” // Основа. — 1862. — Кн. 1. — С. 38-58.
243. Костомаров Н.И. Князь Владимир Мономах и козак Богдан Хмельницкий // Русский инвалид. — 1863. — № 86. — С. 1-15.
244. Костомаров Н.И. Кудеяр: Историческая хроника В 3 кн. / Послесл. Ю.Нагибина; ком. Ю.Морозова. - М.: Изд-во “Книга”, 1989. — 254 с.
245. Костомаров Н.И. Куликовская битва // День. — 1864. — № 4.
246. Костомаров Н.И. Лекции по истории Западной России. М. Кояловича // Голос. — 1865. — № 6. — Підпис: Иван Богучаров.
247. Костомаров Н.И. Лекция г. Кояловича по истории Западной России // Голос. — 1864. — № 118.
248. Костомаров Н.И. Литературное наследие. Автобиография. Стихотворения, сцены, исторические отрывки. — СПб.: Тип. Н.Стасюлевича, 1890. — 521 с.
249. Костомаров Н.И. Мазепа // Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 21 т., 8 кн. — СПб.: Тип. Н. Стасюлевича, 1905. — Т. 15/16, Кн. 6. — С. 377-716.
250. Костомаров Н.И. Мазепа / Предисл. и ком. Б.Литвака. — М.: Республика, 1992. — 335 с.
251. Костомаров Н.И. Мазепенцы // Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 21 т., 8 кн. — СПб.: Тип. Н. Стасюлевича, 1905. — Т. 15/16, Кн. 6. — С. 717-808.
252. Костомаров Н.И. Малорусское слово // Вестник Европы. — 1881. — Т.1, Кн. 1: Хроника. — С. 401-407.
253. Костомаров Н.И. Мешать или не мешать учиться? // Санкт-Петербургские Ведомости. — 1862. — № 113.
254. Костомаров Н.И. М.П. Погодину. Ответ на замечание его на мою статью “Куликовская битва”, напечатанное в № 4 “Дня” // Голос. — 1864. — № 32.
255. Костомаров Н.И. М.П. Погодину. Тоже по поводу его ответа на ответ о “Куликовской битве” // Голос. — 1864. — № 62.
256. Костомаров Н.И. Мысли об истории Малороссии (сообщено из Киева) // Библиотека для чтения. — 1846. — Т. 78. — С. 21-42.

257. Костомаров Н.И. Мысли южнорусса // Основа. — 1862. — № 5. — С. 1-6.
258. Костомаров Н.И. Начало Руси // Современник. — 1860. — Т. 79, Кн. 1. — С. 5-32.
259. Костомаров Н.И. Несколько слов о памятнике Хмельницкому // Новое время. — 1869. — № 194.
260. Костомаров Н.И. Обзор сочинений, писанных на малорусском языке // Молодик на 1844 год. Украинский литературный сборник, издаваемый И. Бецким. — Харьков: Тип. Харьковского ун-та, 1843. — Ч. III. — С. 157-185. — Підпис: Иеремиа Галка.
261. Костомаров Н.И. Объяснение [З приводу полеміки петербурзького кореспондента “Московских Ведомостей” та М.Костомарова щодо викладених у “Письмах к редакторам “Славянской Зари” думок відносно поширення російської мови між слов’янськими народами] // Голос. — 1867. — № 218.
262. Костомаров Н.И. Объяснение. По поводу неверно переданного в мартовской Книжке Библиотеки для чтения происшествия на лекции Н.И. Костомарова 8 марта // Санкт-Петербургские Ведомости. — 1862. — № 86.
263. Костомаров Н.И. О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, несходных с великорусским и польским // Журнал Министерства народного просвещения. — 1863. — Ч. 119. — Сентябрь. — С. 45-56.
264. Костомаров Н.И. Ответ г. Карпову на его статью “Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время 8 января 1654 — 30 мая 1672 года. Сочинение Геннадия Карпова. М. 1870” // Беседа. — 1871. — Кн. 1. — С. 1-9.
265. Костомаров Н.И. Ответ Малоруссу-Волынцу // День. — 1864. — № 6. — С. 19.
266. Костомаров Н.И. Ответ Малоруссу-Волынцу. Об украинофильстве // Голос. — 1864. — № 120.
267. Костомаров Н.И. Ответ “Московским Ведомостям” по поводу сбора пожертвований в пользу издания книг на южнорусском языке // День. — 1863. — № 27. — С. 18-19.
268. Костомаров Н.И. Ответ на ответ г. Кояловича // Слово (Львов). — 1864. — № 127.
269. Костомаров Н.И. Ответ на статью Всеволода Крестовского “Ходатайство Костомарова за Сковороду и Срезневского” // Основа. — 1861. — Кн. 8. — С. 1-14.
270. Костомаров Н.И. Ответы на выпады краковской газеты “CZAS” и журнала “Revue Contemporaine” // Основа. — 1861. — № 11. — С. 121-135.

271. Костомаров Н.И. О цикле весенних песен в народной южнорусской поэзии // Маяк. — 1843. — Т. 11, Кн. 21. — С. 58-71.
272. Костомаров Н.И. Очерк домашней жизни нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях / Авт. вступ. очерка и ком. Б.Литвак. — М.: Республика, 1992. — 303 с.
273. Костомаров Н.И. П.А. Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская Старина. — 1883. — Т. 5, Кн. 2. — С. 221-234.
274. Костомаров Н.И. Первые войны малороссийских козаков с поляками // Молодик на 1844. Украинский литературный сборник, издаваемый И. Бецким. — Харьков: Тип. Харьковского ун-та, 1843. — Ч. 3. — С. 46-70.
275. Костомаров Н.И. Письмо к А.Д. Градовскому [Відповідь на його лист у № 213 “С.-Петербургских ведомостей” з приводу примирення поляків з росіянами] // — Новое время. — 1877. — № 523.
276. Костомаров Н.И. Письмо к редакторам Ливчаку и Климовичу [З приводу дискусії про доцільність засвоєння російської мови всіма слов'янськими народами] // Слов'янська Зоря. — 1867. — № 1. — С. 18-22.
277. Костомаров Н.И. Письмо к редактору // День. — 1863. — № 29. — С. 19-20.
278. Костомаров Н.И. По вопросу о малорусском слове “Современным известиям” // Вестник Европы. — 1881. — Т. 2, Кн. 3: Хроника. — С. 359-365.
279. Костомаров Н.И. Полякам-миротворцам // Новое Время. — 1877. — № 478.
280. Костомаров Н.И. По поводу книги М.О. Кояловича “История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям” // Вестник Европы. — 1885. — Ч. 4: Хроника. — С. 867-878.
281. Костомаров Н.И. По поводу статьи г. Де-Пуле об украинофильстве // Вестник Европы. — 1882. — Т. III, Кн. 5. — С. 434-437.
282. Костомаров Н.И. Последнее объяснение по поводу моей лекции 8 марта [Спростовуються відомості П Лаврова, надруковані у № 117 тієї ж газети] // Санкт-Петербургские ведомости. — 1862. — № 124.
283. Костомаров Н.И. Последнее слово по вопросу о примирении поляков с русскими // Новое Время. — 1877. — № 545.
284. Костомаров Н.И. Правда москвичам о Руси // Основа. — 1861. — Кн. 10. — С. 1-15.
285. Костомаров Н.И. Правда полякам о Руси [З приводу нової статті у “Revue Contemporaine”] // Основа. — 1861. — Кн. 10. — С. 100-112.
286. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Репринт. Воспроизведение издания 1873-1888 гг.: В 3 кн., 7 вып. — М.: АО “Книга и бизнес”, 1992. — Кн. 3, Вып. 6/7. — 701 с.

287. Костомаров Н.И. Русско-польские вельможи. I. Князя Острожские // Молодик на 1844. Украинский литературный сборник, издаваемый И. Бецким. — Харьков: Тип. Харьковского ун-та, 1843. — 1843. — Ч. 3. — С. 186-203.
288. Костомаров Н.И. Скотской бунт (Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю): Посмертный очерк Н.И. Костомарова // Нива. — 1917. — № 34/37. — С. 546-553.
289. Костомаров Н.И. Словечко по поводу замечания о федеративном начале древней Руси // Киевская Старина. — 1883. — Т.5, Кн. 4: Известия и заметки. — С. 899-901.
290. Костомаров Н.И. Слово над гробом Шевченка // Основа. — 1861. — Кн. 3. — С. 8.
291. Костомаров Н.И. Слово о Сковороде, по поводу рецензии на его сочинение в "Русском слове" // Основа. — 1861. — Кн.7. — С. 176-179.
292. Костомаров Н.И. Сын. Холоп. Сорок лет: Повести / Сост. и прил. В.Бородин. — К.: Дніпро, 1987. — 383 с.
293. Костомаров Н.И. Тысячелетие (России) // Санкт-Петербургские Ведомости. — 1862. — № 5.
294. Костомаров Н.И. Украинафильство // Русская Старина. — 1881. — Т. 30, Кн. 2. — С. 319-332.
295. Костомаров Н.И. Черноморские козаки. Сочинение Ивана Попки // Основа. — 1861. — Кн. 8. — С. 1-8.
296. Костомарова А.Л. Костомаров Н.И. Из воспоминаний // Вестник Европы. — 1910. — № 8.
297. Кравченко В. Рукописна "История Малой России" Д. М. Бантиша-Каменського // Київська Старовина. — 1992. — № 5. — С. 65-67.
298. Кревецький Іван. Корифеї російської критики і українське письменство. — Львів, 1905. — Т. I: В.Г. Белінський. — 33 с.
299. Кревецький Іван. Корифеї російської критики і українське письменство. — К., 1911. — Т. II: М.О. Добролюбов. — 54 с.
300. Крип'якевич Іван. Археографические работы Николая Костомарова // Записки наукового товариства імені Т.Г. Шевченка. — К., 1918. — Т. СХХVI. — С. 105-140.
301. Крип'якевич Іван. Історія України. — Львів, Світ. — 1990. — 520 с.
302. Кулжинский И. Некоторые замечания касательно истории и характера малороссийской поэзии // Украинский журнал. — 1825. — № 1. — С. 45.
303. Кулиш П.А. Записки о Южной Руси: В 2 т. — К.: Дніпро, 1994. — Т. 1. — 719 с.

304. Кулиш П.А. Гоголь как автор повестей из украинской жизни // Основа. — 1861. — Апрель. — С. 67-90.
305. Кулиш П.А. Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад. — К.: Университетская типография, 1843. — 129 с.
306. Кулиш П.А. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к "Черной раде") // Кулиш П.А. Твори: В 2 т. — К., 1987. — Т. 2. — С. 458-477.
307. Куліш П.О. Листи до М.Д. Білозерського / НАН України, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка. — Львів-Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1997. — 220 с.
308. Куліш П.О. Матеріали і дослідження. — Львів - Нью-Йорк, 2000. — 410 с.
309. Куліш П.О. Погляд на українську словесність/ Куліш П.О. Твори: В 2 т. — К., 1989. — Т. 2. с. 508–529.
310. Куліш П.О. Спогади про Костомарова // Новь — 1885. — № 13. — С. 73.
311. Куца О.П. Михайло Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині ХІХ століття. — Тернопіль: Підручники & посібники, 1995. — 224 с.
312. Лавров П.А., Сперанский М.Н. Письма П.И. Шафарика к О.М. Бодянскому (1838-1857) с приложением писем П.И. Шафарика к В.И. Григоровичу (1852-1856) / Подгот. к изданию П.А. Лавровым и М.Н. Сперанским. — М., 1895. — 234 с.
313. Лавров Ф.І. Творці та виконавці українського героїчного епосу // Історичний епос східних слов'ян: Збірник праць — К., 1958. — С. 59-85.
314. Лазаревский А. Отрывки изъ семейнаго архива Полетик. Догадка об авторе "Истории Русов" // Киевская Старина. — 1891. — Кн. ІV. — С. 97-116.
315. Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К., 1898. — 139 с.
316. Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины // Киевская Старина. — 1894. — Кн. 12. — С. 349-387.
317. Ламанский В.И. Национальности итальянская и славянская в политическом и литературном отношениях. — СПб: Тип. А.А. Краевского, 1865. — 94 с.
318. Лебон Густав. Психология социализма. — СПб: Макет, 1995. — 544 с.
319. Левицкий А. Опыт исследования о летописи Самовидца // Летопись самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, "Краткого описания Малороссии" и "Собрания исторического". — К., 1878. — С. 1-76.
320. Левінська С.Й. Лекції з історії польської літератури (Перша половина ХІХ ст.). — К., 1966. — Зошит 1: Адам Міцкевич. — 34 с.

321. Левчук Л.Т. Західноєвропейська естетика ХХ столття. — К.: Либідь, 1997. — 224 с.
322. Левшин А. Письма из Малороссии, писанные Алексеем Левшиным // Украинский вестник. — 1816. — Ч. 4. — С. 65-67.
323. Лежнев А. Проза Пушкина: Опыт стилового исследования. — 2-е изд. — М.: Художественная лит-ра, 1966. — 263 с.
324. Лепкий Б. Про життя і твори Тараса Шевченка. — К.: Дніпро, 1994. — 174 с.
325. Липа Юрій. Призначення України. — 2-е незмінне вид. — N.Y.C.: Говерля, 1953. — 308 с.
326. Лист до шефа жандармів князя Долгорукого, датований березнем 1863 року // Герцен О. Повне зібрання творів / За ред. Лемке. — Х., 1920. — Т. 16. — С. 299.
327. Лист кн. А.Безбородька "Отчево дух геройства в Малороссии исчез" // Киевская Старина. — 1883. — Т. 5. — С. 233.
328. Лист М.І. Костомарова до видавця "Колокола". З передмовою М.Драгоманова. — Женева: Изд-во и типография "Громады", 1885 — 13 с.
329. Лист М. Костомарова до Т. Шевченка. Жовтень 1857 р. // Киевская Старина. — 1898. — № 2. — С. 232.
330. Листи до Т.Г. Шевченка, 1840 - 1861 / АН УРСР. Ін-т літ. — К., 1962. — 332 с.
331. Лисяк-Рудницький І. Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — С. 251-265.
332. Лисяк-Рудницький І. Францішек Духінський і його вплив на українську політичну думку // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. — К.: Основи, 1994. — Т.1. — С. 265-279.
333. Литвак Б.Г. "Гетман-злодей" // Костомаров Н.И. Мазепа. — М.: Республика, 1992. — С. 3-16.
334. Литературное наследство / АН СССР. Отд-ние лит-ры и языка. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — Т. 59: Декабристы-литераторы. — 808 с.
335. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. — М.: Наука, 1979. — 352 с.
336. Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X-XVII веков: Эпохи и стили. — Л.: Наука, 1973. — 254 с.
337. Лихачев Д.С. Слово о полку Игореве. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1955. — 150 с.
338. Літературознавчий словник-довідник / Ред. колегія: Гром'як Р.Т., Ковалів Ю.І., Теремко В.І. — Тернопіль: Академія, 1997. — 752 с.

339. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки: Пер. із староукр. — К.: Знання, 1992. — 185 с.
340. Лосів І. Реанімація старої утопії // Урок української. — 2001. — № 2. — С. 14-16.
341. Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком. — К.: Час, 1998. — 255 с.
342. Льюїс Байрон. Мазепа: Поема // Борщак Ілько, Мартель Рене. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана: Пер. з франц. М. Рудницького. — К.: Вид-во СП "Свенас", 1991. — С.108-130.
343. Майковъ Л. К вопросу об "Истории Русовъ" // Журналь Министерства народного просвещения. — 1893. — Май. — С. 224-225.
344. Майковъ Л. Малорусский Тить Ливий // Майков Л. Историко-литературные очерки. — СПб., 1895. — С. 273-291.
345. Максимович М. Известие о летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года Киевскою Временною Комиссией // Максимович М. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1. — С. 217-230.
346. Максимович М. Исследование о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном // Максимович М. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1. — С. 336-357.
347. Максимович М. Критико-историческое исследование о русском языке // Журнал Министерства народного просвещения. — 1838. — № 3. — С. 538-539.
348. Максимович М. Малороссийские песни, изданные Михаилом Максимовичем. — М., 1827. — Т. XXXVI. — 234 с.
349. Максимович М. Об историческом романе г. Кулиша "Чёрная рада", 1857 г.: Письмо к Г.П. Галагану // Максимович М. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1. — С.515-531.
350. Максимович М. О поэме Пушкина "Полтава" в ее историческом отношении // Атеней. — 1829. — № 6. — С. 501.
351. Максимович М.О. Собрание сочинений Максимовича: В 3 т. — К., 1880. — Т. 3: Языкознание. История словесности. — 744 с.
352. Мала енциклопедія етнодержавознавства / За ред. Ю.І. Римаренка; НАН України. Ін-т держави і права. — К.: Генеза, 1996. — 942 с.
353. Маланюк Є. Мазепа — тло і постать. — Нью-Йорк, 1960. — С. 23.
354. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. — К.: Обереги, 1992. — 81 с.
355. Маланюк Є. Ранній Шевченко // Українська мова і література в школі. — 1993. — № 3. — С. 5-18.
356. Мандельштам О.Э. О характере гоголевского стиля: Глава из истории русского литературного языка. — СПб.: Гельсингфорс, 1902. — 406 с.

357. Маркевич Н. История Малороссии: В 5 т. — М.: Изд-во О.И. Хрусталева, 1842. — Т. 1. — 387 с.
358. Марченко Валерій. Гулак // Слово і час. — 1991. — № 1. — С. 26-34.
359. Марченко М.І. Историчне минуле українського народу в творчості Т.Г. Шевченка. — К.: Радянська школа, 1957. — 196 с.
360. Маслов В. Литературная деятельность К.Ф. Рылеева. — К.: Тип. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1912. — V, 371, 144 с.
361. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах, 1687-1709. — 2-е вид., доп. / Уклад. В. Кошова та ін; НАН України. Ін-т укр. археографії. — К.: Полтава, 1995. — 312 с.
362. Меримэ П. Александр Пушкин / Пер., предисл. и прим. А. Виноградова. — М.: Изд-во журнально-газетного объединения, 1936. — 48 с.
363. Метлинський Амврозій, Костомаров Микола. Твори. — Видання товариства "Просвіта" у Львові. — 1906. — 495 с.
364. Мицюк О.В. Українські Хлопомани. — Чернівці: Меркур, 1933. — 80 с.
365. Мишуков О.В. Мемуаристика декабристов. — К., 1996. — 216 с.
366. Мишуков О.В. Русская мемуаристика первой половины XIX века: проблемы жанра и стиля. — К., 1997. — 324 с.
367. Міжслов'янські літературні взаємини: Зб. ст. — К.: Наукова думка, 1958. — 378 с.
368. Міжслов'янські літературні взаємини. — К.: Наукова думка, 1961. — Вип. 2. — 324 с.
369. Мірошніченко В. Запорозьке козацтво в англомовній періодиці та історіографії // Київська Старовина. — 1992. — № 3. — С. 78-81.
370. Мішуков О.В. "Історія Русів" у контактено-генетичних зв'язках і типологічних сходженнях. — К., 1998. — 238 с.
371. Мішуков О.В. "Історія Русів" у контексті доби — першої половини XIX століття. — К., 1997. — 209 с.
372. Мішуков О.В. Європейський контекст "Історії Русів". — Київ-Херсон: Айлант, 1999. — 340 с.
373. Міщук Р.С. Українська оповідна проза 50-60-х років XIX ст. — К.: Наукова думка, 1978. — 256 с.
374. Міяковський В. Відгуки в Харкові та Києві на смерть Рилєєва // Україна. — 1925. — № 6.
375. Маяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. — 1925. — № 3. — С. 28-66.
376. Міяковський В. Недруковане й забуте. Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська література. — Нью-Йорк: Б.в., 1984. — Т. I. — 509 с.

377. Міяковський В. Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство // Записки наукового товариства імені Т.Г. Шевченка. — Львів, 1990. — Т. ССХІ, Праці філологічної секції. — С. 70-93.
378. Модзалевський В. Малороссийский родословник. — К., 1912. — Т. 3. — С. 4, 824, 24.
379. Мороз В. "Adieu meine Herren" // Державність. — 1992. — № 1. — С. 22-29.
380. Мочульський К. Духовный путь Гоголя. — Париж, 1934. — С. 86-87.
381. Надеждин Н. Великая Россия // Энциклопедический лексикон. — СПб., 1837. — Т. IX. — С. 261-276.
382. Надеждин Н. Европеизм и народность в отношении к русской словесности // Телескоп. — 1836. — № 2. — С. 247.
383. Надоумко Н. "Борис Годунов". Сочинение А. Пушкина. Беседа старых знакомцев // Телескоп. — 1831. — № 4. — С. 556.
384. Наєнко М.К. Романтичний епос. — К.: Наукова думка, 2000. — 378 с.
385. Наєнко М.К. Українське літературознавство: Школи, напрями, тенденції. — К.: ВЦ "Академія", 1997. — 320 с.
386. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. — К.: Основи, 1998. — 578 с.
387. Нахлік Є.К Українська романтична проза 20-60-х років XIX ст. / АН УРСР, Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка. — К.: Наукова думка, 1988. — 318 с.
388. Нахлік Євген. Пантелеймон Куліш про відносини України з Росією // Молода нація. — К., 1996. — Вип. 1. — С. 103 - 147.
389. Неврли М. Зденек Наєдли та Україна // З історії чехословацько-українських зв'язків. — Братислава, 1959. — С. 484-493.
390. Неопубликованная статья П.Я. Чаадаева / Предисл. и коммент. Д. Шаховского // Звенья. — 1934. — № 3-4. — С. 380.
391. Нечкина М.В. А.С. Грибоедов и декабристы / АН СССР. Ин-т истории. — М.: Госполитиздат, 1947. — 599 с.
392. Нечуй-Левицький Іван. Україна на літературних позовах з Московщиною. — Львів: Каменяр, 1998. — 256 с.
393. Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви: В 2 т. — К.: Україна, 1993. — Т.1. — 284 с.
394. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. — К.: Довіра, 1992. — 141 с.
395. Оглоблин О. Люди старої України. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. — 328 с.
396. Оглоблин О. Списки "Історії Русів": Науковий збірник / Український вільний ун-т. — Мюнхен, 1956. — Т.VI. — С.167.

397. Одарченко Петро. Тарас Шевченко і українська література. — К., 1994. — 443 с.
398. Одоевский А.И. Стихотворения / Вступ. ст., подгот. текста и прим. В.Г. Базанова. — Л.: Сов. писатель, 1954. — 212 с.
399. Оксман Ю. Из разысканий о Пушкине: Неосуществленный замысел истории Украины // Литературное наследство. — М., 1952. — Т. 58. — С. 211-221.
400. Ортинский І. Стрижень українського буття. — Рим-Мюнхен-Фрайбург: Вид-во О.Салезіян, 1992. — 182 с.
401. “Основа” і питання про національності // Сіон. — 1861. — ч.10.
402. Остафьевский архив князей Вяземских. — СПб.: Изд-во С.Д. Шереметьева, 1899. — Т.1: Переписка князя П.А. Вяземского с А.И. Тургеневым, 1812 - 1819. — 2, IV, 728 с.
403. Охрімович Ю. Розвиток української національно-політичної думки. — Львів-Київ, 1992. — 143 с.
404. Павленко С.О. Міф про Мазепу. — Чернігів: Сіверська думка, 1998. — 246 с.
405. Павлик М. Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині // Друг. — 1876. — Ч. 13. — С. 203-248.
406. Павличко Соломія. Дискурс модернізму в українській літературі. — К.: Критика, 1999. — 447 с.
407. Павлишин Марко. Канон та іконостас: Літературно-критичні статті. — К.: Час, 1997. — 445 с.
408. Падалица Тадеуш. О казачестве. Ответ “Виленскому Вестнику” // Современник. — 1860. — Т. 82, Кн. 7: Современное обозрение. — С. 75-92.
409. Паласюк М.І. Романтизм і українська національна ідея. — Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. — 26 с.
410. Пам'ятки суспільної думки України: XVIII - перша половина XIX ст.: Хрестоматія. — Дніпропетровськ: ДДУ, 1995. — 488 с.
411. Панченко В. Загадковий Костомаров про химерність соціальних ілюзій // День. 2002. — 18 січня.
412. Пахаренко В. Невпізнаний апостол // Неопалима купина. — 1995. — №№ 10-12.
413. Переписка М.Драгоманова з М.Бучинським, 1871-1877 / Зладив М.Павлик. — Львів, 1910. — 355 с.
414. Петлюра Симон. Статті. — К., 1993. — 341 с.
415. Петров В., Чижевський Д., Глобенко М. Історія української літератури. — Мюнхен — Львів, 1994. — 380 с.

416. Петров Н.И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. — К., 1884. — IV, 457, XV.
417. Пинчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И. Костомарова: Критический очерк. — К.: Наукова думка, 1984. — 189 с.
418. Пизанов Н. П.Я. Чаадаев и его мирозерцание. — К., 1906. — С. 241.
419. Писарев К. Жизнь Рылеева. — М.: Сов. писатель, 1947. — 256 с.
420. Письма из Малороссии, писанные Алексеем Левшиным. // Украинский вестник. — 1816. — Ч.4. — С.65.
421. Письма Н.В. Гоголя / Под ред. В.И. Шенрока. — СПб., 1893. — Т. 1. — С. 263.
422. Письма П.И. Шафарика к О.М. Бодянскому (1838-1857) с приложением писем П.И. Шафарика к В.И. Григоровичу (1852-1856) / Приготовленные к изданию П.А. Лаврова и М.Н. Сперанского. — М., 1895. — С. XIV.
423. Письмо П.А. Катенина к неизвестному. 1.02.1831 р. // Сбор в помощь голодающим. — М.: Изд-во Русских новостей, 1892. — С. 253.
424. Питання історії та культури слов'ян / Збірник наукових праць. — К.: Наукова думка, 1963. — 164 с.
425. Погодин М.П. Отрывки из писем о положении славян в Европе // Русская беседа. — 1859. — Ч. 1. — С. 63-64.
426. Полевой Н. Очерки русской литературы. — 2-е изд. — М., 1839. — Ч. 2. — 516 с.
427. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — 2-е вид. — К.: Либідь, 1993. — Т. 2: Від середини XVII ст. до 1923 р. — 606 с.
428. Полухін Л.К. Формування історичних поглядів М.І. Костомарова. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 128 с.
429. Попов П.М. М.Костомаров як фольклорист і етнограф. — К.: Наукова думка, 1968. — 116 с.
430. Потебня О. Мова. Національність, денационалізація: Статті і фрагменти. — Нью-Йорк, 1992.
431. Приходько П.Г. Шевченко й український романтизм 30-50-х рр. XIX ст. / АН УРСР. Держ. музей Т.Г. Шевченка. — К., 1963. — 316 с.
432. Прицак О. Доба військових канцеляристів // Київська Старовина. — 1993. — № 4. — С. 62-66.
433. Прицак Омелян. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. — Київ-Кембрідж, 1991. — 80 с.
434. Прицак Омелян. Походження Русі. — К., 1997. — Т. 1. — 1074 с.
435. Прыжов И. Малороссия (Южная Русь) в истории ея литературы с XI по XVIII век // Филологические записки за 1869 год. — Воронеж, 1869. — С. 36-37.

436. Пушкин А.С. [Письмо к] В.А. Жуковскому от 20 апреля 1825 г. из Михайловского в Петербург // Пушкин А.С. Полное собрание сочинений: В 16 т. — М., 1947. — Т. XIII: Переписка, 1815 - 1827. — С. 145-146.
437. Пушкин А.С. [Письмо к] К.Ф. Рылееву от мая 1825 г. Михайловское // Пушкин А.С. Полное собрание сочинений: В 16 т. — М., 1947. — Т. XIII: Переписка, 1815 - 1827. — С. 175-176.
438. Пушкин А.С. Возражение критикам “Полтавы” // Пушкин А.С. Полное собрание сочинений. — М., 1982. — Т. 11: Критика и публицистика, 1815 - 1830. — С. 164-165.
439. Пушкин А.С. Карамзин // Пушкин А.С. Собрание сочинений: В 10 т. — М., 1981. — Т. IX: Письма, 1815 - 1830. — С. 48.
440. Пушкин А.С. Собрание сочинений: В 10 т. — М.: Современник, 1981. — Т. IX: Письма, 1815 - 1830. — 700 с.
441. Пушкин А.С. Сочинения: В 10 т. — Л., 1929. — Т. 9: Историко-литературные, критические, публицистические и полемические статьи и заметки. — 1044 с.
442. Пыпин А.И. Белинский, его жизнь и переписка: В 2 т. — СПб., 1876. — Т. II. — С. 222-223.
443. Пыпин А.И. История русской этнографии. — СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1891. — Т. III: Этнография малорусская. — VIII, 425 с.
444. Пыпин А.И., Спасович В.Д. Обзор истории славянских литератур. — СПб.: Изд. О.И. Бакста, 1865. — VI, 536 с.
445. Радишевський Р.П. Юліуш Словацький: Життя і творчість. — К.: Дніпро, 1985. — 207 с.
446. Радзикович В. Історія української літератури. — Мюнхен: Вернігора, 1947. — 157 с.
447. Радлов Э.Л. Философия первой половины XIX века: Немецкая философия // История западной литературы (1800-1910). — М., 1912. — Т. 1. — С. 157-182.
448. Рассел Бертран. Історія західної філософії. — К.: Основи, 1995. — 759 с.
449. Реизов Б.Г. Французская романтическая историография (1815 - 1830). — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1956. — 535 с.
450. Рильський М. Полум'яний геній // Рильський М. Статті про літературу. — К.: Дніпро, 1980. — С. 441-450.
451. Рихлик Є. Українські мотиви в поезії Юліуша Словацького. — Ніжин: Ніжин. ін-т. нар. освіти, 1929. — 68 с.
452. Русские пропилеи: Материалы по истории русской мысли и литературы / Погот. к печати М.Гершензон. — М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1916. — Т. 2. — 357 с.

453. Рылеев К.Ф. Думы. — М.: Наука, 1975. — 254 с.
454. Савич А. Нариси з історії культурних рухів в Україні та Білорусі в XVI-XVIII в. / Всеукр. акад. Наук. — К.: Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1929. — 334 с.
455. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. — Київ-Харків: Державне вид-во України, 1930. — 415 с.
456. Салига Т. Імператив: Літературознавчі статті, критика, публіцистика. — Львів: Світ, 1997. — 350 с.
457. Сверстюк Є. Українська література і християнська традиція // Сучасність. — 1992. — Ч. 12. — С. 139.
458. Сверстюк Є. Феномен Шевченка // Сверстюк Є. Блудні сини України. — К., 1993. — С. 175-187.
459. Семевский В.И. Кирилло-мефодіевское общество. 1846-47 г. // Голоса минувшаго. — 1911. — С. 98-127.
460. Сикст из Оттерсдорфа. Хроника событий, свершившихся в Чехии в бурный 1547 год. — М.: Наука, 1989. — 134 с.
461. Скабичевский А.М. Очерки истории русской цензуры (1700-1863). — СПб., 1892. — С. 8, 495.
462. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. — Х.: Держ. вид-во України, 1925. — Т. 1. — 320 с.
463. Смілянська В.Л. Батьки і діти (Микола Костомаров очима Михайла Драгоманова) // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. — К.: Дніпро, 1991.
464. Смолій В.А., Степанов В.С. Українська державна ідея XVII - XVIII ст.: Проблеми формування, еволюції, реалізації. — К.: Альтернатива, 1997. — 367 с.
465. Сокальский Л. Материалы к истории национального движения 60-х гг. прошлого века // Киевская Старина. — 1905. — Кн. 2. — С. 198-199.
466. Соколовъ Е.И. Библиотека Императорского Общества Истории и Древностей Российскихъ. — М., 1905. — № 545. — С. 405.
467. Соловьев В. Очерк истории Малороссии до подчинения ея царю Алексею Михайловичу (1848-1849). — М.: Наука, 1989. — 766 с.
468. Соловьев С.М. Чтения и рассказы по истории России. — М.: Правда, 1989. — 768 с.
469. Сомов О. О романтической поэзии // Труды вольного общества любителей российской словесности. — 1823. — № 24. — С. 147.
470. Сондерс Девід. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська Старовина. — 2001. — № 5. — С. 21-33.

471. Срезневский И. Битва Чигринская // Запорожская Старина. — X., 1834. — Кн. 3. — С. 88-90.
472. Срезневский И. Взгляд на памятники украинской народной словесности // Ученые записки Московского университета. — 1834. — Кн. VI.
473. Срезневский И. Мысли и замечания // Украинский альманах. — X., 1831. — С. 74.
474. Стороженко А.В. Стефан Баторий и Днепровские козаки: Исследования, памятники, документы и заметки. — К.: Тип. Г.Л. Фронцкевича, 1904. — 328 с.
475. Стороженко Н. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская Старина. — 1897. — № 11. — С. 143-156.
476. Стронецкий О. Матеріали з "Історії Русів" // Стронецкий О. Гоголь: Дослідження стилю, філософії, методів та розвитку персонажів. — Львів: Відродження, 1994. — С. 268-274.
477. Субтельний О. Україна: Історія: Пер. з англ. Ю. Шевчук. — К.: Либідь, 1991. — 512 с.
478. Субтельний Орест. Україна: Історія. — София, 1995. — 632 с.
479. Сухомлинов Н. Уничтожение диссертации Н.И. Костомарова в 1842 г. // Древняя и Новая Россия. — 1877. — Т. I (1). — С. 42-55.
480. Сучасний погляд на літературу: Збірник наукових праць / Під ред. Хропка П.П.. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 1999. - 158 с.
481. Титов А.А. Письма И.П. Сахарова к О.М. Бодянскому (1846-1848) исторією, під науковим оглядом // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1893. — Кн. 3. — С. 67.
482. Ткаченко А. Мистецтво слова. Вступ до літературознавства. — К., 1998. — 448 с.
483. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Полтава: Электрич. Типо-литография И.А. Дохмана, 1905. — Вып. 1. — 138, III с.
484. Українофільство Гоголя // Киевская Старина. — 1902. — Т. 78. — III. — С. 116.
485. Українська драматургія першої половини XIX століття. Маловідомі п'єси. — К.: Держлітвидав, 1958. — 428 с.
486. Українська культура: Лекції / За ред. Д. Антоновича. — К.: Либідь, 1993. — 588 с.
487. Українські поети-романтики 20-40-х років XIX століття / Упор., підгот. текстів і прим. Б.А. Деркача, С.А. Крижанівського. — К.: Дніпро, 1968. — 636 с.

488. Українські поети-романтики / Упор. і прим. М.Л.Гончарука; Вступ. ст. М.Т.Яценка; ред. тому М.Т.Яценко. — К.: Наукова думка, 1987. — 592 с.
489. Українські пропілеї. — Харків, 1928. — Т. 1: Костомаровщина. — 460 с.
490. Українські приказки, прислів'я і таке інше. — К.: Основи, 1993. — 766 с.
491. Федченко П.М. Літературна критика на Україні першої половини XIX ст. — К.: Наукова думка, 1982. — 382 с.
492. Федченко П.М. Літературно-критична думка в Україні від її зародження до середини XIX століття // Історія української літературної критики та літературознавства: Хрестоматія. Книга перша. — К.: Либідь, 1996. — С. 3-25.
493. Флоринский Т. Малорусский язык и "українсько-руський" літературний сепаратизм. — СПб.: Типографія А.С.Суворина IV+163+1 нен. — 1900. — 165 с.
494. Франко І. Метод і задача історії літератури // Життя і революція. — 1926. — № 9.
495. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зібрання творів: В 50 т. — К., 1984. — Т. 41. — С. 194-470.
496. Франко І. Українсько-руська (малоруська) література // Франко І. Зібрання творів: В 50 т. — К., 1984. — Т. 41. — С. 74-100.
497. Франко І. Южнорусская литература // Франко І. Зібрання творів: В 50 т. — К., 1984. — Т. 41. — С. 101-161.
498. Харківська школа романтиків. / Вступ. ст., ред. і прим. А. Шамрая; Ін-т Шевченка. — Х.: Держвидав України, 1930. — Т. 1. — 280 с.
499. Ходорківський І.Д. Історико-біографічні твори з життя письменників. — К.: Дніпро, 1963. — 170 с.
500. Холмський І. Історія України. — Нью-Йорк; Мюнхен: Накладом Наукового Товариства імені Т.Г. Шевченка, 1949. — 360 с.
501. Храпченко М.Б. Собр. соч.: В 4 т. — М.: Сов. писатель, 1980. — Т. 1: Николай Гоголь. Литературный путь, величие писателя. — 710 с.
502. Хропко П.П. Біля джерел української реалістичної поезії (10-40-і роки XIX ст.). — К.: КДПІ імені М.Горького 1972. — 188 с.
503. Хропко П.П. Становлення нової української літератури: Посібник для вчителів. — К.: Радянська школа, 1988. — 192 с.
504. Хропко П.П. Українська драматургія першої половини XIX століття. Навч. посібник для філологічних факультетів. — К., 1972. — 132 с.
505. Цертелев Н. О старинных малороссийских песнях // Цертелев Н. Опыт собрания старинных малороссийских песней. — СПб., 1819. — С. 1-17.
506. Цертелев М. Відкритий лист М. Максимовичу // Вестник Европы. — 1827. — № 12. — С. 272.

507. Чаадаев П.Я. Отрывки и разные мысли // Вопросы философии. — 1986. — № 1. — С. 125-139.
508. Чаадаев П.Я. Сочинения и письма П.Я. Чаадаева. / Под ред. М. Гершензона. — М.: Путь, 1914. — Т. 2. — 342 с.
509. Чижевський Д. Історія української літератури: Від початку до доби реалізму. — Тернопіль: Феміна, 1994. — 480 с.
510. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — К.: Орій, 1992. — 230 с.
511. Шамрай А. "Запорожская Старина" І.Срезневського як історико-літературний факт // Харківська школа романтиків. — Х., 1930. — Т. 1. — С. 53-72.
512. Шафарик П.И. Славянские древности. / Перев. с чешского И.Бодянского. — М., 1837. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 3.
513. Шашкевич М. Старина // Русалка Днистровая. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 115.
514. Шашкевич М., [Головацький Я., Устиянович Н., Могильницький А.] Твори. — Львів: Просвіта, 1906. — 65 с.
515. Шаян В. Українська символіка. — Торонто, 1964.
516. Шевченко Т.Г. Близнецы // Шевченко Т. Твори: В 5 т. — К., 1978. — Т. 4: Повісті. — С. 5-133.
517. Шевченко Т.Г. Лист до Я.Г. Кухаренка // Правда. — Львів, 1895. — № 74. — С. 143-144.
518. Шевченко Т.Г. [Лист] до О.Бодяньського від 3 січня 1850 р. Оренбург // Шевченко Т. Твори: В 5 т. — К., 1979. — Т. 5. — С. 274-275.
519. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: В 10 т. / АН УРСР. Інститут української літератури імені Т.Г.Шевченка. — 1951. — Т. 5: Щоденник. Автобіографія. 1857 — 1860. — 263 с.
520. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: В 10 т. / АН УРСР. Інститут української літератури імені Т.Г.Шевченка. — 1957. — Т. 6: Замітки, статті, листи, записи народної творчості, "Букварь". — 589 с.
521. Шевчук В.О. Визвольна акція Івана Мазепи та його система державотворення // Шевчук В. Козацька держава. — К., 1995. — С. 167-191.
522. Шевчук В. О. Муза Миколи Костомарова // Шевчук В.О. Дорога в тисячу років: Роздуми, статті, есе. — К.: Радянський письменник, 1990. — С. 262-269.
523. Шевчук В.О. Малі українські літописи, хроніки та діаріуші // Київська Старовина. — 1993. — № 6. — С. 17-20.
524. Шевчук В.О. Нерозгадані таємниці "Історії Русів" // Шевчук В.О. Козацька держава. — К.: Абрис, 1995. — С. 392.

525. Шевчук В.О. Українські літописи XVII-XVIII століть як чинник державотворення // Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. — К.: Абрис, 1995. — С. 296-348.
526. Шерех Юрій. Поза книжками і з книжок. — К.: Час, 1998. — 447 с.
527. Шерех Юрій. Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеологія: В 3-х т. — Х.: Фоліо, 1998. — Т. 1. — 605 с.
528. Шерех Юрій. Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеологія: В 3-х т. — Х.: Фоліо, 1998. — Т. 2. — 365 с.
529. Шерех Юрій. Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеологія: В 3-х т. — Х.: Фоліо, 1998. — Т. 3. — 429 с.
530. Шерех Юрій. Третя сторожа. — К: Основи, 1993. — 590 с.
531. Эккерман И.П. Разговоры с Гете в последние годы его жизни. — М.; Л: Academia, 1934. — 965 с.
532. Энциклопедия жизни и творчества Н.И. Костомарова (1817 - 1885) / Председатель ред. коллегии В.Смолий; зам. председателя, науч. ред. и руководитель авт. коллектива Ю.А. Пинчук. — Киев — Донецк: Юго-Восток, 2001. — 570 с.
533. Юнг К. Архетип і символ. — М., 1991. — 324 с.
534. Якушкин И.Д. Записки // Декабристы. Избранные сочинения: В 2 т. — М.: Наука, 1987. — Т. 2. — С. 380-507.
535. Янів В. Українська духовність у творах М.Костомарова // Визвольний шлях. — 1953. - № 12. — С. 22-26.
536. Яценко М.Т. На рубежі літературних епох. — К.: Наукова думка, 1977. — 279 с.
537. Яценко М.Т. Питання реалізму і позитивний герой в українській літературно-естетичній думці першої половини XIX ст. — К.: Наукова думка, 1979. — 336 с.
538. Яценко М.Т. Українська романтична поезія 20-60-х років XIX ст. // Українські поети-романтики: Поетичні твори. — К., 1987. — С. 5-32.

***ВІДДІЛ РУКОПИСНИХ ФОНДІВ І ТЕКСТОЛОГІЇ ІНСТИТУТУ ЛІТЕРАТУРИ
ІМЕНІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ***
(далі ВРФТ ІЛШ НАН України)

539. Білозерський В. Лист до Шевченка Т.Г. від 13.01.1861 року. — ВРФТІЛШ НАН України. — Архів О.Кониського, Ф. 124.
540. “Дело № 205” [Канцелярии Министра Народного просвещения об украинско-славянском обществе. Гулак, Белозерский, Костомаров, Шевченко... 30.IV.1847 — 19.I.1854 гг.]. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф. 1, № 407.

541. Доповідна записка до Київського цензора із закордонної цензури з приводу заборони заборони друку книжок українською мовою. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф. 119, № 55.
542. Игнатьев Н.П. Лист до Поедоносцева К.П. [з приводу заборони драматичних вистав українською мовою]. 6.VIII. 1881 р. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф. 119, № 52.
543. Костомаров М.І. Записка до Білозерської Н.О. 21.IV.1883 р. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Архів М. Костомарова, Ф. 19, № 2022.
544. Костомаров М.І. Лист до Бодяньського О. Саратов, 22.VII.1849. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф. 99, № 89, арк. 89-90.
545. Костомаров М.І. Лист до Бодяньського О.. Саратов, 30.VIII.1849. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф. 99, № 98, арк. 108-109.
546. Костомаров М.І. Лист до Бодяньського О. Саратов, 22. XI.1849 р. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф. 99, № 106, арк. 115-116.
547. Костомаров М.І. Лист до Бодяньського О. Саратов, 22.VI.1856 р. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф. 99, № 98, арк. 115-116.
548. Костомаров М.І. Лист до Головацького Я. 3.V. 1868 р. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф. 104, № 681
549. Костомаров М.І. Лист до Кониського О. від 27 березня 1876 року. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Архів О. Кониського, Ф 77.
550. Костомаров М.І. Лист до Марко Вовчок від 21.12.1868 року. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф 4, № 681.
551. Костомаров М.І. Лист до Маркович (М.О.). 21.XII.1868 р. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф 4, № 250.
552. Костомаров М.І. Лист до Шевченка Т.Г. Петербург. 2.VIII. 1859 р. [з Проханям вислати портрет Г.С. Сковороди] — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф 1, № 262.
553. Матеріали для біографії Белецького-Носенка П.П. как украинского литератора и педагога с его *facimila*, составленными одним из его воспитанников 1861 года. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф.1. — № 294. — С.30.
554. Матеріали Кирило-Мефодіївського братства. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф. 1, № 407.
555. Начальник головного управління у справах друку сенатор Абаза. Доповідна записка до Київського цензора із закордонної цензури [з приводу заборони відзначення пам'яті Шевченка] 24.02.1881р. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф. 119, № 54.
556. Начальник головного управління у справах друку Феоктистов Е. Лист до Київського цензора із закордонної цензури [з приводу заборони українського друкованого слова]. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф. 119, № 55.

557. Победоносцев К.П. Записка про діячів українофільського руху. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф. 119, № 51.
558. Победоносцев К.П. Конспект-записка про діяльність українофільського руху та про заходи по боротьбі з ним (1881 р.). — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф. 119, № 51.
559. Проект Указу імператора з приводу заборони українського слова. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф. 119, № 50.
560. Прохання друкувати свої твори та дозволу прийняти на службу, щоб зробити на кусок хліба. Лист Шевченка Т.Г. князю Долгорукому В.А. Петербург. — 2.VIII. 1859 р. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф.1, № 262.
561. Толстой Д.А. Лист до К.П. Победоносцева. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф. 119, № 52.
562. Толстой Д.А. [Про заборону релігійних книжок українською мовою]. 18.III.1883 р. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф. 119, № 53.
563. Тимашев А. Лист до графа Толстого Д.А. 23.III.1876 р. -- ВРФТ ІЛШ НАН України. — Ф. 119, № 49. ч. 1.
564. Тимашев А. Лист до графа Толстого Д.А. 14.IV.1876 р. — ВРФТ ІЛШ НАН України. — Ф. 119, № 50, ч. 1.
565. Шевченко Т.Г. Лист до Долгорукова В.А. Петербург, 27.X.1858 р. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф. 1, № 131.
566. Шевченко Т.Г. Лист до Костомарова М.І. Борзна, 1.II.1847. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф. 1, № 652. — Фотокопія.
567. Шевченко Т. Лист до Лазаревського М.М. Межиріч. 10.VII.1859 р. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф. 1, № 168.
568. Шевченко Т.Г. Лист до Лазаревського М.М. Нижній Новгород. 19.X.1857.— ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф.1, № 160. — Виписка.
569. Шевченко Т.Г. Лист до Рєпніної В.І. Від 24.X.1847. ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф.1, № 203.
570. Юзефович М.В., Григорьев В. Проект мер по пресечению деятельности украинофилов. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф. 119, № 50, ч. 2.
571. Юзефович М.В. Доповідна записка Толстому Д.А. “О так называемом украинском движении”, 1876р. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф. 119, № 49.
572. Юзефович М.В. Лист до Победоносцева К.П. [з приводу заборони українського друкованого слова]. Київ, 15.VIII.1881 р. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф. 119, № 57.
573. Юзефович М.В. Лист до Победоносцева К.П. [з приводу заборони українського друкованого слова]. Київ, 24.VI.1883 р. — ВРФТ ІЛШ НАН України, Ф. 119, № 60.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕЇ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА. ДИТИНСТВО. ЮНІСТЬ. ПОШУКИ ОСНОВ	15
КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ БРАТСТВО	51
НАУКОВА ТА ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ 50–60-х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ	91
НАЦІЄТВОРЧІ ІДЕЇ КОСТОМАРОВА НА СТОРІНКАХ "ОСНОВИ"	129
ОБОРОНА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ В ХУДОЖНІХ І ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ПРАЦЯХ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА 60–70-х РОКІВ	187
НА СХИЛІ ЛІТ	233
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	318

Наукове видання

КОЗАЧОК Ярослав Вікторович

**УКРАЇНСЬКА ІДЕЯ:
З ВУЗЬКОЇ СТЕЖКИ НА ШИРОКУ ДОРОГУ**
*(художня і науково-публіцистична творчість
Миколи Костомарова)*

Монографія

Підп. до друку 24.03.04. Формат 60x84/16. Папір офс.
Офс. друк. Ум. фарбовідб. 90. Ум. друк. арк. 20,69. Обл.-вид. арк. 22,25.
Тираж 300 пр. Замовлення № 84-1. Вид. № 15/IV.

Видавництво НАУ.
03058. Київ, проспект Космонавта Комарова, 1

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДК № 977 від 05.07.2002